

University of Groningen

De Babyloniaca van Berossos van Babylon

de Breucker, Geert Eduard Eveline

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2012

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

de Breucker, G. E. E. (2012). *De Babyloniaca van Berossos van Babylon: inleiding, editie en commentaar*. [, Rijksuniversiteit Groningen].

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

DEEL III

COMMENTAAR

TESTIMONIA

T 1a [Syncellus, *Ecloga chronographica*, p. 28, r. 21-22 (ed. MOSSHAMMER)]
Berossos (Βήρωσσος): Zoals we in Hoofdstuk 1 gezien hebben, is dit de Griekse weergave van de Akkadische naam Bēl-re'û-šunu, “Bēl is hun herder”.

Qua leeftijd een tijdgenoot van Alexander (κατὰ Ἀλέξανδρον ... τὴν ἡλικίαν): Alexander de Grote (356-323) regeerde van 331 tot 323 v.C. over Babylonië. De vorm γένεσθαι kan zowel “geboren worden” als “zijn”, “leven” betekenen. De zinsnede kan dus betekenen dat Berossos onder Alexander geboren werd of in de tijd van de Macedoniër leefde, hetgeen een verschil van – minstens – één generatie oplevert. Dezelfde dubbelzinnigheid vinden we bij Tatianus (GDB T 2), die de werkwoordsvorm γεγινώς gebruikt (cf. *infra*). In GDB T 1b staat dat Berossos een tijdgenoot van de Macedoniër was, in GDB T 1c dat hij in diens tijd floreerde (ἀκμάσας). Daarmee is de onzekerheid niet opgelost: beide kunnen een interpretatie van het dubbelzinnige γένεσθαι zijn.

SCHNABEL¹ meent op basis van het woord ἡλικίαν Berossos' geboortedatum te kunnen preciseren. Hij interpreteert ἡλικία, dat o.a. ook ‘leeftijd’ en “volwassenheid”, “weerbare leeftijd” betekent, hier als ‘begin van de volwassenheid’ (“Eintritt in das Mannesalter”). In GDB F 9a gebruikt Berossos, aldus SCHNABEL, ἡλικία in deze betekenis en hieruit concludeert de geleerde dat het woord hier in GDB T 1a dezelfde betekenis moet hebben. Als Berossos onder Alexander de Grote de volwassen leeftijd bereikte, moet hij – zo stelt SCHNABEL – tussen 350-340 v.C. zijn geboren. Deze conclusie is echter verre van overtuigend. Het is niet zeker of ἡλικίαν in GDB T 1a op Berossos zelf dan wel op een latere excerptor teruggaat. Als Berossos het woord wel degelijk zou hebben gebruikt, hoeft dit niet te betekenen dat hij dezelfde betekenis als in GDB F 9a voor ogen had. Op grond van ἡλικίαν kunnen derhalve geen conclusies over Berossos' geboortetijd worden getrokken.

T 1b [Eusebius, *Chronik* [Arm.], p. 6, r. 16-18]
Boeken van velen schreef (die Bücher Vieler geschrieben habe): of, “boeken over vele onderwerpen schreef”². De Armeense vertaling is een misinterpretatie van de Griekse brontekst; cf. GDB T 1a en T 1c. Er zijn geen aanwijzingen dat Berossos, naast de *Babyloniaca*, nog andere werken heeft geschreven.

¹ *Berossos*, p. 6.

² Cf. KARST, *Chronik*, p. 240, Z-B 16.

T 2 [Tatianus, *Ad Graecos*, 36]

Tatianus heeft deze biografische notitie overgenomen van Juba, die in dit fragment verderop wordt vermeld.

Babyloniër (ἄνθρωπος Βαβυλωνίος): Het woord ‘Babyloniër’ is in het Grieks (en in het Nederlands) dubbelzinnig. Het kan “inwoner van Babylon” of “van Babylonië” betekenen. In deze passage gaat het om de eerste betekenis. Belos, de god van wie Berossos priester was, was de patroongod van die stad. Bovendien spreekt Berossos in zijn werk vooral over Babylon. In de tijd van Tatianus (en Juba), ten slotte, lag, om een inwoner van Babylonië aan te duiden, het woord “Chaldeeër” meer voor de hand.

Priester bij hen van Belos (ἱερεὺς τοῦ παρ’ αὐτοῖς Βήλου): Belos is de Griekse weergave van Bēl (Akkadisch voor “Heer”), waarmee de god Marduk wordt bedoeld. Deze was de patroongod van Babylon en in die stad bevond zich zijn grote tempelcomplex, het Esagila. Bij het woord ‘priester’ moeten we niet noodzakelijkerwijs aan een cultische of religieuze functie denken. In de Laat-Babylonische periode waren vele mensen in verschillende hoedanigheid aan tempels verbonden: cultuspersoneel, administratief personeel, geleerden, onder wie astrologen. Welke functie Berossos precies had, valt niet te zeggen. VAN DER SPEK³ speculeert dat Berossos te identificeren is met Bēl-re’û-šunu, zoon van Marduk-šuma-iddin, die als *šatammu* (“hogepriester”) van Esagila in tabletten uit de periode 258-253 v.C. is geattesteerd. Deze identificatie is af te wijzen. Eenzelfde persoonsnaam wil niet ‘automatisch’ zeggen dat het om één en dezelfde persoon gaat. Bovendien lijkt deze identificatie om chronologische gronden onwaarschijnlijk, als Berossos onder Alexander de Grote “floreerde”.

Op grond van de *Babyloniaca* staat vast dat Berossos tot het geleerdenmilieu van de tempel behoorde. Uit het werk blijkt dat hij toegang had tot spijkerschriftteksten, Sumerisch en Akkadisch kende en kon bogen op een gedegen kennis van de Babylonische cultuur en literatuur.

Leefde ten tijde van Alexander (κατ’ Ἀλέξανδρον γεγινώς): Met Alexander wordt Alexander de Grote bedoeld, zoals uit GDB T 1a-c op te maken is. De vorm γεγινώς is dubbelzinnig. Hij kan “geboren” betekenen, zoals WHITTAKER⁴ en VERBRUGGHE & WICKERSHAM⁵ hem interpreteren. De andere betekenis “levend” kan echter niet worden uitgesloten. De variante lezing bij Eusebius γενόμενος heeft dezelfde dubbelzinnigheid⁶. Hoewel we hier de vorm als “leefde” vertalen, is een vertaling “werd geboren” dus evenzeer mogelijk.

3 In: MARZAHN & NEUMANN, *Assyriologica*, p. 439.

4 *Tatian*, p. 67.

5 *Berossos*, p. 38 (“born and raised”).

6 DES PLACES (*Eusèbe, Préparation Évangélique, VIII-IX-X*, p. 439) interpreteert dit participium als “geleefd hebbend”.

Voor Antiochus, de derde na hem (Ἀντιόχῳ τῷ μετ' αὐτὸν τρίτῳ): Deze formulering is problematisch. De derde opvolger van Alexander de Grote was Seleucus I Nicator. Na Alexander de Grote en vóór Seleucus regeerden resp. Philippus III Arrhidaeus en Alexander IV. De eerste Antiochus die over Mesopotamië regeerde, was Seleucus' zoon en opvolger, Antiochus I (281-261). De formulering zou dus kloppen, als de periode tussen Alexander de Grote en Seleucus I aan slechts één koning zou zijn toegeschreven. Hoewel er voor de vroeg-hellenistische periode verschillende chronografische tradities geattesteerd zijn, is er geen enkele die dat doet⁷.

Eusebius geeft in zijn *Praeparatio Evangelica* een alternatieve lezing. Hij spreekt over "Antiochus, de derde na Seleucus". Ook deze omschrijving is problematisch. De derde opvolger van Seleucus I was Seleucus II (246-225). Met "Antiochus, de derde na Seleucus" moet Antiochus II (261-246) bedoeld zijn.

Het is niet geheel onmogelijk dat Berossos zijn werk, zoals GLASSNER⁸ meent, voor Antiochus II schreef. In dat geval was hij wel op gevorderde leeftijd (minstens ca. 65 jaar). Om chronologische en historische redenen ligt Antiochus I meer voor de hand. Van deze Seleucide is geweten dat hij in Babylonië geweest is. Antiochus I was van 295-294 v.C.⁹ tot zijn troonsbestijging mederegent van zijn vader Seleucus I. Hij had de specifieke bevoegdheid over de oostelijke satrapieën, waartoe ook Babylonië werd gerekend. In die functie verbleef Antiochus ongetwijfeld regelmatig in Seleucia-aan-de-Tigris, de door zijn vader gestichte stad op ca. 60 km van Babylon, die een van de oostelijke rijkshoofdsteden was.

Spijkerschriftteksten bevestigen dat Antiochus in Babylonië is geweest. In een zeer beschadigde kroniek is opgetekend dat Antiochus, toen hij nog kroonprins was, Babylon aandeed¹⁰. Hij bracht er offers aan de maangod Sîn en bezocht diens tempels Egišnugal en Enitenne. Volgens de interpretatie van VAN DER SPEK¹¹ zou Antiochus toen ook de Macedonische soldaten die in Babylon woonden, naar Seleucia-aan-de-Tigris hebben overgebracht. De passage is echter zeer beschadigd en VAN DER SPEKS interpretatie is daarom zeer onzeker. Het precieze jaartal waarin de in de kroniek beschreven gebeurtenissen plaatsvonden, is onzeker. Het enige jaartal dat op het tablet bewaard is gebleven, is moeilijk te lezen¹². Een getal met 20 is vrij goed zichtbaar, maar verdere precisering is niet mogelijk¹³. Dit betekent

7 Cf. BOIY, *Between High and Low*. In de meeste gevallen wordt Alexander de Grote eerst door zijn broer Philippus III en daarna door zijn zoon Alexander IV opgevolgd. In de *Koningslijst van Uruk* (GRAYSON, *RIA*, 6, p. 98-100) wordt Philippus III opgevolgd door Antigonos.

8 *Chronicles*, p. 28, n. 3. De Franse geleerde legt echter niet uit hoe hij tot deze keuze komt.

9 Op basis van dateringsformules in spijkerschrifttabletten staat vast dat Antiochus ergens tussen mei 295 v.C. en november 294 v.C. medeheerser is geworden; cf. BOIY, *Late Achaemenid Babylon*, p. 138-139.

10 BCHP 5 (= GLASSNER, *Chronicles*, nr. 32).

11 BCPH 5, rev. 6'-9'; zie ook commentaar ad rev. 6'-11'.

12 BCHP 5, obv. 1.

13 Op het tablet zijn 2 winkelhaken (= het getal 20) vrij goed zichtbaar. Na de winkelhaken

dat Antiochus ergens in de twintiger jaren van de Seleucidische Era (292/1-283/2) in Babylon vertoefde. Een andere kroniek noteert dat een kroonprins in Esagila offerde en zijn leger en olifanten inzette om het puin van de tempel te ruimen¹⁴. VAN DER SPEK¹⁵ vermoedt dat het ook hier om Antiochus I gaat, maar zeker is dit niet. Ook toen Antiochus volwaardig koning was geworden, verbleef hij – minstens eenmaal – in Babylonië. Op een funderingscilinder, die in Ezida, de tempel van de god Nabû, in Borsippa werd gevonden, staat opgetekend dat Antiochus in 268 v.C. in die stad was¹⁶. In de Akkadische tekst, de enige koningsinscriptie uit hellenistisch Babylonië, beschrijft Antiochus hoe hij restauratiewerken aan het Ezida en het Esagila in Babylon initieerde. Op 27 maart 268 v.C. (20 Addaru 43 SE), zo is opgetekend, legde hij de fundering van Ezida. Antiochus' mededeling dat hij ook restauratiewerken aan het Esagila initieerde, suggereert heel sterk dat hij in die periode ook Babylon bezocht. Het lijkt onwaarschijnlijk dat hij die stad, het belangrijkste religieuze centrum van Babylonië, niet zou hebben aangedaan, als hij in de buurt was.

Uit deze spijkerschriftteksten blijkt dat Antiochus I zich, zoals overigens ook andere Seleuciden, conformeerde aan het traditionele Babylonische koningschap. Hij vervulde de religieuze taken die daaraan inherent waren.

Volgens Tatianus schreef Berossos zijn werk voor Antiochus I. De precieze omstandigheden van deze dedicatie zijn onbekend. Wijding van werken aan heersers was in de Grieks-Romeinse tijd niet ongevoerd. De in deze passus genoemde Juba droeg zijn *Arabica* aan Gaeus Caesar, een kleinzoon van Augustus, op. Vitruvius wijdde zijn *De architectura* aan Augustus zelf, Plinius zijn *Naturalis Historia* aan keizer Titus. Polyaeus droeg zijn werk over krijgslsten (*Strategika*) bij het uitbreken van de Parthische Oorlog in 162 n.C. aan de keizers Marcus Aurelius en Lucius Verus op. Vaak gebeurde dit om de belangstelling van de heerser te wekken¹⁷. Aristippus van Cyrene b.v. schreef een geschiedwerk over Libië en stuurde dat naar Dionysius, de tiran van Syracuse (1ste helft 4de eeuw)¹⁸. Koningen nodigden historici uit om voor hen geschiedwerken te schrijven. Theopompus en Callisthenes, die eerder elk een werk over Griekse geschiedenis hadden geschreven, werkten respectievelijk

---

staat een aantal verticale streepjes, die eenheden aanduiden. Het zijn er mogelijk 5. Is dit correct, dan zou het om het jaar 25 van de Seleucidische Era gaan; cf. VAN DER SPREK & FINKEL, BHCP 5, commentaar ad obv. 1. Het bezoek van Antiochus aan Babylon wordt in een volgende sectie behandeld. Dit wil zeggen dat dit zich één of meerdere jaren na het voornoemde jaar afspeelde.

14 BCHP 6.

15 Cf. BCHP 6.

16 VR66, getranscribeerd, vertaald en besproken door KUERT & SHERWINWHITE, JHS, 111 (1991), p. 71-86.

17 Cf. MEISSNER, *Historiker zwischen Polis und Königshof*, p. 497-498. MEISSNER meent dat de Peripateticus Theophrastus een werk over het koningschap aan de Diadoch Cassander opdroeg, maar hier zijn geen bewijzen voor. Er waren wel contacten tussen beiden (Diog.Laert., 5, 37).

18 FGrH 759 T 1.

voor Philippus II en Alexander de Grote¹⁹. Van Ephorus wordt gezegd dat hij een uitnodiging van Alexander afsloeg²⁰. Hecataeus van Abdera, auteur van de *Aegyptiaca*, was verbonden aan het hof van Ptolemaeus I²¹. In het geval van de eerste Seleuciden zijn geen namen van hofhistorici bekend. Patroclus, Megasthenes en Daimachus, auteurs van werken over Indië, waren generaal of gezant van Seleucus I, maar er zijn geen aanwijzingen dat zij hun *Indica* in opdracht van of voor de Seleucide hebben geschreven²².

Volgens MURRAY²³ en KUHRT²⁴ schreef Berossos zijn werk onder Seleucidische patronage. TARN²⁵ meent zelfs dat de Babyloniër het werk op verzoek van Antiochus I schreef. Dit moet speculatief blijven. Het door Tatianus gebruikte woord κατατάττω, “samenstellen”, “schrijven”, impliceert enkel dat Berossos zijn werk aan de Seleucide opdroeg. De Babyloniër behoorde als ‘priester’ tot de lokale elite van zijn stad. Het is denkbaar dat hij zijn werk op eigen initiatief of op instigatie van zijn milieu schreef en het, zoals Aristippus van Cyrene, Antiochus liet toekomen. Waarschijnlijk moet de dedicatie in het licht van de contacten die vorst en stad onderhielden, worden geïnterpreteerd. Gezantschappen van Babyloniërs trokken van Babylon naar Seleucia-aan-de-Tigris en Antiochus en Seleucidische hoogwaardigheidsbekleders bezochten Babylon en het Esagila. Het is mogelijk dat bij een dergelijk bezoek de *Babyloniaca* overhandigd werd.

De reden voor Berossos’ dedicatie ligt voor de hand: hij wilde de Seleucidische koning en zijn entourage bewust maken van de lange roemrijke geschiedenis van zijn land en cultuur en aan ’s lands prestige bijdragen. Uit onze analyse van de fragmenten komt naar voren dat de Babyloniër waarschijnlijk ook de Seleucidische dynastie wilde ondersteunen (cf. GDB F 8d en F 9a).

In drie boeken (ἐν τρισὶ βιβλίοις): Fragmenten uit de drie boeken van de *Babyloniaca* zijn bewaard gebleven. Door Tatianus’ notitie staat onomstotelijk vast dat Berossos’ werk uit niet meer boeken bestond.

Juba (Ίούβας): Juba, die Romeinse vazalkoning van Mauretanië was, leefde van ca. 50 v.C. tot waarschijnlijk 23 n.C. Hij was literator en schreef o.a. etnografische werken²⁶. Tatianus en Clemens van Alexandrië vermelden als enigen het werk ‘Over de Assyriërs’. De inhoud van dit geschrift in twee boeken is onbekend. Uit Tatianus’ woorden valt af te leiden dat Juba zich op Berossos baseerde. Volgens Clemens gaf Juba toe dat hij zijn geschiedenis van Berossos had overgenomen. Waarschijnlijk

19 Resp. FGrH 115 en 124.

20 FGrH 70 T 7.

21 Cf. Hoofdstuk 3, §3.

22 Resp. FGrH 712, 715 en 716.

23 CQ, NS 22 (1972), p. 209.

24 In: KUHRT & SHERWIN-WHITE, *Hellenism in the East*, p. 55-56.

25 *Greeks in Bactria*, 3de ed., p. 41.

26 FGrH 275.

maakte Juba, zoals Alexander Polyhistor, een epitome van Berossos' werk (zie ook Hoofdstuk 5. 1.1.3).

T 3 [Josephus, *Contra Apionem*, 1, 129]

Getuige (μάρτυς): Josephus stelt de auteurs die hij in *Contra Apionem* citeert, als getuigen in een proces voor. Hij valt getuigen à charge persoonlijk aan en stelt hen in een kwaad daglicht. Getuigen à decharge beschrijft hij heel positief en benadrukt hun integriteit en goede faam. Op die manier wil Josephus zijn lezers van de betrouwbaarheid van deze getuigen overtuigen. Berossos' faam in het wetenschappelijke milieu is meer dan een holle retorische uitspraak van Josephus: in zijn opsomming van grote wetenschappers noemt Plinius, een tijdgenoot van Josephus, Berossos als vertegenwoordiger van de astronomie (GDB T 10a).

Bekend bij hen die zich met wetenschap bezighouden (γνώριμος δὲ τοῖς περὶ παιδείαν ἀναστρεφόμενοις): Deze opmerking van Josephus is terecht. '(Pseudo-)Berossos de astroloog' gold als een grootheid op zijn vakgebied. Plinius noemt hem in zijn lijst van 'wetenschappelijke toppers' (GDB T 10a). In ons hoofdstuk over de tekstreceptie hebben we gezien dat de *Babyloniaca* hoofdzakelijk in het Grieks-Romeinse geleerdenmilieu bekend was.

Geschriften over astronomie en over de wijsheid van de Chaldeeën (περί τε ἀστρονομίας καὶ περὶ τῶν παρὰ Χαλδαίοις φιλοσοφουμένων): Josephus alludeert hier in de eerste plaats op de astronomische opvattingen die op naam van Berossos circuleerden en die in de astronomische fragmenten hun schriftelijke neerslag vonden (GDB F 18-23). Deze fragmenten zijn niet authentiek. Het is mogelijk dat "wijsheid van de Chaldeeën" een verwijzing naar de *Babyloniaca* is. Abydenus spreekt in zijn versie van het werk over de "wijsheid (σοφία) van de Chaldeeën", die door hem werd behandeld (GDB F 3c-d). Voor Grieken en Romeinen was 'Berossos de historicus' en '(Pseudo-)Berossos de astroloog' één en dezelfde persoon. Josephus' uitspraak dat Berossos geschriften voor de Grieken uitbracht, kan worden verbonden met Vitruvius' bewering dat de Chaldeeër op Cos onderricht gaf (GDB T 8a-b).

Na deze voorstelling van Berossos haalt Josephus citaten uit Berossos' derde boek aan (GDB F 9a.1 en F 10a).

T 4a [Syncellus, *Ecloga chronographica*, p. 16, r. 33 e.v. (ed. MOSSHAMMER)]

Met Nimrod (ἀπὸ Νεβρώδ): Volgens *Genesis* was Nimrod de eerste machtige heerser, wiens rijk in Babylonië lag²⁷. Van daaruit trok hij naar Assyrië en bouwde er verschillende steden. Op grond van het relaas in *Genesis* over de antediluviaanse periode concludeert Syncellus dat Babylonië en Egypte vóór de Vloed onbewoond waren. Bovendien zegt datzelfde Bijbelboek dat Nimrod de eerste koning in Babylonië was. De verhalen van 'Chaldeeuwse' auteurs, zoals Berossos, en van

²⁷ *Gen.*, 10, 8-12.

Manetho over een Babylonisch, resp. Egyptisch koninkrijk vóór de Vloed zijn bijgevolg incorrect. Deze auteurs liegen, aldus Syncellus, om het eigen volk te verheerlijken.

Manetho (ὑπὸ Μανεθῶ): FGrH 609; zie Hoofdstuk 4, 5.

Voor *Ptolemaeus Philadelphus* (πρὸς Πτολεμαῖον τὸν Φιλάδελφον): Verderop schrijft Syncellus dat Manetho zijn Sothis-boek aan Ptolemaeus II (282-246) opdroeg (FGrH 609 T 11a). Vervolgens citeert hij de dedicatiebrief van de Egyptenaar aan de Lagide (FGrH 609 F 25). Brief en Sothis-boek zijn niet authentiek.

In navolging van *Berosos* (κατὰ μίμησιν Βηρώσσου): Ook in de *Descriptio totius mundi* (GDB T 4c) wordt gezegd dat Manetho aan Berosos schatplichtig is. De precieze datering van de Egyptische priester is echter onzeker. Daarom is de chronologische verhouding tot Berosos niet duidelijk. Syncellus dateert Manetho in de tijd van Ptolemaeus II en laat er geen twijfel over bestaan dat hij na Berosos leefde (cf. GDB T 4b). Syncellus' datering hangt echter samen met het zojuist genoemde Sothis-boek en dat is niet authentiek. Daarom kan Syncellus' getuigenis niet als een hard bewijs gelden. Het zegt wel dat er een traditie bestond die Manetho met Ptolemaeus II verbond. Dit wordt bevestigd door Clemens van Alexandrië: volgens deze apologeet was Manetho onder Ptolemaeus II bij de invoering van de cultus van Serapis betrokken²⁸. Plutarchus (FGrH 609 T 3) plaatst die invoering echter onder Ptolemaeus I (305-283/2). Op zich wil dat nog niet zeggen dat Manetho zijn *Aegyptiaca* ook in diens regeringsperiode schreef. Door deze chronologische onzekerheid weten we niet of de getuigenissen van Syncellus en de *Descriptio* dat Manetho Berosos navolgde, historisch correct is²⁹. Het is zelfs mogelijk dat Manetho zijn werk vóór Berosos schreef. In ieder geval behoren beiden tot dezelfde historiografische traditie – een traditie die volgens Syncellus het eigen verleden op basis van leugens wilde verheerlijken (zie ook Hoofdstuk 4, 5).

Vanaf één en hetzelfde jaar (ἅφ' ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἔτους): nl. het Wereldjaar 1058. Dit beginpunt gaat echter niet op Berosos en Manetho terug, maar is het resultaat van de exegese van de Alexandrijnse kerkhistorici Annianus en Panodorus (cf. Hoofdstuk 6, 3).

T 4c [Descriptio totius mundi, 3]

In de inleiding van de *Descriptio* worden de auteurs vermeld die over het te behandelen onderwerp hebben geschreven. De anonieme auteur belooft dat hij zal trachten uiteen te zetten wat dezen – dus ook Berosos – optekenden. Dit blijkt een ijdele uitspraak te zijn: in de uiteenzetting die volgt, vinden we, althans in de

²⁸ *Protr.*, 1, 48, 1-3.

²⁹ VERBRUGGHE & WICKERSHAM (*Berosos*, p. 97) stellen de betrouwbaarheid van deze bewering in vraag.

overgeleverde tekst en in die van de *Expositio totius mundi et gentium*, geen spoor van Berossos' werk terug.

Zijn geschriften zijn gevolgd (cuius litteras secuti sunt): De auteur stelt, zoals Syncellus (GDB T 4a), dat Manetho Berossos navolgde. Apollonius is naar alle waarschijnlijkheid identiek met 'Apollonius de Egyptenaar', die door Theophilus in zijn *Ad Autolycum* wordt genoemd³⁰. Deze Apollonius stelde dat de wereld 153.075 jaar oud was.

T 5 [Tertullianus, *Apologeticum*, 19, 5-6]

Tertullianus wil aantonen dat Mozes en de andere Bijbelse profeten ouder zijn dan de eerste heidense wijzen, wetgevers en historici. Bewijzen zijn er in overvloed, stelt de kerkvader, maar hij zal zich beperken tot de getuigenissen bij Egyptenaren, Chaldeeën en Feniciërs. JACOBY nam deze passage niet als zelfstandig testimonium op. Hij oordeelde dat Tertullianus van Josephus afhankelijk was³¹. De kerkvader somt inderdaad auteurs op die ook in *Contra Apionem* worden vermeld. Er zijn er echter ook bij, die in het oeuvre van Josephus niet voorkomen. Dit betekent dat Tertullianus niet alles aan Josephus heeft ontleend, maar dat hij – of zijn bron – gegevens combineerde. Dit rechtvaardigt een zelfstandige behandeling van dit testimonium.

Hierom de Feniciër (Hieromus Phoenix): Hiram, volgens het Oude Testament koning van Tyrus in de tijd van David en Salomon. Hiram (Εἰρώμος) wordt door Josephus in *Contra Apionem* vermeld³². Hij is – in tegenstelling tot wat Tertullianus schrijft – geen auteur.

Ptolemaeus van Mendes (Mendesius Ptolemaeus): Auteur van een werk over Egyptische geschiedenis, getiteld *Chronoi* (FGrH 611). Zijn levensdata zijn onbekend. Volgens Tatianus was hij 'priester' en vertaalde hij Egyptische geschriften naar het Grieks (FGrH 611 T 1).

Menander van Ephese (Menander Ephesius): Menander van Ephese, die waarschijnlijk identiek is met Menander van Pergamon, leefde ergens in de hellenistische tijd (FGrH 783). Volgens Josephus schreef hij over de "daden van de koningen bij Grieken en niet-Grieken" (FGrH 783 T 3a). Alleen fragmenten over de Fenicische geschiedenis – en met name over die van de stad Tyrus – zijn bewaard gebleven. Volgens dezelfde Josephus vertaalde hij Fenicische archieven naar het Grieks (FGrH 783 F 3b).

Demetrius van Phaleron (Demetrius Phalereus): Staatsman en filosoof, die van 317 tot

³⁰ *Autolyc.*, 3, 16 en 26.

³¹ FGrH 680 T 3 = GDB T 3.

³² *Ap.*, 1, 109-111; 113-115; 116-121 (uit Menander van Ephese) en 2, 18.

307 v.C. Athene bestuurde (FGrH 228). Daarna verbleef hij aan het Lagidische hof in Egypte. Hij schreef werken over o.a. filosofie en literatuur. Hij wijdde een werk aan zijn periode als 'president' (προστάτης) van Athene, 'Over het decennium' (περὶ τῆς δεκαετίας). Zijn werk over de Atheense archonten, met als titel 'Geschrift over de archonten' (Ἀρχόντων ἀναγραφή; FGrH 228 F 1-3), was een belangrijk instrument voor de chronologie. Dit is misschien de reden waarom Demetrius in deze lijst wordt vermeld. Demetrius, die bij Josephus niet ter sprake komt, schreef geen werk over het Nabije Oosten.

Koning Juba (rex Iuba): zie GDB T 2 en Hoofdstuk 5, 1.1.3. Juba wordt door Josephus niet vermeld.

Apion (Apion): Griekse filoloog van Egyptische afkomst, die in de eerste helft van de 1ste eeuw n.C. in Alexandrië en Rome leefde (FGrH 616). Hij schreef o.a. een werk over de Egyptische geschiedenis, de *Aegyptiaca*. Omwille van zijn anti-Joodse houding ging Josephus tegen hem tekeer in de *Contra Apionem*.

Thallus (Thallus): Griekse historiograaf uit de vroege keizertijd (FGrH 256). Hij schreef de *Historiae*, waarin hij de geschiedenis vanaf de inname van Troje tot zijn eigen tijd behandelde. Thallus wordt niet door Josephus vermeld.

Josephus (Iosephus): Flavius Josephus; zie Hoofdstuk 4, 5 en 5, 1.2.

T 6a [Pausanias, *Descriptio Graecae*, 10, 12, 9]

Pausanias last dit citaat in zijn beschrijving van Delphi in. Op een rots aldaar orakelde een vrouw, wier bijnaam de Sibylle was. Dit vormt voor de auteur de aanleiding om uit te weiden over Sibyllen, andere orakelende vrouwen en mannen (10, 12, 1-11).

We weten niet waar Pausanias zijn gegevens over de Hebreeuwse Sibylle vandaan heeft gehaald. PARKE³³ meent dat Pausanias in Palestina zelf een versie van het *Derde Boek van de Sibyllijnse Orakels* raadpleegde. Dit is ongeloofwaardig.

Groeide op (ἐπετράφη): emendatie voor de handschriftelijke lezing ἐπεγράφη ('werd toegeschreven')³⁴.

Demo (Δημοῦς): afkorting voor Demophile, naam voor de Sibylle van Cumae, een stad in Campanië, bij Napels. Van oorsprong waarschijnlijk een eigennaam, evolueerde 'Sibylle' in de Grieks-Romeinse wereld tot de verzamelnaam voor een groep van legendarische orakelende profetessen³⁵. De afzonderlijke Sibyllen werden meestal

³³ *Sibyls*, p. 42-45.

³⁴ Cf. ROCHA-PEREIRA, *Pausaniae Graeciae descriptio*, III, p. 115.

³⁵ Cf. RZACH, *RE*, II.A, kol. 2073-2103, s.v. *Sibyllen*; WALDE, *NP*, 11, kol. 499-501, s.v. *Sibylle*; BUITENWERF, *Book III of the Sibylline Oracles*, p. 92-123.

door hun geografische afkomst aangeduid, zoals hier de Hebreeuwse Sibylle. In de late tijd kregen Sibyllen ook een individuele eigennaam, zoals b.v. hier Demophile en Sabbe. Het hellenistische Jodendom knoopte bij deze populaire traditie aan en creëerde een eigen Sibylle, die door de christenen werd overgenomen. In dit Joodse – en later christelijke – milieu ontstonden de zgn. ‘Sibyllijnse Orakels’, een collectie van 8 boeken, die aan de Sibylle werden toegeschreven³⁶. Het waren pseudepigrafische religieus-apologetische geschriften.

Bij de Hebreeuwen (παρ’ Ἑβραίοις): Volgens de traditie leefden er op verschillende plaatsen en in verschillende tijden Sibyllen; zie GDB T 6b.

Sabbe (Σάββην): Deze naam is nergens anders geattesteerd. In de Suda wordt onder het lemma ‘Chaldeeuwse Sibylle’ (Σ 361) de Chaldeeus-Hebreeuwse Sibylle Sambethe (Σαμβήθη) geheten (cf. GDB T 6b). Zonder twijfel gaan Sabbe en Sambethe op eenzelfde naam terug. Sommige moderne geleerden brengen de naam met het Hebreeuwe Sabbath in verband³⁷, maar dit is niet overtuigend.

Berossos de vader (Βηρόσου ... πατρός): Het vaderschap van Berossos houdt naar alle waarschijnlijkheid verband met het feit dat in de epitome die Alexander Polyhistor van zijn werk maakte, een citaat van de Sibylle werd ingelast. In dit citaat beschrijft de Sibylle de bouw van de Toren van Babel, de Babylonische spraakverwarring en de strijd tussen de Titanen (FGrH 680 F 4a-b en 685 F 4a-b). Die passage is uit (een versie van) het *Derde Boek van de Sibyllijnse Orakels* overgenomen (cf. GDB F 4, *Excursus*). Het is verder mogelijk dat de “godelijke voorspellingen” die door Plinius de Oudere aan Berossos worden toegeschreven (GDB T 10a), op een of andere mnaier met zijn vaderschap van een Sibylle verband houden. Geleerden hebben in het verleden meer gesofisticeerde verklaringen voor Berossos’ vaderschap aangereikt, maar die zijn o.i. niet overtuigend³⁸.

Erymanthe (Ἐρυμάνθης): Naast de vermelding in de Suda (GDB T 7b) is zij nergens anders geattesteerd.

Babylonische ... Egyptische (Βαβυλωνίαν ... Αἰγυπτίαν): In de Joodse traditie was de Sibylle, een tijdgenote en bloedverwante van Noë, uit Babylon afkomstig³⁹. De gelijkstelling met de Egyptische Sibylle komt nergens anders voor. De gelijkstelling van de Babylonische/Chaldeeuwse Sibylle vinden we ook in de christelijke literatuur; cf. GDB T 6b.

36 Cf. RZACH, *RE*, II.A, kol. 2117-2183, s.v. *Sibyllinische Orakel*; SEHLMAYER, *NP*, 11, kol. 501-502, s.v. *Sibyllini libri*, *Sibyllina Oracula*.

37 RZACH, *RE*, II.A, kol. 2097-2099, s.v. *Sibyllen*; WALDE, *NP*, 11, kol. 499-501, s.v. *Sibylle*; PARKE, *Sibyls*, p. 42.

38 B.v. SCHWARTZ, *RE*, 3, kol. 316; SCHNABEL, *Berossos*, p. 86-87.

39 *Sib.Or.*, 3, 809-810; cf. *infra*.

T 6b[Suda, s.v. *Delphische Sibylle*]

Chaldeeuwse Sibylle (Σιβύλλης τῆς Χαλδαίας): De Suda wijdt aan de Chaldeeuwse Sibylle een apart lemma (Σ 361):

Chaldeeuwse Sibylle: bij sommigen ook de Hebreeuwse genoemd, ook de Perzische, die als eigennaam Sambethe heeft, uit het geslacht van de zeer zalige Noë. Zij voorspelde de verhalen ten tijde van Alexander de Macedoniër. Nicanor⁴⁰, die het leven van Alexander verhaalde, vermeldde haar. Ze deed zeer vele voorspellingen over de Meester Christus en Zijn komst. Ook de andere (Sibyllen) zijn het met haar eens, behalve dat er van haar 24 boeken zijn, die over elk volk en land gaan. (...) dat er Sibyllen waren op verschillende plaatsen en tijden, 10 in getal. Als eerste dus de Chaldeeuse, of ook de Perzische, die als eigennaam Sambethe heeft...”

Daarna worden de 9 andere Sibyllen opgesomd.

Deze passage uit de Suda, die in de 10de eeuw werd samengesteld, loopt haast woordelijk parallel met een passus uit *De mensibus* (“Over de maanden”), een tractaat van Johannes Lydus, een Byzantijns auteur die van ca. 490 tot 560 leefde⁴¹. Het begin van vernoemd citaat – met uitzondering van de gelijkstelling met de Hebreeuwse Sibylle – staat ook in de *Theosophia*, een christelijk religieus werk uit het einde van de 5de eeuw⁴².

De catalogoog van de 10 Sibyllen gaat op de Romeinse geleerde Varro (116-27 v.C.) terug, zoals die in de *Divinae Institutiones* (“Goddelijke Instellingen”) van de Latijnse kerkvader Lactantius (rond 300 n.C.) bewaard is⁴³. Bij Varro was de eerste – en dus meest respectabele – Sibylle de Perzische: “als eerste is geweest (de Sibylle) van de Perzen, van wie Nicanor, die de daden van Alexander de Grote schreef, melding maakt.”

In het *Derde Boek van de Sibyllijnse Orakels*, een Joods werk dat ergens tussen 150 en 40 v.C. ontstond, wordt gezegd dat de Sibylle, een tijdgenote en bloedverwante van Noë, uit Babylon (“de lange Babylonische wallen van Assyrië”, v. 809-810) vertrok. Dit ligt waarschijnlijk aan de basis van de gelijkstelling van de Hebreeuwse met de Chaldeeuwse Sibylle. Het waren naar alle waarschijnlijkheid ook Joden of christenen, die deze Sibylle met de Perzische gelijkstelden. Door deze identificatie deelde de Hebreeuws-Chaldeeuwse Sibylle in het prestige van die – volgens Varro – eerste Sibylle.

T 6c[Ps.-Justinus, *Ad Graecos*, 37, 1]

De auteur van de *Cohortatio ad Graecos* (“Aansporing tot de Grieken”, d.w.z. heidenen) spreekt over de Sibylle en Berossos naar aanleiding van zijn bezoek aan Cumae, een

40 Nicanor (FGrH 146) is een vrijwel onbekende auteur. Het enige dat we met zekerheid weten, is dat hij vóór Varro (116-27 v.C.), die hem als eerste citeerde, leefde.

41 *Mens.*, 4, 47.

42 *Theosoph.Sibyll.*, 1 (ed. ERBSE, p. 59, r. 15-19).

43 *Div.Inst.*, 1, 6, 12 (= Varro, *Ant.Div.*, F 56a, 7 CARDAUNS).

stadje in de buurt van Napels en in de Romeinse traditie thuisbasis van de Sibylle. Volgens de Romeinen had de Romeinse koning Tarquinius Superbus boeken met haar orakelspreuken gekocht. Deze ‘Sibyllijnse boeken’ werden eeuwenlang geraadpleegd in belangrijke staatzaken.

Uit Babylon vertrok (ἐκ μὲν Βαβυλῶνος ὁρμῆσαι): In het *Derde Boek van de Sibyllijnse Orakels* wordt gezegd dat de Sibylle uit Babylon vertrok⁴⁴. Ze ging naar Griekenland. Ze voorspelt dat de mensen haar daar zullen verwijten dat ze een schaamteloze vreemdelinge is, geboren in Erythrae⁴⁵. Erythrae was een stad in Lydië en woonplaats van een andere beroemde Sibylle, de Erythrese Sibylle. De auteur van *Sib.Or. III* suggereert met zijn opmerking dat deze laatste Sibylle, die voor Grieken en Romeinen een belangrijke profetes was, in werkelijkheid niemand anders is dan de Chaldeeuwse. Pseudo-Justinus identificeert de Babylonische Sibylle op zijn beurt met een andere al even beroemde Sibylle, die van Cumae: volgens de christen was ze “op een of andere manier” in die stad beland.

Er bestonden dus verschillende (gefingeerde) identificaties van de Hebreeuws-Chaldeeuwse Sibylle: ze was gelijk te stellen met de Perzische (zie GDB F 6b), de Erythrese en die uit Cumae. Of Pseudo-Justinus de identificatie van de Chaldeeuwse met de Erythrese Sibylle kende, is onzeker; hij zinspeelt er alleszins niet op. Door al deze identificaties met beroemde heidense Sibylle verkreeg de joods-christelijke de superieure status die voornoemde Sibyllen bij Grieken en Romeinen hadden. Pseudo-Justinus’ voorstelling van de Sibylle is kenmerkend voor de joods-christelijke apologeten. De Sibylle was van oorsprong een heidense creatie. Joden bouwden hierop voort en creëerden een eigen, Joodse traditie over de Sibylle, die door de christenen werd overgenomen. De heidense traditie werd daarbij aangepast: de beroemdste heidense Sibyllen van Erythrae en Cumae waren van oorsprong Hebreeuws-Chaldeeus. Op deze manier probeerden de christelijke apologeten de superioriteit van hun eigen tradities te bewijzen. Ze stelden het zo voor dat de heidenen aan de christenen schatplichtig waren.

T 7 [Moses van Chorene, *Armeense geschiedenis*, 1, 2]

Mozes van Chorene legt in de inleiding van zijn geschiedwerk over de Armeniërs uit waarom hij, hoewel zijn volk vaker in de werken van Babyloniërs en Perzen wordt vermeld, toch Griekse bronnen citeert. Dit komt, omdat Griekse koningen, zoals Ptolemaeus II, ervoor ijverden dat geschiedwerken over hun eigen rijken en andere volken werden overgeleverd. Daarnaast waren vele beroemde Griekse geleerden erop bedacht dat de konings- en tempelarchieven van andere volken in het Grieks werden vertaald.

Diegenen die (the ones who): In de vertaling van THOMSON slaat dit op de “vele beroemde geleerden uit Griekenland”. A. en J.-P. MAHÉ vertalen het woord met *celui*

⁴⁴ *Sib.Or.*, 3, 809-810.

⁴⁵ *Sib.Or.*, 3, 810-814.

(“degene”). Ze leggen niet uit wie hiermee wordt bedoeld. De Latijnse vertaling die JACOBY overnam, gaf de vertaling “dezelfde”. Hiermee werd de eerder genoemde Ptolemaeus II Philadelphus bedoeld. Dit betekende dat Ptolemaeus II, zoals hij volgens de traditie Manetho en de Joden de opdracht had gegeven geschriften in het Grieks te vertalen⁴⁶, ook Berossos hiertoe had aangezet. Dit was uiteraard historisch incorrect. De nieuwe vertaling van THOMSON, die door ANDREWS⁴⁷ wordt bevestigd, toont aan dat deze interpretatie van de Armeense tekst verkeerd is. Wie dan wel Berossos tot het vertalen aanzetten, is op basis van de tekst niet duidelijk. We mogen deze late traditie niet gebruiken om te veronderstellen dat Berossos op aanraden van anderen tot het schrijven van de *Babyloniaca* kwam.

T 8a [Vitruvius, *De architectura*, 9, 6, 2]

Reeds in de 19de eeuw werd de authenticiteit van dit getuigenis in vraag gesteld⁴⁸. SCHNABEL⁴⁹ heeft tegen deze scepsis uitvoerig geargumenteed en gepleit voor de echtheid. Zijn visie is door BURSTEIN⁵⁰ en VERBRUGGHE & WICKERSHAM⁵¹ overgenomen. KUHRT⁵² is van oordeel dat dit bericht een later uitvindsel is.

Het getuigenis van Vitruvius wordt door geen enkele andere bron – literaire noch epigrafische – bevestigd. Bovendien lijkt het om geopolitieke redenen onwaarschijnlijk dat Berossos, die zijn werk aan de Seleucidische koning Antiochus I opdroeg, later naar Cos zou zijn verhuisd. Dit eiland behoorde immers tot de invloedssfeer van de Ptolemeeën, de aartsvijanden van de Seleucidische dynastie⁵³. De authenticiteit van Vitruvius’ notitie hangt nauw samen met de vraag of de op naam van Berossos overgeleverde astrologisch-astronomische fragmenten al dan niet authentiek zijn. Op basis van onze analyse concluderen wij dat zij nagenoeg allemaal als onecht moeten worden afgedaan (cf. GDB F 18-23). Dit geldt ook voor Vitruvius’ uiteenzetting over Berossos’ maantheorie (GDB F 21a). Allerhande astronomische en astrologische theorieën werden in de loop der eeuwen met Berossos verbonden. Tijdens dit proces moet ook de traditie zijn ontstaan dat hij op Cos een ‘Chaldeeuwse’ school stichtte. In de hellenistische tijd bereikte Babylonische kennis over astronomie en astrologie de Griekse wereld. Wellicht hebben Grieken

46 Resp. FGRH 609 F 25 en de traditie rond de totstandkoming van de Septuagint.

47 BNJ 680 F 4.

48 Cf. de referenties bij MAASS, *Aratea*, p. 216-217 met n. 18 en SCHWARTZ, *RE*, 3, kol. 316. MAASS zelf aanvaardt de authenticiteit van Vitruvius’ bericht.

49 Berossos, p. 10-13.

50 Berossos, p. 5-6.

51 Berossos, p. 13-14. Andere geleerden die de echtheid accepteren, zijn o.a. SOUBIRAN, *Vitruve, De l’architecture*, IX, p. 117 en FRASER, *Ptolemaic Alexandria*, I, p. 505; II, p. 728, n. 96. SHERWIN-WHITE drukt zich voorzichtiger uit (*Ancient Cos*, p. 229; p. 247). Berossos, p. 13-14

52 In: SHERWIN-WHITE & KUHRT, *Hellenism in the East*, p. 43-44.

53 Voor de betrekkingen tussen Cos en de Ptolemeeën, zie SHERWIN-WHITE, *Ancient Cos*, p. 90-131.

en Romeinen dit proces van kennisoverdracht willen ‘verpersoonlijken’, d.w.z. toeschrijven aan één enkele persoon, Berossos, en creëerden ze vanuit die optiek het verhaal van diens school op Cos.

Waarom Cos werd gekozen, is onbekend. Wellicht kan dit te maken hebben met de aanwezigheid op dat eiland van een beroemde medische school. Deze school kende vanaf de beroemde geneesheer Hippocrates (c. 460-370), die op Cos geboren werd, een grote bloei en gold in de 4de eeuw v.C. en in de hellenistische periode als een van de belangrijkste – misschien zelfs het belangrijkste – medische centra in de Griekse wereld⁵⁴. In de Grieks-Romeinse Oudheid waren er raakvlakken tussen geneeskunde en astronomie/astrologie. De zgn. ‘iatromathematica’ (astrologische geneeskunde) ging ervan uit dat astronomische fenomenen het ziektebeeld en het ziekteverloop van een patiënt beïnvloedden. ‘Iatromathematica’ was in de Oudheid een van de populairste toepassingen van astrologie en gold toen als een gerespecteerde discipline binnen de geneeskunde⁵⁵.

KUHRT⁵⁶ oppert dat Berossos misschien op Cos werd geplaatst om op die manier tegenwicht te bieden aan de figuur van Eudoxus van Cnidos. Op dat eiland was een andere beroemde medische school gehuisvest en deze was in een grote rivaliteit verwickeld met de school op Cos. Tegenover Eudoxus van Cnidos, arts, mathematicus, astronoom, geograaf en filosoof, die in de 4de eeuw v.C. leefde, zou dan Berossos geplaatst zijn, de grote astroloog/astronoom, wiens reputatie door zijn emigratie naar Cos op dit eiland afstraalde.

Antipater (Antipater) – *Achinapolus* (Achinapolus): In de handschriftelijke overlevering is, naast de naam ‘Achinapolus’, de variant ‘Archinapolus’ geattesteerd. Een astroloog met een van beide namen is niet bekend. Wellicht om die reden stelde ROSE⁵⁷ de conjectuur *Athenodorus* voor, die door VERBRUGGHE & WICKERSHAM⁵⁸ werd overgenomen. Deze conjectuur is, zoals reeds MAASS⁵⁹ vaststelde, willekeurig. Ook Antipater is verder onbekend⁶⁰. Het enige dat we weten, is dat hij en A(r)chinapolus volgens Vitruvius astrologen waren die na Berossos “uit het volk der Chaldeeën voortkwamen”. Uit de tekst kan niet worden afgeleid dat beiden, zoals Berossos, ok op Cos werkzaam waren.

Op het moment ... van de conceptie (ex conceptione): De methode om op basis van

54 Cf. SHERWIN-WHITE, *Ancient Cos*, p. 256-289.

55 Cf. BOUCHÉ-LECLERCQ, *Astrologie grecque*, p. 517-542; BARTON, *Power and Knowledge*, p. 179-180.

56 In: KUHRT & SHERWIN-WHITE, *Hellenism in the East*, p. 43-44, n. 31.

57 Geciteerd bij MAASS, *Aratea*, p. 227.

58 *Berossos*, p. 35.

59 *Aratea*, p. 227. MAASS' eigen voorstel, Anchimolus, is even willekeurig (o.l., p. 328). Voor een uitgebreide discussie, zie SOUBIRAN, *Vitruve, De l'architecture*, IX, p. 203-204.

60 Cf. SOUBIRAN, *Vitruve, De l'architecture*, IX, p. 203. MARKOWSKI (*Ph.W.*, 1938, p. 560) identificeert hem met Antipater van Tarsus, stoïcijner uit de 2de eeuw v.C., die leerling van Diogenes van Babylon was.

de conceptie horoscopen te trekken, was reeds in hellenistisch Babylonië bekend, zoals een horoscoop uit 258 v.C. bewijst⁶¹.

T 8b [Vitruvius, *De architectura*, 9, 2, 1]

Van de staat of, zo men wil, het volk der Chaldeeën (ab Chaldaeorum civitate sive natione): Dit is in die zin historisch correct dat Babylonië vanaf de Achaemenidische periode geen onafhankelijke politieke entiteit was.

In Azië zelfs de Chaldeeuwse leer bekendmaakte (in Asiam etiam disciplinam Chaldaicam patefecit): Met ‘Azië’ wordt hier Klein-Azië bedoeld. Zoals in GDB T 8a staat, stichtte Berossos een school op het Griekse eiland Cos, dat voor de kust van Klein-Azië ligt.

T 8c [Vitruvius, *De architectura*, 9, 8, 1]

Vitruvius somt in deze passus verschillende types zonnewijzers en hun uitvinders op.

Halfcirkelvormige zonnewijzer (hemicyclium): GIBBS⁶² identificeert deze zonnewijzer met een bepaald type dat in Vitruvius’ tijd in gebruik was. Ze rekent enkele zonnewijzers uit Pompeï en Ostia tot deze categorie⁶³.

De Babyloniërs kenden zonnewijzers vanaf ten laatste de eerste eeuwen van het eerste millennium. In de astronomische serie *Mul-Apin* is een sectie met tabellen van schaduwen opgenomen, wat het gebruik van zonnewijzers impliceert⁶⁴. De oudste exemplaren van *Mul-Apin* dateren uit de Neo-Assyrische periode, maar het staat vast dat de serie op ouder materiaal is gebaseerd. Hoe oud, is moeilijk te bepalen⁶⁵. We hebben er geen enkel idee van hoe deze Babylonische zonnewijzers waren geconstrueerd.

Vitruvius was niet de eerste die aan een bepaald type zonnewijzer een Babylonische herkomst toeschreef. Enkele eeuwen vóór hem schreef Herodotus in zijn Egyptische *logos* dat de Grieken de *polos* (“concave zonne-uurwerk”), de *gnomon* (“wijzer”) en de indeling van de dag in 12 delen van de Babyloniërs hadden overgenomen⁶⁶. Het

61 ROCHBERG-HALTON, *Babylonian Horoscopes*, nr. 7.

62 GREEK and ROMAN Sundials, p. 59-60.

63 In GIBBS’ catalogus van archeologisch geattesteerde zonnewijzers: 1019G, 1020G, 1025G, 1026G (alle van Pompeï), 1032G en 1033G (beide uit Ostia).

64 Tablet 2, ii 21-42 (ed. HUNGER & PINGREE).

65 HUNGER & PINGREE, *MUL.APIN*, p. 9-10.

66 2, 109, 3. POWELL (CR, 54 (1940), p. 69-70) stelde de authenticiteit van deze passus in vraag, maar dit is door ROBERTSON (CR, 54 (1940), p. 180-182) en LLOYD (*Herodotus, Book II*, 99-182, p. 34) overtuigend weerlegd. Late getuigenissen schrijven de uitvinding van de *gnomon* toe aan de Griekse natuurfilosoof Anaximander (DK, nr. 12 fr. A 1, 2, 4 en 14a). Deze toeschrijving hoeft niet in tegenspraak te zijn met Herodotus; cf. LLOYD, o.c., p. 34-35 en SZABÓ & MAULA, *Enklima*, p. 33-38.

is onzeker of *polos* en *gnomon* tot één en hetzelfde instrument behoorden dan wel twee aparte instrumenten waren⁶⁷.

Er zijn geen andere aanwijzingen dat Berossos daadwerkelijk de uitvinder van een bepaald type zonnewijzer was. Volgens DICKS⁶⁸ vooronderstelde het door Vitruvius beschreven type theoretische kennis die de Babyloniërs in de tijd van Berossos niet bezaten. Het ligt dus voor de hand dat het hier om een latere traditie gaat. Zonnewijzers zijn in se astronomische instrumenten. Het is daarom niet verwonderlijk dat Herodotus de uitvinding ervan aan de Babyloniërs in het algemeen toeschrijft en Vitruvius een bepaald type aan de Babylonische astronoom bij uitstek, Berossos.

T 9 [Seneca, *Naturales Quaestiones*, 3, 29, 1]

Die Belus uitlegde (qui Belum interpretatus est): Het Latijnse werkwoord *interpretari* betekent o.a. “uitleggen”, “verklaren” en ‘(verklarend) vertalen’. Dit werpt de vraag op wat Berossos precies uitlegde of vertaalde. DREWS⁶⁹, die de vertaling “who explained the doctrines concerning Belus” voorstelt, denkt aan de opvattingen over de god Bēl-Marduk. Deze vertaling kan op basis van de Latijnse tekst niet worden gerechtvaardigd. Omdat de zinsnede het begin van een astronomisch-astrologisch fragment (GDB F 22) is, is het heel waarschijnlijk dat Berossos Belus’ inzichten op het gebied van astronomie/astrologie heeft uitgelegd.

In de klassieke oudheid gold Belus als de uitvinder van de sterrenkunde, zoals door Plinius wordt vermeld (*inventor... sideralis scientiae*)⁷⁰. De opvatting dat de Babylonische god Bēl-Marduk (Belus) voor de Babyloniërs een autoriteit op het gebied van astronomie/astrologie was, wordt volgens LAMBERT⁷¹ door de spijkerschriftbronnen niet bevestigd. Er bestaat echter in die zin een verband tussen Bēl-Marduk en astronomie/astrologie dat hij het was die het hemelfirmament schiep en de maancyclus en de kalender vastlegde, zoals in het ‘Babylonische Scheppingsverhaal’, *Enūma Elish* wordt verhaald⁷².

Berossos kan op een dubbele manier met Belus worden verbonden. Enerzijds was hij volgens Tatianus ‘priester’ van die god (GDB T 2), anderzijds heeft hij over hem in zijn *Babyloniaca* geschreven (t.w. GDB F 1a-d).

Berossos als uitlegger van Belus – en dus van astronomie/astrologie – sluit aan bij de traditie dat hij op Cos een school stichtte en zo de Chaldeeuwse leer verspreidde (GDB T 8a-b). Ook past hier Josephus’ bericht dat Berossos de Chaldeeuwse geschriften over astronomie onder Grieken bekendmaakte (GDB T 3). Voor Grieken en Romeinen was het duidelijk dat Berossos in het transmissieproces van ‘Chaldeeuwse’ astronomie/astrologie een belangrijke rol had gespeeld.

67 Cf. LLOYD, *Herodotus*, Book II, 99-182, p. 35.

68 *Early Greek Astronomy*, p. 252, n. 282.

69 *Iraq*, 37 (1975), p. 51, n. 58.

70 *Nat.Hist.*, 6, 121.

71 *Iraq*, 38 (1976), p. 172.

72 *Ee*, Tablet 5, 1-47.

T 10a [Plinius, *Naturalis Historia*, 7, 123]

Plinius geeft hier een overzicht van mensen die op een bepaald vakgebied excelleerden. Zo noemt hij na Berossos voor het vakgebied van de filologie Apollodorus van Athene (ca. 180-115) en voor geneeskunde Hippocrates (c. 460-370). Op naam van (pseudo-)Apollodorus circuleerden fragmenten uit Berossos' antediluviaanse geschiedenis (zie Hoofdstuk 5, §1.4).

Astronomie (astrologia): Voor Plinius gold Berossos dus als de grootste deskundige in de astrologie/astrologie.

Atheners ... van staatswege ... een standbeeld (Athenienses publice ... statuam): Het was een wijdverbreid gebruik in de Griekse wereld dat steden met publieke gelden verdienstelijke inwoners of buitenlanders met een standbeeld eerden. Het gymnasium, brandpunt in het sociale leven, was hiervoor een van de aangewezen locaties. Talrijke opschriften op sokkels waarop de standbeelden stonden, zijn teruggevonden. Ook voor kunstenaars en schrijvers werden standbeelden opgericht. Een epigram herinnert aan een standbeeld voor de fabeldichter Aesopus in Delphi en spreekt over standbeelden voor de 'Zeven Wijzen', een groep van Griekse dichters en filosofen⁷³. Athenaeus vermeldt in zijn *Deipnosophistae* dat de burgers van Cos een standbeeld voor de dichter Philetas oprichtten⁷⁴.

Het feit dat de Atheners voor Berossos een standbeeld oprichtten, veronderstelt dat hij zich voor hun stad zeer verdienstelijk had gemaakt. De reden is onbekend. Er zijn geen aanwijzingen voor een verbinding tussen Athene en Berossos.

Omwillen van zijn goddelijke voorspellingen (ob divinas praedictiones): In de astronomisch-astrologische fragmenten is één voorspelling terug te vinden: Berossos bepaalde op grond van astronomische verschijnselen wanneer de wereldbrand en de universele vloed het universum zouden vernietigen (GDB F 22). Mogelijk kunnen deze "goddelijke voorspellingen" in verband worden gebracht met de traditie dat Berossos de vader van een Sibylle was (GDB T 6a-c).

Zoals we in ons hoofdstuk over de astronomisch-astrologische fragmenten argumenteren, zijn de aan Berossos toegeschreven fragmenten en de daarin verwoorde doctrines niet authentiek. Berossos als grote Babylonische astroloog, die de Grieken die kennis overdroeg, is een creatie van latere tijd. Dit betekent dat Plinius' bericht niet op ware feiten berust. Het toont wel duidelijk aan dat de 'persona' van 'Berossos de astroloog' bij Grieken en Romeinen tot grote bekendheid was uitgegroeid.

⁷³ *Ant.Graec.*, 16, 332. Er bestonden verschillende tradities over wie tot de "Zeven Wijzen" behoorden. Twee van hen waren de dichter-staatsman Solon en de natuurfilosoof Thales van Milete.

⁷⁴ 13, 598e.

T 10b[Plinius, *Naturalis Historia*, 1, 7]

In het eerste boek van zijn *Naturalis Historia* geeft Plinius een overzicht van de inhoud van de 36 boeken, waaruit het eigenlijke werk was opgebouwd. Na de inhoudsopgave van een boek geeft Plinius een overzicht van auteurs die hij voor dat boek raadpleegde. Hij maakt hierbij een onderscheid tussen Romeinse en buitenlandse auteurs. De lijst bestaat uit enkele honderden namen. Algemeen wordt aangenomen dat Plinius niet alle door hem genoemde auteurs zelf in de hand heeft gehad, maar hen uit andere werken overschreef. Omdat Plinius Berossos tweemaal in boek 7 als bron citeert (GDB F 19 en F 23a), is deze in het auteursoverzicht van dit boek opgenomen. Veelal wordt aangenomen dat Plinius Berossos via een van de talrijke werken van Varro kende⁷⁵.

T 11[Hippolytus, *Refutatio omnium haeresium*, 5, 14, 8]

In onze passage citeert Hippolytus naar eigen zeggen uit de ‘*Proasteioi* tot de ether’⁷⁶, een geschrift dat hij aan de gnostische sekte van de Peratae toeschrijft. Volgens Hippolytus pretendeerden de Peratae de Heilige Schrift te volgen, maar hingen ze in werkelijkheid “de Chaldeeuwse kunst der astrologen” aan. Alleen gebruikten ze, in vergelijking met de Chaldeeën, andere benamingen. Uitgaande van wat Hippolytus uiteenzet, bevat de leer van de Peratae inderdaad heel wat astrologische elementen.

Het uittreksel uit het gnostische boek is moeilijk te interpreteren. Het gaat hier blijkbaar om hemelse machten die invloed hebben op het ondermaanse. De “rechtermacht”, hetgeen op de plaats aan het hemelfirmament slaat⁷⁷, oefent invloed uit op vruchten. Die rechtermacht wordt door “de onwetendheid”, waarmee de heidense religie wordt bedoeld, Men genoemd. Men is een maangod die vooral uit Klein-Azië bekend is. Aan hem wordt de bloei van planten en de voorspoed van vee en gevogelte toegeschreven. Daarna wordt een reeks personen opgesomd die, aldus het gnostische geschrift, naar Mens beeld zijn ontstaan. Uit vergelijking met de andere machten, die Hippolytus noemt, kunnen we afleiden dat de Peratae een verband legden tussen deze personen en de maangod Men of de maan⁷⁸. Voor zover de namen bekend zijn, gaat het hier om legendarische of met legenden omgeven Oosterse wijzen, magiërs en astrologen. Het is veelzeggend

⁷⁵ Cf. HANSLIK, *RE*, 21, kol. 308. Volgens SCHNABEL, *Berosos*, p. 97-98 was de Romeinse redenaar en filosoof Papirius Fabianus (ca. 35 v.C. - vóór 35 n.C.) de tussenbron.

⁷⁶ Οἱ προάστειοι ἕως αἰθέρος (*Refut.*, 5, 14, 10). De precieze betekenis van de titel is onduidelijk. Letterlijk betekent προάστειος “voorstedeling”. Hippolytus citeert uit het boek in *Refut.*, 5, 14, 1-10.

⁷⁷ Cf. BOLL, *Sphaera*, p. 383, n. 1 en p. 563-564.

⁷⁸ Zo wordt Demeter, godin van de landbouw en het graan, o.a. verbonden met Keleos en Triptolemos, allebei koningen van Eleusis in Attica (*Refut.*, 5, 14, 7). Volgens de Griekse mythologie verbleef Demeter enige tijd in het paleis van Keleos. Later droeg ze zijn zoon en opvolger Triptolemos op de techniek van de landbouw uit te dragen.

voor de reputatie van ‘Berossos de astroloog’ dat hij in deze lijst wordt genoemd.

Boumegas (Βουμέγας): verder onbekend. MARKWART ziet in deze naam een vertaling van het Oud-Perzische *Gāu-māta*⁷⁹. Dit lijkt naamkundig onwaarschijnlijk (mondelinge communicatie J. TAVERNIER).

Ostanes (Ὀστάνης): Perzische wijze (*magus*), die volgens de klassieke bronnen Xerxes op zijn tocht naar Hellas begeleidde. Van hem wordt verteld dat hij de occulte kunsten van magie en alchemie naar Griekenland zou hebben gebracht.

Hermes Trismegistos (Ἑρμῆς Τρισμέγιστος): de bekende Grieks-Egyptische god van de wijsheid en haar openbaring. Hij is een hellenistische creatie, die gebaseerd is op de Egyptische god van de wijsheid, Thoth. Aan hem werden in de Oudheid, naast andere ‘hermetische werken’, tal van astrologische, ‘astro-medische’, magische en alchemistische geschriften toegeschreven.

Kourites (Κουρίτης): verder onbekend.

Petosiris (Πετόσιρις): de Egyptische priester en wijze van farao Nechepso, eveneens een hellenistische creatie. Petosiris en Nechepso golden als auteurs van astrologische en ‘astro-medische’ geschriften; zie verder GDB F 23a.

Zodarian (Ζωδάριον): Onduidelijk wie bedoeld wordt. BIDEZ & CUMONT⁸⁰ suggereren de conjectuur Ζηνάριος. Een astroloog onder die naam heeft een ‘astro-medisch’ werk geschreven⁸¹, maar er is verder niets over hem bekend. Deze conjectuur is weinig overtuigend. MARCOVICH, de uitgever van de *Refutatio*, stelt de emendatie ζωδάριος (“beestje”) voor. Dit slaat volgens MARCOVICH⁸² op de Mesopotamische ‘vis-mens’ Oannes, die volgens Berossos de mensheid beschaafde (GDB F 1a-b). Dit is o.i. onwaarschijnlijk.

Astrampsuchos (Ἀστράμψουχος): Astrampsychos. Hij was een legendarische Perzische *magus*. Onder zijn naam zijn twee droomboeken, een astrologisch werk en een zeer populair orakelboek bekend. In alle gevallen gaat het om pseudepigrafische werken. Het orakelboek werd rond 300 n.C., dus na Hippolytus, samengesteld.

Zoroastris (Ζωρόαστρις): Hiermee wordt Zoroaster (Ζωροάστρης) bedoeld. Door itacisme, waardoor beide vormen op dezelfde wijze werden uitgesproken (nl. als /-is/), is een fout in de schrijfwijze van de naam van Zoroaster ontstaan. Zoroaster

⁷⁹ Or., 50 (1930), p. 23, n. 3 en p. 29, n. 1.

⁸⁰ *Mages hellénisés*, II, p. 87.

⁸¹ De naam wordt vermeld in CCAG, 1, p. 25, 61 en 128.

⁸² *Hippolytus. Refutatio*, p. 180.

is de vergriekste vorm van Zarathustra, de grondlegger van de Perzische godsdienst van het Zoroastrisme. Zoroaster/Zarathustra groeide bij Grieken en Romeinen uit tot het prototype van de Perzische wijze of *magus*. Er bestonden heel wat legenden over hem. Hij gold o.a. als een expert op het gebied van astronomie/astrologie en magie.

HISTORISCHE FRAGMENTEN

PROËMIUM, GEOGRAFIE EN DE OERTIJD (F 1A-E)

F 1a [Syncellus, *Ecloga chronographica*, p. 28, r. 17 – p. 30, 24 (ed. MOSSHAMMER)]

PROËMIUM

Aan het begin van zijn werk stelt Berossos zichzelf en zijn bronnen voor. Dit deed hij, omdat hij zich tot een Griekstalig publiek wilde richten, dat niet vertrouwd was met de Babylonische cultuur en waarvoor hij een grote onbekende was. Hij wijst op zijn deskundigheid en op de betrouwbaarheid van zijn werk, dat immers op authentieke bronnen was gebaseerd. Hiermee volgde Berossos een topos in de Griekse literatuur: auteurs wilden hun lezers ervan overtuigen dat hun werk, meer dan dat van hun voorgangers, de moeite waard om lezen was. Wellicht maakte Berossos in het proëmium ook bekend dat hij zijn werk aan Antiochus I opdroeg, zoals Tatianus schrijft (GDB T 2), en lichtte hij deze dedicatie toe.

Berossos' zelfvoorstelling

Berossos stelt zich in het begin van zijn werk aan zijn lezers voor. Hij schrijft dat hij een tijdgenoot van Alexander de Grote is (cf. GDB T 1a-c). Naar alle waarschijnlijkheid deelde hij ook mee dat hij 'priester' van Belos was, zoals Tatianus schrijft (GDB T 2). Berossos' zelfvoorstelling aan het begin van zijn werk is, als het om literatoren gaat, on-Babylonisch. Mesopotamische koningen stelden zich in het begin van hun opschriften voor, maar in het geval van niet-koninklijke auteurs gebeurde dit niet. Van de meeste Mesopotamische werken zijn de auteurs niet bekend. De Mesopotamische literatuurgeschiedenis is in essentie een geschiedenis van anonieme geschriften.

Dit betekent niet dat het concept van auteurschap in Mesopotamië onbekend was¹. Er zijn namen van echte of vermeende auteurs overgeleverd en vooral in het eerste millennium werden werken aan welbepaalde auteurs toegeschreven. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de zgn. 'Catalogoog van werken en auteurs'. Deze fragmentarische tekst uit de Neo-Assyrische periode geeft een lijst van werken en hun respectieve auteurs². De auteurs zijn goden, legendarische en historische figuren. Zo schrijft de *Catalogoog* het *Gilgamesh Epos* toe aan Šin-lēqi-unninni, over wie verder niets bekend is. Aangenomen wordt dat hij in de laatste eeuwen van het tweede millennium voor de standaardversie van het epos in elf tabletten verantwoordelijk was³. De

1 Cf. GLASSNER, *Diogenes*, 49/4 (2002), p. 87-92.

2 Cf. LAMBERT, *JCS*, 16 (1962), p. 59-77.

3 Cf. BEAULIEU, in: MARZAHN & NEUMANN, *Studia Assyriologica et Semitica*, p. 3-5 en GEORGE, *Epic*

naam van de auteur van het *Erra Epos*, dat ook in de *Cataloog* is opgenomen, is in deze tekst niet bewaard gebleven, maar dankzij het colofon aan het einde van het epos zelf weten we dat Kabti-ilāni-Marduk, zoon van Dabībi, de samensteller was⁴. Het epos werd 's nachts aan Kabti-ilāni-Marduk geopenbaard en deze sprak het 's morgens letterlijk, zonder enige verandering, uit. De zgn. 'Apkallu Lijst', die in 165 v.C. werd opgesteld, dateert Kabti-ilāni-Marduk, die *ummānu* ("geleerde") wordt genoemd, onder de regering van Ibbi-Sîn, de laatste koning van de Ur III-dynastie (2028-2004)⁵. Deze traditie is niet te verenigen met het feit dat het *Erra Epos* naar alle waarschijnlijkheid pas in het begin van het eerste millennium tot stand kwam⁶. Een andere bekende auteur of, correcter, redacteur is Esagil-kīn-apli. Aan hem werd de compilatie van de medische omenserie *SA.GIG* en van de fysiognomische omenserie *Alamdimmû* toegeschreven, zoals blijkt uit het colofon van een tekst die de *incipits* van beide series opsomt⁷. In het zgn. 'Handboek van de exorcist' is Esagil-kīn-apli de auteur/redacteur van een serie *āšipūtu* ("Leer van de *āšipu*", d.i. "exorcist")⁸. Esagil-kīn-apli verrichtte zijn redactiewerkzaamheden in de tijd van koning Adad-apla-iddina (1168-1147)⁹.

Ook geschiedschrijving was in Babylonië een bij uitstek anonieme wetenschap. De samenstellers van de Babylonische kronieken en van de Astronomische Dagboeken met hun historische secties zijn anoniem gebleven. Wel zijn de namen van enkele kopiïsten bekend. Nabû-kāšir uit de familie Ea-ilūtu-bāni compileerde een kroniek waarschijnlijk in de tijd van Nabonidus (555-539)¹⁰. Ea-nādin, zoon van Ana-Bēl-ēreš, afstammeling van Ur-Nanna, kopieerde in 500/499 v.C. een 'overzichtskroniek'¹¹. Een Astronomisch Dagboek voor het jaar 362 v.C. werd geschreven door Uballissu-Bēl, zoon van Bēl-apla-x¹².

Berosos' zelfvoorstelling is uniek in de Babylonische literatuur en heeft alles te maken met het feit dat hij een Grieks geschiedwerk schrijft, bestemd voor een

---

of *Gilgamesh*, p. 27-33. Het is onzeker of Sîn-lēqi-unninnî wel degelijk een historische figuur is.

4 *Erra Epos*, 5, 42 (ed. CAGNI, *Epopea di Erra*). Voor meer informatie over het epos, zie GDB F 4a, *In de Zonnestad Sī[s]para*.

5 VAN DIJK, UVB, 18, p. 44, r. 13. Voor de 'Apkallu Lijst', zie GDB F 3, *Spijkerschriftbronnen. Antediluviaanse wijzen*.

6 De keuze voor Ibbi-Sîn heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat zijn regering in de Mesopotamische traditie als een periode van oorlog en verschrikking gold, te vergelijken met de situatie die in het *Erra Epos* wordt beschreven.

7 Cf. FINKEL, in: LEICHTY E.A., *Scientific Humanist*, p. 148-150 (BM 41237+, obv., r. 18'-26'). De tekst is bewaard in twee exemplaren (Neo-Assyrisch en Neo-Babylonisch).

8 Cf. GELLER, in: GEORGE & FINKEL, *Wisdom, Gods, and Literature*, p. 248-251, r. 27-42 (KAR 44, uit Assur, met duplicaten uit andere steden van Assyrië en Babylonië). Esagil-kīn-apli komt verder voor in een namenlijst uit de Laat-Assyrische tijd (VR 44, ii/iii 44).

9 Esagil-kīn-apli is ook opgenomen in de 'Apkallu Lijst' (VAN DIJK, UVB, 18, p. 44, r. 16), maar de naam van de koning wiens geleerde hij was, is niet bewaard gebleven.

10 GRAYSON, ABC 15, 24 (GLASSNER, *Chronicles*, nr. 19).

11 GRAYSON, ABC 1A, iv 41-43 (GLASSNER, *Chronicles*, nr. 16).

12 AD 1, -361, 'rev., r. 3'.

Griekssprekend publiek. In de Griekse literatuur en wetenschap trad het individu, de auteur, op de voorgrond en eiste zijn plaats in de traditie op.

Berosos' zelfvoorstelling had uiteraard ook praktische redenen. De Babyloniër had, naast Antiochus I, een 'internationaal' publiek voor ogen en dat kende de obscure 'priester' niet. Ook wilde Berosos zijn publiek ervan overtuigen dat hij de aangewezen persoon was om een betrouwbaar werk over de geschiedenis van Babylonië te schrijven. In de Griekse wereld heerste de – terechte – opvatting dat 'priesters' de hoeders en kenners van de traditionele oosterse culturen waren. Door zijn 'priesterschap' te vermelden impliceerde Berosos zijn autoriteit: hij was de ideale persoon om een betrouwbaar werk over Babylonië te schrijven. Waar een Herodotus zich op gesprekken met Egyptische priesters baseerde, was er nu zelf een priester aan het woord.

Voorstelling van de door Berosos geraadpleegde bronnen

Na zijn zelfvoorstelling spreekt Berosos, volgens de overgeleverde tekst, over documenten die met grote zorg in Babylon werden bewaard en beschrijft hij hun inhoud. In dit deel van zijn proëmium stelde Berosos in de oorspronkelijke tekst de bronnen die hij voor zijn werk had geraadpleegd, voor. Hij wilde zijn publiek duidelijk maken dat zijn werk op betrouwbare, lokale bronnen was gestoeld. Dit moest de waarachtigheid van zijn werk garanderen. Toelichting van gebruikte bronnen is een topos in de Griekse historiografie. Ook andere Griekse schrijvers benadrukten dat zij zich op betrouwbare lokale bronnen hadden gebaseerd. Ctesias schrijft dat hij de archieven van de Perzische koningen raadpleegde¹³. Hecataeus van Abdera zegt zich te baseren op de documenten van de Egyptische priesters¹⁴.

Geschriften van velen ... in Babylon ... met grote zorg bewaard (ἀναγραφὰς δὲ πολλῶν ἐν Βαβυλῶνι φυλάσσεσθαι μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας): In GDB T 1c wordt toegevoegd dat Berosos die geschriften aantrof (εὐρών). Zoals we in ons hoofdstuk over Babylonië in de tijd van Berosos (Hoofdstuk 2, §3) hebben gezien, werden teksten die tot de 'traditiestroom' behoorden, eeuwenlang overgeleverd en nauwkeurig gekopieerd. De tabletten die deze teksten bevatten, werden in tempel- of huisbibliotheken bewaard. De bibliotheek die in de tempel van Šamaš te Sippar (cf. Hoofdstuk 2, §4) werd opgegraven, illustreert schitterend hoe oude teksten met grote zorg werden bewaard. Dit geldt ongetwijfeld ook voor Babylon. Omdat voor het overgrote deel van de tabletten uit Babylon de archeologische context onbekend is, hebben we voor deze stad nauwelijks informatie over bibliotheken of andere plaatsen waar tabletten bewaard werden.

Een periode van ongeveer meer dan 150.000 jaar (ἀπὸ ἐτῶν που ὑπὲρ μυριάδων ἑ'): 2.150.000 jaar volgens de Armeense paralleltekst (GDB F 1b); letterlijk "15", resp. "215 myriaden van jaren". Paleografisch gezien zijn deze varianten gemakkelijk

¹³ Diod., 2, 32, 4.

¹⁴ Diod., 1, 44, 4-5 en 69, 7.

te verklaren: in de Griekse brontekst scheelt dat maar één letter/symbool ($\sigma = 200$) en een schrijffout is, als het om getallen gaat, snel gemaakt. Zowel het getal van de Armeense vertaling als dat van Syncellus zijn problematisch. Beide zijn waarschijnlijk corrupt. In Berossos' chronologie telt de antediluviaanse periode 432.000 jaar (120 *saroi*); de periode van na de Vloed tot Alexander de Grote duurde (vermoedelijk) maximaal 36.000 jaar. 2.150.000 jaar is dus als getal veel te hoog. 150.000 jaar is dan weer te laag.

De Armeense vertaling schrijft dat sinds myriaden jaren boeken in Babylon werden bewaard. Syncellus zegt dat de in Babylon bewaarde documenten myriaden jaren bestrijken. Deze laatste is naar alle waarschijnlijkheid een getrouwere weergave van Berossos' eigen tekst. De Armeense tekst bevat in dit fragment andere interpretatiefouten. In dit geval is “sinds” de letterlijke, maar verkeerde vertaling van het *ἀπό* van de Griekse brontekst.

De *Kroniek der Dynastieën* (cf. Hoofdstuk 3, 2.2.3.2) is het duidelijkste voorbeeld van een tekst uit Babylon die myriaden jaren beslaat. De *Kroniek* begint met de ordening van de wereld en de invoering van het koningschap in het begin der tijden en eindigt ergens in het eerste millennium. Berossos heeft deze *kroniek* naar alle waarschijnlijkheid als bron gebruikt.

Verhalen over de hemel ... en de daden in hun tijd (ἱστορίας περὶ τοῦ οὐρανοῦ ... καὶ τῶν κατ' αὐτοὺς πράξεων): Uit GDB T 1c en F 1b blijkt dat in de parafrase oorspronkelijk na “hemel” “aarde” werd vermeld. De inhoud van de in Babylon bewaarde documenten komt overeen met de inhoud van de *Babyloniaca*. Hemel, aarde en zee verwijzen naar de schepping van het universum en de strijd van de god Bēl tegen Tiāmat (“Zee”), waarover Berossos in zijn eerste boek schrijft (GDB F 1a-b). In datzelfde boek behandelt hij ook de “eerste generaties”, de vroegste geschiedenis van de mensheid. In boeken 2 en 3 behandelt hij de koningen en wat er onder hun regering geschiedde. Berossos maakte hier duidelijk dat de inhoud van zijn werk op deze in Babylon bewaarde verhalen en geschriften was gebaseerd.

VOORSTELLING VAN LAND EN BEVOLKING

Na zijn proëmium geeft Berossos een beschrijving van Babylonië (fysische gesteldheid, fauna en flora) en van, zoals we zullen argumenteren, zijn bevolking. Deze beschrijving diende uiteraard een praktisch doel: het overgrote deel van zijn beoogd publiek kende Babylonië niet of nauwelijks. Tegelijkertijd volgde Berossos de opbouw van een Griekse historische etnografie, waarbij beschrijving van de geografie een vast onderdeel was (cf. Hoofdstuk 4. De Griekse historiografie).

Geografie en etnografie in de Mesopotamische literatuur

In de spijkerschriftliteratuur zijn geen werken overgeleverd die de geschiedenis van vreemde volken of streken tot onderwerp hadden. De spijkerschriftliteratuur was in dat opzicht op zichzelf gericht, ‘Mesopotamo-centrisch’. Toch bestond er in

Mesopotamië een zekere aandacht voor geografie en etnografie, alleen uitte die zich op andere manieren. We geven hiervan enkele voorbeelden.

In lexicale lijsten, een genre dat tot het derde millennium teruggaat, waren onder de geografische lemmata ook namen van vreemde landen en steden opgenomen. Tabletten 21 en 22 van de ‘encyclopedische’ lexicale serie *UR₅-RA=hubullu* bijvoorbeeld, waarin geografische namen werden opgetekend, geven ook namen van vreemde landen en steden¹⁵. De Guti en de Amorieten, twee volken die Mesopotamië waren binnengevallen en er de macht hadden overgenomen, werden in de spijkerschriftbronnen afgeschilderd als barbaren met ongeciviliseerde gewoonten¹⁶. De Guti worden in de Oud-Babylonische versie van de *Vloek van Agade* voorgesteld als beesten, die geen remmingen kenden en uit de bergen afkomstig waren¹⁷. De ‘Weidner Kroniek’, bekend door kopieën uit het eerste millennium, stelt dat de Guti niet geleerd hadden de goden te vereren en de rituelen correct te voltrekken¹⁸. De Amorieten, die nomaden waren, kenden volgens dezelfde *Vloek van Agade* geen landbouw¹⁹. In de Oud-Babylonische mythe *Enki en de Wereldorde* wordt gezegd dat zij geen steden en huizen hadden en dat de god Enki hen kudden gaf²⁰.

De Assyrische koningen gaven in hun campagneverslagen bijwijlen zeer uitgebreide beschrijvingen van de gebieden die ze tijdens hun veldtochten doorkruisten. Het beroemdste voorbeeld hiervan is de brief van Sargon II (721-705) aan de god Assur waarin de koning zijn Achtste Veldtocht beschrijft²¹. Op deze veldtocht, die in 714 v.C. plaatsvond, trok Sargon met zijn leger door Urartu en andere gebieden ten noorden van Assyrië. De vorst schildert in de brief enkele keren het onherbergzame landschap waardoor hij marcheerde²². Hij beschrijft steden met hun vestingwerken, gebouwen, landerijen, bewoners²³ en spreekt zich uit over de kwaliteiten van de bevolking²⁴. Hij beschrijft wat waarschijnlijk de Urartese kroningsceremonie was en vermeldt lokale topografische benamingen²⁵. Sargons brief wilde echter geen

15 Uitgave van deze tabletten in *MSL*, 11, p. 8-33; zie ook *Ur₅-gud*, een commentaar op *UR₅-RA=hubullu* (*ibid.*, p. 35). *UR₅-RA=hubullu* werd in de Oud-Babylonische periode vastgelegd en weerspiegelt de geografie van deze en oudere perioden. Een geactualiseerde lijst, die de situatie in het eerste millennium beschrijft, kwam nooit tot stand. Voor andere geografische lijsten, zie *MSL*, 11.

16 Cf. COOPER, *Curse of Agade*, p. 32-36.

17 *Vloek van Agade*, r. 154-157 (ed. *ETCSL*); cf. COOPER, *Curse of Agade*, p. 164-165.

18 GLASSNER, *Chronicles*, nr. 38, r. 64.

19 *Vloek van Agade*, r. 46 (ed. *ETCSL*); cf. COOPER, *Curse of Agade*, p. 100.

20 *Enki en de wereldorde*, r. 131-132 (ed. *ETCSL*).

21 Voor transcriptie en vertaling, zie MAYER, *MDOG*, 115 (1983), p. 65-132; zie ook FOSTER, *Before the Muses*, p. 790-813.

22 B.v. r. 15-22; 64-65; 96-102; 322-328.

23 B.v. r. 189-192; 200-212; 240-246; 287-289; 298-301.

24 B.v. r. 66-67 (zelfstandig en autonoom); r. 170-173 (africhten van paarden voor het leger).

25 B.v. r. 172 (het gebied Sūbi wordt door de inwoners van Urartu “land van de Manneeërs”

objectieve uiteenzetting over landen en volken bieden. De beschrijvingen dienden een retorisch-ideologisch doel²⁶: de schildering van het onherbergzame landschap moest Sargons inzicht, daadkracht en heldhaftigheid, waarmee hij de barre tocht wist te volbrengen, benadrukken²⁷. De beschrijving van de macht en de pracht van de steden moest hun verwoesting door Sargon des te indringender maken.

Het werk dat de moderne titel *Sargons geografie* kreeg, beschrijft het rijk van Sargon van Akkad (2334-2279). Volgens de tekst – een latere creatie die in een Neo-Assyrische en Laat-Babylonische kopie bewaard is gebleven – omvatte dat rijk alle landen van oost tot west²⁸. De tekst somt de gebieden die Sargon veroverde, op. Van sommige gebieden wordt de ligging gegeven, van andere de omtrek. De bevolking van een bepaalde streek wordt omschreven als “zij die begraven niet kennen, die vlees eten, melk en geroosterd graan eten, wier ingewanden geen in de oven gebakken brood kennen, hun magen geen bier.”²⁹. Hiermee worden nomaden bedoeld. Een ander volk, de Lullubu, kende geen haardot, m.a.w. zij lieten hun haar los hangen³⁰.

Tot slot is uit Mesopotamië een ‘wereldkaart’ bekend. Het tablet waarop deze zgn. ‘Babylonische wereldkaart’ staat, dateert uit de Laat-Babylonische periode³¹. Op de voorzijde van het tablet staat een geometrische schets van de wereld, waarbij Babylon het middelpunt vormt. Het aardoppervlak wordt omzoomd door een oceaan, waarachter *nagû* (“gebieden”) – waarschijnlijk acht in getal – zijn gesitueerd. Op de kaart worden alleen Babylonische steden, gebieden en buurlanden met naam genoemd. Naast de kaart bevat het tablet op de voor- en achterzijde tekst, maar door de fragmentarische staat van het tablet is de inhoud niet duidelijk. Op de voorzijde worden enkele mythische en wilde dieren opgesomd en worden de Vloedheld Utnapištum en Sargon van Akkad vermeld³². De tekst op de achterzijde behandelt de *nagû* van de kaart.

Wilde tarwe ... sesam (πυρρὸς ἀγρίους καὶ ... σήσαμον): De Armeense tekst voegt in de lijst “gierst” toe. Alle genoemde gewassen werden in het Tweestromenland verbouwd³³. In de prijsoverzichten van Babylonische basisproducten, die de Astronomische Dagboeken optekenden, worden gerst en sesam genoemd.

genoemd); r. 323 (de rivier Opper-Zab wordt door de inwoners van Na’iri en Ḫabḫu Elamunia genoemd).

26 Cf. de structuuranalyse van FALES, in: COGAN & EPH’AL, *Ah, Assyria*, p. 129-147.

27 r. 336-342.

28 Editie en commentaar bij HOROWITZ, *Cosmic Geography*, p. 67-95.

29 *Sargons geografie*, r. 58-59.

30 *Sargons geografie*, r. 51-52.

31 Editie en commentaar bij HOROWITZ, *Cosmic Geography*, p. 20-42.

32 *Babylonische wereldkaart*, obv. 5’-10’.

33 Cf. CHARLES, *BSA*, 1 (1984), p. 17-31; ID., *BSA*, 2 (1985), p. 39-61; RENFREW, *BSA*, 1 (1984), p. 32-44; EAD., *BSA*, 2 (1985), p. 67-72; ELLISON, *Study of Diet*, p. 41-43, p. 192-194 en p. 199-204; POWELL, *RLA*, 10, p. 13-22, s.v. *Obst und Gemüse* (A.I. Mesopotamien) en NESBITT, *ibid.* p. 26-30 (B. Archäobotanisch).

Het Griekse woord ὤχρος, dat wij als “kikkererwt” vertalen, duidt een soort erwt aan. De precieze identificatie is onzeker³⁴. De Armeense tekst spreekt over “linze”. Zowel erwten als linzen zijn peulvruchten en werden in Babylonië geteeld.

Gonga (γόγγας): De identificatie van deze wortel is onzeker. Volgens THOMPSON³⁵ en KOMORÓCZY³⁶ is γόγγα de Griekse weergave voor de plant die in het Akkadisch *kungu* of *gungu* heet. In de lexicale lijst *Uruanna*, een farmacologisch compendium, wordt *kungu/gungu* uitgelegd als “zaad van bies” (*U₂ NUMUN urbati*) of “rietbladeren” (*U₂ gūru*)³⁷. Daarom wordt vermoed dat *kungu* een soort bies of riet is³⁸. De *kungu*-plant wordt hoofdzakelijk in een medische context vermeld. Zo wordt hij genoemd in een opsomming van producten voor de bereiding van een medisch papje³⁹. In een *namburbi*-ritueel⁴⁰ wordt een bezem van *kungu* gebruikt⁴¹. Of de *kungu* een eetbare wortel had, is onbekend. Op zichzelf hoeft het feit dat deze plant alleen in medische context wordt vermeld, geen bezwaar te zijn tegen de identificatie met de eetbare *gonga*. Dezelfde plant kan immers zowel in de keuken als in de apotheek worden gebruikt. De eetbare wortel van de *gonga* doet echter denken aan een groente en dat valt moeilijk te rijmen met een rietsoort. De identificatie van *gonga* met *kungu/gungu* is daarom o.i. twijfelachtig.

In de *Nabatese landbouw*, een Arabisch werk uit de 10de eeuw dat de landbouw in Irak behandelt⁴², worden in het overzicht van geteelde en wilde gewassen verschillende

34 Aristot., *Hist.An.*, 627b, 17 (Imkers wordt aangeraden ὤχροι in de buurt van de bijenkorven te planten); Theophr., *Hist.Plant.*, 8, 3, 1 (opsomming met andere erwten); Diog.Laërt., 2, 139 (ὤχροι als dessert).

35 *Dictionary of Assyrian Botany*, p. 12.

36 AAA, 21 (1973), p. 142.

37 *Uruanna*, I 89 sq.; cf. III, 134 sq.

38 Cf. AHw, I, p. 506a-507b, s.v. *kungu II* (eine Art Schilf?) en CAD, K p. 539a, s.v. *kungu A* (a rush).

39 AMT 79, i 24.

40 *Namburbi*-rituelen waren erop gericht om kwaad dat zich d.m.v. een voorteken had aangekondigd, af te weren.

41 CAPLICE, *Or.*, NS 40 (1971), p. 141, obv. 43'. In een ander ritueel wordt de plant in gebroken context vermeld (LKU 32, obv. 18).

42 In de inleiding van dit Arabische werk staat dat Abū Bakr b. Waḥšiyya de tekst, die in de “taal der Kasdeeërs (Chaldeeëen)” was geschreven, in 903/4 naar het Arabisch vertaalde. In 930 dicteerde hij deze vertaling aan Abū Ṭālib b. az-Zayāt. De “Kasdesese” brontekst had volgens de auteur een lange wordingsgeschiedenis. Deze claim is zeer omstreden. Volgens sommige moderne geleerden is de *Nabatese landbouw* een creatie uit de 9de-10de eeuw; zie het overzicht van de controverse bij FAHD, *Encyclopaedia of Islam*, 3, p. 963-965, s.v. *Ibn Waḥšiyya* en LEHMANN, *JESHO*, 40 (1997), p. 117-122. Met “Nabatees” duiden de Arabieren in de eerste eeuwen na de islamitische verovering de Aramese bevolking van Irak aan. Voor een overzicht van de inhoud van het werk, zie FAHD, in: SPULER, *Wirtschaftsgeschichte in islamischer Zeit*, I, p. 276-377. Op dit moment bestaat er van de tekst alleen maar een vertaling in modern Arabisch (verzorgd door FAHD, *Agriculture nabatéenne*).

wilde planten met eetbare wortels genoemd. Het is echter niet mogelijk een van deze planten met de *gonga* te identificeren.

De hellenistische etnografie had oog voor vreemdsoortige, onbekende planten in den vreemde. Het genre had op dit punt raakvlakken met de paradoxografie ('wonderverhalenliteratuur'). Met zijn beschrijving van de *gonga* speelde Berossos op deze interesse in. Van Alexander Polyhistor is geweten dat hij geïnteresseerd was in dergelijke paradoxografische details. Het is om die reden niet verwonderlijk dat de beschrijving van de *gonga* in het selectieproces werd behouden.

Dadels (φοίνικας): een van de basisproducten in het overzicht van prijzen in de Astronomische Dagboeken. Mesopotamië stond in de Griekse wereld bekend voor zijn dadelcultuur, zie b.v. Theophrastus (ca. 371-287)⁴³.

Appels en alle andere boomvruchten (μήλα καὶ τὰ λοιπὰ ἀκρόδρυα): Naast dadels en appels werden in Mesopotamië onder meer vijgen, granaatappels, druiven, peren, kweeperen, pruimen en mogelijk ook abrikozen geteeld⁴⁴.

Vissen en land- en watervogels (ἰχθύας καὶ ὄρνεα χερσαῖά τε καὶ λιμναῖα): Mesopotamië telde tal van vis- en vogelsoorten⁴⁵.

De gebieden bij Arabië ... (τὰ μὲν κατὰ τὴν Ἀραβίαν μέρη ...): In het westen wordt Babylonië afgebakend door de onvruchtbare Syrisch-Arabische woestijn; in het oosten door het Zagros-gebergte, een gebied dat vruchtbaar is. In de hellenistische tijd kende het gebied van de Neder-Diyala, die in het Zagrosgebergte ontspringt en in de Tigris uitmondt, een grote bevolkingstoename⁴⁶.

In Babylon ... van vreemde afkomst ... in Chaldea (ἐν δὲ τῇ Βαβυλῶνι ... ἄλλοεθνῶν ... τὴν Χαλδαίαν): JACOBY delgt in deze passage de zinsnede ἄλλοεθνῶν, κατοικησάντων τὴν Χαλδαίαν ("van vreemde afkomst, die zich in Chaldea hadden gevestigd"). JACOBY heeft zijn tekstaanpassing niet toegelicht. Wij zien voor zijn ingreep geen enkele dwingende reden. De haast tautologische zin (in Babylon leefden – in Chaldea gevestigd) is o.i. een gevolg van tekstinkorting.

43 *Hist. Plant.*, 2, 2, 2 en 6-8; 3, 3, 5; *Caus. Plant.*, 1, 2, 1; 2, 3, 7; 3, 17, 4.

44 Cf. CHARLES, *BSA*, 3 (1987), p. 1-21; POSTGATE, *ibid.*, p. 115-144; RENFREW, *ibid.*, p. 157-162; ELLISON, *Study of Diet*, p. 205-216 en p. 227-233. Het is onzeker of in Mesopotamië abrikozen werden geteeld. Het Akkadische woord *armannu* wordt met "abrikoos" vertaald, maar deze interpretatie is onzeker.

45 Voor een algemeen overzicht, zie SALONEN, *Fischerei*, p. 120-242 en Vögel, p. 68-302; voor vissen en vogels in de menselijke voeding, zie ELLISON, *Study of Diet*, p. 165-181; voor een uitgave van lexicaal lijsten met vis- en vogelnamen, zie MSL, 8.2 (uitgave van de 'standaardlijst' UR₅-RA=*hubullu*) en VELDHIJS, *Nanše and the Birds*, p. 149-207 (uitgave van Vroeg-Dynastische en Oud-Babylonische lijsten); voor vissen en vogels in de Mesopotamische kunst, zie VAN BUREN, *Fauna of Ancient Mesopotamia*, p. 104-108 en p. 82-96.

46 Cf. ADAMS, *Land behind Baghdad*, p. 61-68.

Zoals de tekst is overgeleverd, hangt deze zin grammaticaal met de volgende (“ze leefden... zoals de wilde dieren”) samen en heeft hij dus ook op de primitieve mens betrekking⁴⁷. We menen echter dat deze eerste zin de multi-etnische bevolkingssamenstelling van Babylonië beschrijft. Een beschrijving van de verschillende bevolkingsgroepen past in een Grieks etnografisch werk. Bovendien pleit ook het feit dat in Babylonië daadwerkelijk vele volken leefden, voor onze interpretatie. Door het exciperen en inkorten werd deze zin met de volgende verbonden. Vermoedelijk heeft Berossos zowel over de bevolking van Babylonië (Chaldea) als over die van de stad Babylon gesproken.

In Hoofdstuk 2, §6 hebben we gezien dat in het Babylonië van het eerste millennium vele volken leefden. In het begin van dat millennium vestigden Chaldeeuse en Aramese bevolkingsgroepen zich in het gebied. Door de deportatiepolitiek van de Neo-Assyrische en Neo-Babylonische koningen, maar ook door immigratie kwamen o.a. Egyptenaren, Arabieren, Judeeërs, Feniciërs, Cariërs en Phrygiërs in het vruchtbare Babylonië terecht. Onder de Achaemenidische heerschappij kwamen daar Iraniërs en inwoners uit andere provincies van het Perzische rijk bij. We hebben geen gegevens over de bevolkingsgrootte van Babylon en het aandeel van vreemdelingen daarin⁴⁸. Uitspraken hierover zijn zeer hypothetisch.

DE OERTIJD EN DE INVOERING VAN DE BESCHAVING DOOR OANNES

Na de beschrijving van de bevolking van Babylon en Babylonië vangt Berossos met een nieuw onderwerp aan, dat ook een topos in de Griekse historisch-etnografische literatuur is: de vroegste geschiedenis van Babylonië en het ontstaan van de beschaving.

De primitieve mensen

Ze leefden zonder beschaving zoals de wilde dieren (ζῆν δὲ αὐτοὺς ἀτάκτως ὥσπερ τὰ θηρία): Nagenoeg dezelfde bewoordingen om het leven van de primitieve mens te beschrijven vinden we bij de sofist Critias (2de helft 5de eeuw v.C.) en Diodorus van Sicilië: ἄτακτος (“ongeordend”, “zonder beschaving”) en θηριώδης (“als een wild dier”)⁴⁹.

De idee dat de eerste mensen als dieren leefden, vinden we niet alleen in de Griekse literatuur, maar ook in de spijkerschriftbronnen terug. In het *Twistgesprek tussen Schaap en Graan*, een Sumerische tekst uit de Oud-Babylonische tijd, wordt over de eerste mensen gezegd:

De mensen van die verre dagen wisten geen brood te eten, wisten geen

47 Dit werd nog versterkt door de tekstaanpassing van JACOBY; zie b.v. de vertaling van BURSTEIN, *Berossus*, p. 13: “There was a great crowd of men in Babylonia and they lived without laws just as wild animals”; zie de commentaar van KOMORÓCZY, *AAA*, 21 (1973), p. 140.

48 Cf. de discussie bij BOY, *Late Achaemenid and Hellenistic Babylon*, p. 226-234.

49 Critias DK, nr. 88, fr. B 25; Diod., 1, 8, 1.

kleding te dragen. Ze gingen het land rond met naakte ledematen. Als schapen aten ze gras met hun mond. Water dronken ze uit greppels.⁵⁰ In het *Gilgamesh Epos* leefde de ongciviliseerde natuurmens Enkidu met de dieren samen. Hij at gras als een gazelle en dronk water samen met de kudde⁵¹.

Oannes brengt de beschaving

Een hybride wezen – de combinatie van een vis en een mens –, genaamd Oannes, brengt de mensen de cultuur. Hiermee verwijst Berossos naar de Mesopotamische traditie van de Zeven *apkallū*, mythische wijzen die leefden vóór de Vloed. De eerste van hen was Uan(na), wiens naam Berossos tot Oannes heeft vergriekst.

Spijkerschriftbronnen: Oannes en de Zeven *apkallū*

In de Mesopotamische traditie leefde er vóór de Vloed een groep van zeven wijzen, in het Akkadisch *apkallū* genaamd. Ze waren dienaren van Enki/Ea, de god van de wijsheid, en waren begiftigd met grote wijsheid. Deze wijzen worden in de Mesopotamische literatuur als vissen voorgesteld. De iconografie beeldt hen als ‘vismensen’ uit (cf. *infra*). Voor de attestaties van de *apkallū* in literatuur en iconografie verwijzen we naar GDB F 3a.

De namen van de zeven (vis-) *apkallū* zijn vanaf de Neo-Assyrische periode geattesteerd. De *apkallū* worden met naam en toenaam aangeroepen in een bezwering uit de serie *Bīt mēseri*⁵². Een tekst uit de hellenistische periode, de ‘Apkallu Lijst’, somt hun namen op, samen met die van de antediluviaanse koning onder wiens regering elk van hen floreerde⁵³. In *Bīt mēseri* is de eerste *apkallu* die aangeroepen wordt, “U₄-an-na, die de plannen van hemel en aarde perfect uitvoert”. In de ‘Apkallu Lijst’ wordt de naam als U₄-an weergegeven. Deze wordt in de regering van de eerste antediluviaanse koning gedateerd. Het is duidelijk dat de naam Oannes de Griekse weergave van Uan(na) is.

Uan(na) wordt tevens in spijkerschriftteksten zonder de andere *apkallū* vermeld. In enkele van die teksten wordt hij – als auteur, samensteller of verkondiger – met geschriften in verband gebracht. In de ‘Catalogo van werken en auteurs’ uit de Neo-Assyrische periode worden aan Uanna, die het epitheton ‘Adapa’ draagt, twee werken toegeschreven⁵⁴. Het tweede werk met de titel ‘GA₂-E ME-EN-NAM^dEN-LIL₂-LA₂’⁵⁵, is verder onbekend. De titel van het eerste werk is bijna volledig verloren gegaan. Op basis van het *Strofengedicht van Nabonidus*, waarin Adapa als samensteller van ‘UD-SAKAR(SAR) ^da-nu₃ ^dEN-LIL₂-LA₂’ wordt genoemd⁵⁶, stelde

50 *Twistgesprek tussen Schaap en Graan*, r. 20-25 (ed. ETC²SL); zie ook ALSTER & VANSTIPHOUT, ASJ, 9 (1987), p. 1-43.

51 Standaardversie, Tablet 1, r. 110-112 (ed. GEORGE, *Epic of Gilgamesh*).

52 Cf. REINER, *Or.*, NS, 30 (1961), p. 1-11 en SpTU 2, nr. 8, obv. 1-13; cf. GDB F 3a.

53 Cf. VAN DIJK, UVB, 18 (1962), p. 44-52 (*BaM Beih.*, nr. 89); cf. GDB F 3a.

54 Cf. LAMBERT, JCS, 16 (1962), p. 64, l) obv. i 5-7 (^mu₄-an-na a-da-p[a₃], r. 6).

55 Zoals als “Ikzelf ben precies Enlil of “Ikzelf ben het Enlil-schap (GA₂-E ME-EN-NAM-^dEN-LIL₂-LA₂)”.

56 v 12’; ed. SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 570.

de uitgever van de *Cataloog*, LAMBERT de herstelling ‘[UD-SAR AN ^dEN-LI]₂LA₂’ voor⁵⁷. Deze herstelling gaat ervan uit dat Uanna-Adapa en Adapa één en dezelfde persoon zijn, hetgeen wij aanvaarden (cf. *infra*). LAMBERT oordeelde dat ook dit werk onbekend was. Thans wordt algemeen aanvaard dat ‘UD-SAKAR(SAR) ^da-nu₃ ^dEN-LIL₂-LA₂’ een andere naam voor de ‘canonieke’ astronomische omenserie *Enūma Anu Enlil* is⁵⁸. De *Cataloog* noemde eerder in de tekst de god Ea als auteur van dit werk⁵⁹. Deze schijnbare contradictie wordt zo verklaard dat Ea de auteur van de serie was en dat Uanna haar openbaarde⁶⁰. Het is mogelijk dat de *Cataloog* dit ook op deze manier verwoordde. LAMBERT⁶¹, die zich hiervoor op het colofon van het *Erra Epos* baseert, herstelt de fragmentarische passage waarin de naam van Uanna is bewaard gebleven, namelijk als volgt:

[Dit is het wat aan] Uanna Adap[a]

[geopenbaard is en wat] hij heeft gesproken.⁶²

Daarnaast wordt Uan genoemd in een tablet uit hellenistisch Uruk, dat waarschijnlijk ook een catalogoog van auteurs en werken is⁶³. In een ander tablet uit de hellenistische periode, dat waarschijnlijk uit Babylon afkomstig is⁶⁴, wordt Uan in het colofon als auteur genoemd⁶⁵. De titel van het werk is niet bewaard gebleven, maar op basis van de inhoud van het sterk beschadigde tablet – een ritueel bij maansverduisteringen – zou het om een astrologisch werk kunnen gaan.

In het reeds aangehaalde *Strofengedicht van Nabonidus*, een polemisch werk tegen de laatste Neo-Babylonische koning Nabonidus (555-539), wordt op de grote wijsheid van Uan(na) en zijn band met Ea gezinspeeld:

(...) die door Ea de schepper niet gevormd werd – Uanna-Adapa kent zijn naam niet.⁶⁶

Een bouwinscriptie uit Uruk, die de restauratie van het Bīt-Rēš, het belangrijkste

57 JCS, 16 (1962), p. 70.

58 Cf. KRAUS, RA, 68 (1974), p. 92-93; MACHINISTI & TADMOR, in: COHEN E.A., *Tablet and Scroll*, p. 146-150. Omdat deze alternatieve naam in het *Strofengedicht* om polemische gronden werd gecreëerd, moeten we in het geval van de *Cataloog* aannemen dat hier de officiële naam *Enūma Anu Enlil* stond. Dit betekent dat LAMBERTS tekstherstelling moet worden aangepast.

59 I) obv. i 4.

60 Cf. LAMBERT, JCS, 16 (1962), p. 73; MACHINIST & TADMOR, in: COHEN E.A., *Tablet and Scroll*, p. 147; contra: HALLO, JAOS, 83 (1963), p. 176.

61 JCS, 16 (1962), p. 73.

62 I), obv. i 6-7: [an-nu-tum ša₂] ^mu₄-an-na a-da-p[a₃]. [u₂-šab-ri-šu-m]a id-bu-bu.

63 BaM Beih., 2, nr. 90, obv. 1 (^mu₄-^d60).

64 Cf. OELSNER, *Materialien*, p. 207-208 en p. 239.

65 CLBT Pl. I, i 22: “hetgeen Uan schreef (ša₂ u₄-^d60 SAR). Mogelijk wordt Uan ook in r. 30 genoemd ([u₄]-^d60).

66 ii 2'-3' (ed. SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 567). De schrijfwijze UD-ma-^da-nu₃ a-da-pa₃ is dubbelzinnig: de vorm kan een variant voor de naam Uan (u₄-ma-anu) Adapa zijn (waarbij -ma- als /wa/ werd uitgesproken). De vorm kan ook als “de geleerde (um-ma-anu: d.i. ummānu) Adapa worden gelezen; zie de discussie bij SCHAUDIG, o.c., p. 107-108. O.i. speelde de tekst met deze dubbelzinnigheid.

heiligdom van de stad, in 202 v. C. vastlegt, verklaart dat het heiligdom in vroegere tijden door Uan (Adapa) werd gebouwd⁶⁷. Door de associatie met Uan werd de oorsprong van het Bit-Rēš, dat pas in de hellenistische tijd werd opgericht, tot de mythische periode van vóór de Vloed teruggevoerd. In de topografische lijst *Tintir* (“Babylon”), tenslotte, is er sprake van een schrijn van de god Anu “waarop de zoon van Uan zit”⁶⁸. Het schrijn bevond zich in het Esagila; de zoon is verder onbekend. In enkele van bovenstaande attestaties wordt bij de naam van Uan(na) ‘adapa’ gevoegd. Het is onduidelijk of *adapa* hier een zelfstandig naamwoord is (“de wijze”), zoals in een Neo-Assyrisch gebed tot Marduk⁶⁹, dan wel de eigennaam Adapa aanduidt. In het laatste geval zouden Uan(na) en Adapa één en dezelfde persoon zijn. De meningen zijn hierover verdeeld⁷⁰. We overlopen de attestaties van Adapa. De oudst overgeleverde tekst, de *Adapa mythe*, ook wel *Adapa en de Zuidenwind* genoemd, dateert eeuwen vóór de eerste attestatie van Uanna, nl. uit de 14de eeuw⁷¹. De inhoud van de mythe – Adapa breekt de vleugel van de Zuidenwind en wordt daarom door de hemelgod Anu in de hemel ontboden –, lijkt niets met de tradities rond Uan(na) te maken te hebben. Anderzijds is Adapa in deze mythe, zoals Uan(na), een *apkallu* uit de stad Eridu en heeft de god Ea hem grote wijsheid verleend “om de plannen van het land ten uitvoer te brengen”. In de Neo-Assyrische koningsideologie wordt de koning geassocieerd met Adapa, die geldt als de wijze *par excellence*⁷². In de reeds besproken *Cataloog* is, naast Uanna-Adapa, Adapa als schrijver opgenomen⁷³. Van welk werk is onduidelijk, maar het

67 WVD OG, 51, pl. 108; zie FALKENSTEIN, *Topographie*, p. 6; DOTY, in: LEICHTY E.A., *Scientific Humanist*, p. 97. VAN DIJK (UVB, 18, p. 47) herstelt de relevante regels (r. 6-7) als volgt: (...) E₂.SAG ša₂ i²-na⁷ mah⁷-ri⁷ | m₄-d₆₀ [a-d]a-p[a₃] i-pu-uš-šu₂ (“Bit-Rēš, dat Uan Adapa in vroegere tijden bouwde.”). De inscriptie werd op verschillende bakstenen in het heiligdom teruggevonden. Twee exemplaren laten “adapa” achterwege.

68 *Tintir*, 2, r. 2 (ed. GEORGE, *Babylonian Topographical Texts*, p. 44-45): DUMU m₄-d₂-a-ni[m] (“zoon van Uanu”). De twee tekstexemplaren die deze passage overleveren, dateren uit de Neo-Assyrische en Neo-Babylonische tijd; zie ook GEORGE, o.c., p. 269.

69 LAMBERT, *AfO*, 19 (1959-1960), p. 64, r. 72; zie ook BORGER, *JNES*, 33 (1974), p. 186. Ook het adjectief *adapu* is geattesteerd. In de lexicaal lijst *Igituh* wordt ‘adapu’ gelijkgesteld met U₃-TU-A-AB-BA, dat letterlijk “geboren in de zee” (r. 107) betekent; cf. CAD, A/1, p. 102a, s.v. *adapu* B. Dit is een duidelijke verwijzing naar de vis-*apkallū*.

70 Pro: VAN DIJK, UVB, 18, p. 47-48; LAMBERT, *JCS*, 16 (1962), p. 73-74; HALLO, *JAOS*, 83 (1963), p. 176; FOSTER, *Or*, NS 43 (1974), p. 344-354. Contra: BORGER, *JNES*, 33 (1974), p. 186; PICCHIONI, *Poemetto di Adapa*, p. 48-49 en p. 100-101; zie ook STRECK, *RLA*, 10, p. 2, s.v. *Oannes*.

71 Gepubliceerd door PICCHIONI, *Poemetto di Adapa*, p. 112-141 en IZRE’EL, *Adapa and the South Wind*. De meeste tekstgetuigen dateren uit de Neo-Assyrische tijd. Het 14de-eeuwse tablet komt uit El Amarna in Egypte; zie ook IZRE’EL, *Amarna Scholarly Tablets*, p. 43-50.

72 LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 117, r. 4 (Sanherib); SAA 10, 174, r. 8 (Sanherib); BORGER, *Inscripfen Asarhaddons*, p. 34, §21, r. 46 (Esarhaddon); STRECK, *Assurbanipal*, p. 254, r. 13 (Assurbanipal).

73 LAMBERT, *JCS*, 16 (1962), p. 66-67, VI, r. 16: [“hetgeen Ada]pa heeft geschreven volgens zijn dictaat”.

had op een of andere manier met de antediluviaanse periode te maken⁷⁴. Adapa schreef het op dictaat, wat aan de openbaringen aan Uanna doet denken. Volgens het *Strofengedicht van Nabonidus* stelde Adapa, zoals we gezien hebben, het werk *De maansikkel* (of: *serie*) van An en Enlil – een alternatieve naam voor *Enūma Anu Enlil* – samen⁷⁵.

Voor de identificatie van Uan(na) met Adapa pleit een (fictieve) brief die Adapa schrijft aan Alulim, de eerste koning⁷⁶: ook Uan(na) wordt immers met deze koning geassocieerd. De inhoud van de fragmentarisch overgeleverde brief is niet precies te achterhalen. Adapa lijkt Alulim advies te geven over een magisch-medische bezwering⁷⁷. In twee andere teksten wordt Adapa echter met Enmerkar, een legendarische koning na de Vloed, geassocieerd⁷⁸, hetgeen tegen een identificatie met Uan(na)-Adapa lijkt te spreken. In de ‘Apkallu Lijst’ heet de *apkallu* van deze Enmerkar dan weer Nun(gal)piriggaldim⁷⁹. Het lijkt erop dat er verschillende tradities naast elkaar bestonden en dat Adapa oorspronkelijk een ‘eigen leven’ had. Er zijn echter goede redenen om aan te nemen dat in één traditie Uan(na) met Adapa werd gelijkgesteld.

In het eerste jaar (ἐν δὲ τῷ πρώτῳ ἐνιαυτῷ): Hiermee wordt naar alle waarschijnlijkheid het eerste jaar van Aloros, de eerste koning van Babylonië, bedoeld⁸⁰. In de ‘Apkallu Lijst’ wordt Uan (Oannes) als wijze onder de regering van Ayalu (Aloros) genoemd. Dit impliceert dat het koningschap was ingevoerd voordat Oannes de mensen de beschaving bracht. De *Sumerische Koningslijst* verklaart dat het koningschap uit de hemel neerdaalde⁸¹. De *Kroniek der Dynastieën* schreef waarschijnlijk dat de goden Anu, Enlil en Ea het koningschap grondvestten⁸². Dat het koningschap volgens een bepaalde traditie geen cultuurgoed was, wordt gesuggereerd door een mythe,

⁷⁴ De desbetreffende regel is beschadigd en eindigt met “van vóór de Vloed” (VI, r. 15).

⁷⁵ v 12'; ed. SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 570, met n. 927. Voor de interpretatie van de titel – een woordspel met *uskāru* (“maansikkel”) en *iškāru* (“serie”) –, zie MACHINISTI & TADMOR, in: COHEN E.A., *Tablet and Scroll*, p. 146-150.

⁷⁶ STT 176, rev. 14'-21' (Sultan Tepe – antieke Husrina, Neo-Assyrische periode).

⁷⁷ De tekst vertoont enige parallellen met de bezwering die door REINER ‘The Heart Grass’ werd genoemd; cf. REINER, *Your Thwarts in Pieces*, p. 94-100; zie ook VELDHUIS, *OLP*, 21 (1990), p. 27-44. Adapa's expertise op dit gebied wordt bevestigd in magisch-medische teksten, waarin zijn hulp wordt ingeroepen. Vaak wordt hij “*apkallu* van Eridu” genoemd. Voor referenties, zie PICCHIONI, *Poemetto di Adapa*, p. 122-123.

⁷⁸ De eerste tekst is de zgn. ‘Weidner Kroniek’, in werkelijkheid een literaire brief (GLASSNER, *Chronicles*, nr. 38, r. 42-44; cf. *supra*). De tweede tekst is een fragmentarisch bewaard verhaal, gekend door kopieën uit de Neo-Assyrische, Neo- en Laat-Babylonische periode; cf. GLASSNER, o.c., nr. 49; zie ook FOSTER, *Before the Muses*, p. 435-436. Voor Enmerkar, zie ook GDB F 5a.

⁷⁹ VAN DIJK, *UVB*, 18, p. 44, r. 8. Deze *apkallu* wordt ook aangeroepen in de bovengenoemde bezwering uit *Bīt mēseri*.

⁸⁰ Cf. SCHNABEL, *Berosos*, p. 91.

⁸¹ *ETCSL*, r. 1.

⁸² GLASSNER, *Chronicles*, nr. 3, i 2-3.

bekend door een Neo-Babylonische kopie uit Babylon⁸³. De tekst schrijft dat de moedergodin Bēlet-ilī op aanraden van Ea, de god van de wijsheid, uit leem de mens (“lullû-mens” of “oermens”) schiep. Daarna maakte ze de koning, de “maliku-mens”⁸⁴. Ook andere teksten stellen de mens en de koning als twee afzonderlijke schepselen voor⁸⁵.

Uit de Perzische Golf (ἐκ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης): Letterlijk “de Rode Zee”, zoals de Perzische Golf in het Grieks wordt geheten. De Griekse en Armeense tekst wijken van elkaar af over de plaats waar Oannes aan land kwam: een aan Babylonië aangrenzende plaats (Grieks) of een plaats in het centrum van het land (Armeens). De spijkerschriftbronnen geven hierover geen uitsluitsel. Er bestaan wel verschillende tradities over de verblijfplaats van de *apkallū*. In het *Erra Epos* worden ze gelocaliseerd in de Apsû, het mythische Zoetwater en verblijfplaats van Enki/Ea⁸⁶. In de bovengenoemde bezwering uit *Bīt mēseri* worden ze de “*purādū*-vissen van de zee”⁸⁷ genoemd. In andere teksten worden ze geassocieerd met Eridu, de oeroude stad aan de Perzische Golf⁸⁸. Op basis van deze associatie vermoeden we dat Oannes bij Eridu aan land kwam.

Met de naam Oannes (ὀνόματι Ὡάννην): Uan(na), in de Mesopotamische traditie de eerste en belangrijkste van de Zeven antediluviaanse wijzen (*apkallū*); cf. *supra*.

Zoals ook Apollodorus verhaalt (καθὼς καὶ Ἀπολλόδωρος ἱστορήσε): Pseudo-Apollodorus. Hiermee wordt verwezen naar de beroemde Alexandrijnse geleerde Apollodorus van Athene (ca. 180-115 v.C.) (FGrH 244); cf. Hoofdstuk 5, 1.4). In de Oudheid circuleerden op naam van drie auteurs fragmenten over de antediluviaanse periode: Alexander Polyhistor, Abydenus (cf. GDB F 1c-d) en (ps.-) Apollodorus (zie ook GDB F 3a-b).

Hij had het volledige lichaam van een vis ...

Vis-apkallu (uit: RIA, 8, p. 252, Fig. 8)

(τὸ μὲν ὅλον σῶμα ἔχον ἰχθύος ...): In de Mesopotamische iconografie worden de *apkallū* – de “*purādū*-vissen”, zoals ze in sommige teksten worden genoemd – voorgesteld met een schubbengewaad en visstaart, waaronder voeten uitsteken. Boven hun mensenhoofd dragen ze een soort muts in de vorm van een viskop. Voor voorbeelden van figurines en afbeeldingen verwijzen we naar GDB F 3a.

83 Cf. MAYER, Or., NS 56 (1987), p. 57-68.

84 De betekenis van *maliku* is onduidelijk: ofwel betekent het “prins”, “koning” ofwel “beraadslagend”, “beslissend”; cf. MAYER, Or., NS 56 (1987), p. 64-65.

85 Voor attestaties, zie MAYER, Or., NS 56 (1987), p. 63.

86 *Erra Epos*, Tablet 1, v 147 en v 162.

87 SpTU 2, nr. 8, obv. i 10-11.

88 B.v. JCS, 21 (1967), p. 11, 25+a) (bezwering uit de serie *Bīt Rimki*); cf. GDB F 3a.

Een beeld van hem wordt ook nu nog met zorg bewaard (τὴν δὲ εἰκόνα αὐτοῦ ἔτι καὶ νῦν διαφυλάσσεσθαι): Het Griekse woord εἰκών kan zowel op een tekening of schilderij als op een standbeeld slaan⁸⁹. De Armeense tekst interpreteert het Griekse woord als tekening. Van de *apkallū* werden zowel afbeeldingen als figurines gemaakt. Voor attestaties verwijzen we naar GDB F 3a. In de hellenistische periode was de *apkallu* een populair motief op zegels⁹⁰. De bovengenoemde tekst van de bezweringsserie *Bīt mēseri*, die ook uit een Laat-Babylonische kopie bekend is, schrijft voor dat de bezwering vóór de afbeeldingen van de zeven *apkallū* op de muur bij het schrijn moet worden gereciteerd⁹¹. Voorstellingen van Uan(na) apart zijn vooralsnog niet bekend.

Zonder enig voedsel aan te raken (οὐδεμίαν τροφήν προσφερόμενον): Dit doet denken aan de ascetische levenswijze van sommige Griekse filosofen en christenen. In zijn tractaat over de *Therapeutae*, een joodse filosofische beweging, schrijft de Jood Philo van Alexandrië (ca. 20 v.C. – 50 AD) dat “geen van hen voedsel of drank vóór zonsondergang tot zich zou nemen”⁹². Naar hun oordeel, zo legt Philo uit, is filosofie het licht waardig en de behoeften van het lichaam de duisternis. Voor Mesopotamië zelf is een dergelijke ascetische levenswijze niet geattesteerd. Wel noteren de hemerologieën dagen waarop bepaald voedsel niet mag worden gegeten⁹³.

Het gaf de mensen de kennis van het schrift en ... (παραδιδόναι τε τοῖς ἀνθρώποις γραμμάτων καί): De Mesopotamische beschaving telt tal van ‘cultuurhelden’, goden en mensen, aan wie welbepaalde uitvindingen of andere beschavingsactiviteiten werden toegeschreven. Zo vertelt het Sumerisch epos *Enmerkar en de Heer van Aratta* dat eerstgenoemde het spijkerschrift uitvond. De wijze Adapa introduceerde bepaalde (geneeskundige) magische praktijken, die hij van zijn bezoek aan de hemelgod An naar de aarde had meegebracht. De antediluviaanse koning Enmeduranki leerde van de goden hoe hij de toekomst kon voorspellen aan de hand van olie op water en door leverschouwing en gaf die kennis aan de mensen door.

De ‘cultuurheld’ bij uitstek was Enki (Sumerisch) of Ea (Akkadisch), de god van de wijsheid en het vernuft, die de mensheid gunstig gezind was. De scheppingsactiviteiten van Enki/Ea worden in enkele Sumerische mythen, bekend door tabletten uit de Oud-Babylonische periode, beschreven. De mythe van *Enki en Ninhursag*⁹⁴ verklaart hoe land- en tuinbouw, irrigatie en handel op Enki teruggaan.

89 LSJ, p. 485b, s.v. εἰκών.

90 Cf. WALLÉN, *BaM*, 24 (1993), p. 309-324 en ID., *Uruk, Hellenistic Seal Impressions*, p. 39-41, nr. 180-188.

91 SpTU 2, nr. 8, obv. i 30-31.

92 *De vita contemplativa*, 34.

93 B.v. voor de maand Tašrītu; cf. CASABURI, *SEL*, 17 (2000), p. 13-29; voor het genre, zie LABAT, *RIA*, 4, p. 317-323, s.v. *Hemerologien*.

94 Editie: ATTINGER, *ZA*, 74 (1984), p. 1-52 en *ETCSL*.

Volgens de inleiding op het *Twistgesprek tussen Vis en Vogel*⁹⁵ introduceerde Enki veeteelt, stichtte hij steden en nederzettingen en stelde hij over de mensen een koning als herder aan. Volgens de inleiding op een ander dispuut, het *Twistgesprek tussen Schaap en Graan*⁹⁶, zorgde Enki ervoor dat mensen brood eten en zich kleden – hetgeen symbool stond voor het geciviliseerde leven. Enki's rol als cultuurheld en – meer algemeen – als ordenaar van de wereld wordt het uitvoerigst beschreven in de mythe van *Enki en de wereldorde*⁹⁷. De mythe legt uit hoe Enki, “de heer die alle kunsten en technieken controleert, die kundig in beslissingen is”⁹⁸, de kosmos ordende en daarbij o.a. veeteelt en landbouw, bouw- en meetkunde, het vastleggen van grenzen en het spinnen introduceerde. Hij kreeg van oppergod Enlil de *me*'s en nam hen mee naar de Apsû, het kosmische Zoetwater⁹⁹. De *me*'s kunnen worden opgevat als die concepten en principes die aan de grondslag van cultuur en beschaving liggen¹⁰⁰.

In latere teksten vinden we nauwelijks directe aanwijzingen voor Enki/Ea in zijn rol van ‘cultuurheld’¹⁰¹. In de godenlijst ‘AN = Anum ša amēli’ staat Ea vermeld als patroon van een aantal beroepen¹⁰². De beroepen omvatten handwerkers, arbeiders in de landbouwsector en beroepen in de intellectuele en cultische sfeer¹⁰³. Heel waarschijnlijk worden die beroepen met Ea geassocieerd, omdat hij verantwoordelijk was voor hun introductie.

In de spijkerschriftteksten wordt nergens expliciet vermeld dat Uan(na) of de andere *apkallū* de mensheid de beschaving brengen. Zij worden beschreven als dienaren van Enki/Ea, die in diens wijsheid deelden. Volgens BOTTÉRO¹⁰⁴ verwijst Berossos hier naar een mythe, die als dusdanig in de spijkerschriftliteratuur niet is overgeleverd. Enki/Ea – zo moet in die verloren mythe verteld zijn – vond de

95 Editie: ETCSL, zie ook VANSTIPHOUT, *Epics of Sumerian Kings*, p. 49-96.

96 Editie: ALSTER & VANSTIPHOUT, *ASJ*, 9 (1987), p. 1-43 en ETCSL.

97 Editie: BENITO, *Enki and Ninmah*, p. 77-160 en ETCSL.

98 *Enki en de wereldorde*, r. 84-85.

99 *Enki en de wereldorde*, r. 64-67.

100 Voor een bespreking van het begrip *me*, dat traditioneel als “goddelijke macht” wordt vertaald, zie FARBER-FLÜGGE, *Mythos “Inanna und Enki”*, p. 116-164 en EAD., *RLA*, 7, p. 610-613. In de Sumerische mythe *Inanna en Enki* slaagt Inanna, godin van liefde en strijd, erin Enki de *me*'s te ontfutselen. Ca. 110 *me*'s worden in de tekst schijnbaar onsystematisch opgesomd. Voor een bespreking van de lijst, zie FARBER-FLÜGGE, o.c., p. 97-115; zie ook GLASSNER, in: DEJONG ELLIS, *Nippur at the Centennial*, p. 55-86. Zo omvat de lijst priesterlijke en wereldlijke functies en hun insignia, bepaalde ambachten, zang en muziekinstrumenten, sociale omgangsvormen, menselijke eigenschappen en gedragingen.

101 Voor een overzicht van Ea's functies in Akkadische teksten en zijn epitheta, zie GALTER, *Gott Ea/Enki*, p. 34-102.

102 Cf. LITKE, *Reconstruction of the Assyro-Babylonian God-lists*, p. 238-240, AN: *Anu ša amēli*, r. 125-146. De twee tekstgetuigen dateren uit de Neo-Assyrische tijd.

103 Cf. GALTER, *Gott Ea/Enki*, p. 20-21 en p. 23-24. Een deel van deze beroepen kwam reeds voor in de zojuist behandelde lijst van *me*'s in *Inanna en Enki*, sectie J, r. 65-72.

104 *Écriture, raison et dieux*, p. 297-300 en p. 348.

beschaving uit en de *apkallū* brachten haar in zijn opdracht naar de mensen. BOTTÉRO ziet zijn hypothese bevestigd door een tweetalige (Sumerisch-Akkadisch) passage uit bovengenoemde bezwering uit de serie *Bit mēseri*¹⁰⁵: de *apkallū* worden aangeropen als zij “die de schetsen (GIŠ.HUR // ušurat) van hemel en aarde in orde houden”¹⁰⁶. Van Uanna wordt in dezelfde bezwering gezegd dat hij “de schetsen van hemel en aarde perfect uitvoert”¹⁰⁷. Dit kan inderdaad zo worden geduid dat de *apkallū* het vooraf bedachte ontwerp van beschaving uitvoerden. De bovengenoemde *Cataloog van werken en auteurs* onderschrijft, indien de tekstherstellingen correct zijn, een dergelijke interpretatie: volgens de tekst was Ea auteur van de astrologische omenserie *Enūma Anu Enlil*, maar werd het werk door Uanna-Adapa geopenbaard.

Uan(na) was – zeker als hij met Adapa identiek is – zonder twijfel de belangrijkste *apkallu*. Hoewel hiervoor geen bewijzen zijn, is het op zich mogelijk dat er een Mesopotamische traditie bestond, die stelde dat Uan(na) de volledige cultuur bemiddelde.

De manier waarop Berossos Oannes als cultuurbrenger voorstelt, doet denken aan de Griekse figuur van de ‘eerste uitvinder’ (*protos heurētes*). Dit was een populair thema in de Griekse wereld¹⁰⁸. Het is mogelijk dat, zoals b.v. Flavius Josephus zijn beschrijving van Bijbelse figuren aan Griekse concepten en ideeën aanpaste¹⁰⁹, Berossos dit ook in het geval van Oannes deed. Mogelijk liet hij met het oog op zijn Grieks publiek de rol van de god Ea in het beschavingsproces bewust achterwege. De populariteit van het topos van de cultuurbrenger in de Griekse en, later, Romeinse wereld verklaart wellicht waarom in de tekstoverlevering deze uitgebreide opsomming van door Oannes aangeleerde vaardigheden bewaard is gebleven.

Sinds die tijd werd er niets anders meer uitgevonden (ἀπὸ δὲ τοῦ χρόνου ἐκείνου οὐδὲν ἄλλο περισσὸν εὗρεθῆναι): Berossos schrijft de invoering van de beschaving volledig aan Oannes toe. De rol van de andere wijzen beperkte zich volgens hem tot het uitleggen van Oannes’ onderrichtingen (cf. GDB F 3a-b). Volgens Berossos’ chronologie is Oannes veel ouder dan de cultuurbrengers uit andere landen, zoals Egypte of Griekenland. Berossos impliceert daarmee dat Babylonië de oudste beschaving ter wereld was. Mogelijk heeft hij dit in zijn tekst ook geëxpliciteerd. Het viel Syncellus in ieder geval op dat Berossos wilde aantonen dat het Babylonische

105 SpTU 2, nr. 8, obv. i 12-13.

106 *SI-SA₂-E-NE* // *muš-te-šer*. Het Akkadische werkwoord *ešēru* kan in de Št-vorm zowel “in orde brengen en houden” als “correct uitvoeren” betekenen; cf. CAD, E, s.v. *ešēru*, p. 359a-360b (12, a) en p. 363a (12, f), waar de zinsnede is opgenomen en vertaald wordt als “who correctly administer the regulations of heaven and earth”.

107 SpTU 2, nr. 8, obv. i 1-2. ŠU-DU₇ // *mu-šak-lil*; cf. CAD, Š/3, s.v. *šuklulu*, p. 221b-226b en inz. p. 225a: “to carry out fully rites etc.” (1, e), met verwijzing naar deze passage.

108 Cf. KLEINGÜNTHER, ΠΡΩΤΩΣ ΕΥΡΕΤΗΣ en THRAEDE, RAC 5, p. 1198-1199.

109 Cf. FELDMAN, TAPA, 99 (1968), p. 143-56 (Abraham) en Id., JQR, 82 (1991-92), p. 285-328 en 83 (1992-93), p. 7-50 en p. 301-30 (Mozes).

volk het oudste was (cf. GDB T 1c). Met de mededeling dat na Oannes niets meer werd uitgevonden, suggereerde Berossos bovendien dat elke andere beschaving aan de Babylonische schatplichtig was. Hiermee nam de Babyloniër stelling in het debat over de prioriteit van culturen en hun onderlinge afhankelijkheid – een debat dat vooral in de hellenistische tijd werd gevoerd.

Hij was immers zelf een amfibie (εἶναι γὰρ αὐτὸ ἀμφίβιον): Dit is mogelijk een glosse van een latere gebruiker. In het *Erra Epos* wordt geïmpliceerd dat de *apkallū* zowel in als buiten het water leefden: oppergod Marduk stuurde hen naar de Apsû, de mythische Zoetwaterocean, en verbood hen opnieuw op te duiken¹¹⁰.

Later verschenen ook andere wezens (ὕστερον δὲ φανῆναι καὶ ἕτερα ζῶα): de zes andere antediluviaanse *apkallū*, die ook in de ‘Apkallu Lijst’ na Oannes worden gedateerd. Berossos behandelt hen in boek 2 (“het geschrift der koningen”); zie GDB F 3a-b en 3c-d.

Schreef over het volk en de staatsinrichting (τὸν δὲ Ὡάννην περὶ γενεᾶς καὶ πολιτείας γράψαι): De precieze betekenis van γενεά en πολιτεία is in deze context moeilijk te bepalen. Γενεά kan o.a. “familie”, “afkomst”, “volk”, “generatie”, “geboorteplaats”, “leeftijd” betekenen¹¹¹. De Armeense tekst vertaalt het woord als “schepping”. Πολιτεία betekent o.a. “burgerschap”, “bestuur”, “staatsinrichting”¹¹². In de spijkerschrifttraditie werden aan Uan(na) verschillende geschriften toegeschreven. Eén daarvan is de astrologische omenserie *Enūma Anu Enlil* (cf. *supra*). Een werk over γενεά en πολιτεία is niet geattesteerd.

En gaf aan de mensen het volgende verhaal door (καὶ παραδοῦναι τόνδε τὸν λόγον τοῖς ἀνθρώποις): Het verhaal dat volgt, is een versie van het zgn. ‘Babylonische Scheppingsverhaal’, *Enūma Elish*, dat waarschijnlijk in de 12de eeuw v.C. werd geschreven. Berossos’ mededeling dat Oannes de mythe door gaf, wordt niet door de spijkerschriftbronnen bevestigd. Wel is het zo dat Uanna werken openbaarde, als tenminste de tekstherstelling in voornoemde *Catalogo van werken en auteurs* correct is.

De overlevering van *Enūma Elish* door Oannes impliceert dat Berossos dit werk, zoals BURSTEIN¹¹³ opmerkt, in de periode vóór de Vloed dateerde.

¹¹⁰ Tablet 1, 147.

¹¹¹ *LSJ*, p. 342.

¹¹² *LSJ*, p. 1434.

¹¹³ *Berossus*, p. 14, n. 10.

DE SCHEPPING VAN HET UNIVERSUM EN DE MENSHEID

Na het beschaven van de primitieve mensen vertelt Oannes hen hoe het universum en de mensheid zijn ontstaan. In zijn beschrijving van de oerchaos is een lange lijst van ‘prehistorische’ monsters opgenomen. Berossos volgt in dit deel van zijn werk een traditie die aansluit bij het zgn. ‘Babylonische Scheppingsverhaal’, *Enūma Elish*.

Spijkerschriftbronnen: Enūma Elish

Uit de Mesopotamische spijkerschriftliteratuur zijn verschillende kosmogoniën bekend¹¹⁴. De verschillende verhalen waren niet alleen aan tijd en stad gebonden, maar ook aan godheid en tempel. Ze bewijzen dat het religieuze leven in Mesopotamië geen coherent geheel vormde. In het eerste millennium was het in Mesopotamië meest verspreide scheppingsverhaal dat van *Enūma Elish* (“Toen boven”¹¹⁵), waarin Marduk-Bēl, de stadsgod van Babylon, centraal staat¹¹⁶. De populariteit van dit epos had alles van doen met het feit dat Babylon in het eerste millennium op politiek gebied de belangrijkste stad van Babylonië was en Marduk navenant was gepromoveerd tot hoofd van het Babylonische pantheon. Tekstemplaren van het epos, dat uit zeven tabletten bestaat, werden in alle grote centra van Assyrië (Assur, Ninive, Kalḫu en Ḫusirina) en Babylonië (Babylon, Borsippa, Sippar, Kish en Uruk) gevonden¹¹⁷. Ze stammen alle uit het eerste millennium. De oudste tabletten, uit Assur, dateren vermoedelijk uit het begin van het eerste millennium (rond 900 v.C.). Kopieën uit de hellenistische tijd zijn nog niet teruggevonden, maar moeten hebben bestaan: een compilatietablet uit deze periode bevat een citaat van het epos en de tekst werd in die tijd bij rituelen gereciteerd¹¹⁸. Naast de tekst van *Enūma Elish* zelf zijn er ook commentaren op het werk overgeleverd¹¹⁹. Ook deze stammen

114 Voor een algemeen overzicht verwijzen we naar LAMBERT, *RLA*, 6, p. 218-222, s.v. *Kosmogonie*. Enkele van deze teksten werden voorgesteld en vertaald door BOTTÉRO & KRAMER, *Lorsque les dieux*, p. 471-487 en HECKER, *TUAT*, 3,4, p. 603-611; zie verder HOROWITZ, *Cosmic Geography*, p. 130-150.

115 Dit zijn de eerste twee woorden van het epos. In Mesopotamië werden literaire werken met hun *incipit* aangeduid.

116 Een moderne kritische tekstuitgave is niet voorhanden. LAMBERT verzorgde samen met PARKER een ‘schooluitgave’ (*Enūma Eliš. The Babylonian Epic of Creation*). GEORGE & AL-RAWI (*Iraq*, 52 (1990), p. 149-157) publiceerden een Neo-Babylonisch tablet uit de Bibliotheek van Sippar, dat het tot hun editie zeer fragmentarische Tablet 2 bijna volledig aanvult. LANDSBERGER en KINNIER WILSON verzorgden een kritische editie van Tablet 5 in *JNES*, 20 (1961), p. 154-179. Voor recente vertalingen en beknopte commentaar verwijzen we naar BOTTÉRO & KRAMER, *Lorsque les dieux*, p. 602-679; FOSTER, *Before the Muses*, p. 436-486 (met bibliografie); LAMBERT, *TUAT*, 3,4, p. 565-602 en Id., in: GELLER & SCHIPPER, *Imagining Creation*, p. 37-59.

117 Een zeer verouderde lijst van exemplaren is te vinden bij LANGDON, *Epic of Creation*, p. 60-64 en in de editie van LABAT, *Poème babylonienne de la Création*; zie verder de aanvullingen in BORGER, *HKL*, 1, p. 259-260 en 2, p. 151-152.

118 STC I 216-217. Voor het reciteren bij rituelen; cf. *infra*.

119 STC I, 51-63 en LIVINGSTONE, *Explanatory Works*, p. 82-85 en p. 257 (VAT 8917).

alle uit het eerste millennium.

Wanneer *Enūma Elish* ontstaan is, is niet met zekerheid vast te stellen. LAMBERT¹²⁰ plaatste het ontstaan onder de regering van Nebukadnezar I (1125-1104), de Babylonische koning die het standbeeld van Marduk triomfantelijk uit Elam naar Babylon terughaalde. Oudere dateringen werden nadien voorgesteld, maar LAMBERTS visie geldt nog steeds als *communis opinio*¹²¹.

Hoewel *Enūma Elish* als 'scheppingsepos' gecatalogeerd wordt, is dit geen accurate benaming. De tekst wil in werkelijkheid de legitimiteit van Marduk als oppergod, de *bēl* ("heer") van alle goden en mensen, onderbouwen. We vatten het verhaal samen. Toen de wereld nog niet geschapen was, vermengden Apsû, het Zoetwater, en Tiāmat, het Zoutwater, hun wateren. Zo ontstond het eerste van een reeks godenparen. Apsû en Tiāmat raken met de nieuwe goden in conflict. Een van hen, Ea, de god van het vernuft, doodt Apsû en bouwt er zijn residentie, de gelijknamige Apsû, op. Daar verwekt hij Marduk. Tiāmat schept daarop een leger van elf monsters en stelt Kingu als legerleider aan. Marduk is als enige bereid tegen hen te strijden, maar eist als beloning de heerschappij over de goden op. Die gaan hiermee akkoord. Marduk doodt vanuit zijn strijdwagen Tiāmat in een duel en neemt haar trawanten gevangen. Vervolgens gaat hij het universum vorm geven. Hij gebruikt daarvoor het karkas van Tiāmat. Daarna besluit de god Babylon te stichten, dat het aardse centrum van het universum moet worden. Marduk vat het plan op om de mens te scheppen en legt dit aan Ea voor. Deze eist de uitlevering van de leider van de rivaliserende goden, Kingu. Deze wordt gedood en uit diens bloed maakt Ea de mens. Marduk organiseert nu de godenwereld. Uit dankbaarheid bouwen ze voor hem in Babylon het Esagila en hun eigen schrijnen. Ze zweren een eed van trouw aan Marduk en proclameren zijn 50 namen.

Enūma Elish is geen creatie *ex nihilo*. Elementen uit vroegere mythen werden overgenomen en ingenieus aan de nieuwe ideologie van Marduks suprematie aangepast. Het is opvallend dat, in tegenstelling tot vele andere literaire werken uit Mesopotamië, de schriftelijk vastgelegde tekst van het epos weinig varianten kent en er inhoudelijk geen verschillende versies zijn. Dit zou kunnen wijzen op een recente ontstaansdatum van het werk of op een vorm van 'canonisering'¹²². De enige uitzondering hierop vormt de Assyrische versie uit de tijd van de Assyrische koning Sanherib (704-681). Deze versie was een onderdeel van Sanheribs religieuze hervorming, die erin bestond dat Assur Marduk als hoofd van het pantheon verving. De Assyrische tekst, die geen lang leven beschoren was, verschilt enkel hierin dat de namen van Marduk en de stad Babylon respectievelijk door die van de

120 In: McCULLOUGH, *The Seed of Wisdom*, p. 3-13.

121 Cf. het overzicht bij KUHRT, *Ancient Near East*, p. 378 en de analyse van DALLEY, *Myths*, p. 228-230. SOMMERFELD (*Aufstieg Marduks*, p. 175-181) pleit voor de Kassietentijd, terwijl DALLEY (*AoF*, 24 (1997), p. 163-171) zelfs een ontstaan in de Oud-Babylonische periode voorstaat.

122 Cf. DALLEY, *Myths*, p. 229.

Assyrische rijksgod Assur en van de stad Assur werden vervangen¹²³.

Enūma Elish werd, althans in de late periode, tijdens rituele handelingen gereciteerd. Een tablet uit de hellenistische periode, dat het Nieuwjaarsfeest in Babylon, het belangrijkste religieuze feest van de stad¹²⁴, beschrijft, noteerde dat de *šešgallu*-priester het epos volledig voor Bēl-Marduk reciteerde op de vierde dag van dat Nieuwjaarsfeest¹²⁵. Een Laat-Babylonisch tablet uit Babylon tekende op dat tijdens het ‘Palmfestival’¹²⁶ een zanger het epos voor Bēl reciteerde op de vierde dag van Kislīmu, de negende maand van de Babylonische kalender¹²⁷. *Enūma Elish* kan worden beschouwd als de ‘officiële’ kosmogonie van het Esagila, Bēls hoofdtempel in Babylon.

De monsters in *Enūma Elish*

Hybride wezens, ‘monsters’, zijn in de Mesopotamische literatuur en iconografie vanaf het derde millennium geattesteerd¹²⁸. Ze waren de combinatie van verschillende diersoorten of van een mens en dier(en). Monsters konden in relatie tot goden een dubbele positie innemen: enerzijds waren ze vijanden van de goden en werden ze door hen verslagen. Anderzijds werden monsters met bepaalde goden geassocieerd en traden ze als hun dienaren op. Ze konden worden ingezet om kwaad af te weren. In die hoedanigheid bewaakten ze b.v. tempels, paleizen en huizen. Beide posities sluiten elkaar niet uit: sommige monsters waren dienaar én verslagen vijand.

In *Enūma Elish* schept Tiāmat, met het oog op haar wraakactie op de goden, elf schrikwekkende monsters (*Enūma Elish*, 1, 133-146)¹²⁹, waarover ze Kingu als legeraanvoerder aanstelt. Het leger bestaat uit mythische slangen, draken en hybride creaturen: *mušmaḥḥū* (“Machtige slangen”), *ušumgallū* (“Grote draken”), *ūmu dabrūtu* (“Agressieve stormen”), *bašmu* (gehoornde slang), *mušḫuššu*

123 Cf. LUCKENBILL, *AJS*, 38 (1922), p. 12-35 en LAMBERT, in: WAETZOLDT & HAUPTMANN, *Assyrien*, p. 77-79. LAMBERT suggereerde dat er misschien ook een tweede Assyrische versie bestond met ingrijpendere veranderingen, maar hiervoor zijn geen bewijzen; cf. FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 223-224.

124 Voor een beschrijving van dit feest, dat elf dagen duurde, zie BLACK, *Religion*, 11 (1981), p. 39-59; LINSSEN, *Cults of Uruk and Babylon*, p. 79-86. Het feest had ook een politieke dimensie: de koning moest zich aan Bēl onderwerpen en diens genade afsmeeken om zijn koningschap voor het nieuwe jaar te legitimeren. Ook de Seleuciden namen aan het Nieuwjaarsfeest deel – en conformeerden zich dus aan deze Babylonische traditie, zoals een *Astronomisch Dagboek* voor 205 v.C. voor Antiochus III optekende (AD -204C, rev. 14-19 en UE, 1-2).

125 R.Acc., p. 136, r. 280-283; zie verder LINSSEN, *Cults of Uruk and Babylon*, p. 219-242.

126 Cf. GEORGE, in: GEORGE & FINKEL, *Wisdom, Gods and Literature*, p. 281.

127 ČAĞIRGAN & LAMBERT, *JCS*, 43-45 (1991-1993), p. 89-106, obv. ii 62-63. Het tablet dateert mogelijk uit de Seleucidische periode.

128 De volgende uiteenzetting is gebaseerd op WIGGERMANN, *RIA*, 8, p. 222 e.v., s.v. *Mischwesen A*.

129 // *Enūma Elish*, 2, 19-32 // 3, 23-36 // 3, 81-94.

(“Woedende slang”), *lahmu* (“Harige man”), *ugallu* (“Grote storm”), *ur(i)dimmu* (“Wilde hond”), *girtablilu* (‘schorpioenman’), *kulullu* (‘visman’) en *kusarikku* (‘stierman’)¹³⁰. Sommige van deze monsters waren oorspronkelijk tegenstanders van de oorlogsgod Ningirsu/Ninurta – een duidelijk voorbeeld van hoe in de Marduk-ideologie, zoals vastgelegd in *Enūma Elish*, oudere elementen werden overgenomen¹³¹.

Het aantal monsters lijkt variabel te zijn geweest. In een ‘Mondwassingsritueel’ (*mīs pī*) is er sprake van “Kingu en zijn tien creaturen”¹³². Bovendien worden in andere, aan *Enūma Elish* gerelateerde teksten nog andere monsters genoemd. In een opsomming van de monsters die de Kassitische koning Agum-kakrime op de deurposten van het Esagila liet afbeelden, wordt ook de *suḫurmašû* (“geitvis”) genoemd¹³³. Nebukadnezar II bracht in dezelfde tempel, naast van andere monsters van Tiāmat, ook afbeeldingen van *šabītu*’s en de Anzû-vogel, van oorsprong een tegenstander van Ninurta, aan¹³⁴. Mogelijk werd Anzû als een van de in *Enūma Elish* genoemde *uṣumgallû* (“Grote draken”) beschouwd¹³⁵. Het woord *šabītu* (MAŠ-DA₃) betekent “gazelle”, maar duidt hier waarschijnlijk, zoals in de grote lexicaal lijst UR₅-RA=*ḫubullu*, een slangensoort aan¹³⁶.

De monsters van *Enūma Elish* komen in tal van andere teksten voor, o.a. in gebeden en hymnen¹³⁷. De monsters werden ook ingeschakeld om boze krachten af te wenden. Ze werden aangeroepen in een bezwering uit de serie *Šurpu*¹³⁸. In een ritueel, getiteld “Om de toegang van het kwade tot iemands huis te blokkeren”,

130 Voor een bespreking van deze monsters verwijzen we naar WIGGERMANN, *Protective Spirits*, p. 164-183.

131 Vgl. de opsomming in *Angim*, r. 32-39a en 51-62 (cf. COOPER, *Return of Ninurta*, p. 141-154); *Lugale*, r. 128-134 (cf. SEMINARA, *Versione accadica del Lugale-e*). De auteurs van *Enūma Elish*, dat, zoals gezegd, ouder materiaal combineerde, baseerden de strijd van Marduk tegen Tiāmat en haar monsters op de Ninurta-mythen van Anzû, *Angim* en *Lugale*; cf. LAMBERT, in: HECKER & SOMMERFELD, *Keilschriftliche Literaturen*, p. 55-60.

132 OECT 6, pl. 5; cf. LAMBERT, in: HECKER & SOMMERFELD, *Keilschriftliche Literaturen*, p. 58.

133 VR 33, iv 50 – v 1; cf. FOSTER, *Before the Muses*, p. 360-364.

134 Vastgelegd in een opschrift (BM 45619, i 38-42); uitgegeven door GEORGE, RA, 82 (1988), p. 139-151.

135 *Uṣumgallu* kon worden gebruikt als een algemene benaming voor de zgn. ‘leeuwendraak’, waarmee Anzû in de latere iconografie werd vereenzelvigd; cf. WIGGERMANN, *RIA*, 8, p. 223 en 243-244, §7.25.

136 Hh, 14, 32: MUŠ-MAŠ-DA₃=ša-bi-tum. In het opschrift ontbreekt het slangendeterminatief MUŠ, maar dit vormt o.i. geen bezwaar tegen onze interpretatie.

137 CRAIG, *ABRT*, I, 29, obv. 15-16; cf. SEUX, *Hymnes*, p. 115-121 (gebed van Assurbanipal tot Marduk en zijn echtgenote); CRAIG, *ABRT*, I, 56, obv. 4-6 (litanie); VS 24, 97, rev. 5 (gebed waarschijnlijk tot Marduk); LAMBERT, in: HRUŠKA & KOMORÓCZY, *Festschrift Matouš*, p. 82, kol. A, r. 7-13 (hymne tot de god Nabû, Marduks zoon) en KAR 312, r. 7 (met het ongepubliceerde duplicaat BM 123368; waarschijnlijk hymne). In een zeer fragmentarische tekst is sprake van Marduks strijdswagen en de Stierman (r. 9, zie LAMBERT, in: BECK E.A., *Symbolae Biblicae et Mesopotamicae*, p. 275-280).

138 Tablet 8, r. 6-7; cf. LAMBERT, *AfO*, 19 (1959-1960), p. 122; zie ook CAD, B, p. 141b, s.v. *bašmu*.

worden aanwijzingen gegeven om van bepaalde monsters figurines te maken. Vóór die beeldjes moeten bezweringen worden geciteerd¹³⁹. Dergelijke figurines zijn ook daadwerkelijk gevonden¹⁴⁰.

Alles [[duisternis en]] water (τὸ πᾶν [[σκότος καὶ]] ὕδωρ): SCHNABEL¹⁴¹, hierin gevolgd door JACOBY¹⁴², oordeelde dat “duisternis” een latere joodse of christelijke interpolatie was. In de openingspassage van *Enūma Elish* is inderdaad alleen sprake van water (Ee, 1, 3-5), terwijl *Genesis* spreekt over duisternis en wateren (Gen., 1, 2). In het Babylonische epos is de oerduisternis echter geïmpliceerd: Marduk schept zon en sterren – en dus licht – pas na zijn overwinning op Tiāmat. Bovendien maken sommige Mesopotamische teksten melding van de oerduisternis¹⁴³. Hiertegenover staat dat Abydenus in zijn beknopte versie enkel water vermeldt (GDB F 1c-d). Om die reden gaan we, zoals SCHNABEL en JACOBY, van een joods-christelijke interpolatie uit.

De Syrische bisschop Jacob van Edessa (633-708)¹⁴⁴ citeert in zijn *Hexaëmeron*, een commentaar op het Scheppingsverhaal van *Genesis*, een kosmogonie uit de “boeken der Chaldeeën”¹⁴⁵. Volgens LAMBERT¹⁴⁶ is de openingszin van deze kosmogonie, “eertijds was alles duisternis en water”, uit de geïnterpoleerde tekst van Berossos overgenomen. Het citaat combineert verschillende, joods-christelijke en heidense, tradities. Er is o.i. geen dwingende reden om LAMBERTS suggestie te aanvaarden.

Daarin kwamen ... tot leven (ἐν τούτῳ ... ζωογονεῖσθαι): In *Enūma Elish* wordt een tweeledig beeld van Tiāmat's uiterlijk gegeven. Enerzijds is zij de monsterachtige reuzin, uit wier lichaam Marduk de wereld creëert. en wordt ze voorgesteld als een koe of geit (met uiers, staart en hoorns)¹⁴⁷. Anderzijds is zij de oerzee, zoals haar naam aanduidt: het Akkadische woord *tiamtu/tāmtu* betekent nl. “zee”. Hierin ontstonden de eerste goden en monsters. *Enūma Elish* zegt dit nergens met zoveel woorden. In een opschrift bij een reliëf dat Sanherib op de Nieuwjaarstempel in

139 *Šēp lemutti ina bīt amēli parāsu*, resp. r. 184-190 en r. 346-348; uitgegeven door WIGGERMANN, *Protective Spirits*, p. 1-32.

140 Voor referenties, zie WIGGERMANN, *Protective Spirits*, p. 98-101.

141 Berossos, p. 156.

142 FGrH, 3a, p. 370.

143 In een Sumerisch literair fragment staat dat in het begin zon en maan geen licht gaven (SOLLBERGER, *Corpus*, Ukg. 15, iii 3-4; cf. HOROWITZ, *Cosmic Geography*, p. 140). Het tablet werd rond 2350 v.C. in Lagash geschreven. Een andere Sumerische tekst schrijft m.b.t. de oertoestand: “De zon scheen niet. In duisternis strekte de hemel zich uit” (ed. HOROWITZ, o.c., p. 138-139; zie ook VAN DIJK, in: EICHLER E.A., *Kramer Anniversary Volume*, p. 125-133). Het tablet is uit Nippur afkomstig en stamt uit de Ur III-periode.

144 Voor leven en werk, zie DRIJVERS, *TRE*, 16, p. 468-470.

145 Jacob van Edessa, *Hexaëmeron*, vert. VASCHALDE, p. 56.

146 *Background of Jewish Apocalyptic*, p. 15 en p. 19-20, n. 24.

147 Cf. WIGGERMANN, *RLA*, 8, p. 229.

Assur liet aanbrengen, staat expliciet dat de monsters binnenin Tiāmat waren¹⁴⁸.

Fabelachtige wezens met eigenaardig uiterlijk (ζῶα τερατώδη καὶ ἰδιοφυεῖς τὰς ἰδέας ἔχοντα): De lezing van de handschriften, εἰδιφυεῖς, is een onbestaand woord. De emendatie van SCALIGER, διφυεῖς (“met een dubbele natuur of vorm”) maakt weinig zin. RICHTER stelde de emendatie ἰδιοφυεῖς (“met een eigenaardige natuur”) voor. Deze emendatie wordt thans terecht aanvaard. De betekenis past in de context en paleografisch wijkt het woord weinig van de handschriftelijke lezing af: beide woorden werden in het latere Grieks op dezelfde wijze uitgesproken (/idiofiīs/). Het lijkt erop dat de Armeense vertaling in de Griekse brontekst, zoals MAI dacht, het woord αὐτοφυεῖς las of meende te lezen. Dit Griekse woord betekent o.a. “zelf voortgebracht” en “zelf voortbrengend”. De woorden “vanzelf verwekt” en “uitgerust met levensverwekkende vormen” van de Armeense tekst lijken een interpretatie van αὐτοφυεῖς te zijn, waarbij de vertaler niet wist welke betekenis bedoeld werd en daarom beide gaf. Ook inhoudelijk maakt αὐτοφυεῖς zin: volgens een wijdverbreide Griekse opvatting ontstonden de eerste levende wezens spontaan, autogeen in water (cf. *infra*). Omdat ἰδιοφυεῖς dichter bij de handschriftelijk overgeleverde lezing staat, is die emendatie echter te verkiezen. In principe kunnen de fabelachtige wezens die volgens Berossos in het water tot leven kwamen, zowel de eerste godengeneraties als Tiāmats monsters zijn.

Want mensen ... werden geboren... (ἄνθρωπους γὰρ ... γεννηθῆναι...): Hiermee begint een lange opsomming van vreemdsoortige fabeldieren. De uitvoerige catalogoog staat in schril contrast tot de beknoptheid waarmee de rest van *Enūma Elish* wordt verhaald. Alexander Polyhistor nam de lijst waarschijnlijk omwille van zijn paradoxografische interesse in zijn epitome op. De Griekse en Romeinse paradoxografie hadden grote belangstelling voor wonderbaarlijke wezens. Ook de Griekse etnografie besteedde ruime aandacht aan vreemdsoortige volkeren en monsterachtige mensen, die in onherbergzame of ver afgelegen gebieden, aan de rand van de bekende wereld leefden. Eusebius van Caesarea kopieerde de lange lijst, omdat hij hiermee het fabelachtige karakter van Berossos’ relaas over de antediluviaanse periode wilde bewijzen.

In wat volgt, proberen we de genoemde monsters te identificeren. Die identificatie wordt bemoeilijkt, omdat de lijst in zijn beschrijving van de monsters ingekort en op sommige punten waarschijnlijk corrupt is. Het is mogelijk dat latere gebruikers tijdens het kopiëren hun eigen fantasie de vrije loop lieten. Bovendien was het scala aan Mesopotamische fabeldieren zeer uitgebreid en bestonden er per type verschillende varianten. Verder zijn nog niet alle fabeldieren die in de Mesopotamische literatuur en iconografie geattesteerd zijn, geïdentificeerd. In de zgn. ‘Göttertypentext’ b.v., waarvan alle tekstgetuigen uit het eerste millennium dateren, worden standbeelden of afbeeldingen (Akk. *šalmu*) van hybride wezens beschreven, die niet met andere tekstuele of iconografische bronnen in verband

148 PONGRATZ-LEISTEN, *Ina šulmi īrub*, p. 207, r. 33: *qer-bi-šu* (“in haar”).

kunnen worden gebracht¹⁴⁹. In principe kan Berossos’ lijst – zoals gezegd – zowel de eerste godengeneraties van *Enūma Elish* als *Tiāmats* monsters beschrijven.

Met twee vleugels (διπτέρους): Gevleugelde monsters zijn van oudsher een bekend fenomeen in Mesopotamië¹⁵⁰. Vanaf de tweede helft van het tweede millennium werd het gemeengoed om antropomorfe figuren van vleugels te voorzien. Sommige monsters uit *Tiāmats* legerschaar werden met vleugels voorgesteld¹⁵¹. Ook goden, zoals b.v. Marduk, konden vleugels hebben¹⁵². Op zegelafdrukken op hellenistische tabletten uit Uruk zijn gevleugelde dieren en hybride wezens een geliefd motief¹⁵³.

Met één lichaam en twee hoofden ... en met dubbele genitalia (σῶμα μὲν ἔχοντας ἓν, κεφαλὰς δὲ δύο ... καὶ αἰδοῖα δὲ δισσά): Tweeslachtige wezens kwamen in Mesopotamië niet vaak voor. Het is onduidelijk wie met deze omschrijving bedoeld wordt. Omdat de godin Inanna/Ištar vrouwelijke en mannelijke aspecten had, had ze vrouwelijke en mannelijke kenmerken¹⁵⁴. Zelden had ze beide tegelijkertijd. In één tekst uit Assur wordt van Ištar van Ninive gezegd: “Ze heeft [vier ogen] en vier oren. Haar bovenste delen zijn Bēl, haar onderste delen zijn Mullissu”¹⁵⁵. Hieruit mag niet worden geconcludeerd dat Ištar van Ninive ‘biologisch’ androgyn was. Ze combineert alleen de mannelijke aspecten van Bēl en de vrouwelijke aspecten van de godin Mullissu. Een kalendertekst uit het eerste millennium, die waarschijnlijk uit Babylon afkomstig is, beschrijft *Tiāmat* als androgyn¹⁵⁶. De tekst interpreteert astronomische verschijnselen voor de maand Țebētu als de strijd tussen Marduk enerzijds en *Tiāmat* en Kingu anderzijds. In r. 12 luidt het: “Haar (= *Tiāmats*) naam is vrouwelijke tweeling. Ze heeft twee gezichten. Ze is mannelijk en vrouwelijk.”¹⁵⁷ *Tiāmat* wordt met “vrouwelijke tweeling” (*tūamtu*) geïdentificeerd omwille van de klankgelijkenis met haar eigen naam. Associatie d.m.v. klankgelijkenis was een ‘standaardmethode’ in Mesopotamische geleerde exegetische commentaren¹⁵⁸. In een medisch commentaar uit Laat-Babylonisch Uruk wordt voorgeschreven dat

149 Ed. KÖCHER, *MIO*, 1/1 (1953), p. 57-107.

150 Cf. WIGGERMANN, *RLA*, 8, p. 239-241.

151 Gevleugelde voorstellingen zijn bekend voor *bašmu* (gehoornde slang), *lahmu* (“Harige man”), *ugallu* (“Grote storm”), *girtablilu* (schorpioenman), *kulullu* (visman), *kusarikku* (stierman), Anzû en *mušḫuššu* (“Woedende slang”). Voor deze laatste, zie ook WIGGERMANN, *RLA*, 8, p. 455-462, s.v. *mušḫuššu*.

152 KAR 307, obv. 4; cf. LIVINGSTONE, *Explanatory Works*, p. 95 en Id., *SAA* 3, 39.

153 Cf. BUCHANAN, in: McEWAN, *OECT*, 9, p. 17-20 en WALLenfELS, *Seleucid Archival Texts*, p. 65-129.

154 Cf. GRONEBERG, *WO*, 17 (1986), p. 25-46.

155 KAR 307, obv. 20-21; cf. LIVINGSTONE, *Explanatory Works*, p. 233 en Id., *SAA* 3, 39. In r. 19 wordt Ištar van Ninive met *Tiāmat* geïdentificeerd. De reden hiervoor is niet duidelijk.

156 STC I, 208-215. De eerste twaalf regels betreffende de maand Țebētu werden, samen met onuitgegeven fragmenten, gepubliceerd door REYNOLDS, in: VAN LERBERGHE & VOET, *Languages and Cultures in Contact*, p. 369-378.

157 TC I, 213, 12.

158 Cf. REYNOLDS, in: VAN LERBERGHE & VOET, *Languages and Cultures in Contact*, p. 377.

een figurine moet gemaakt worden met twee gezichten, het voorste mannelijk, het achterste vrouwelijk¹⁵⁹. De figurine stelt tegelijkertijd de mannelijk *šēdu*- en vrouwelijke *lamassu*-demon voor¹⁶⁰. Een commentaar op een omen uit de serie *Šumma izbu* (“Als een foetusafwijking”) zinspeelt eveneens op een tweeslachtige *Lamassu*. In de voorzin van het desbetreffende omen wordt gesproken over een (vrouwelijke) *Lamassu*-demon met mannelijk gezicht¹⁶¹. Het commentaar legt het omen uit als “penis en vagina zijn aanwezig”¹⁶².

Deze attestaties helpen ons niet om de hier genoemde creaturen te identificeren. De tweeslachtige wezens van *Berosos* kunnen misschien slaan op de reeks godenparen die in het begin van *Enūma Elish* worden genoemd en die bestaan uit een mannelijk en vrouwelijk deel: *Apsû-Tiāmat*, *Laḫmu-Laḫamu*, *Anšar-Kišar*. We hebben echter geen aanwijzingen dat deze godenparen, zoals het paar *Lamassa-Šēdu* in de medische commentaartekst, als een tweeslachtige eenheid werd voorgesteld.

Met geitenpoten en hoorns (τοὺς μὲν αἰγῶν σκέλη καὶ κέρατα ἔχοντας): Deze beschrijving doet denken aan de Griekse sater en is waarschijnlijk corrupt. Wellicht werd de Mesopotamische *suḫurmašû*, de “geitvis” of “karpergeit” bedoeld¹⁶³. Dit fabeldier heeft de kop en de voorpoten van een geit en het lichaam van een vis. Het creatuur werd tot in de Seleucidische tijd op zegels afgebeeld¹⁶⁴. De *suḫurmašû* wordt in *Enūma Elish* niet genoemd, maar wordt in andere teksten, zoals in het bovengenoemde opschrift van *Agum-kakrime*, tot de monsters van *Tiāmat* gerekend. De “Karpergeit” wordt vermeld in rituelen en Neo-Assyrische en Neo-Babylonische koningsopschriften¹⁶⁵. Het is tevens de naam van een sterrenbeeld, namelijk Steenbok (*Capricornus*).

Anderen met paardenbenen ... hippocentauren (τοὺς δὲ ἰππόποδας, ... ἰπποκενταύρους): In de Mesopotamische iconografie is een centaurachtig wezen geattesteerd: deze figuur combineert het bovenlichaam van een mens met de romp en de benen van een paard¹⁶⁶. Hij wordt vanaf de Kassitische periode op *kudurru*’s (“grensstenen”) en zegels afgebeeld. Tot in de hellenistische tijd kwam de centaur op zegels voor. In deze tijd stelde de centaur in astronomische teksten de god *Pabilsag* voor. De Akkadische benaming voor de centaur is niet bekend.

Het Griekse woord ἰπποκένταυρος duidt een gelijkaardig hybride wezen uit de Griekse mythologie aan. De Centauren werden in bosrijke berggebieden van

159 SpTU 1, nr. 50, 11.

160 Cf. WIGGERMANN, *RLA*, 8, p. 236.

161 *Šumma izbu*, 2, 67 (ed. LEICHTY, *Šumma Izbu*, p. 52).

162 LEICHTY, *Šumma Izbu*, p. 215, r. 112.

163 Cf. WIGGERMANN, *Protective Spirits*, p. 184; GREEN, *RLA*, 8, p. 257, s.v. *Mischwesen B* §3.23; zie ook ID., *Iraq*, 53 (1986), p. 25-30.

164 B.v. WALLENFELS, *Seleucid Archival Texts*, nr. 61-67.

165 Voor referenties, zie CAD, S, p. 351a-352a, s.v. *suḫurmašû*.

166 Cf. GREEN, *RLA*, 8, p. 256, §3.19; zie ook CALMEYER, *RLA*, 5, p. 569-570, s.v. *Kentaur*.

Griekenland gesitueerd¹⁶⁷. Ze werden op twee manieren afgebeeld. In een eerste periode als mannen aan wier rug de romp en de achterbenen van een paard waren gehecht. Later combineerden ze, zoals de Mesopotamische centaur, het bovenlichaam van een mens en het onderlichaam van een paard (dus met vier paardenbenen). De *Babyloniaca* lijkt beide Griekse types te beschrijven. De vergelijking van de Mesopotamische centaur met een Griekse hippocentaur kan op Berossos zelf teruggaan, maar kan ook de *interpretatio Graeca* van een latere kopiist zijn.

Stieren met een mensenhoofd (ταύρους ἀνθρώπων κεφαλὰς ἔχοντας): De Mesopotamische iconografie kent verschillende types ‘mensstieren’: de ‘stier met mensenhoofd’ (*human-headed bull*), die mogelijk te identificeren is met de demonen *aladlammû* en *šēdu* uit Neo-Assyrische teksten¹⁶⁸; de ‘stier met mannelijk hoofd’ (*man-headed bull*), die gelijk te stellen is met de Hemelstier uit het *Gilgamesh Epos*¹⁶⁹. Berossos’ beschrijving slaat ongetwijfeld op de zgn. ‘stierman’, die het hoofd en het bovenlichaam van een mens combineert met de hoorns, het onderlichaam en de poten van een stierachtige – in realiteit eerder een bizon¹⁷⁰. De ‘stierman’ is geïdentificeerd met de *kusarikku*, een van de monsters van Tiāmat. De *kusarikku* bleef in de iconografie tot in de Perzische periode populair. ‘Stierman’ was ook de naam van een sterrenconstellatie.

Honden met vier lichamen (κύνας τετρασωμάτων): Het woord τετρασώματος, “met vier lichamen” is een hapax in het Grieks. In de Mesopotamische traditie zijn er geen honden met vier lichamen bekend.

Hoewel dit zeer speculatief is, zou het hier om een – corrupte – verwijzing naar de vier honden van Marduk kunnen gaan. Hun namen zijn in de grote godenlijst

167 WALDE, NP, 6, kol. 413–415, s.v. *Kentauren*. De Griekse centaur was van het Nabije Oosten overgenomen; cf. CHILDS, in: PADGETT, *Centaur’s Smile*, p. 49–70.

168 Cf. GREEN, *RLA*, 8, p. 255, §3.17; zie ook WIGGERMANN, *Protective Spirits*, p. 95 en p. 175; Id., *RLA*, 8, p. 243, § 7.17.d.

169 Cf. GREEN, *RLA*, 8, p. 255–256, §3.18; zie ook WIGGERMANN, *Protective Spirits*, p. 176; Id., *RLA*, 8, p. 243, § 7.18.

170 Cf. WIGGERMANN, *Protective Spirits*, p. 174–179; Id., *RLA*, 8, p. 242, §7.3; GREEN, *RLA*, 8, p. 249–250, §3.3; zie ook RITTIG, *RLA*, 8, p. 61–62, s.v. *Menschenstier*.

AN=*Anum* opgenomen¹⁷¹; Ukkumu¹⁷², Sukkulu¹⁷³, Ikšuda¹⁷⁴ en Iltibu¹⁷⁵. Voor zover we konden nagaan, zijn er geen voorstellingen van deze honden overgeleverd. Op het reliëf van de tempel van Bēl in Palmyra waarop de strijd tussen Bēl en Tiāmat wordt afgebeeld (cf. *infra*), is een kleine hond te zien, maar het is verre van zeker dat dit een van de honden van Marduk is.

Een identificatie van de ‘vierlijvige hond’ met de *uridimmu*, de “Wilde hond” uit *Enūma Elish*, is uitgesloten. De benaming is misleidend. In werkelijkheid betreft het een monster met bovenlichaam en hoofd van een mens en onderlijf van een leeuw¹⁷⁶.

Paarden met hondenkoppen en mensen (ἵππους κυνοκεφάλους καὶ ἀνθρώπους): Dergelijke ‘paardachtige’ fabeldieren zijn niet bekend. De Anzû, zelf de combinatie van een reusachtige vogel met leeuwenkop, die tot Tiāmats leger behoorde, wordt met paarden geassocieerd¹⁷⁷, maar het is zeer onzeker of de hier vermelde ‘paardmonsters’ daarnaar refereren.

De onverwachte vermelding van eenvoudigweg “mensen” is een duidelijk voorbeeld van tekstbederf.

Met het hoofd en het lichaam van een paard en een visstaart (κεφαλὰς μὲν καὶ σώματα ἵππων ἔχοντα, οὐρὰς δὲ ἰχθύων): De Armeense vertaling maakt daarvan “met paardenhoofden en menselijke lichamen en staarten zoals vissen”. De visstaarten zouden in de originele tekst kunnen hebben verwezen naar de *kulullu*, de ‘visman’, uit het leger van Tiāmat. De *kulullu* combineert het bovenlijf van een mens en het onderlijf van een vis¹⁷⁸.

Andere wezens met de vormen van veelsoortige beesten (ἄλλα δὲ ζῶα παντοδαπῶν θηρίων μορφὰς ἔχοντα): Verschillende monsters van Tiāmat combineren lichaamsdelen

171 AN=*Anum*, 2, 271-274 (ed. LITKE, *Assyro-Babylonian God-Lists*). Daarnaast worden de vier honden vermeld in de fragmentarische godenlijst Sp II 500, 3-6 (*apud* NEUGEBAUER, *Exact Sciences*, 2de ed., pl. 14).

172 Lett. “rovend”. Ukkumu is opgenomen in de lexicale lijst *Nabnītu* (Tablet 17, r. 175; cf. *MSL*, 16, p. 159). Daarnaast vermelden de topografische lijst van Babylon, *Tintir*, en een fragmentarische rituele tekst uit het Esagila een *parakku* (“cultussokkel”, “heiligdom”) van Ukkumu (resp. *Tintir*, 5, 29 en K 8742, ii 5; gepubliceerd door LAMBERT, RA, 91 (1997), p. 63-65 en p. 70-71).

173 “Grabbelen”; zie ook CAD, S, p. 363b, s.v. *sukkulu*.

174 “Hij heeft verslagen”.

175 “Hij heeft gehuild”.

176 Cf. WIGGERMANN, *Protective Spirits*, p. 172-174; Id, *RLA*, 8, p. 242, §7.5; GREEN, *ibid*, p. 250, §3.5.

177 Het sterrenbeeld Paard werd met de Anzû-vogel geassocieerd, zie CAD, S, p. 334a. In de reeds genoemde commentaartekst KAR 307 worden de paarden die een strijdswagen trekken, geduid als de “geest van Anzû” (obv. 25; cf. LIVINGSTONE, *Explanatory Works*, p. 233 en Id., SAA, 3, nr. 39).

178 Cf. WIGGERMANN, *Protective Spirits*, p. 182-183; GREEN, *RLA*, 8, p. 257, §3.22.

van diverse dieren. De *girtablullu* b.v., de ‘schorpioenman’, combineert een mensenhoofd en -romp, het achterste en de klauwen van een vogel, vleugels en een slangenkoppige penis met de staart van een schorpioen¹⁷⁹. De *ugallu*, die geïdentificeerd wordt met de ‘leeuwendemon’ uit de iconografie, heeft een menselijke romp, een leeuwenkop, vogelklauwen en mogelijk ezelsoren¹⁸⁰.

Vissen, reptielen, slangen (ἰχθύας καὶ ἑρπετὰ καὶ ὄφεις): De Armeense paralleltekst spreekt ook nog over “allerlei draakachtige monsters” (cf. GDB F 1b). Zoals we gezien hebben, bestond Tiāmats horde onder meer uit een hele reeks mythische slangen en ‘draakachtigen’: *mušmaḥḥu* (“Machtige slang”)¹⁸¹, *bašmu* (gehoornde slang)¹⁸², *mušḥušu* (“Woedende slang”, d.i. een draak met leeuwenvoorpoten en vogelachterpoten)¹⁸³ en *ušumgallu* (“Grote draak”), in werkelijkheid een algemene benaming voor een gevleugelde leeuw met vogelklauwen¹⁸⁴. Verder behoorden twee visachtige wezens tot haar leger, de *kulullu* (‘visman’) en de *suḥurmašû* (“karpergeit”).

Beelden .... in het heiligdom van Belos (τὰς εἰκόνας ἐν τῷ τοῦ Βήλου ναῶ): Het Griekse woord εἰκών betekent zowel “standbeeld” als “afbeelding”, “tekening”. Het werkwoord dat Syncellus in samenhang daarmee gebruikt, ἀνακεῖσθαι (“wijden”, “oprichten”), pleit eerder voor de betekenis van “standbeeld”. De Armeense vertaling spreekt dan weer over “afbeeldingen”. Beide interpretaties zijn mogelijk: in tempels waren zowel standbeelden als afbeeldingen van Tiāmats monsters te vinden.

Sanherib stelde standbeelden van de monsters op aan de poort die toegang gaf tot het schrijn van Assur in diens tempel te Assur¹⁸⁵. Een Neo-Assyrische inventaris van beelden uit de tempel van Nabû in Kalḥu geeft de maten van de standbeelden van enkele monsters¹⁸⁶. Op een reliëf dat Sanherib bij restauratiewerken op de poort van de Nieuwjaarstempel in Assur liet aanbrengen, werden – volgens het bijhorende

179 Cf. WIGGERMANN, *Protective Spirits*, p. 180-181; Id., *RLA*, 8, p. 242, §3.4b en GREEN, *ibid.*, p. 250, §3.4.

180 Cf. GREEN, *BAM*, 17 (1986), p. 141-254; WIGGERMANN, *Protective Spirits*, p. 169-172; Id. *RLA*, 8, p. 242, §7.6 en GREEN, *ibid.*, 8, p. 251, §3.6.

181 Cf. WIGGERMANN, *RLA*, 8, p. 244, §7.28.a.

182 Cf. WIGGERMANN, *RLA*, 8, p. 244, §7.26 en GREEN, *ibid.*, p. 258, §3.26.

183 Cf. WIGGERMANN, *RLA*, 8, p. 244, §7.27 en GREEN, *ibid.*, p. 258-259, §3.27; zie ook WIGGERMANN, *RLA*, 8, p. 455-462, s.v. *mušḥušu*.

184 Cf. WIGGERMANN, *RLA*, 8, p. 243-244, §7.25 en GREEN, *ibid.*, p. 258, §3.25. Hiermee wordt ook, zoals we gezien hebben, de Anzû-vogel bedoeld.

185 Cf. BÖRKER-KLÄHN, *ZA*, 70 (1980), p. 270-272 en FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 163-164, T 129 (KAH, II, 124, r. 18-21); zie ook SCHROEDER, *OLZ*, 23 (1920), kol. 241-246 en FRAHM, o.c., p. 164-165, T 130 (KAV 74, r. 7-9). Er is sprake van 4 *kusarikku*’s (‘stierman’), 4 *kulullu*’s (‘visman’), 4 *suḥurmašû*’s (‘karpergeit’), 1 *uridimmu* (“Wilde hond”) en 1 *girtablilu* (‘schorpioenman’).

186 CTN 3, 95 B (*uridimmu*, *suḥurmašû*, *kulullu* en *kuliltu* (‘visvrouw’).

opschrift – Tiāmat en haar ‘schepselen’ afgebeeld¹⁸⁷. Het reliëf, dat niet bewaard is gebleven, toont de strijd tussen Tiāmat en haar monsters enerzijds en de goden onder leiding van Assur anderzijds. Assur rijdt, staande op zijn strijdwagen, met de boog in de aanslag, op Tiāmat af. Zijn wagenmenner is Amurru¹⁸⁸. De andere goden gaan – te voet of in een strijdwagen – voor en achter hen.

In Bēls tempel in Babylon, het Esagila was er een schrijn (*šubtu*) van de *ušumgallu*, met twee sokkels (*parakku*) waarop de *bašmu*-slang zat¹⁸⁹. In een ander schrijn zat de *ugallu*¹⁹⁰. *Enūma Elish* verklaart het gebruik van het plaatsen van standbeelden van Tiāmats monsters bij tempels, wanneer het schrijft dat Marduk na zijn overwinning beelden van de monsters aan de poort van de Apsû als blijvende herinnering opstelde¹⁹¹.

In Esagila waren ook afbeeldingen van Tiāmats monsters aangebracht. In een opschrift, enkel bekend door een afschrift uit de Bibliotheek van Assurbanipal, verklaart de Kassitische koning Agum-kakrime dat hij bij restauratiewerkzaamheden in het Esagila de koperen banden van deurposten liet inleggen met afbeeldingen in edelsteen van monsters uit Tiāmats legerschaar¹⁹². De authenticiteit van het opschrift wordt betwist¹⁹³, maar dat er afbeeldingen van Tiāmats monsters in het Esagila waren, wordt door het reeds genoemde opschrift van Nebukadnezar II bevestigd. In deze bouwinscriptie verklaart de koning dat hij het E-umuša in Esagila verfraaide. Daarbij bekleedde hij de wanden met zuiver goud en liet hij afbeeldingen van monsters van Tiāmat aanbrengen¹⁹⁴. Het E-umuša was het allerheiligste, waarin zich het standbeeld van Bēl bevond. Heel waarschijnlijk was daar ook het schrijn dat in *Tintir* wordt omschreven als “Tiāmat (“zee”): zetel

187 MEISSNER & ROST, *Bauinschriften Sanheribs*, pl. 16; PONGRATZ-LEISTEN, *Ina šulmi īrub*, p. 207-209; zie verder FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 222-224. Dit reliëf paste in Sanheribs religieuze hervorming, waarbij Assur de plaats van Marduk als hoofd van het pantheon innam.

188 Amurru was de beschermgod van de Arameeërs. Zijn promotie tot wagenmenner van Assur, een theologische vernieuwing ten opzichte van *Enūma Elish*, is een rechtstreeks gevolg van de belangrijke positie die Arameeërs in het Neo-Assyrische rijk hadden; cf. BEAULIEU, in: VAN SOLDT E.A., *Ethnicity in Ancient Mesopotamia*, p. 33-46.

189 *Tintir*, 2, 23 (ed. GEORGE, *Babylonian Topographical Texts*).

190 *Tintir*, 2, 26.

191 *Ee.*, 5, 75-76.

192 VR 33, iv 50 – v 1; cf. FOSTER, *Before the Muses*, p. 360-364. Genoemd worden *bašmu* (gehoorde slang), *laḫmu* (“Harige man”), *kusarikku* (“stierman”), *ugallu* (“Grote storm”), *uridimmu* (“Wilde hond”), *kulullu* (“visman”) en *suḫurmašû* (“karpergeit”).

193 Cf. SOMMERFELD, *Aufstieg Marduks*, p. 172 en n. 4; LONGMAN, *Fictional Akkadian Autobiography*, p. 83-88 en FOSTER, *Before the Muses*, p. 360.

194 BM 45619, i 38-42; uitgegeven door GEORGE, RA, 82 (1988), p. 139-151. Genoemd worden *bašmu*’s (gehoorde slangen), *laḫmu*’s (“Harige mannen”), *mušḫuššu*’s (“Woedende slangen”), *ugallu*’s (“Grote stormen”), *uridimmu*’s (“Wilde honden”), *kusarikku*’s (“stiermannen”), *kulullu*’s (“vismannen”), *girtablullu*’s (“schorpioenmannen”), *šabītu*’s (soort slangen) en de Anzû-vogel.

van Bēl, waarop Bēl zit”¹⁹⁵ – een referentie naar Bēls triomf op Tiāmat. Het in de Griekse tekst gebruikte woord ναός betekent niet alleen “tempel”, maar ook “allerheiligste”. Het is daarom zeer plausibel dat Berossos hier refereert naar het E-umuša. In dat geval is εἰκών hier te interpreteren als “afbeelding”.

Op de tempel van Bēl in Palmyra, oasestad in de Syrische woestijn, bevindt zich het enige tot nu bewaarde reliëf waarop de strijd tussen Bēl en Tiāmat is afgebeeld¹⁹⁶. Het reliëf in Grieks-Romeinse stijl wordt rond 80 n.C. gedateerd¹⁹⁷. Bēl, in militair uniform, rijdt in een strijdswagen naar een monsterlijke figuur, op wie hij pijlen afschiet. Een van de pijlen heeft het monster, Tiāmat, in de borst getroffen. Tiāmat heeft het lichaam van een vrouw, haar benen worden gevormd door verschillende slangen. Tussen de slangen is een kleine figuur te zien (Kingu?). Rechtsboven het hoofd van de vrouw bevindt zich een krater, waaruit verschillende slangen tevoorschijn komen. Rechts van Tiāmat galoppeert een ruiter in militair uniform – zonder twijfel Bēls zoon Nabû¹⁹⁸ – op haar af. Nabû wordt in *Enūma Elish* niet genoemd. Dit komt waarschijnlijk, omdat het epos werd geschreven in een periode, toen Nabû nog geen prominente positie had. De god verwierf immers pas in het eerste millennium te Babylon een aan Marduk evenwaardige status¹⁹⁹. Hij speelde een heel belangrijke rol tijdens het Nieuwjaarsfeest. Een kleine hond rent tussen de benen van het paard in dezelfde richting. Rechts op het reliëf staan zes goden op een rij, maar hun relatie tot het strijdtoneel is onduidelijk. Voor zover hun identiteit kan worden vastgesteld, gaat het om lokale Palmyreense goden²⁰⁰.

Een vrouw met de naam Omorka (γυναῖκα, ἣ ὄνομα Ὀμόρκα): De handschriften lezen Ὀμόρῳκα. De 17de-eeuwse humanist SCALIGER stelde de emendatie Ὀμόρκα voor²⁰¹. In het Grieks konden letters ook getalwaarde hebben en met de emendatie klopt, zoals in de tekst staat, de numerieke equivalentie tussen de naam en “maan” (σελήνη), nl. 70 (ο) + 40 (μ) + 70 (ο) + 100 (ρ) + 20 (κ) + 1 (α) = 200 (σ) + 5 (ε) + 30 (λ) +

195 *Tintir*, 2, 1; zie commentaar van GEORGE, *Babylonian Topographical Texts*, p. 268-269. Naar dit schrijn verwijst waarschijnlijk ook een commentaar op ‘Marduks boodschap tot de demonen’, waarin sprake is van “Bēl, die tijdens het Akītu (Nieuwjaarsfeest) in het midden van de zee zit”; cf. LAMBERT, *AfO*, 17 (1954-1956), p. 315, Comm. *apud* iv 5.

196 Cf. DU MESNIL DU BUISSON, *AAAS*, 26 (1976), p. 83-92. Het reliëf werd voor het eerst beschreven door SEYRIG, *Syria*, 15 (1934), p. 165-173 en pl. XX en XIV, 1. Voor een overzicht van studies en artikelen waarin het reliëf aan bod komt, verwijzen we naar DIRVEN, *WO*, 28 (1997), p. 96, n. 1.

197 Cf. DIRVEN, *WO*, 28 (1997) p. 98-99 en n. 8.

198 Cf. DIRVEN, *WO*, 28 (1997), p. 96-116 en ID., *Palmyrenes in Dura-Europos*, p. 166-175. DU MESNIL DU BUISSON (*AAAS*, 26 (1976), p. 85) zag in de ruiter de Arabische god ‘Azizû

199 Cf. LAMBERT, in: HRUŠKA & KOMORÓCZY, *Festschrift Matouš*, p. 79.

200 Cf. DU MESNIL DU BUISSON, *AAAS*, 26 (1976), p. 86-87 en DIRVEN, *WO*, 28 (1997), p. 107-108 en ID., *Palmyrenes in Dura-Europos*, p. 166-175.

201 Geciteerd bij JACOBY, *FGrH*, 3c, p. 371. JACOBY, BURSTEIN (*Berossus*, p. 14) en VERBRUGGHE & WICKERSHAM, *Berossos*, p. 45 volgen deze emendatie. Contra: MOSSHAMMER, *Georgii Syncelli Ecloga*, p. 30.

8 (η) + 50 (ν) + 8 (η) = 301. In de Armeense vertaling, die SCALIGER niet kende, vinden we de naam *Markaye*. Dit lijkt SCALIGERS delging van de *omega* te bevestigen. Ὁμόρκα is waarschijnlijk de verbastering van *Ummu-Ḫubur*. Dit is het epitheton dat Tiāmat in *Enūma Elish* draagt, wanneer zij haar monsters schept²⁰².

In het Chaldeeus *†Thalath*, in het Grieks ... “Zee” (Χαλδαῖσι τὸ μὲν †Θαλάτθ, Ἑλληνιστὶ δὲ ... Θάλασσα): Θαλάτθ is corrupt en is een verbastering van het Griekse *Thalassa* (θάλασσα; var. *thalatta*), “zee”, dat – zoals in de tekst staat – de Griekse vertaling van de oorspronkelijke Chaldeeuse, d.i. Babylonische naam is. Die ‘Chaldeeuse’ naam was de Griekse transcriptie van het Akkadische woord voor “zee”, *tāmtu* of, minder waarschijnlijk, *tiāmtu*, waarmee Tiāmat wordt bedoeld. *Tāmtu/tiāmtu* werden in de tijd van Berossos uitgesproken als /tāwt(u)/, resp. /tiāwt(u)/. In de van Berossos onafhankelijke versie die Eudemus van Rhodos van het begin van *Enūma Elish* geeft, vinden we als Griekse transcriptie voor Tiāmat de vorm Ταυθέ²⁰³. Eudemus leefde in de 4de helft van de 4de eeuw v.C. en was dus een tijdgenoot van Berossos. Deze laatste gebruikte heel waarschijnlijk een op Ταυθέ gelijkende vorm. Tiāmat is, zoals we gezien hebben, de verpersoonlijking van de (zoutwater) ‘Oerzee’. Een afbeelding op een zegel, dat Marduk-zākir-šumu I (ca. 851-824) om de nek van het standbeeld van Marduk in Esagila hing, stelt Marduk voor, staande op parallel lopende golfachtige lijnen²⁰⁴. Deze stellen in de Mesopotamische iconografie de zee voor en refereren hier naar Tiāmat. In een commentaartekst wordt gesproken over “Bēl, die tijdens het Akītu (Nieuwjaarsfeest) in het midden van de zee (d.i. Tiāmat) zit”²⁰⁵.

[[En volgens de gelijkheid in numerieke waarde “maan”]] ([[κατὰ δὲ ἰσόψηφον σελήνη]]): De numerieke gelijkstelling, zoals die hier is verwoord, is gebaseerd op het Grieks, waarin letters ook als getalaanduidingen konden worden gebruikt. De letters van de woorden σελήνη en Ὁμόρκα kunnen beide het getal ‘301’ aanduiden. Beide woorden hebben dus een gelijke numerieke waarde (cf. *supra*). De Armeense vertaling laat deze zin weg, wellicht omdat de gelijkstelling voor Armeense lezers geen betekenis had.

In Mesopotamië konden getaltekens worden gebruikt om woorden en woordtekens uit te drukken. Zo werden getaltekens gebruikt om godennamen aan te duiden.

202 *Ee*, 1, 133 en parallellen; cf. BOTTÉRO, *Lorsque les dieux*, p. 677 en BURSTEIN, *Berossus*, p. 14, n. 14. *Ummu* is Akkadisch voor “moeder”. *Ḫubur* is een rivier in de onderwereld. MICHALOWSKI van zijn kant denkt aan het Akkadische woord *ḫubūru*, dat “geluid” betekent (in: ABUSCH E.A., *Lingering over Words*, p. 385-386). KOMORÓCZY meent dat Omorka een weergave van het Akkadische woord *emarukku*, (“vloeddraak”) is, dat in *Ee*, 2, 134 in samenhang met Tiāmat wordt genoemd (AAA, 21, (1973), p. 132-133). Deze identificatie is weinig overtuigend.

203 *Apud* Damascius, *Princip.*, 1, 322; zie ook Appendix 2.

204 Voor referenties, zie BRINKMAN, *Post-Kassite Babylonia*, p. 203, n. 1255; cf. GEORGE, *Babylonian Topographical Texts*, p. 268.

205 Cf. LAMBERT, *AfO*, 17 (1954-1956), p. 315, Comm. *apud* iv 5.

Het teken voor ‘60’ noteerde b.v. ook de godennaam Anu²⁰⁶. In de late periode bestond er een uniform systeem dat getaltekens aan syllabetekens koppelde. Dit blijkt uit de zgn. ‘getal-syllabaria’, lijsten die getallen en het door hen uitgedrukte spijkerschrifttekens opsommen²⁰⁷. Het doel en de toepassing van dit systeem zijn vooralsnog onduidelijk. Er zijn omnia bekend waarin de protasis enkel door getallen werd uitgedrukt. De Assyrische koning Sargon II (721-705) meldt in een bouwinscriptie dat de afmetingen van de omwalling van de door hem gestichte stad Dūr-Šarrukīn zijn naam was, d.w.z. gelijk was aan de som van de getalwaarden van de spijkerschrifttekens waarmee zijn naam werd geschreven²⁰⁸. Hoewel dit wel een heel groot toeval zou zijn, kon dus ook in het spijkerschrift in theorie de naam Omorka dezelfde getalwaarde als “maan” hebben. Een dergelijke toepassing is echter niet geattesteerd. Daarom gaan we, zoals JACOBY, ervan uit dat de numerieke gelijkstelling een interpolatie is.

Het is mogelijk dat in de oorspronkelijke tekst van Berossos Tiāmat en de maan op een of andere manier met elkaar werden verbonden. Een voor de hand liggend verband, nl. dat de maan de getijden van de zee regelt, was in de tijd van de Babyloniër nog niet bekend. Twee spijkerschriftteksten, die de gedaanten van de maan en de zon mythologisch verklaren, leggen een verband tussen Tiāmat en de maan. In de ene tekst, gekend door een tablet dat waarschijnlijk uit Babylon komt en vrijwel zeker hellenistisch van datum is, staat dat Tiāmat in de maan te zien is²⁰⁹. De andere tekst, een Neo-Assyrische commentaartekst uit Assur, doelt naar alle waarschijnlijkheid ook op Tiāmat, wanneer hij stelt dat “in de maan zijn (d.i. van de *bašmu*-slang) moeder is”²¹⁰. De *bašmu* is, zoals we gezien hebben, een van de monsters die Tiāmat in *Enūma Elish* creëerde. Mogelijk zinspeelde Berossos op deze opvatting, maar dit is zeer speculatief. Als de Babyloniër inderdaad in zijn tekst Tiāmat met de maan verbond, is het mogelijk dat de latere gebruikers dit verband niet begrepen en daarom zelf de numerieke gelijkheid uitdachten.

Stond Belos op (ἐπανελθόντα Βήλον): *Enūma Elish* schildert vanaf Tablet 2, 127 uitvoerig hoe Marduk in de strijd tegen Tiāmat wordt ingeschakeld. De eigenlijke strijd wordt in Tablet 4 beschreven. Na zijn krijgsvoorbereidingen daagt Marduk Tiāmat tot een duel uit. In dat gevecht doodt hij haar.

Splitste ... in tweeën ... van haar andere helft de hemel (σχίσαι ... μέσῃν ... τὸ δὲ ἄλλο ἥμισυ οὐρανόν): In *Enūma Elish* staat:

Hij splitste haar in twee, als een gedroogde vis.

206 Zie b.v. de schrijfwijzen voor de naam Uanna/Oannes hierboven.

207 Cf. PEARCE, in: SPAR & LAMBERT, *CTMMA*, 2, p. 222-224. Deze lijsten namen als basis de *Syllabische tekenlijst A* (S^a). Zes tabletten zijn tot op heden bekend, zie *CTMMA*, 2, nr. 54 en PEARCE, *JAOS*, 106 (1996), p. 454-474.

208 Zyl, r. 65; ed. FUCHS, *Inscripfen Sargons*, p. 42 en p. 294-295 met n. 88.

209 STC II, pl. 67, r. 11; cf. de bespreking van BEAULIEU, *JCS*, 51 (1999), p. 93-94.

210 KAR 307, rev. 6; zie LIVINGSTONE, *Explanatory Works*, p. 84 en Id., *SAA* 3, nr. 39.

De helft van haar zette hij op en maakte hij als dak voor de hemel.²¹¹ In *Ee*, 5, 62 maakt Marduk van de ander helft van Tiāmat de aarde. In tegenstelling tot wat bij Berossos staat, creëert Marduk in *Enūma Elish* eerst de hemel en daarna de aarde.

Hij vernietigde de levende wezens in haar (τὰ ἐν αὐτῇ ζῶα ἀφανίσαι): In *Enūma Elish* neemt Marduk de met Tiāmat geallieerde goden na zijn overwinning gevangen (*Ee*, 4, 107-114). Ook de elf monsters neemt hij gevangen. Hij vertrappelt hen en hun wapens (*Ee*, 4, 115-118; zie ook *Ee*, 5, 73-74). Hij maakt beelden van hen en stelt die aan de poort van de Apsû als herinneringsteken op (*Ee*, 5, 75-76; cf. *supra*).

Op allegorische wijze over natuurprincipes (ἀλληγορικῶς ... πεφυσιολογῆσθαι): Het woord ἀλληγορία (*allegoria*), waarvan het bijwoord ἀλληγορικῶς is afgeleid, had oorspronkelijk de betekenis van “metafoor” en was een bekende retorische stijlfiguur²¹². Pas later, ergens in de hellenistische tijd, kreeg het de betekenis van “allegorie”, “allegorische verklaring”. Plutarchus schrijft in de tweede eeuw n.C. dat het gebruik van ἀλληγορία in deze betekenis van recentere datum was²¹³. De oudst overgeleverde attestaties van die betekenis vinden we bij de Romeinse redenaar Cicero (106-43)²¹⁴, maar hij had dit gebruik naar alle waarschijnlijkheid van Griekse schrijvers overgenomen. Hoe dan ook, het is vrijwel zeker dat ἀλληγορικῶς in onze tekst niet op Berossos, maar op een latere gebruiker teruggaat.

Het rationaliseren van mythen aan de hand van de allegorische uitlegging was een bijwijken zeer populaire werkwijze onder Griekse filosofen en filologen²¹⁵. Het oudste voorbeeld hiervan staat op naam van Theagenes van Rhegium, die leefde ten tijde van Cambyses (529-522). Hij legde de ‘Theomachie’ (“Godenstrijd”) uit het 20ste boek van Homerus’ *Ilias* uit als een strijd tussen natuurelementen²¹⁶. Theagenes identificeerde homerische goden en helden met natuurelementen en menselijke gevoelens. Volgens Diogenes Laërtius was Metrodorus van Lampsacus, die op het einde van de 4de eeuw v.C. leefde, de eerste die de fysiologische allegorie – het uitleggen van mythen in termen van natuurkundige processen – toepaste²¹⁷. De allegorische uitlegging nam een hoge vlucht in de Stoa (vanaf ca. 300 v.C.) en vanaf de hellenistische periode pasten ook Joodse auteurs, zoals Philo van Alexandrië (1ste helft 1ste eeuw n.C.), de methode bij de exegese van het Oude Testament toe. In de Mesopotamische spijkerschriftliteratuur is de fysiologische allegorie, zoals we die hier vinden, niet geattesteerd.

²¹¹ *Ee*, 4, 137-138.

²¹² Cf. Demetrius van Phaleron, *De elocutio*, 99, 243 en 282. Demetrius leefde rond 300 v.C.

²¹³ *De audiendis poetis*, 4 (19E): “wat vroeger ἐπινοία werd genoemd, maar nu ἀλληγορία heet”.

²¹⁴ *Orator*, 27, 94; zie ook *Epistulae ad Atticum*, 2, 20, 3 (“verhullend taalgebruik”).

²¹⁵ Cf. JOOSEN & WASSINK, *RAC*, 1, kol. 283-293, s.v. *Allegorese*; CANCIK-LINDEMAIER & SIGEL, *NP*, 1, kol. 518-523.

²¹⁶ DIELS-KRANZ [= DK], nr. 8, fr. 2.

²¹⁷ *Diog. Laert.*, 2, 3, 11 = DK, nr. 61, fr. 4. Diogenes zag kennelijk Theagenes over het hoofd.

Het moet onzeker blijven of de allegorische uitlegging van *Enūma Elish* op Berossos zelf teruggaat dan wel het werk is van een latere gebruiker. Gaat ze op Berossos terug, zoals wij aannemen, dan bewijst dit dat hij kennis had van Griekse filosofie en filologie.

Want toen alles vochtig was ... (ὕγροῦ γὰρ ὄντος τοῦ παντός...): Afgaande op de grammaticale structuur van de Griekse en Armeense tekst slaat de allegorische verklaring op de zelfdoding van “die god”, waarmee Belos wordt bedoeld. Dit is inhoudelijk gezien incorrect. In werkelijkheid is het de oerchaos van *Enūma Elish* die allegorisch wordt verklaard: de mythische Oerzee Tīāmat verzinnebeeldt de natuurfilosofische idee dat water het oerelement is. De vreemdsoortige monsters die in haar ontstonden, refereren naar de opvatting dat het eerste leven in water ontstond. De discrepantie tussen grammaticale en inhoudelijke logica is ongetwijfeld een gevolg van het proces van inkorten en exciperen van de *Babyloniaca*. Met de zelfdoding van Belos begint een nieuwe sectie: de schepping van de mens.

Vocht of water als het oerprincipe, waaruit alles ontstaan is, was een wijdverbreide opvatting onder Griekse filosofen en denkers. De eerste die water als oerprincipe aannam, was Thales van Milete, de ‘vader’ van de Griekse natuurfilosofie (1ste helft 6de eeuw v.C.)²¹⁸. Het is niet uitgesloten dat hij hierin beïnvloed werd door gelijkaardige opvattingen uit het Nabije Oosten²¹⁹ en inzonderheid uit Mesopotamië²²⁰. Andere filosofen van wie het geweten is dat ze water als oerelement huldigden, waren Hippo (5de eeuw v.C.)²²¹ en Zeno van Citium, de stichter van de Stoa (333-262)²²². Presocratische wijsgeren, zoals Anaximander (ca. 610-546)²²³, Xenophanes (ca. 570-475)²²⁴ en Anaxagoras (5de eeuw v.C.)²²⁵, aanvaardden dat de eerste levende wezens in vocht ontstonden. Anaximander verwoordde als eerste de idee dat de eerste levende wezens spontaan ontstonden door de verdamping van die vochtige

218 DK, nr. 11, fr. A 12 = KIRK-RAVEN-SCHOFIELD [= KRS], nr. 85.

219 WEST dacht aan Fenicische invloeden (*East Face of Helicon*, p. 620).

220 Cf. KRS, p. 92-93. Zo meende Thales ook dat de aarde op water lag als een stuk hout (DK, nr. 11, fr. A 14 = KRS, nr. 84). Dit doet denken aan een passage uit een Sumerisch-Akkadisch scheppingsverhaal, de ‘Tweetalige schepping van de wereld door Marduk’, o.a. bewaard op een Laat-Babylonisch tablet uit Sippar (CT 13, 35-37; cf. FOSTER, *Before the Muses*, p. 487-489). In obv., r. 17 staat dat Marduk een vlot bond op het oppervlak van de wateren. Milete, de vaderstad van Thales, behoorde, zoals Mesopotamië, tot het Achaemenidenrijk. Dit kan de culturele contacten met dat gebied hebben vergemakkelijkt.

221 DK, nr. 38, fr. A 4 = KRS, nr. 86.

222 *Stoicorum Veterum Fragmenta* [= SVF], I, nr. 103-105. Zeno onderbouwde deze visie aan de hand van de allegorische methode: hij legde een etymologisch verband tussen χάος, de oerchaos waarover Hesiodus in zijn *Theogonie* spreekt, en χέεσθαι (“gieten”).

223 DK, nr. 12, fr. 30 = KRS, nr. 133.

224 DK, nr. 21, fr. A 33 = KRS, nr. 184, zie commentaar, p. 177-178.

225 DK, nr. 59, fr. A 42 = KRS, nr. 505.

materie²²⁶. Deze idee van autogenese groeide uit tot een algemeen aanvaarde opvatting onder Griekse wijsgeren.

De vraag is of Berossos deze populaire Griekse opvattingen kende en zelf de fysiologisch-allegorische interpretatie van de oerchaos van *Enūma Elish* gaf of dat een latere gebruiker hiervoor verantwoordelijk is. Volstrekte zekerheid is er niet, maar op zich is het niet onmogelijk dat de allegorische uitlegging van *Enūma Elish* op Berossos zelf teruggaat. Elders in zijn werk demonstreert hij een goede kennis van de Griekse geschiedschrijving en etnografie. Bovendien had Berossos de gelegenheid om met de Griekse filosofie in contact te komen: in het gevolg van Alexander de Grote bevonden zich Griekse filosofen, zoals b.v. Anaxarchus van Abdera²²⁷.

Hieuw die god zijn eigen hoofd af (τοῦτον τὸν θεὸν ἀφελεῖν τὴν ἑαυτοῦ κεφαλὴν): Hoewel de grammaticale structuur van de Griekse en Armeense tekst anders laat vermoeden, begint hier inhoudelijk gezien een nieuwe sectie: de schepping van de mens. Berossos combineert hier het verhaal van *Enūma Elish* met elementen uit het *Atraḫasīs Epos*. *Atraḫasīs*, genoemd naar de gelijknamige Vloedheld die erin optreedt, verhaalt de vroegste geschiedenis van de wereld²²⁸. Het epos kende verschillende versies (cf. GDB F 4a). Het relaas over de schepping van de mens is het best bewaard in de Oud-Babylonische redactie en in de versie uit de Neo-Babylonische Bibliotheek van de Ebabbar-tempel te Sippar²²⁹. Beide versies wijken enkel in details van elkaar af²³⁰. Het verhaal gaat als volgt: omdat de lagere goden niet langer voor de hogere goden willen werken, komen zij in opstand. Afhankelijk van de versie stelt Enki of Anu daarom voor de mens te scheppen, die de corvee van de lagere goden moet overnemen. Enki/Ea, de god van het vernuft, laat de opstandelingen hun leider slachten en instrueert de Geboortegodin om met diens vlees en bloed en met klei de mens te vormen. Die moet nu de corvee van de lagere

226 DK, nr. 12, fr. 11 en fr. 30; resp. KRS, nr. 136 en 135.

227 Cf. HECKEL, *Who's who in the Age of Alexander the Great*, p. 27. Anaxarchus was een van de filosofen die Alexander in 323 v.C. overtuigde de waarschuwingen van de Babylonische priesters Babylon niet binnen te gaan, in de wind te slaan (Diod., 17, 112, 4-5 en Justin., 12, 13, 5).

228 Standaardeditie: LAMBERT & MILLARD, *Atra-ḫasīs*; zie ook FOSTER, *Before the Muses*, p. 227-280 (Engelse vertaling met bibliografie).

229 Resp. OB I 189-230 en Sippar II 61-116 (GEORGE & AL-RAWI, *Iraq*, 58 (1996), p. 146-190). Ook een Laat-Babylonisch fragment (met onbekende herkomst), uitgegeven door BÖCK & MÁRQUEZ ROWE, *AuOr*, 17-18 (1999-2000), p. 167-177, behandelt deze episode, maar het tablet is te fragmentarisch.

230 In de Oud-Babylonische redactie stelt Enki in de godenvergadering voor dat de geboortegodin Nintu de mens scheidt. In de Sippar-versie is dat de hemelgod Anu. De geboortegodin heet hier Bēlet-ilī. In beide versies antwoordt de geboortegodin dat Enki/Ea het plan moet uitvoeren. De naam van de geslachte god lijkt in beide versies te verschillen, maar KREBERNIK (in: LORETZ E.A., *Ex Mesopotamia et Syria Lux*, p. 289-293) heeft aangetoond dat dit niet het geval is; cf. *infra*.

goden overnemen. In *Enūma Elish* vat Marduk het plan op de mens te scheppen. Hij draagt zijn vader Ea op dit uit te voeren. Ea eist de uitlevering van de aanvoerder van Tiāmat's leger, Kingu. De verslagen goden doden hun leider. Van zijn bloed maakt Ea de mens (*Ee*, 6, 1-34)²³¹.

In Berossos' tekst staat dat Belos zijn eigen hoofd afsloeg. De tweede versie, die we hierna vinden, schrijft in overeenstemming met *Enūma Elish* dat een andere god werd geslachtofferd. Er zijn geen spijkerschriftteksten bekend, waarin Marduk zichzelf doodde²³². Het is zeer speculatief om op basis van deze passage bij Berossos te besluiten dat een dergelijke traditie in Babylonië moet hebben bestaan. O.i. ligt het meer voor de hand dat de tekst hier corrupt is. Een god die zijn bloed voor de mensheid vergiet, roept het beeld van Christus op²³³. Of dit christelijke gebruikers van de *Babyloniaca* tot tekstcorruptie heeft geïnspireerd, is louter speculatie.

De andere goden vermengden... (... τὸς ἄλλους θεοὺς φαρᾶσαι...): In *Enūma Elish* was het Ea die het bloed met klei vermengde en zo de mens vormde. In *Atraḥasīs* was dat de Geboortegodin. In deze tekst wordt ook het vlees van de god vermengd. In beide verhalen waren het de opstandige of verslagen goden die zelf hun leider voor de schepping van de mens doodden.

Om deze reden zijn ze intelligent... (δὴ ὁ νοερός τε εἶναι...): Deze etiologie die verklaart waarom de mens intellect heeft, is naar alle waarschijnlijkheid een verwijzing naar een passage uit *Atraḥasīs* en gaat dus op Berossos terug. Deze passage, waarvan de precieze betekenis zeer omstreken blijft²³⁴, is zowel in de Oud-Babylonische versie (I, 215-217 // 228-230) als in de Neo-Babylonische Sippar-versie (II, 98-100 // 110-112) bewaard. Beide versies wijken iets van elkaar af. We geven de vertaling van de Sippar-versie:

Moge er van het vlees van de god een dodengeest (*eṭemmu*)²³⁵ zijn.

231 Naast *Enūma Elish* en *Atraḥasīs* zijn er nog andere Sumerische en Akkadische teksten die de schepping van de mens tot onderwerp hebben of er kort naar verwijzen. Voor een overzicht verwijzen we naar PETTINATO, *Das altorientalische Menschenbild*.

232 In het zgn. ‘Marduk Proces’, waarin de god als een misdadiger moet terechtstaan, wordt in één van de overgeleverde versies wel gezinspeeld op zijn dood (Ninive-versie, SAA 3, 35, r. 32). Het werk, waarvan de andere versie uit Assur komt (SAA 3, 34), dateert uit de Neo-Assyrische periode en paste in de reeds vermelde efemere religieuze hervorming van Sanherib, waarmee hij Marduk als hoofd van het pantheon door Assur wilde vervangen.

233 Cf. Jezus' woorden tijdens het Laatste Avondmaal: “Dit is mijn Bloed van het Verbond dat vergoten wordt voor velen” (*Mc.*, 14, 24; cf. *Mt.*, 26, 28 en *Lc.*, 22, 20). Christus die zijn bloed tot redding van de mensheid gaf, was een zeer belangrijk thema in het Nieuwe Testament en de latere christologie; cf. WASSINK, *RAC*, 2, kol. 470-473, s.v. *Blut*.

234 LAMBERT (in: LAMBERT & MILLARD, *Atraḥasīs*, p. 22) gebruikt in dit verband de omschrijving “tantalizingly ambiguous”.

235 Dit is de algemeen geaccepteerde interpretatie. VON SODEN wilde die echter niet aanvaarden en meende dat hier sprake is van een godennaam Edimmu of Widimmu; cf.

Laat die de levende zijn teken laten kennen,

Een teken om niet te vergeten, een dodengeest.²³⁶

Een *eṭemmu* (“dodengeest”) is het onstoffelijke deel van de afgestorvene. Deze schim verbleef in normale omstandigheden in de onderwereld, maar kon, b.v. omdat de dode niet in een graf begraven werd of zijn nagedachtenis vergeten was, ook op aarde rondspoken en er onheil en ziekte veroorzaken²³⁷. In het epos wordt gespeeld met de woorden *eṭemmu* en *ṭemu*, dat o.a. “rede” en “redelijk denken” betekent. Van de geslachte god, wiens naam waarschijnlijk in alle versies als ‘(W)ē’ kan worden gelezen²³⁸, wordt gezegd dat hij *ṭemu* heeft:

(W)ē, de god (*ila*), die *ṭemu* heeft.²³⁹

Woordspel was vooral in de late periode bij Babylonische geleerden een typische hermeneutische methode in de uitlegging van teksten²⁴⁰. Volgens dit principe kon *eṭemmu* worden geïnterpreteerd als “(W)ē + *ṭemu*”. Op basis van dit woordspel kan men in deze passage een etiologie zien waarom de mens rede heeft²⁴¹: hij is deels geschapen uit goddelijke materie, met name uit een god, die rede heeft. Bovendien is het mogelijk dat de Babylonische geleerden een verband legden tussen (W)ē-*ila*, “W(ē) de god” en *awē/īlu*, het Akkadische woord voor “mens”. Gebruik makend van de meerduideligheid van de spijkerschrifttekens kan de godennaam ook als *Aw-ila* (dus “mens”) worden gelezen²⁴². Volgens BOTTÉRO²⁴³ suggereerde dit woordspel dat de mens iets goddelijks in zich had.

Berossos expliciteert hier dus een etiologie, die in *Atraḫasīs* geïmpliceerd werd: omdat de mens uit het bloed van een god is geschapen, heeft hij verstand. De Babylonier legde deze etiologie ongetwijfeld ter wille van zijn Griekstalig publiek uit.

VON SODEN, *Aus Sprache*, p. 344-348 en Id., *TUAT*, 3.4., p. 614 en p. 623.

236 Sippar II 98-100: iš-ši-ri i-[l]i e-ṭem₂-mu li-iḫ-ši | ba-al-ṭa it-ta-šu₂ li-še-di-i-šu | it-tum la mu-uš-ši-i e-ṭe-em-mu.

237 Cf. BOTTÉRO, *ZA*, 73 (1983), p. 153-203.

238 In de Oud-Babylonische redactie wordt die als ^d*Pl-e-i-la* (OB I 223) geschreven. Hierbij is het niet duidelijk of *i-la* deel van de naam dan wel een epitheton is (“god”). De lezingen ‘Wē-ila’, ‘Wē’ en ‘Geštu’e’ werden voorgesteld; zie de discussie bij GEORGE & AL-RAWI, *Iraq*, 58 (1996), p. 149-150. In de Sippar-versie wordt voor de godennaam het logogram ^dNAGAR gebruikt (Sippar I 42 en II 103 en 104), wat GEORGE & AL-RAWI (o.c.) als *Alla* lezen. KREBERNIK (in: LORETZ E.A., *Ex Mesopotamia et Syria Lux*, p. 289-293) heeft aangetoond dat in beide versies (en in het Laat-Babylonische fragment) de godennaam als (W)ē kan worden gelezen.

239 OB I 223; Sippar II 103; zie ook Laat-Babylonisch frg., 6’, r. 47.

240 Cf. LIVINGSTONE, *Explanatory Works*, *passim*.

241 Cf. LAMBERT, in: LAMBERT & MILLARD, *Atra-ḫasīs*, p. 22; BOTTÉRO, in: *Societies and Languages of the Ancient Near East*, p. 28-29 en KREBERNIK, in: LORETZ E.A., *Ex Mesopotamia et Syria Lux*, p. 292-293.

242 Cf. GEORGE & AL-RAWI, *Iraq*, 58 (1996), p. 150; ALSTER, in: ABUSCH, *Riches Hidden*, p. 35-40; FOSTER, *Before the Muses*, p. 231, n. 1.

243 *Societies and Languages of the Ancient Near East*, p. 28.

Belos... (τὸν δὲ Βῆλον...): In deze sectie volgt een tweede verhaal over de schepping van het universum en de mens. JACOBY²⁴⁴ oordeelt dat deze volledige passage geïnterpoleerd is. Volgens hem betreft het een joodse bewerking van Berossos' scheppingsverhaal. Het relaas vertoont inderdaad duidelijk gelijkenissen met *Genesis*, maar daarnaast bevat het ook elementen die in de Mesopotamische literatuur terug te vinden zijn. We gaan er daarom van uit dat deze versie een Mesopotamische oorsprong heeft, maar hier en daar door joden of christenen gemanipuleerd en geïnterpoleerd is. Of deze alternatieve versie op Berossos teruggaat, is minder duidelijk. Op zichzelf is het mogelijk dat Berossos twee Babylonische tradities over de schepping gaf – ook *Genesis* geeft b.v. twee verhalen over de schepping van de mens²⁴⁵.

In dit tweede scheppingsverhaal valt de tegenstelling tussen licht – duisternis op: Belos maakte een einde aan de oerduisternis en het licht vernietigde de levende wezens, waarmee waarschijnlijk de monsters van Tīāmat worden bedoeld.

Die ze als “Zeus” vertalen (ὃν Δία μεθερμηνεύουσι...): een voor de handliggende identificatie. Zoals Bēl-Marduk het hoofd van het Babylonische pantheon was, zo was Zeus dat in de Griekse wereld. Het gebruik van de derde persoon meervoud, “zij vertalen”, suggereert dat deze zinsnede een latere toevoeging is. Eerder in dit excerpt wordt immers “hij zegt” gebruikt. Het is bovendien opmerkelijk dat, hoewel Belos reeds vroeger werd vermeld, hij nu pas met Zeus wordt geïdentificeerd. Dit kan erop wijzen dat de hele passage een latere toevoeging is en dus niet op Berossos zelf teruggaat.

Sneed de duisternis doormidden (μέσον τεμόντα τὸ σκότος): Volgens SCHNABEL²⁴⁶ is “duisternis” een joodse interpolatie, die het oorspronkelijke woord “water” verdrong. In *Gen.*, 1, 2 is er immers eveneens sprake van de duisternis, die over de diepte lag. Er zijn tot dusver geen Mesopotamische teksten die het doorklieven van de duisternis vermelden.

Hij scheidde aarde en hemel van elkaar (χωρίσαι γῆν καὶ οὐρανὸν ἀπ’ ἀλλήλων): Verschillende spijkerschriftteksten memoreren de scheiding van hemel en aarde. In de mythische inleiding van het Sumerische verhaal *Gilgamesh, Enkidu en de Onderwereld*, opgetekend in de Oud-Babylonische periode, wordt het ontstaan van de wereld als volgt geschetst:

Toen de hemel van de aarde gescheiden was.

Toen de aarde van de hemel afgegrensd was.²⁴⁷

De scheiding van hemel en aarde wordt ook vermeld in een tweetalige mythe over

244 FGrH, 3c, p. 373. De commentaar waarnaar hij in voetnoot verwijst, heeft hij echter nooit uitgegeven.

245 *Gen.*, 1, 26-28 en 2, 7.

246 Berossos, p. 156.

247 Nippur-versie, r. 8-9; ed. ETCSL.

het ontstaan van de kosmos en de mens, overgeleverd op een Middel-Assyrisch tablet uit Assur²⁴⁸ en in de inleiding van een bezwering uit de serie *Biṭ Rimki*, waarvan de tekst op een Laat-Babylonisch tablet uit Uruk bewaard is²⁴⁹. In de Sumerische mythe van de *Hak*, een tekst uit de Oud-Babylonische periode, wordt de scheiding van hemel en aarde aan de god Enlil toegeschreven²⁵⁰. Er zijn tot dusver geen spijkerschriftteksten die de scheiding van hemel en aarde aan Bēl-Marduk toeschrijven. Het is echter niet onmogelijk dat een dergelijke traditie bestond. In *Genesis* staat dat God hemel en aarde schiep (1, 1 en 2, 1, 4a en 4b).

Ordende de kosmos (διατάξαι τὸν κόσμον): Dit wordt beschreven in *Enūma Elish*, Tablet 4, 144 - Tablet 5, 66; zie ook de 'Tweetalige schepping van de wereld door Marduk'; cf. *infra*.

De levende wezens die de kracht van het licht niet konden verdragen (τὰ δὲ ζῶα οὐκ ἐνεγκόντα τὴν τοῦ φωτὸς δύναμιν φθαρῆναι): Hiervoor bestaan geen Mesopotamische parallellen (of Oudtestamentische tradities). Wellicht moeten we hier denken aan een algemeen folkloremotief, waarbij afzichtelijke monsters, creaturen van de nacht, het stralende licht van de zon niet kunnen verdragen – denken we maar aan vampiers en weerwolven. Met deze levende wezens worden waarschijnlijk de monsters van Tiāmat bedoeld.

Lege en <on>vruchtbare aarde (χώραν ἔρημον καὶ <ἀ>καρποφόρον): Dit doet denken aan *Gen.*, 1, 2: “De aarde was woest en leeg”. *Gen.*, 2, 5 schrijft dat na het ontstaan van hemel en aarde er op aarde nog geen wilde planten, veldgewassen en mensen waren. Deze Bijbelse parallellen doen vermoeden dat de tekst, zoals die hier is overgeleverd, door joodse of christelijke gebruikers werd bewerkt.

Een van de goden zijn hoofd afte houwen (ἐνὶ τῶν θεῶν τὴν κεφαλὴν ἀφελόντι ἑαυτοῦ): Grammaticaal bestaat er geen twijfel dat het hier om het hoofd van de god gaat, aan wie Belos het bevel geeft. Deze onthoofde god moet zijn eigen bloed met aarde vermengen en daaruit mens en dier maken. In de eerste, hierbovenvermelde versie hebben we gelezen dat Belos zijn eigen hoofd afhakte en andere goden de mens schiepen. Zoals we gezien hebben, was het de god Ea die het bloed van een god eiste. In *Enūma Elish* was het slachtoffer Kingu, Tiāmat's generaal; in *Atraḫasīs* (W)ē, de leider van de opstandige goden. In *Enūma Elish* schiep Ea de mens, in *Atraḫasīs* deed de Geboortegodin dat aan de hand van zijn instructies. In vergelijking met de eerste versie staat onderhavige passage in die zin dichter bij de Babylonische mythen dat een andere god dan Bēl-Marduk sterft. Deze tweede versie is echter, zoals de eerste, een sterke vereenvoudiging en vervorming van het scheppingsverhaal in *Enūma Elish* en *Atraḫasīs*. Combineren we beide versies, dan kunnen we de belangrijkste

248 KAR 4, 1; cf. PETTINATO, *Das altorientalische Menschenbild*, p. 74-81.

249 SpTU 3, 67, r. 9-10.

250 GiŠ-al, r. 4-5; cf. PETTINATO, *Das altorientalische Menschenbild*, p. 82-85 en ETCSL.

elementen uit deze mythen terugvinden: Belos beveelt de schepping van de mens – een andere god wordt gedood – andere goden maken de mens.

Dieren (θηρία): Het Griekse woord θηρίον kan zowel “dier” als “wild beest” betekenen. De Armeense tekst geeft beide vertalingen. *Enūma Elish* besteedt geen aandacht aan de schepping van de dieren. Dat Bēl-Marduk ook de dieren schiep, wordt bewezen door de zgn. ‘Tweetalige schepping van de wereld door Marduk’, een mythologische inleiding tot een bezwering, die bewaard is op een Laat-Babylonisch tablet uit Sippar²⁵¹. In het begin – zo zegt de tekst – waren er geen tempels, huizen, steden, riet of bomen. Marduk schiep de aarde en de mens en richtte daarna **de aarde in**. In de loop van dat proces creëerde hij wilde en tamme dieren:

Hij schiep de wilde beesten, de dieren van de steppe (...). De koe en haar kalf, de stier; de ooi en haar lam, het schaap (...), de wilde ram, het bergschaap, elk stond daar op zijn aangewezen plaats.²⁵²

De toevoeging dat die dieren lucht konden verdragen, heeft geen Mesopotamische parallel.

Belos schiep zowel de sterren als de zon... (ἀποτελέσαι δὲ τὸν Βῆλον καὶ ἄστρα καὶ ἥλιον...): Marduks schepping van de hemellichamen wordt beschreven in *Enūma Elish*, Tablet 5, 1-46. Marduk schept de sterren, de maan en de zon en plaatst hen aan het firmament. Hij regelt hun bewegingen. Tegelijkertijd organiseert hij de astronomische kalender. De planeten, eigenlijk ‘zwervende sterren’, worden niet expliciet vermeld. In *Enūma Elish* gaat, in tegenstelling tot in de *Babyloniaca*, de creatie van de hemellichamen de schepping van de mens vooraf. Laatstgenoemde episode wordt pas in het zesde tablet van de mythe behandeld.

F 1b [Eusebius, *Chronik* [Arm.], p. 6, r. 8 – p. 9, r. 4]

De Armeense vertaling bevat in dit uittreksel tal van foutieve interpretaties van de Griekse brontekst.

De boeken van velen schreef (die Bücher Vieler geschrieben habe): of “boeken over vele (onderwerpen) schreef”²⁵³. KARST en PETERMANN interpreteren de zinsnede als “boeken ... overschreef”²⁵⁴.

Sinds 2.150.000 jaar (seit zweihundert und fünfzehn Myriaden Jahren): “Sinds” is een letterlijke vertaling van het Griekse ἀπό. In de Griekse tekst, zoals die bij Syncellus is overgeleverd (GDB F 1a), staat dat de werken een periode van meer dan 150.000

251 CT 13, 35-37 (met duplicaten); cf. BOTTÉRO, *Mythes*, p. 302-312 en FOSTER, *Before the Muses*, p. 487-489.

252 r. 22; r. 27-28 en r. 30.

253 Cf. KARST, *Chronik*, p. 240, Z-B 16.

254 KARST, *Chronik*, p. 6 en PETERMANN, in: SCHOENE, *Chronicorum libri duo*, I, p. 11.

jaar beslaan (ἀπὸ ἐτῶν που ὑπὲρ μυριάδων ἰε' περιχοῦσας χρόνον).

De berekeningen van de tijden en het geschrift van de geschiedenissen (die Berechnungen der Zeiten und die Schrift van der Geschichten): Dit zijn interpretatiefouten van de Armeense vertaler. “Berekeningen van de tijden” is een interpretatie van wat bij Syncellus (GDB F 1a) als περιχοῦσας χρόνον of χρόνον περιέχειν wordt weergegeven. “Het geschrift van de geschiedenissen” is een verkeerde weergave van τὰς ἀναγραφὰς (“documenten”) ἱστορίας (“geschiedenissen”), waarbij ἱστορίας verkeerdelijk als een genitief bij ἀναγραφὰς werd opgevat.

Daarin is er (in ihm gibt es): Variant in de handschriften: “in het land leefde er”. KARST²⁵⁵ emendeerde de Armeense tekst en vertaalde *selbstgewachsen*. Als alternatieve emendatie stelde hij *von selbst, spontan* voor. De parallelle Griekse tekst rechtvaardigt deze emendaties niet. Zoals elders in deze passage heeft de Armeense vertaling hier de brontekst waarschijnlijk verkeerd geïnterpreteerd.

Taal en kunstvaardigheid (Sprache und Kunstfertigkeit): Dit is een misinterpretatie van de Griekse brontekst. Λόγος werd verkeerdelijk als “taal” geïnterpreteerd (in plaats van “relaas”, “verhaal”). De suggestie van JACOBY²⁵⁶ dat Berossos hier opnieuw een overzicht geeft van Oannes’ beschavingsactiviteiten is derhalve af te wijzen.

Waarvan een deel vanzelf verwekt was en uitgerust was met levensverwekkende vormen (von denen ein Teil selbsterzeugte waren und mit lebenerzeugenden Formen ausgestattet): zie GDB F 1a, *Fabelachtige wezens met eigenaardig uiterlijk*.

Jushaparik (Jušaparik): Deze creatuur uit de Armeense folklore kan zowel met de Griekse hippocentaur als met de Sirene verbonden worden²⁵⁷; vandaar de associatie met paarden en vissen.

F 1c [Eusebius, *Praeparatio Evangelica*, 9, 41, 5]

Ze zeggen (λέγουσιν): de Babyloniërs in het algemeen of de historiografen die over Babylonië schreven.

Alles in het begin water (πάντα μὲν ἔξ ἀρχῆς ὕδωρ): zie GDB F 1a. Het feit dat hier alleen “water” wordt vermeld, suggereert dat de toevoeging in GDB F 1a van “duisternis” een joods-christelijke interpolatie is.

Hij omgaf Babylon met een omwalling (Βαβυλῶνα τείχει περιβαλεῖν): Naar aanleiding van de restauratie van de stadswallen door Nebukadnezar II vermeldt Abydenus dat die muren eerst door Belos waren gebouwd. Nadat Marduk in *Enūma Elish* de hemel en aarde had georganiseerd, vatte hij het plan op Babylon te stichten

²⁵⁵ *Chronik*, p. 6, n. 9.

²⁵⁶ *FGrH*, 3c, p. 370.

²⁵⁷ Cf. KARST, *Chronik*, p. 241, Z-B 22.

(Ee, 5, 117-130). De bouw werd uitgevoerd door de Anunna-goden, die tevens Marduks heiligdom, het Esagila, en hun eigen tempels bouwden (Ee, 6, 51-68). De opvatting dat Marduk de stichting van Babylon bedacht, is ook opgenomen in de topografische lijst *Tintir*, waar Babylon “stad in het leven geroepen door Marduk” wordt genoemd²⁵⁸.

In *Enūma Elish* wordt niet expliciet gezegd dat Marduk of de goden in zijn opdracht de muren van Babylon bouwden. Dit gebeurde wel in een bouwinscriptie waarmee Nabopolassar (625-605) zijn restauratie van Imgur-Enlil, de binnenmuur van Babylon, wilde vereeuwigen. In de inscriptie staat dat de Igigi- en Anunnaki-goden in de vreugde van hun hart eertijds het fundament van de muur hadden gelegd, hem kunstvaardig hadden gepland en hoog hadden opgetrokken²⁵⁹. Het opschrift bevestigt dat volgens een traditie de muur sinds het begin der tijden bestond²⁶⁰.

Dat Berossos hier Belos en niet de hem ondergeschikte goden als muurbouwer noemt, is op zich niets opmerkelijks. Net zoals bij Nebukadnezar II (cf. GDB F 9a-d), gaat het hier om de opdrachtgever, niet de feitelijke uitvoerder.

Vermoedelijk schreef Berossos niet alleen de bouw van de muren aan Belos toe, maar vermeldde hij ook in navolging van *Enūma Elish* en *Tintir* dat de god Babylon had gesticht. Deze opvattingen vinden we ook in de klassieke literatuur. De Romeinse Alexander-historiograaf Curtius schrijft dat velen geloofden dat Babylon door Belus was gesticht²⁶¹.

F 1d [Eusebius, *Chronik* [Arm.], p. 19, r. 18-22]

Hij verdeelde aan elk, kende hun landen toe (an jegliche verteilte, vergab er ihre Länder): De Armeense vertaling interpreteerde de Griekse brontekst verkeerd: χώρα, “plaats”, werd in zijn betekenis van “land” opgevat.

F 1e [Papyri *Oxyrhynchus*, 70, 4182 F 10, r. 9-10 (ed. SCHIRONI)]

Zee volgens de Perzen (θάλασσα κατὰ Πέρσας): SCHIRONI²⁶² brengt dit fragmentarische lemma van het *Oxyrhynchus Glossarium* in verband met GDB F 1a-b, waarin staat dat Omorka – Thalath in het Grieks als “zee” wordt vertaald. Ze acht zowel een lemma Ὀμόρκα als de eigennaam waarvan Θαλατθ de corrupte weergave is, voor mogelijk. Omdat het *Glossarium* alfabetisch geordend is en het aan dit lemma voorafgaande woord volgens haar interpretatie met een o- begint, opteert SCHIRONI voor Omorka. De notitie “volgens de Perzen” is problematisch. Tiāmat en *Enūma Elish* zijn puur Babylonisch en het is uitgesloten dat Berossos zelf Omorka (Tiāmat) als een Perzisch woord uitlegde. Twee oplossingen zijn mogelijk: ofwel verwijst dit lemma niet naar Tiāmat, maar heeft het betrekking op een deel van Boek 1 dat niet bewaard is gebleven; ofwel werden in het *Glossarium* “Perzen” en “Babyloniërs”

258 *Tintir*, 1, 13; ed. GEORGE, *Babylonian Topographical Texts*.

259 AL-RAWI, *Iraq*, 47 (1985), p. 10, ii 23-24.

260 AL-RAWI, *Iraq*, 47 (1985), p. 10, ii 9-10.

261 5, 1, 24.

262 *From Alexandria to Babylon*, p. 122-124.

door elkaar gehaald. We geven aan deze laatste interpretatie de voorkeur. In de Oudheid werden b.v. ook de Perzische ‘magi’ en de Babylonische ‘Chaldeëen’ soms als synoniemen gebruikt.

Van de Babyloniaca (Βαβυλωνιακῶν): Dit is een bijkomend bewijs dat ‘Babyloniaca’ de titel was die Berossos aan zijn werk gaf.

CONCLUSIE

Met zijn proëmium volgde Berossos Griekse literaire gewoonten: auteurs stelden zich in het begin van hun werk aan hun lezers voor en benadrukten hun expertise. Ze beschreven hun bronnen, benadrukten de betrouwbaarheid ervan en leidden het werk in. Berossos’ beschrijving van land, fauna en flora en, zoals wij interpreteren, bevolking is door het Griekse genre van de etnografie ingegeven.

Berossos’ beschrijving van hoe de ‘vismens’ Oannes de primitieve mens de beschaving brengt, is gebaseerd op de Mesopotamische traditie van de wijzen van vóór de Vloed, de zeven *apkallū*. De eerste, Uan(na), waarvan Oannes de Griekse weergave is, nam onder hen de belangrijkste plaats in. Het is mogelijk dat Berossos’ voorstelling van Oannes als ‘cultuurheld’ *par excellence* door het Griekse topos van de *protos heurtes*, de ‘eerste uitvinder’, beïnvloed werd. Door te stellen dat na Oannes niets meer werd uitgevonden, impliceert Berossos dat, aangezien Oannes in tijd alle andere cultuurhelden voorafging, alle beschaving in Babylonië werd uitgevonden.

Berossos’ relaas over de oertijd en de schepping van de wereld en de mens is gebaseerd op een traditie die aanleunt bij *Enūma Elish*. De uitgebreide catalogoog van monsters is opvallend en weerspiegelt waarschijnlijk de paradoxografische interesse van latere gebruikers. De etiologie waarom de mens intellect heeft, is te vinden in het *Epos van Atrahasis*. Mogelijk gaat de allegorische verklaring van de mythe over de oerchaos op Berossos terug. In dat geval bewijst dit dat Berossos op de hoogte was van Griekse filosofische methoden en denkbeelden.

Het tweede scheppingsverhaal is zonder meer door de Oudtestamentische traditie beïnvloed, maar bevat ook Babylonische elementen. We aanvaarden daarom dat dit relaas een Babylonische oorsprong heeft. De vraag of dit verhaal op Berossos zelf teruggaat dan wel door latere gebruikers werd ingevoegd, moeten we onbeantwoord laten.

APPENDIX 1. NACHLEBEN VAN OANNES

Oannes wordt in de Grieks-Romeinse literatuur ook buiten de context van de *Babyloniaca* genoemd. Het is in principe mogelijk dat de figuur van Oannes ook via andere media dan de *Babyloniaca* bij Grieken en Romeinen bekend raakte. We gaan ervan uit dat alle referenties *in ultimo* op de *Babyloniaca* teruggaan.

In het mythologische handboek op naam van Hyginus staat in de *fabula* over “wie wat heeft uitgevonden”: “naar men zegt, legde Oannes, die in Chaldea uit de zee kwam, de astronomie uit”²⁶³. De datering van deze *fabula* is omstreden²⁶⁴. In zijn ‘Weerlegging van alle ketterijen’ deelt Hippolytus, die dat werk waarschijnlijk tussen 222 en 235 schreef, mee dat, zoals de Assyriërs zelf beweren, de “visetende Oannes” bij hen ontstaan is²⁶⁵. De Romeinse keizer Julianus de Afvallige (360-363) noemt Oannes, samen met Belos, als wijze van de Assyriërs en de Babyloniërs²⁶⁶.

Helladius (4de eeuw) schrijft in zijn encyclopedisch gedicht *Chrestomathia* dat Oēs (Ὠης) uit de Perzische Golf aan land kwam²⁶⁷. Helladius beschrijft hem als een vis met het hoofd en de handen en voeten van een mens. Oes ontdekte en onderrichtte de astronomie en het schrift. Volgens sommigen – zo voegt Helladius toe – komt Oēs uit het eerstgeboren ei (ῥόν) voort en heeft hij zijn naam daaraan te danken. De naam van Oannes was dus in het hellenistische geleerdenmilieu onderwerp van etymologisch onderzoek.

Een corrupte referentie naar Oannes vinden we ten slotte bij de 11de-eeuwse Byzantijnse geleerde Michael Psellus. Volgens deze auteur was Joannes – duidelijk een corruptie van Oannes – de eerste Egyptische koning. Hij was een wijze die zijn afkomst tot Hermes en Apollo terugvoerde. De daarop volgende beschrijving van Joannes bevat reminiscenties aan de Babylonische Oannes en zijn kennis van astronomie. Joannes kwam uit de zuidelijke zone, gekleed in een vishuid²⁶⁸. Elders schrijft Psellus dat Oannes zich had toegelegd op de waarneming van eclipsen²⁶⁹. Toen hij een zonsverduistering wilde aankondigen, trok hij een vishuid aan.

263 *Fab.*, 274. ‘Oannes’ is een conjectuur. De *editio princeps* uit 1535 leest op basis van een nu grotendeels verloren manuscript uit de 9de eeuw *Euhadnes*; cf. BORIAUD, *Hygin*, p. 169 en MARSHALL, *Hygini Fabulae*, p. 197.

264 In de moderne wetenschap bestaat er onenigheid of met Hyginus de gelijknamige bibliothecaris van keizer Augustus wordt bedoeld of een auteur uit het einde van de 1ste/begin van de 2de eeuw n.C.; cf. BORIAUD, *Hygin*, p. VII-XIII en MARSHALL, *Hygini Fabulae*, p. XII. Bovendien is de tekst gehavend tot ons gekomen. SCHWARTZ (*Pseudo-Hesiodia*, p. 297-298) vermoedt dat het deel waartoe *Fabula* 274 behoort, een latere toevoeging is.

265 *Refut.*, 5, 7, 6.

266 *Gal.*, 37.

267 Photius, *Bibliotheca*, cod. 279, 535a.

268 Πρὸς τοὺς ἐρωτήσαντας πόσα γένη τῶν φιλοσοφουμένων λόγων, ed. VAN DER HORST, *Chaeremon*, p. 10-11 (fr. 2).

269 Ἐκ τοῦ πρώτου λόγου περὶ τοῦ Υἱοῦ, ed. VAN DER HORST, *Chaeremon*, p. 26-29 (fr. 16D).

APPENDIX 2. HET BABYLONISCHE SCHEPPINGSVERHAAL VOLGENS EUDEMUS VAN RHODOS

In zijn werk ‘Over de eerste principiën’ (*De primis principiis*) citeert de neoplatonicus Damascius (rond 500 n.C.) bij een overzicht van Griekse en niet-Griekse theogonische opvattingen een theogonie van de Babyloniërs²⁷⁰. Zoals hij zelf aangeeft, nam Damascius deze theogonie, die op *Enūma Elish* teruggaat, over van de peripateticus Eudemos van Rhodos²⁷¹. Eudemos, een leerling van Aristoteles, leefde in de tweede helft van de vierde eeuw v.C. en was dus een tijdgenoot van Berossos²⁷². We weten niet uit welk werk van Eudemos deze Babylonische theogonie en de andere verhalen die Damascius op gezag van de Rhodiër citeert, komen²⁷³. Evenmin is geweten waar Eudemos deze Babylonische theogonie vandaan haalde. Omdat Berossos zijn werk later schreef, kan hij niet de bron zijn geweest. Het is bekend dat de school van Aristoteles er zich op toelagde om bronnenverzamelingen, ook van niet-Grieks materiaal, aan te leggen²⁷⁴. Het bewijst in ieder geval dat er een rijkere kennisoverdracht van Mesopotamië naar de Griekse wereld bestond dan alleen maar via Berossos, zoals vroeger wel eens werd gedacht. Hier volgt een vertaling van de Babylonische theogonie volgens Eudemos:

Van de niet-Grieken gaan de Babyloniërs het ene principe van alles kennelijk in stilte voorbij en maken ze twee principes: Tauthe [Tâmtu, Tiāmat] en Apasôn [Apsû], waarbij ze Apasôn man van Tauthe maken en deze laatste moeder van goden noemen. Uit hen werd een enig kind geboren Mômuis [Mummu]. Deze is, meen ik, de met de geest waarneembare wereld, die uit de twee principes voortgebracht is. Uit hen kwam een andere generatie voort, Dachè [Laḥamu] en Dachos [Laḥmu] en daarna opnieuw uit dezelfden een derde generatie, Kissarè [Kišar] en Assôros [Anšar]. Uit hen werden drie geboren, Anos [Anu], Illinos [Enlil; var.: Illil] en Aos [Ea]. Aos en Daukè [Damkina] hadden een zoon, Bêlos, die – naar ze zeggen – de demiurg is.

In het Laat-Babylonisch werd de /-m-/ als /-w-/ uitgesproken, vandaar Tauthe voor *tâmtu* en Daukè voor Damkina. In het geval van Dachè en Dachos is de hoofdletter die oorspronkelijk in de Griekse tekst stond, Λ, verkeerdelijk als Δ gelezen, een veel voorkomende kopiistenfout.

Hoewel deze theogonie grote gelijkenissen met *Enūma Elish* vertoont, zijn er

270 *Princip.*, 1, 322 WESTERINK & COMBÈS; cf. TALON, *Melammu*, 2. p. 271-274.

271 CASADIO (in: GRAZIANI, *Studi sul Vicino Oriente antico*, p. 1357-1371), die de verschillende theogonieën analyseert, schrijft het hele overzicht onterecht aan Eudemos toe.

272 GOTTSCHALK, *NP*, 4, kol. 217-219, s.v. *Eudemos* 3); DORANDI, in: BODNÁR & FORTENBAUGH, *Eudemos*, p. 39-57.

273 Cf. de discussie bij BETEGH, in: BODNÁR & FORTENBAUGH, *Eudemos*, p. 337-357. Mede op basis van Damascius interpreteerden sommige assyriologen vroeger *mummu* als godennaam; cf. LABAT, *Poème babylonienne*, p. 27, n. 32 en 77; HEIDEL, *JNES*, 7 (1948), p. 98-105.

274 BETEGH (in: BODNÁR & FORTENBAUGH, *Eudemos*, p. 350) suggereert dat Eudemos zijn materiaal uit de – verloren gegane – *Synagoge* van de Presocraticus Hippias van Elis (ca. 450-399) haalde (cf. DK, nr. 86, fr. B 6).

ook opvallende verschillen. In tegenstelling tot *Enūma Elish* worden hier bij de opsomming van de opeenvolgende godenparen eerst de vrouwelijke en dan de mannelijke godheid genoemd. Het derde godenpaar Kissarè en Assôros (Kišar en Anšar) stamt, zoals het tweede, van Apasôn en Tauthe af. *Enūma Elish* blijft op dit punt onduidelijk: de tekst gebruikt een passieve werkwoordsvorm (“werden verwekt”; *ibbanū*; *Ee*, 1, 12). In *Enūma Elish* is Ea de zoon van Anu. Enlil komt in de opsomming niet voor. Deze god, die vóór Marduk als hoofd van het Babylonische pantheon gold, had in *Enūma Elish* bewust een onbeduidende rol gekregen: de mythe was er precies op gericht de suprematie van Marduk te onderbouwen. Buiten *Enūma Elish* traden Anu, Enlil en Ea vaak als een soort triade op. Dit verklaart wellicht waarom ze bij Eudemus allen zonen van Anšar en Kišar zijn.

Het opvallendste verschil met *Enūma Elish* is dat daar helemaal geen sprake is van de enige zoon van Tiāmat en Apsû, Mômumis (Mummu). *Mummu* is in de desbetreffende passage van de mythe (*Ee*, 1, 4) een epitheton voor Tiāmat zelf, dat zoiets als “schepper” betekent²⁷⁵. Verderop in *Enūma Elish* is Mummu de naam van de vizier van Apsû. De mythe zegt niet wie zijn ouders waren. Op basis van Eudemus ligt het vermoeden voor de hand dat er een Babylonische traditie bestond die in Mummu de zoon van Tiāmat en Apsû zag. De bron waarop Eudemus steunde, heeft het voornoemde epitheton van Tiāmat geïnterpreteerd als de eigennaam Mummu²⁷⁶.

De verschillen met *Enūma Elish* wijzen erop dat de tekst die Eudemus biedt, gebaseerd is op een versie van de mythe, zoals Babylonische geleerden die later interpreteerden en combineerden met andere opvattingen (de triade Anu, Enlil, Ea).

In onze behandeling van *Enūma Elish* hebben we geschreven dat de mythe, zoals die schriftelijk werd vastgelegd, – in tegenstelling tot andere Mesopotamische epen en mythen – geen inhoudelijk verschillende versies kende. De tekst van Eudemus toont echter aan dat er variante versies circuleerden. Dit wordt verder bevestigd door de variatie in de samenstelling van Tiāmats leger, zoals die uit de koningsopschriften van Agum-kakrime en Nebukadnezar II naar voren komt en de rol van Amurru als wagenmenner van Assur (Sanherib) en van Nabû (Palmyra). Naast de ‘canonieke’ tekst van *Enūma Elish* bestonden er geactualiseerde tradities.

²⁷⁵ De betekenis van het woord is enigszins problematisch; cf. de discussie bij TALON, *Melammu*, 2, p. 267-268.

²⁷⁶ KREBERNIK oppert dat er sprake is van contaminatie; cf. *RLA*, 8, p. 416.

HET FEEST DER SACAIA IN BABYLON (F 2)

F 2 [Athenaeus, *Deipnosophistae*, 14, 639c]

De christelijke schrijvers geven uit Berossos' Boek 1 excerpten over de vroegste geschiedenis van Mesopotamië: de oerchaos, de schepping van het universum en van de mensheid en de introductie van de beschaving. De heidense auteur Athenaeus schrijft dat Berossos in datzelfde boek over het Sacaea-festival in Babylon sprak. Dit werpt een totaal ander licht op de inhoud van Boek 1.

Context van het fragment

Athenaeus' *Deipnosophistae* ("Maaltijdgeleerden") is in essentie een encyclopedie van citaten, ingebed in een raamvertelling. Tijdens een meerdaagse maaltijd, waaraan Athenaeus zelf deelneemt, voeren geleerden tafelgesprekken, waarbij ze in vaak lange monologen ongeveer 700 auteurs aanhalen. Bij de beschrijving van het verloop van de maaltijd komt Athenaeus te spreken over de Kronia (Saturnalia), "wanneer de Romeinse kinderen de gewoonte hebben hun huisslaven te vermaken en zelf de taken van hun huisslaven op zich te nemen." Dit is, zo gaat Athenaeus verder, in feite een Griekse gewoonte. Om dit te onderbouwen verwijst hij op gezag van andere auteurs naar feesten in de Griekse wereld met gelijkaardige gebruiken¹: op het feest van de Hermaia op Kreta feesten de slaven en nemen hun meesters hun taken over. In Troizen (noordkust van de Peloponesus) dobbelen slaven met burgers op één dag van een meerdaags feest in de maand Geraisios². Vervolgens citeert Athenaeus Berossos' beschrijving van de Sacaea. Daarna stelt Athenaeus dat op Cos slaven dan weer niet aan feesten ter ere van de godin Hera mogen deelnemen³. Hij eindigt zijn overzicht met Baton van Sinope, die schrijft dat de Saturnalia zeer Grieks zijn en bij de Thessaliërs 'Peloria' worden geheten⁴.

Hoewel Athenaeus zegt het Griekse karakter van de Saturnalia te willen bewijzen, was hij er kennelijk nog meer op bedacht zijn lezers zoveel mogelijk materiaal over de positie van slaven tijdens feesten voor te schotelen. Dit verklaart waarom hij zijn argumentatie onderbreekt en spreekt over de voor slaven verboden Hera-feesten op Cos en over het niet-Griekse feest van de Sacaea in Babylon.

De Saturnalia, ter ere van de god Saturnus, waren verreweg het populairste feest in het antieke Rome⁵. Het religieuze feest vond op 17 december plaats, het voor

1 *Deipn.*, 14, 639b-d.

2 Athenaeus vermeldt beide feesten op gezag van Carystius van Pergamon (MÜLLER, FHG IV 356). Carystius leefde waarschijnlijk in de 2de helft van de 2de eeuw v.C.; zie ook JACOBY, RE, 10, kol. 2254-2255, s.v. *Karystios* en MONTANARI & HEINZE (vert.), NP, 6, kol. 311-312, s.v. *Karystios*.

3 Als bron noemt Athenaeus Macareus (FGrH 456 F 1). Deze leefde mogelijk in de 3de eeuw v.C.

4 FGrH 268 F 5. Baton leefde in de 2de helft van de 3de eeuw v.C.; zie ook SCHWARTZ, RE, 2, kol. 143-144, s.v. *Baton* 7).

5 Cf. NILSSON, RE, II.A, kol. 201-211, s.v. *Saturnalia*; DÖPP, in: DÖPP, *Karnevalische Phänomene*,

de Saturnalia zo kenmerkende volksfeest duurde in de Keizertijd zeven dagen. Het feest luidde het einde van de donkere dagen en het begin van een nieuwe periode in. Centraal in de Saturnalia stond de omkering van sociale structuren, waardoor het als een voorloper van het karnavalsfeest kan worden beschouwd. Tijdens de Saturnaliën droegen de burgers ‘casual’ kleding, er mocht voor geld worden gedobbel, de seksuele losbandigheid vierde hoogtij en slaven genoten een ongekennde teugelloosheid⁶. Copieuze banketten werden aangericht, slaven zaten samen met of zelfs vóór hun meesters aan tafel. Tijdens de feestbanketten werd een Saturnaliënkoning aangesteld, die zijn disgenoten onzinnige of grappige bevelen kon geven⁷. De Kronia, gewijd aan de Griekse god Kronos, die met Saturnus wordt gelijkgesteld, waren van oorsprong een landbouwfeest⁸, waarbij het einde van de oogsttijd werd gevierd. Tijdens het feest aten meesters samen met hun knechten en slaven. Ook voor de Kronia geldt dat sociale structuren op hun kop werden gezet. Over de andere Griekse slavenfeesten die door Athenaeus worden genoemd, is verder niets bekend⁹.

In de maand Loös (τῷ Λώῳ ... μηνί): Loös (of ‘Loios’) was de vierde maand van de Macedonische kalender, die door de Seleucidische rijksadministratie werd gebruikt. Deze Macedonische maand werd – althans tot 15/16 n.C. – met de vierde maand van de Babylonische kalender gelijkgesteld, t. w. Du’ūzu¹⁰. Aangezien de Babyloniërs een kalendersysteem van maanmaanden (met periodieke correcties) hanteerden, schoven de maanden jaarlijks op. Du’ūzu kon de periode van eind juni tot begin augustus bestrijken. Berossos gebruikte de Macedonische maandnaam, omdat hij zich in de eerste plaats tot een Griekssprekend publiek wilde richten en de Macedonische kalender bij die groep bekend was.

Sacaea (Σάκαια): De naam is afgeleid van het Griekse woord *Saca*, “Scyth”; vandaar Hesychius’ verklaring van Sacaea als “Scythisch feest”¹¹. Een Babylonisch feest met deze naam is in de spijkerschriftbronnen niet geattesteerd. Het Akkadisch kende

p. 145–177; VERSNEL, *Transition and Reversal*, p. 136–227; DISTELRATH, *NP*, 11, kol 113–115, s.v. *Saturnalia*.

6 Cf. Macrobius (2de eeuw n.C.): “Bij de Saturnalia is aan slaven totale losbandigheid toegestaan” (*Sat.*, 1, 7, 26).

7 Seneca spotte dat keizer Claudius het hele jaar door Saturnaliënkoning was (*Apocol.*, 8, 2).

8 Cf. VERSNEL, *Transition and Reversal*, p. 122–135; BAUDY, *NP*, 6, kol. 868–869, s.v. *Kronos*.

9 Cf. BÖMER, *Religion der Sklaven*, p. 175–177.

10 Cf. SAMUEL, *Greek and Roman Chronology*, p. 140–144. De Byzantijnse chronograaf Malalas (6de eeuw n.C.) deelt mee dat Seleucus I verordende dat de maanden in Syrië met Macedonische namen moesten worden genoemd (*Chron.*, 15; ed. THURN, p. 153). Deze maatregel gold ongetwijfeld voor het gehele Seleucidenrijk. Het gebruik van de Macedonische maandnamen beperkte zich in Babylonië tot de rijksadministratie. In spijkerschriftteksten bleven de Babylonische maandnamen in gebruik.

11 s.v. Σάκαια· ἢ Σκυθικὴ ἑορτή.

het uit het Iraans overgenomen ethnikon *Saka*, “Scyth”¹². In de Achaemenidische periode hadden zich Scythen in Babylonie gevestigd¹³, maar er is geen enkele aanleiding om te veronderstellen dat zij aan de basis van een naar hen genoemd feest in Babylon zouden hebben gelegen.

Naast Berossos zijn er in de klassieke literatuur twee van elkaar verschillende beschrijvingen van de Sacaea te vinden. Volgens Strabo (64/3 v.C. – na 23 n.C.) waren de Sacaea een feest ter ere van de Perzische godin Anaïtis en werden ze na een Perzische overwinning op de Scythen ingesteld. De geograaf geeft twee versies voor hun ontstaan. Volgens sommigen, zo begint Strabo, waren de Sacae op een van hun rooftochten Cappadocië binnengevallen¹⁴. Toen ze ’s nachts hun overwinning vierden, werden ze door twee Perzische generaals overrompeld en vernietigd. Als herinnering aan hun overwinning stichtten deze generaals een nederzetting, Zela, met een tempel gewijd aan Anaïtis en twee andere Perzische godheden, die met haar het altaar deelden. Ook stelden de generaals een jaarlijks fees, de Sacaea, in. Dit feest werd tot in de tijd van Strabo door de inwoners van Zela, voor het grootste deel tempelslaven (*hierodouloi*), gevierd. Volgens anderen, vervolgt Strabo, stelde Cyrus zelf de Sacaea in¹⁵. Op campagne tegen de Sacae wist de Pers hen met een list te verslaan. Na een aanvankelijke nederlaag liet hij zijn legerkamp voor de Sacae achter. Dezen stortten er zich op de grote voorraden wijn en gaven zich aan hun overwinningsroes over. Cyrus keerde ’s nachts terug en moordde de wildfeestende Sacae bijna volledig uit. Omdat de Grootkoning zijn onverhoopte zege aan goddelijk ingrijpen toeschreef, stelde hij een feest ter ere van de “godin van zijn voorvaderen”, waarmee Anaïtis wordt bedoeld, in. In elke tempel die aan haar gewijd was, vond op de dag van de overwinning overdag en ’s nachts een soort bacchanaal plaats, waarbij mannen in Scythische dracht samen dronken en met elkaar spellen speelden. Ook vrouwen mochten aan het feest deelnemen en samen met de mannen drinken. Volgens deze beschrijving van Strabo gelijken de Sacaea op de Saturnalia: liederlijk en losbandig, met omkering van de sociale structuren (vrouwen mochten – zoals bij de Saturnaliën – met mannen drinken).

Ook de Griekse filosoof en redenaar Dio Chrysostomus (ca. 40-120 n.C.) schrijft dat het “feest der Sacae” (τῶν Σακῶν ἑώρτήν) door de Perzen wordt gevierd, maar hij geeft een totaal andere beschrijving. In zijn *Vierde Betoog over het Koningschap* laat hij de Cynische wijsgeer Diogenes tot Alexander de Grote zeggen:

Ze nemen een ter dood veroordeelde gevangene, zetten hem op de koningstroon en geven hem het koningsgewaad. Ze staan toe dat hij bevelen geeft, drinkt, brast en gedurende die dagen met de concubines van de koning omgang heeft. Niemand belet hem dat hij doet wat hij maar wil. Daarna

12 Cf. ZADOK, *RGTC*, 8, p. 265, s.v. *Sakka en DANDAMAYEV, *Iranians*, p. 159. Meestal werden de Scythen echter *Gimirrāja* (“Cimmeriërs”) genoemd.

13 Cf. DANDAMAYEV, *Iranians*, p. 159-162.

14 *Geogr.*, 8, 11, 4.

15 *Geogr.*, 8, 11, 5. Deze verklaring werd mogelijk door Ctesias aangehangen; cf. *infra*.

kleden ze hem uit, geselen hem en hangen hem op.¹⁶

Dio's versie refereert heel waarschijnlijk naar het Mesopotamische ritueel van het 'substituut-koningschap', dat vooral voor de Neo-Assyrische periode bekend is¹⁷. Wanneer de hofastronomen een voor de koning levensbedreigend omen waarnamen, werd – als de koning met het ritueel instemde – een plaatsvervanger, meestal van gewone komaf, als koning geïnstalleerd. Deze substituut-koning (*šar pūhi*) kreeg een koningin, zat op de koningstroon en droeg waarschijnlijk het koninklijk gewaad. Hij werd in zijn levensonderhoud voorzien en had een hofhouding rond zich. Om het onheil op de substituut-koning af te wenden werden in zijn bijzijn de onheilspellende omina neergeschreven en gereciteerd. De substituut bleef zolang in functie totdat de veiligheid van de echte koning opnieuw was gegarandeerd – in sommige gevallen kon de periode tot honderd dagen oplopen. De echte koning leidde in die tussentijd officieel een teruggetrokken bestaan en werd zelfs in sommige brieven als “boer” aangesproken. Hiermee werd de omkering van rollen tot volle uitdrukking gebracht. Nadien werd de substituut-koning, samen met zijn koningin, ter dood gebracht en nam de echte koning het volle koningschap weer op. De naam van het ritueel is onbekend – meestal was dat de eerste zin van de rituele tekst. Er zijn geen redenen om aan te nemen dat het ritueel met een woord werd aangeduid waarvan Sacaea de verbasterde Griekse weergave is¹⁸.

Het ritueel van het substituut-koningschap bleef vermoedelijk tot in Berossos' tijd in gebruik. Een merkwaardig incident, dat zich volgens enkele Griekse historici aan het hof van Alexander de Grote in Babylon voordeed¹⁹, kan als een vervormde beschrijving van het ritueel worden geïnterpreteerd²⁰. Kort vóór de dood van Alexander drong een gewone man, een gevangene, moeiteloos de troonzaal binnen. Hij zette zich op de troon, trok het koninklijke gewaad aan en zette zich de koningsdiadeem op. De eunuchen die rond de troon stonden, haalden de indringer – zo schrijft Arrianus – uit respect voor een Perzisch gebruik niet van de troon. Ze verscheurden hun kleren en sloegen zich op de borst en het gelaat alsof er een groot onheil was geschied²¹. Op aanraden van de zieners liet Alexander de man doden om zo de slechte voortekens op laatstgenoemde af te wenden.

Zowel Dio Chrysostomus als Arrianus schrijven het substitutieritueel aan de

16 *De regno*, 4, 66-67.

17 Voor een overzicht van het bronnenmateriaal en een reconstructie van het ritueel; cf. PARPOLA, *LAS*, II.A (1971), p. 54-65 en Id., *LAS*, II (1983), p. XXII-XXXII; zie ook BOTTÉRO, *Écriture*, p. 170-190.

18 Het Akkadische woord *sakkû* betekent “riten” of “rituele bepalingen” (cf. CAD, S, p. 78-79, s.v. *sakkû* A), maar het is te speculatief om Sacaea als een verbastering van dit woord te interpreteren.

19 Diod., 17, 116, 2-4; Plut., *Alex.*, 73, 3 - 74, 1; Arr., *Anab.*, 7, 24, 2-4.

20 Cf. PARPOLA, *LAS*, II.A (1971), p. 55 en Id., *LAS*, II (1983), p. XXX; SMELIK, *Talanta*, 10-11 (1978-1979), p. 100-107.

21 Deze klagende en onheil afwerende eunuchen doen denken aan de Babylonische *kalû*-priesters.

Perzen toe. Er zijn geen duidelijke aanwijzingen dat er een soortgelijk Perzisch ritueel bestond²², maar het is aannemelijk dat, als Babylonische geleerden het ritueel ten tijde van Alexander de Grote uitvoerden, ze dit desgewenst ook voor de Achaemenidische koningen hadden gedaan. Het label ‘Perzisch’ voor een Mesopotamisch ritueel kan hierdoor worden verklaard dat Griekse auteurs niet altijd een onderscheid tussen Perzische en Mesopotamische fenomenen maakten. Bovendien, als Babylonische geleerden het substitutieritueel aan het hof van de Grootkoning voltrokken, is het begrijpelijk dat Grieken dit als een Perzische gewoonte kenmerkten.

De beschrijvingen van de Sacaea bij Strabo en Dio Chrysostomus zijn moeilijk met elkaar te verenigen. Fundamenteel gaat het bij de Saturnalia-achtige Sacaea en het Mesopotamische substitutiekoningschap om omkering van sociale rollen, maar verder reikt de overeenkomst niet²³. We kunnen niet anders concluderen dan dat met de naam ‘Sacaea’ in de klassieke bronnen verschillende, van elkaar te onderscheiden gebruiken werden aangeduid.

Het is niet geweten op welk feest Berossos doelde. De beschrijving doet denken aan een Saturnalia-achtig feest, maar dit kan een *interpretatio Graeca* zijn. Omdat Strabo en Dio Chrysostomus de Sacaea een Perzisch feest noemen, veronderstellen EDDY²⁴ en BOYCE & GRENET²⁵ dat Berossos hier een Perzisch gebruik beschrijft. Hij en Strabo komen hierin met elkaar overeen dat de Sacaea voor hen een feest is waarin bestaande sociale structuren werden opgeheven. In theorie zou het om één en hetzelfde feest kunnen gaan, dat in de Achaemenidische periode werd ingevoerd, maar hiervoor ontbreekt elk bewijs.

Op grond van Dio Chrysostomus identificeerde PARPOLA Berossos’ Sacaea in eerste instantie met het Mesopotamische substitutieritueel²⁶. Later komt hij hier terecht

22 Herodotus (7, 15 en 17) beschrijft dat Xerxes zijn raadgever Artabanus beval het koningsgewaad aan te trekken, op de troon te gaan zitten en in het bed van de koning te slapen opdat hij dezelfde droom als de koning zou krijgen. Het is te verregaand om in deze anekdote een Perzisch substitutieritueel te zien.

23 In één tekst, het *Martyrium van de H. Dasius*, worden Saturnalia en substitutiekoningschap in die zin met elkaar verbonden dat het feest bij Romeinse legionairs – volgens de anonieme auteur – eindigde met de zelfmoord van de ‘narrenkoning’, in essentie ook een substitutiekoning. Die ‘narrenkoning’, een legionair, werd tijdens het feest door het lot aangeduid om in de losbandigheden voor te gaan en kreeg een koningsgewaad. Na 30 dagen feestvieren stak hij zich als offer voor de goden dood (*Martyr. Dasii*, 1, 2-3; cf. PILLINGER, *Martyrium des Heiligen Dasius*). Het *Martyrium*, waarvan het verhaal zich in 284-305 in Durostorum (Bulgarije) afspeelt, werd na 325 geschreven. Sommige commentatoren brachten dit verhaal in verband met de Sacaea volgens Dio Chrysostomus of het Mesopotamische substitutieritueel, maar dit is zeer onwaarschijnlijk; cf. VERSNEL, *Transition and Reversal*, p. 210-211.

24 *King is Dead*, p. 55-56, n. 47.

25 *History of Zoroastrianism*, III, p. 289-292.

26 LAS, IIA (1971), p. 55; zie ook BOIY, *Late Achaemenid and Hellenistic Babylon*, p. 280-281.

op terug²⁷; de beschrijving van een jaarlijks volksfeest valt moeilijk te rijmen met een staatsritueel, dat onregelmatig – wanneer de omstandigheden hiertoe noopten – werd uitgevoerd. In navolging van LANGDON²⁸ en andere geleerden uit het einde van de 19de eeuw en de eerste helft van de 20ste eeuw²⁹ bracht PARPOLA de Sacaea toen met het Babylonische Nieuwjaarsfeest in verband. Dit is evenmin overtuigend: dat feest werd immers in de eerste, niet in de vierde maand gevierd.

Sommige moderne auteurs verwijzen voor het bestaan van een Babylonisch slavenfeest, zoals dat door Berossos wordt beschreven, naar een tekst van Gudea van Lagash (einde 3de millennium)³⁰. In twee inscripties zegt deze stadsvorst dat de dag waarop de god Ningirsu de Eninnu-tempel, die Gudea voor hem gebouwd had, binnentrad, slaven en slavinnen gedurende zeven dagen de gelijken van hun meesters en meesteressen waren³¹. Het is echter zeer problematisch om voor het bestaan van een Babylonisch slavenfeest in de tijd van Berossos te steunen op een feest uit het derde millennium, dat mogelijk slechts eenmalig – n.a.v. de inwijding van een tempel – plaatsvond. Bovendien heeft het er alle schijn van dat het hier niet om een reële gebeurtenis gaat, maar om de literaire schildering van een ideale maatschappij. Zo zegt Gudea n.a.v. zijn voorbereidingen voor de tempelbouw dat moeders en kinderen toen niet langer kibbelden en slaven en slavinnen niet meer door hun meesters en meesteressen werden geslagen³².

De datum van Berossos' Sacaea, de maand Du'ūzu, helpt ons ook niet verder bij de identificatie van het feest. Van oudsher was Du'ūzu de maand waarin het 'binden' van de herdersgod Dumuzi werd herdacht³³. Hiermee wordt verwezen naar een bekend verhaal uit de Mesopotamische mythologie. Op instigatie van Ištar, die een plaatsvervanger voor zichzelf zocht, werd haar geliefde Dumuzi door demonen gegrepen en naar de onderwereld gevoerd. De dood van Dumuzi werd gekoppeld aan het ontkiemen van het eerste zaaigoed en het opbloeien der gewassen. In de spijkerschriftbronnen worden voor de maand Du'ūzu enkele rituelen vermeld, die op deze mythologische gebeurtenissen betrekking hebben³⁴. Voor hellenistisch Babylon zijn verder voor deze maand twee andere rituelen of feesten geattesteerd³⁵. Op 11 Du'ūzu gingen de godinnen Šillušṭāb en KaTUNna, die in de tekst "de dochters

27 Cf. PARPOLA, *LAS*, II (1983), p. XXXI.

28 *JRAS*, 1924, p. 65-72 en *Epic of Creation*, p. 57-59.

29 SAYCE, MEISSNER, WINCKLER, geciteerd bij SCHRADER E.A., *KAT*³, p. 384, n. 4 en p. 516, n. 2.

30 Cf. SCHRADER E.A., *KAT*³, p. 516, n. 2 en KRAMER, in: KLENGEL, *Beiträge zur sozialen Struktur*, p. 2-4.

31 Gudea Standbeeld B, vii 30-33 en Cil. B, xvii 18-21.

32 Gudea Cil. A, xiii 6-9.

33 Cf. COHEN, *Cultic calendars*, p. 315-318.

34 In de oudere literatuur werden de Sacaea soms als een feest ter ere van Ištar beschouwd, omdat het feest volgens Strabo aan Anaïtis was gewijd, met wie Ištar werd gelijkgesteld; cf. b.v. SCHRADER E.A., *KAT*³, p. 426-427 en p. 516 met n. 2. Een Ištar-feest in de maand van haar geliefde is een aantrekkelijke hypothese, maar hoeft daarom nog geen Saturnalia-achtig karakter te hebben.

35 Cf. BOIY, *Late Achaemenid and Hellenistic Babylon*, p. 286.

van het Esagila” worden genoemd, naar het Ezida, de hoofdtempel van Nabû in Borsippa³⁶. Dit ritueel had te maken met de zomerzonnewende. Daarnaast werd in de maand Du’ûzu het ritueel voor het verdrijven van de vijand uitgevoerd (*nēpešu ša sakāp* ^{lu2}*nakri*)³⁷. Geen van deze rituelen zijn met Athenaeus’ beschrijving van de Sacaea in verband te brengen.

Op zichzelf is het niet zo verrassend dat we in de spijkerschriftbronnen geen verwijzingen naar een slavenfeest vinden. Dit heeft alles van doen met de eigenheid en de daarmee samenhangende beperkingen van dit bronnenmateriaal. De spijkerschriftteksten geven inzake feesten een zeer eenzijdig beeld: ze lichten ons – zeker voor de late tijd – hoofdzakelijk in over officiële en religieuze feesten, zoals die aan het koningshof en in de tempels werden gevierd. Over volksfeesten krijgen we nauwelijks informatie. Zo vernemen we – haast per toeval – dat mensen tijdens een religieus festival in de straat dansten. In het Akkadische ‘Lied van Agušaya’, ook wel ‘Ištar en Šaltu’ geheten, waarvan de tekstemplaren uit de Oud-Babylonische periode dateren, wordt verhaald dat Ea het wilde geschreeuw van Ištar niet langer kan velen³⁸. De wijze god schept daarom het spiegelbeeld van deze krijgslustige godin, Šaltu (“Tweedracht”), en confronteert haar daarmee. Hierdoor ziet Ištar haar eigen onredelijke gedrag in. Omdat Ea wil dat toekomstige mensengeneraties deze goede afloop zouden kennen, stelt hij een jaarlijks religieus feest in, waarbij de mensen met veel lawaai in de straten moeten dansen³⁹. Een andere allusie op een volksfeest vinden we in de Standaardversie van het *Gilgamesh Epos*. In Utnapištims vloedrelaas wordt terloops gezinspeeld op het feit dat het nieuwjaarsfeest gevierd werd met een overvloed aan drank en voedsel⁴⁰. Dit is de enige allusie in de spijkerschriftbronnen op het uitbundige en volkse karakter van het nieuwjaarsfeest. De andere spijkerschriftteksten die over het nieuwjaarsfeest handelen, belichten de religieuze en cultische handelingen. Indien we voor de Romeinse Saturnalia over dezelfde categorie bronnen zouden beschikken als voor Mesopotamische feesten, dan hadden we een totaal ander beeld van dat feest gehad. We zouden dan weten dat de Saturnalia in de Romeinse kalender een belangrijke feestdag was, waarmee de oprichting van de Saturnus-tempel in Rome werd gevierd. Bepaalde rituelen werden voltrokken en een publieke maaltijd werd buiten vóór de tempel aangericht. Deze schets staat in schril contrast tot het meerdaagse carnavaleske feestgedruis, zoals we dat bij de klassieke schrijvers kunnen lezen. Hoewel we dus voor Berossos’ slavenfeest geen parallel in de spijkerschriftteksten vinden, mogen we ervan uitgaan dat Berossos’ informatie authentiek is. Het kan o.i. wel niet worden uitgesloten dat de naam Sacaea niet op hem teruggaat, maar een latere interpretatie is.

36 ZA, 6 (1891), p. 241-244, r. 1-8; cf. LIVINGSTONE, *Explanatory Works*, p. 255. De tekst dateert uit 138 v.C.

37 STC II, pl. 67-72, r. 24.

38 Cf. GRONEBERG, *Lob der Ištar*, p. 73-93.

39 *Agušaya B*, v 11-22.

40 Tablet 11, 70-74.

Zoganes (ζωγάνης): ζογάνης in de epitome die van Athenaeus' *Deipnosophistae* werd gemaakt. Het woord is in het Grieks een hapax. Op basis van de context vertaalt LSJ het als "slave-king"⁴¹. Naar alle waarschijnlijkheid is *zoganes* een leenwoord; alleen is niet bekend uit welke taal (Sumerisch, Akkadisch, Aramees, Oud-Perzisch). In geen van deze talen is er een bevredigend bronwoord te vinden. Volgens SAYCE⁴² en LANGDON⁴³ is *zoganes* een weergave van het Akkadische woord *šaknu* ("aangestelde"). ZIMMERN⁴⁴ dacht aan het Sum./Akk. *sukkal/sukkalu* (var.: *šuk(k)alu*; "minister", "vizier"). Geen van deze voorstellen zijn overtuigend. Als we de transcriptieregels volgen, zoals we die in de 'Graeco-Babyloniaca' kunnen vaststellen, dan verwachten we dat *zoganes* de weergave is van een Akkadisch woord als **z/šuganu*. We moeten er echter mee rekening houden dat Berossos' weergave in de loop van de tekstoverlevering grondig kan zijn vervormd. We willen – heel hypothetisch – suggereren dat *zoganes* teruggaat op het Laat-Babylonische woord *sagānu*. Dit woord, dat van het Aramese *s^cgānā* is afgeleid, duidt een bestuurlijke functie aan⁴⁵.

Ctesias (Κτησίας): de Cnidische arts die rond 400 v.C. aan het hof van Artaxerxes II verbonden was en later een *Persica* schreef (zie Hoofdstuk 4, §4). De passage waarin de historiograaf over de Sacaea schreef, is niet bewaard. Zijn beschrijving van het feest hoeft niet identiek met die van Berossos te zijn. Zoals we boven hebben gezien, werden totaal verschillende feesten of rituelen 'Sacaea' genoemd.

Vraag is in welke context Ctesias over de Sacaea sprak. Zoals bovenvermeld, noteert Strabo dat volgens sommige auteurs de Sacaea door Cyrus na een overwinning op de Sacae werden ingesteld. Ctesias bevestigt dat Cyrus tegen de Sacae ten oorlog trok. Hij kon hun koning gevangen nemen, maar werd door diens vrouw verslagen⁴⁶. Het is zeer goed mogelijk dat Ctesias in deze context over de Sacaea sprak en daarbij de ontstaansgeschiedenis die we bij Strabo vinden, vertelde. Het is niet onwaarschijnlijk dat Strabo zich op Ctesias baseerde. We weten dat de geograaf de Cnidiër en zijn *Persica* kende⁴⁷. Als onze reconstructie correct is, betekent dit dat Ctesias de Sacaea omschreef als een bacchanaal, dat ter ere van Anaitis in al haar tempels werd gevierd – en dus niet als een slavenfeest in Babylon.

In het tweede boek van de Persica (ἐν δευτέρῳ Περσικῶν): Deze referentie kan op twee manieren worden geïnterpreteerd. De titel 'Persica' heeft m.b.t. Ctesias'

41 LSJ, p. 758b.

42 Hibbert Lectures, p. 68.

43 JRAS, 1924, p. 66, n. 3.

44 Zum babylonischen Neujahrsfest², p. 10, n. 4.

45 CAD, S, p. 21b, s.v. *sagānu*, zie ook: VON SODEN, Or., NS 46 (1977), p. 193 ("Statthalter"). Het woord is etymologisch verwant met *šaknu*.

46 FGrH 688 F 9.

47 In *Geogr.*, 14, 2, 15 schrijft Strabo dat Ctesias van Cnidos lijfarts van Artaxerxes was en de *Assyriaca* en *Persica* schreef (= FGrH 688 T 2). In *Geogr.*, 16, 4, 27 deelt hij kort mee dat Ctesias Atargate 'Derketo' noemt (= FGrH 688 F 1d).

werk een dubbele betekenis. Enerzijds slaat *Persica* op het hele werk, bestaande uit 23 boeken (*Persica* in brede zin). Anderzijds wordt de titel ook gebruikt om slechts een deel van het werk aan te duiden, met name de boeken die Ctesias aan de Perzische geschiedenis wijdde (*Persica* in strikte zin), nl. boeken 7-23⁴⁸. JACOBY⁴⁹ en LENFANT⁵⁰ menen dat Athenaeus' referentie op het tweede boek van de *Persica* in zijn geheel slaat. Als Ctesias, zoals we aannemen, het ontstaan van de Sacaea met Cyrus' overwinning op de Sacae verbond, ligt het meer voor de hand dat de referentie op het tweede boek van de eigenlijke *Persica* (*Persica stricto sensu*) slaat, d.w.z. boek 8 van de *Persica largo sensu*. Ctesias verdeelde de geschiedenis van Cyrus over boeken 7 tot 11. We weten niet precies waar het verhaal over de strijd tussen Cyrus en de Sacae moet worden geplaatst, maar dat moet ergens in de eerste aan de Grootkoning gewijde boeken zijn geweest. Boek 8 is zeer plausibel, zoals ook KÖNIG⁵¹ dacht.

Belang van dit fragment

Dit fragment werpt een heel ander licht op de inhoud van de *Babyloniaca*. Joodse en christelijke auteurs waren hoofdzakelijk geïnteresseerd in historische en chronologische parallellen met het Oude Testament. Om die reden hebben zij vrijwel uitsluitend excerpten gegeven die over geschiedenis en chronologie gaan. De heidense auteur Athenaeus spreekt over een meerdaags festival dat in Babylon werd gevierd. Zijn citaat toont aan dat de inhoud van de *Babyloniaca* breder van opzet was en dat het werk meer informatie bevatte dan alleen maar een overzicht van historische en chronologische feiten.

Op zichzelf kan het niet worden uitgesloten dat Berossos de Sacaea in de marge van zijn historisch exposé vermeldde. Toch zien wij in dit fragment het bewijs dat Berossos in zijn werk ook over Babylonische zeden en gewoonten sprak. De opwerping van MURRAY⁵² dat Berossos als Babyloniër te dicht bij zijn cultuur stond om daarover te kunnen schrijven, is weinig overtuigend. In dat geval zou geen enkele lokale historicus, Griek of vreemdeling, over de eigen zeden en gewoonten hebben kunnen schrijven.

Een beschrijving van zeden en gewoonten van het volk of land dat behandeld werd, was een vast onderdeel van een Griekse historische etnografie. Berossos modelleerde zijn *Babyloniaca* volgens de regels van dit genre. Om die reden is het plausibel om het fragment van Athenaeus als een excerpt uit deze sectie te beschouwen. Het mogelijke tegenargument dat één citaat te weinig is om een hele sectie over zeden en gewoonten te veronderstellen, houdt geen stand. We kennen

48 De eerste 6 boeken die de Assyrische geschiedenis tot onderwerp hadden, worden dan *Assyriaca* geheten; cf. het zo-even vermelde citaat van Strabo, die Ctesias als auteur van de *Assyriaca* en *Persica* betitelde (FGrH 688 T 2).

49 JACOBY heeft het fragment als F 4 opgenomen en onder de titel 'boeken 1-3' geplaatst.

50 *Ctésias*, p. 77-78.

51 *Persika des Ktesias*, p. 2.

52 CQ, NS 22 (1972), p. 209.

de *Babyloniaca* hoofdzakelijk dankzij joodse en christelijke auteurs en die hadden, zoals we zojuist opmerkten, geen belangstelling in dit soort etnografisch materiaal en lieten het daarom achterwege.

CONCLUSIE

Met de naam ‘Sacaëa’ werden in de Grieks-Romeinse oudheid verschillende feesten aangeduid, die moeilijk met elkaar te verenigen zijn. Voor Berossos was het een slavenfeest, voor Strabo (en waarschijnlijk Ctesias) was het een bacchanaal ter ere van de godin Anaïtis. Dio Chrysostomus geeft een beschrijving, die naar het Mesopotamische ritueel van het substituut-koningschap verwijst.

‘Sacaëa’ als naam voor een feest in Babylon kan niet door andere bronnen worden bevestigd. Ook het bestaan van een Saturnalia-achtig slavenfeest kan niet door de spijkerschriftbronnen worden bewezen. Dit heeft zeer waarschijnlijk te maken met het specifieke karakter van dat bronnenmateriaal: de spijkerschriftteksten geven ons, zeker voor de late periode, nauwelijks informatie over de volkscultuur. Het stilzwijgen der bronnen is daarom geen reden om aan de authenticiteit van dit fragment te twijfelen.

Voor de studie van de inhoud van de *Babyloniaca* kan het belang van dit fragment moeilijk worden onderschat. Omdat joodse en christelijke gebruikers vooral in de geschiedenis en chronografie van Babylonië – en meer specifiek in de parallellen met het Oude Testament – geïnteresseerd waren, zijn de meeste Berossos-fragmenten historisch-chronografisch van karakter. Dit fragment, overgeleverd door een heidens auteur, bewijst dat Berossos ook over Babylonische zeden en gewoonten sprak. Hiermee volgde hij de ‘genre-regels’ van een Griekse etnografisch-historisch werk. Tegelijkertijd toont dit fragment duidelijk aan dat de tekstoverlevering een eenzijdig beeld van de *Babyloniaca* geeft.

DE ANTEDILUVIAANSE KONINGEN (F 3A-D)

In Boek 2 behandelt Berossos, zoals Alexander Polyhistor aangeeft, de tien koningen van vóór de Vloed. Uit de fragmenten blijkt dat hij daarbij ook de antediluviaanse wijzen na Oannes vermeldde. Voor beide – de antediluviaanse koningen en wijzen – steunde Berossos op Mesopotamische tradities.

Spijkerschriftbronnen: de antediluviaanse koningen

Vanaf het begin van het tweede millennium zijn lijsten met de namen van de koningen van vóór de Vloed en hun steden geattesteerd. Een aantal kopieën van de *Sumerische Koningslijst* (zie Hoofdstuk 3, 2.1.1.) begon met de periode van vóór de Vloed¹. De sectie, die oorspronkelijk niet tot de *Sumerische Koningslijst* behoorde², is slechts in één manuscript, WB 444, dat uit de Isin-Larsa periode (ca. 2000-1800) dateert, bewaard gebleven³. De tekst noteert 5 steden en 8 koningen, die samen 241.200 jaar (of 67 *saroi* in Berossos' terminologie) regeerden (cf. Tabel 1). De vijf antediluviaanse steden worden in dezelfde volgorde vermeld als in het *Sumerische Vloedverhaal*, waar ze elk in het begin der tijden aan een god worden toegewezen⁴. Het zij opgemerkt dat deze steden historisch bestaande plaatsen zijn⁵.

Daarnaast zijn er uit de Oud-Babylonische periode drie zelfstandige antediluviaanse koningslijsten tot ons gekomen. In alle drie gevallen gaat het om schooltabletten. UCBC 9-1819⁶ en het sterk beschadigde fragment Ni 3195⁷ volgen hetzelfde stramien als WB 444: per stad sommen ze de koningen en hun regeringsjaren op

1 Het gaat om de volgende manuscripten: 1) WB bij ETCSL (= G bij GLASSNER, *Chronicles*, nr. 1), Isin-Larsa periode, Larsa?; 2) P₅ (ETCSL; D bij GLASSNER), Isin-Larsa-periode, Nippur; 3) TL (ETCSL; L bij GLASSNER), tijd van Samsi-Addu I (ca. 1808-1776), Tell Leilan en 4) Go (ETCSL), Oud-Babylonische periode, Tell Harmal (ongepubliceerd). Verder is er nog een aantal tabletten waarvan het onzeker is of ze de antediluviaanse sectie bevatten (cf. het overzicht bij KRAUS, ZA, 50 (1952), p. 32 en bij EDZARD, RLA, 6, p. 78.

2 Cf. JACOBSEN, *Sumerian King List*, p. 55-68.

3 Ed. ETCSL (WB) en GLASSNER, *Chronicles*, nr. 1.

4 ETCSL, Sectie B, r. 11-15; zie verder HALLO, JCS, 23 (1970), p. 57-67. Het tablet dateert uit de Oud-Babylonische periode. Voor details over dit werk, zie GDB F 4a.

5 Op Sippar na, dat in het noorden van Babylonië ligt, liggen alle steden in het zuiden. Eridu en Šuruppak (het moderne Fara) waren in de vroege geschiedenis van Mesopotamië belangrijke steden. Voor alle, behalve Sippar, geldt dat ze vanaf het tweede millennium onaanzienlijke plaatsen waren.

6 Cf. FINKELSTEIN, JCS, 17 (1963), p. 39-51. Het tablet dateert uit de vroeg-Oud-Babylonische periode en is uit Tutub afkomstig, een plaats aan de Diyala-rivier, in Oost-Mesopotamië. De koningslijst bevindt zich op de achterzijde van het tablet. Op de voorzijde, dat slechts gedeeltelijk is beschreven, staat de standaardformule voor het begin van een Oud-Babylonische brief. Dit is een duidelijke aanwijzing dat het hier om een oefentablet gaat.

7 Cf. KRAUS, ZA, 50 (1952), p. 31 (Nippur).

TABEL 1: OVERZICHT VAN DE VERSCHILLENDE VERSIES VAN DE ANTEDILUVIAANSE STEDEN EN KONINGEN

WB 444	Ni 3195	UCBC 9-1819	WB 62	KRONIEK DER DYNASTIEËN	BEROSSOS	APKALLU-LIJST
Eridu Alulim 28.800 jaar	Eridu (rest beschadigd)	Eridu [Alulim] 36.000 + x jaar	Ku'ara [A]lulim 67.200 jaar	[Eridu] [...] 36.000 jaar	Babylon Aloros 36.000 jaar	Ayalu
Eridu Alagar 36.000 jaar		Eridu [Al]al[ga]r 10.800 jaar	Ku'ara [A]lgar 72.000 jaar	[Eridu] [...] 43.200 jaar	Babylon Alaparos, zijn zoon 10.800 jaar	Alagar
Bad-tibira Enmenluanna 43.200 jaar	Larak Enmegalan-na x jaar	Bad-tibira Ammeluanna 36.000 jaar	Larsa -kidunnu 72.000 jaar	Bad-tibira [...] 43.200 jaar	Pautibla Amelon 46.800 jaar	Ammeluanna
			Larsa -alimma 21.600 jaar		Pautibla Ammenon 43.200 jaar	
Bad-tibira Enmegalan-na 28.800 jaar	Larak Ensipazianna x jaar	Bad-tibira Ensipazianna 43.200 jaar	Bad-tibira [Dumu]zi de herder 28.800 jaar	Bad-tibira [Enm]egalanna 43.200 + x jaar	Pautibla Amegalaros 64.800 jaar	Ammegalanna
Bad-tibira Dumu-zi de herder 36.000 jaar	[Bad-tibira] Dumu-zi x jaar	Bad-tibira Dumu-zi de herder 36.000 jaar	Bad-tibira [Enm]enluanna 21.600 jaar	Bad-tibira [Dumu]zi de herder x jaar	Pautibla Dao(no)s de herder 36.000 jaar	E[nn]e- ušumgalanna
Larak Ensipazianna 28.800 jaar	(rest beschadigd)		Larak [E]nsipazianna 36.000 jaar	Sippar Enmedu[ranki] 54.600 + x jaar	Pautibla Euedoranchos 64.800 jaar	Dumu-zi de herder
Sippar Enmeduranna 21.000 jaar		Sippar Enmeduranki 6.000 jaar	Sippar Enmeduranna 72.000 jaar	Larak [Ensipazianna] 37.200 + x jaar	Larancha Amenpsinos 36.000 jaar	Enmeduranki
Šuruppak Ubartutu 18.600 jaar		[Šuruppak] [Ubartutu] [x jaar]?	Šuruppak Šuruppak, zoon van Ubartutu 28.800 jaar	Šuruppak Ubart[utu] x jaar	Larancha Otiartes 28.800 jaar	
		[Šuruppak]?1 [Ziusudra]? 18000 + x jaar	Šuruppak Ziusudra, zoon van Šuruppak 36.000 jaar	Šuruppak Ziusudra, zoon van U[bartutu] x jaar	Larancha Xisuthros, zijn zoon 64.800 jaar	
5 steden 8 koningen 241.200 jaar		4 steden 7 of 8 koningen min. 186.000 jaar	6 steden 10 koningen 456.000 jaar	5 koningen 9 steden min. 257.400 jaar	3 steden 10 koningen 432.000 jaar	

Wat cursief staat, staat niet in de tekst, maar is door ons aangevuld.

en noteren vervolgens dat het koningschap naar een andere stad overgaat⁸. UCBC 9-1819 telt 4 steden en 7 of 8 koningen: omdat de tekst beschadigd is, is het niet duidelijk of op het einde van de lijst één of twee koningen waren opgetekend⁹. Het derde schooltablet, WB 62¹⁰, dat louter opsommend is, vertegenwoordigt met zijn 6 steden en 10 koningen in verschillende opzichten een aparte traditie. De toevoeging van de ‘dynastie’ van Larsa met twee koningen is uniek en weerspiegelt mogelijk een lokale, patriottistische traditie¹¹, die we bij onze analyse hieronder buiten beschouwing laten. Voor een overzicht van alle steden en koningen in de drie schooltabletten verwijzen we naar Tabel 1.

In het eerste millennium is de traditie van de antediluviaanse koningen geattesteerd door de *Kroniek der Dynastieën*, die als de voortzetting van de *Sumerische Koningslijst* kan worden opgevat¹². In zijn antediluviaanse sectie noteert de *Kroniek*, bekend uit kopieën uit de Neo-Assyrische en Laat-Babylonische tijd, 5 steden en 9 koningen (cf. Tabel 1). In de zgn. ‘Apkallu Lijst’, die in 165 v.C. te Uruk werd opgetekend, worden de zeven antediluviaanse wijzen (*apkallu*’s) elk gekoppeld aan de regering van een antediluviaanse koning¹³. De lijst somt alleen koningen op onder wier regering een *apkallu* floreerde.

Wanneer we het overzicht in Tabel 1 nader beschouwen, wordt duidelijk dat er geen vastgelegde traditie bestond¹⁴. De namen van de koningen en steden zijn in de verschillende teksten grotendeels dezelfde. Behalve in WB 62, waar Ku’ara de eerste stad is¹⁵, is dat in de andere teksten waar de naam bewaard is, Eridu. Voor het gebruik in WB 62 van Šuruppak als koningsnaam verwijzen we naar het lemma *Otiartes* (bij GDB F 3a). De naam van de eerste koning in de ‘Apkallu Lijst’,

8 WB 444 en de zetweetabletten vermelden niet, zoals in de Navloed-sectie van de *Sumerische Koningslijst*, per stad de som van het aantal koningen en hun totale regeringsjaren. Beide schooltabletten gebruiken gedeeltelijk een andere ‘overdrachtsformule’ dan WB 444, nl. “stad x werd verwoest (BA-GUL)”. Een gelijkaardige formule vinden we voor de postdiluviaanse periode in de versie van de *Sumerische Koningslijst* uit Tell Leilan (TUKUL BA-GUL).

9 Cf. FINKELSTEIN, JCS, 17 (1963), p. 43-44. De auteur acht twee koningen waarschijnlijker.

10 OECT 2, pl. VIb. Een (enigszins verouderde) transcriptie en vertaling is te vinden bij LANGDON, JRAS, 1923, p. 251-259 en ZIMMERN, ZDMG, NF 3 (1924), p. 20-21. De herkomst van het tablet is onzeker.

11 Om die reden vermoedt JACOBSEN (*Sumerian King List*, p. 71-72, n. 17) dat het tablet uit Larsa afkomstig is. Volgens GLASSNER (*Chronicles*, p. 58) is het tablet uit Sippar afkomstig. FINKELSTEIN (JCS, 17 (1963), p. 47) suggereert dat de tekst vanuit een vooraf uitgedacht schema van 10 koningen de lijst heeft uitgebreid. Waarom legt hij niet uit.

12 GLASSNER, *Chronicles*, nr. 3. Deze tekst hebben we voorgesteld in Hoofdstuk 3, 2.2.2.2.

13 Cf. VAN DIJK, UVB, 18 (1962), p. 44-52.

14 FINKELSTEIN (JCS, 17 (1963), p. 45-51) probeert een deel van de variaties als kopiistenfouten uit te leggen. Fouten zijn, zeker in het geval van schooloefeningen, niet uit te sluiten, maar dit is geen afdoende verklaring.

15 Ku’ara lag mogelijk in de buurt van Eridu en is cultureel nauw met deze stad verbonden; cf. JACOBSEN, *Sumerian King List*, p. 70, n. 5; zie ook HEIMPEL, RIA, 6, p. 256-257.

Ayalu, is de Akkadische interpretatie van de Sumerische naam Alulim¹⁶. In die lijst wordt, daar waar we Ensipazianna verwachten, Enme-ušumgalanna – een variant voor Ama-ušumgalanna – genoemd. De verklaring hiervoor is waarschijnlijk dat beiden met de god Dumuzi werden gelijkgesteld (cf. *infra*)¹⁷ en dus in zekere zin omwisselbaar waren.

Meer variatie bestond er in de volgorde en het aantal steden en koningen en in de regeringsjaren. Voor zover dat na te gaan is, tekenden de teksten 4 of 5 antediluviaanse steden op. WB 444 en de *Kroniek der Dynastieën* zijn het erover eens dat er 5 steden waren. Een mogelijke verklaring voor het aantal van 4 in UCBC 9-1819 is dat de leerling de vijfde stad vergeten had te noteren. Het aantal koningen varieert van 8 (?) tot 9¹⁸. Het verschil in aantal koningen wordt mede verklaard doordat WB 444 geen koning noteerde onder wiens regering de Vloed plaatsvond. Bij de *Kroniek der Dynastieën*, WB 62 en mogelijk UCBC 9-1819 is de Vloedheld als laatste koning toegevoegd. Deze teksten combineerden de traditie van de antediluviaanse koningen met die van het Vloedverhaal¹⁹. Deze combinatie vinden we ook in het bovengenoemde *Sumerische Vloedverhaal*, waarin de Vloedheld Ziusudra koning wordt genoemd²⁰.

Wanneer we het overzicht van Berossos met deze antediluviaanse lijsten vergelijken, constateren we dat dat het meest overeenkomt met de *Kroniek der Dynastieën* (volgorde van steden en koningen, combinatie met traditie van de Vloedheld). Zoals we in Hoofdstuk 3 gezien hebben, zijn er van deze kroniek Laat-Babylonische kopieën en kende Berossos hoogstwaarschijnlijk dit werk. We nemen daarom aan dat hij, althans in grote lijnen, de traditie, zoals die in deze tekst is vastgelegd, volgde.

De antediluviaanse koningen worden ook in andere teksten dan koningslijsten vermeld. Enmeluanna, Enmegalanna en En(me)sipazianna werden in Dumuzi-hymnen en litanieën uit de Oud-Babylonische en Neo-Assyrische tijd en in een godenlijst uit de Neo-Assyrische tijd met de god Dumuzi gelijkgesteld²¹. Voor zover kan worden nagegaan, worden deze vergoddelijkte koningen steeds in dezelfde volgorde opgesomd, nl. zoals in WB 444 (cf. Tabel 1). De spelling van hun namen wijkt in die zin van die in de koningslijsten af dat ze in plaats van met *em-* met *am-* beginnen, nl:

Ammeluanna

16 Cf. VAN DIJK, *UVB*, 18 (1962), p. 44, r. 1. In lexicale lijsten wordt het Akkadische *ajalu*, dat ‘hert’ betekent, met het Sumerische *LU-LIM* gelijkgesteld; *CAD*, A/1, p. 235a, s.v. *ajalu* A.

17 Cf. VAN DIJK, *UVB*, 18 (1962), p. 44, r. 5.

18 De stad (‘dynastie’) die de leerling-kopiist in UCBC 9-1819 mogelijk vergat te noteren, Larak, telde volgens WB 444 en de *Kroniek der Dynastieën* slechts één koning. Aanvaardt men deze vergissing, dan telde de brontekst van de kopiist 8 of 9 koningen.

19 Cf. FINKELSTEIN, *JCS*, 17 (1963), p. 47-49 en DAVILA, *JNES*, 54 (1995), p. 199-207.

20 In een andere tekst, de Standaardversie van het *Gilgamesh Epos* wordt waarschijnlijk op het koningschap van de Vloedheld gealludeerd: er is sprake van zijn paleis (Tablet 11, r. 96).

21 Voor attestaties, zie LAMBERT & MILLARD, *Atra-ḫasis*, p. 26-27.

Ammegalanna

Ammesipazianna

Voor attestaties van individuele koningen verwijzen we naar de desbetreffende lemma's.

De antediluviaanse wijzen

In Mesopotamië floreerden er volgens de traditie vóór de Vloed zeven wijzen (*apkallū*)²². Vermoedelijk de oudste attestatie van deze zeven *apkallu*'s is te vinden in een hymne op de stad Ku'ara, een tekst die tot de zgn. 'Collectie van Sumerische Tempelhymnen' behoort²³. Deze collectie staat op naam van Enheduanna, dochter van Sargon van Akkad (rond 2300 v.C.), maar het auteurschap is omstreden²⁴. De tabletten waarop de Ku'ara-hymne werd overgeleverd, stammen uit de Oud-Babylonische tijd. In de hymne staat: "De zeven *apkallū* hebben het (= Ku'ara) voor u uitgebreid van het laag(land) tot het hoog(land)"²⁵. In de standaardversie van het *Gilgamesh Epos*, waarvan het ontstaan in de 12de eeuw wordt gedateerd, wordt aan de zeven *apkallu*'s de bouw van de muren van Uruk toegeschreven²⁶.

De meeste attestaties dateren uit het eerste millennium. Uit deze teksten blijkt dat de *apkallu*'s dienaren van Enki/Ea, god van de wijsheid en cultuur en 'probleemoplosser' in magie en geneeskunde, waren en dat ze als tussenpersoon tussen hem en de mensen optraden. Ze werden aangeroepen in bezweringen²⁷. In het colofon van een medische tekst, die in de Neo-Assyrische periode werd gekopieerd, staat dat de in de tekst beschreven zalven en verbanden gemaakt waren "naar het woord van de oude *apkallū* van vóór de Vloed"²⁸. In de etiologische

22 Het woord *apkallu* werd ook gebruikt voor wijzen na de Vloed. Oorspronkelijk duidde het Sumerische *abgal* (Akk. *apkallu*) een beroep of, vanaf de Ur III-tijd, een bepaalde categorie van priesters aan. In het Akkadisch fungeerde het woord in de betekenis van 'wijze', 'deskundige' als epitheton voor goden, vooral voor Enki/Ea en Marduk; cf. PSD, A₃, p. 175-178, s.v. *abgal* en in CAD, A/2, p. 171-173, s.v. *apkallu*. Het woord werd in de betekenis van "priester" door sommige West-Semitische en Arabische talen en dialecten overgenomen (*'fkl*); cf. MARAQTEN, in: MARZAHN & NEUMANN, *Assyriologica et Semitica*, p. 263-283.

23 *Tempelhymne*, nr. 10; ed. SJÖBERG, *Sumerian Temple Hymns*, p. 25 en *ETCSL*. Ku'ara werd in de traditie met Enki en Eridu geassocieerd.

24 SJÖBERG (*Sumerian Temple Hymns*, p. 5) en WESTENHOLZ (*Enheduanna*, p. 539) b.v. aanvaarden het auteurschap; CIVIL (*Limites de l'information textuelle*, p. 229) is kritischer. BLACK (*NABU*, 2002, nr. 4) verwierpt het auteurschap. De oudste exemplaren van de tempelhymnen dateren uit de Ur III-periode.

25 *Tempelhymne*, nr. 10, r. 139.

26 Tablet 1, r. 20-21 // Tablet 11, r. 325-326.

27 *Maqlū*, Tablet 2, r. 124 (ed. MEIER) en Tablet 5, r. 110 (K 8444: cf. MEIER, *AfO*, 21 (1966), p. 76). In het zogeheten 'derde huis' van de bezweringsserie *Bīt rimki* wordt gesproken over "de heilige *apkallū* van Eridu"; cf. BORGER, *JCS*, 21 (1967), p. 11, 25+a) en VR 51 iii 41; zie ook de hier geciteerde bezwering uit de serie *Bīt mēseri*.

28 AMT 105, iv 21-22; cf. BAK, nr. 533. Volgens het colofon gaat de tekst terug tot het tweede jaar van Enlil-bāni (1860-1837).

inleiding op een behandeling d.m.v. een bezwering beveelt Ea, die de god Nabû wil genezen, “de zeven *apkallû* van Eridu” hem het “Tablet der Lotsbeschikkingen”²⁹ voor te lezen³⁰. Eridu, gelegen aan de Perzische Golf, was aan Enki/Ea gewijd en op die manier werden de *apkallu*’s met de stad verbonden.

De *apkallu*’s werden daarnaast geassocieerd met de Apsû, het kosmische Zoetwater en verblijfplaats van Enki/Ea, en met de zee. Ze worden meermaals “karpers”³¹ genoemd. In het *Erra Epos* wordt gesproken over “de zeven *apkallû* van de Apsû, de zuivere ‘karpers’ die, zoals Ea, hun heer, door verheven wijsheid perfect zijn”³². Voordien verklaarde Marduk dat hij deze wijzen naar de Apsû had teruggestuurd en hun had verboden (opnieuw) op te duiken³³.

In een bezwering, die tot de Derde Tafel van de serie *Bīt mēseri* (“Huis van isolement”) behoort en door tabletten uit de Neo-Assyrische en Laat-Babylonische periode bekend is³⁴, worden de *apkallu*’s aangeroept als:

Schitterende ‘karpers’, ‘karpers’ van de zee, hun zevental, de zeven *apkallû*, die in de rivier geboren werden, die de plannen van hemel en aarde in orde houden.³⁵

De band tussen zee en wijsheid wordt geëxpliciteerd in een lexicale lijst, waarin het woord ‘geboren in de zee’ met ‘wijs’ wordt gelijkgesteld³⁶. Het Laat-Babylonische tablet met de zojuist geciteerde bezwering spreekt bij de uitvoering van het ritueel over tekeningen van de zeven ‘karper’-*apkallu*’s op muren en over figurines van hen, waarvóór de bezwering moest worden geciteerd³⁷.

In de Mesopotamische iconografie werden deze ‘karper’-*apkallu*’s voorgesteld als menselijke figuren, bekleed met het schubbenlijf van een vis (zie GDB F 1a)³⁸. Ze

29 Het ‘Tablet der Lotsbeschikkingen’ werd als een echt kleitablet met zegelafdruk gedacht, wat het tot een juridisch document maakte. Aan de hand van het Tablet kon iemands lot worden bestemd. Wie het in bezit had, was verzekerd van de controle over hemel en aarde en was heerser over het universum; cf. GEORGE, *Iraq*, 48 (1986), p. 133-146.

30 Cf. LAMBERT, *AnSt*, 30 (1980), p. 77-83. De bezwering is bewaard in een Neo-Assyrische kopie uit Assur (LKA 146, obv. 1-10) en een Laat-Babylonische uit Babylon (BM 33999, r. 1-10).

31 *Purādû*; zie CAD, P, p. 516b-517a, s.v. *purādu*.

32 Tablet 1, r. 162.

33 Tablet 1, r. 147. De tekst gebruikt het woord *ummânû* (“geleerden”), maar hiermee worden de *apkallu*’s bedoeld; cf. CAGNI, *Epoëa di Erra*, p. 190 en p. 197-198 en *Poem of Erra*, p. 91, n. 40 en p. 93, n. 51.

34 Cf. REINER, *Or.*, NS 30 (1961), p. 1-11; zie ook BORGER, *JNES*, 33 (1973), p. 191-192, Stück I (Neo-Assyrische periode, gevonden in Assur en Ninive). Eén tablet dateert uit de Achaemenidische periode en komt uit Uruk (SpTU 2, nr. 8).

35 SpTU 2, 8, obv. i 10-13.

36 *Igituh*, r. 107 (cf. CAD, A/1, p. 102a, s.v. *adapu* B); U₃-TU-A-AB-BA = *adapu*.

37 SpTU 2, 8, obv. i 30-32; cf. SpTU 3, 69, §14 en §15 ii. Ook dit laatste tablet is afkomstig uit Laat-Babylonisch Uruk.

38 Naast deze ‘karper’- of vis-*apkallu*’s zijn vanaf de Neo-Assyrische tijd uit rituelen en

hadden een viskop boven hun mensengezicht en een soms zeer lange visstaart. In twee Neo-Assyrische rituelen wordt gezegd dat er op zeven figurines van ‘karper’-*apkallu*’s, die met wit gips bekleed waren, zwarte schubben van een vis moesten worden getekend³⁹. Dergelijke figurines zijn ook daadwerkelijk gevonden⁴⁰. Bij reguliere opgravingen werden ze steeds per 7 of 14 in een kistje aangetroffen, hetgeen bewijst dat de voorschriften van de rituelen werden uitgevoerd. De vis-*apkallu*’s werden ook afgebeeld op reliëfs en schilderijen in Neo-Assyrische paleizen en tempels⁴¹. Ze werden op amuletten tegen de vrouwelijke demon Lamaštu afgebeeld. Vanaf de Kassitische periode werden de *apkallu*’s op zegels afgebeeld⁴². In de hellenistische periode was de vis-*apkallu* een populair zegelmotief⁴³.

In bovengenoemde bezwering uit *Bīt mēseri* worden de namen van de individuele *apkallu*’s genoemd:

Uanna, die de plannen van hemel en aarde perfect uitvoert,
 Uannedugga, de koning aan wie een ‘wijsd’ verstand is gegeven,
 Enmedugga, aan wie een goed lot is bepaald,
 Enmegamma, die in een huis geboren werd,
 Enmebulugga, die op een weide bij de rivier groot werd,
 Anenlilda, de purificatiepriester van Eridu,
 Utu-abzu, die naar de hemel opsteeg⁴⁴.

Nagenoeg dezelfde namen vinden we in de ‘Apkallu Lijst’⁴⁵. Het tablet waarop deze tekst staat, werd in het Bīt-Rēš, de tempel van Anu en Antu en hoofdheiligdom van Uruk, teruggevonden. Volgens het colofon werd de tekst in 165 v.C. in Uruk geschreven door Anu-bēl-šunu, zoon van Nidintu-Ani uit de clan Sîn-lēqi-unninni, een van de geleerdenfamilies uit die stad⁴⁶. In de ‘Apkallu

iconografie ook zeven *apkallu*’s bekend met een vogelgezicht en vleugels van een vogel (‘vogel-*apkallū*’); cf. WIGGERMANN, *Protective Spirits*, p. 75 en GREEN, *RLA*, 8, p. 252-253, s.v. *Mischwesen B*, §3.9. Een derde groep vormen de zgn. ‘*ūmu-apkallū*’. Zij zijn antropomorf en elk verbonden aan een stad; cf. WIGGERMANN, *Protective Spirits*, p. 73-75.

39 WIGGERMANN, *Protective Spirits*, p. 14-15, r. 174-176 (en r. 178-182) en VAT 8228 (= KAR 298), obv. 15 (en obv. 17).

40 Cf. RITTIG, *Kleinplastik*, p. 80-93. De figurines waarvan de herkomst bekend is, komen uit Assur, Kalḫu, Ninive en Ur.

41 Cf. READE, *BaM*, 10 (1979), p. 38-39; KOLBE, *Reliefprogramme*, p. 14-30 (Type IIC) en GREEN, *Iraq*, 45 (1983), p. 90 met n. 22.

42 Cf. WIGGERMANN, *Protective Spirits*, p. 76 en GREEN, *RLA*, 8, p. 251, s.v. *Mischwesen B*, § 3.8.

43 Cf. WALLenfELS, *BaM*, 24 (1993), p. 309-324 en Id., *Uruk: Hellenistic Seal Impressions*, p. 39-41, nr. 180-188. Omdat in de Perzische periode de vis-*apkallu* nauwelijks werd afgebeeld, ziet WALLenfELS (*BaM*, 24 (1993), p. 319-321) de heropbloei van het motief in de hellenistische tijd als een van de uitingen van een culturele ‘renaissance’, waarbij oude Mesopotamische tradities werden heropgenomen.

44 SpTU 2, nr. 8, obv. i 1-9. De achtergrond van de bijgevoegde informatie in de bijzinnen ontgaat ons bijna volledig.

45 VAN DIJK, *UVB*, 18 (1962), p. 44-52; zie ook *BaM Beih.*, 2, nr. 89.

46 Anu-bēl-šunu, *kalū* (‘klaagpriester’) van Anu en Antu schreef het tablet meer bepaald op 10 Ajjāru 147 SE, d.i. 16 mei 165 v.C. Voor deze man, zie PEARCE & DOTY, in: MARZAHN &

Lijst' is vastgelegd welke wijze onder welke koning actief was. De eerste sectie behandelt de antediluviaanse periode:

Onder de regering van
 Ayalu (Alulim): Uan
 Alalgar: Uandugga
 Ammeluanna: Enmedugga
 Ammegalanna: Enmegalamma
 Enmeušumgalanna (Ammesipazianna): Enmebulugga
 Dumuzi de herder: Anenlilda
 Enmeduranki: Utu-abzu

F 3a [Syncellus, *Ecloga chronographica*, p. 40, r. 5–25 (ed. MOSSHAMMER)]
 [+ Syncellus, *Ecloga chronographica*, p. 17, r. 16–19 (ed. MOSSHAMMER)]

Apollodorus (Ἀπολλόδωρος): Pseudo-Apollodorus, waarmee op de bekende Alexandrijnse chronograaf Apollodorus van Athene (ca. 180–115 v.C.) wordt gedoeld (FGrH 244; zie Hoofdstuk 5, 1.4). Uit de parallelle Armeense tekst (GDB F 3b) blijkt dat dit excerpt ook op de (bewerking van de) epitome van Alexander Polyhistor teruggaat. Syncellus (of zijn bron) heeft de referentie naar Polyhistor achterwege gelaten.

Als eerste ... Aloros (πρῶτον ... Ἄλωρον): Alulim, de eerste antediluviaanse koning. De omzetting van *l* naar *r* vindt een parallel in *Pôros* als Griekse weergave voor de Akkadische naam *Pūlu* (Tiglat-Pilešar III)⁴⁷.

Naast bovengenoemde attestaties wordt Alulim genoemd in de 'Ballade van vroege heersers', een lied over de vergankelijkheid van het leven. De oudste versie van deze tekst, in het Sumerisch, dateert uit de Oud-Babylonische tijd. In de Middel-Babylonische periode circuleerde een tweetalige, Sumerisch-Akkadische versie, bekend van kopieën uit Emar en Ugarit (beide in Syrië). Tot slot werden in de Bibliotheek van Assurbanipal (Neo-Assyrische periode) twee – eveneens tweetalige – fragmenten van deze ballade ontdekt⁴⁸. De zin die over Alulim gaat, luidt als volgt:

Waar is Alulu, de koning die 36.000 jaar regeerde?⁴⁹

Verder is Alulim de bestemming van een brief, bekend uit een fragmentarisch Neo-Assyrisch tablet uit Sultan Tepe (het antieke *Ḫusirina*)⁵⁰. In deze brief geeft Adapa, die met de eerste antediluviaanse *apkallu* Uan(na) te identificeren is (cf. GDB F 1a), de koning waarschijnlijk adviezen over een magisch-medische

---

NEUMANN, *Assyriologica et Semitica*, p. 333–334 en p. 340–341.

47 Cf. ZIMMERN, *ZDMG*, NF 3 (1924), p. 23, n. 1.

48 Ed. OB-versie: ALSTER, *OLP*, 21 (1990), p. 5–25 en *ETCSL*; ed. MB-versie: KÄMMERER, *šima milka*, p. 208–213; zie verder LAMBERT, in: DAY, *Wisdom in ancient Israel*, p. 37–42 en FOSTER, *Before the Muses*, p. 769–770.

49 r. 8 (OB-versie; ed. *ETCSL*) // r. 11 (MB-versie; ed. KÄMMERER, *šima milki*, p. 210–211).

50 STT 176, rev. 14'–21'.

bezwerings⁵¹. (Uanna-)Adapa als wijze van Alulim sluit dus aan bij de traditie van de hellenistische ‘Apkallu Lijst’. In een andere fragmentarische brief uit de Neo-Assyrische tijd wordt de toenmalige koning “de jaren van Alulim” toegewenst⁵². In een Laat-Babylonisch tablet, ten slotte, worden twee bezweringsen aan Alulim toegeschreven⁵³.

In de versie van Abydenus wordt toegevoegd dat god Aloros als herder over het volk aanstelde (cf. GDB F 3c).

Chaldeeër (Χαλδαῖον): In tegenstelling tot de Mesopotamische koningslijsten, die alleen de stad van herkomst vermelden, wordt hier bij sommige antediluviaanse koningen expliciet vermeld dat ze ‘Chaldeeër’, d.i. ‘Babyloniër’ waren. In de Mesopotamische traditie was het evident dat deze vorsten Babyloniërs, dus autochtoon, waren. Voor zijn Griekstalige publiek wilde Berossos dit expliciteren. Bij dat publiek droeg een regering van inheemse heersers bij tot het prestige van een volk of stad (cf. Hoofdstuk 4). Zie in dit verband ook GDB F 5a.

Uit Babylon (ἐκ Βαβυλῶνος): In de meeste spijkerschriftteksten is Eridu de stad van de eerste koning (cf. Tabel 1). FINKELSTEIN en HALLO⁵⁴ zochten een verband met de stadsdelen Eridu en Ku’ara in Babylon. In werkelijkheid volgde Berossos een traditie die Eridu aan Babylon gelijkstelde. De eerste zekere attestatie van die gelijkstelling vinden we in de ‘Sittī-Marduk-kudurru’ uit de tijd van Nebukadnezar I (1125-1104)⁵⁵. In de ‘canonieke’ topografische lijst *Tintir* (“Babylon”) – in werkelijkheid een lofzang op Babylon als groot religieus centrum, die vermoedelijk in de 12de eeuw v.C. werd gecompileerd⁵⁶ – is Eridu een van de namen voor Babylon⁵⁷. De gelijkstelling Eridu = Babylon is verder geattesteerd in lexicaal lijsten, een hymne op Marduk en een scheppingsverhaal⁵⁸. In dit scheppingsverhaal, de zgn. ‘Tweetalige schepping van

51 Voor de bezwering, zie REINER, *Your Thwarts in Pieces*, p. 94-100 en VELDHIJS, *OLP*, 21 (1990), p. 27-44.

52 SAA 10, 158, obv. 4-5. De naam Alulim is deels hersteld.

53 BM 45686, i 19; 25 en ii 12 (“Bezwering van Alulu, koning van vóór de Vloed”) en i 21 (“Bezwering van Alulu, de volgende”). geciteerd bij LAMBERT & MILLARD, *Atra-ḫasīs*, p. 27.

54 FINKELSTEIN, *JCS*, 17 (1963), p. 46, n. 22 en HALLO, *JCS*, 23 (1970), p. 63.

55 KING, *Boundary Stones*, nr. 6. In de inscriptie wordt Nebukadnezar I “gouverneur van Eridu” genoemd. Voor de identificatie met Babylon, zie BRINKMAN, *Post-Kassite Babylonia*, p. 116, n. 653. NASHEF (*RGTC*, 5, s.v. *Babylon*) meent dat Eridu als naam voor Babylon reeds in de Kassitische periode voorkomt, maar dit wordt door GEORGE (*Babylonian Topographical Texts*, p. 251) tegengesproken.

56 Cf. GEORGE, *Babylonian Topographical Texts*, p. 4-7. De oudste tekstexemplaren dateren uit het eerste millennium. *Tintir* werd tot in de nadagen van de spijkerschriftcultuur overgeschreven, zoals een van de ‘Graeco-Babyloniaca’ bewijst (ed. GEORGE, o.c., *Tablet*, ms. c, p. 38).

57 *Tablet 1*, r. 21 (ed. GEORGE, *Babylonian Topographical Texts*): “Eridu: Babylon de goede stad”. “Goede stad” is de Akkadische interpretatie van de (Sumerische) naam Eridu. In *Tablet 5*, r. 91 staat: “Eridu, waarin Esagila (is)”.

58 Voor de attestaties, zie GEORGE, *Babylonian Topographical Texts*, p. 251-253 met p. 230

de wereld door Marduk', bekend door een Laat-Babylonische kopie, werden bij het begin van de schepping eerst Eridu/Babylon en Esagila gebouwd⁵⁹. In contracten uit de Neo-Babylonische en Achaemenidische periode was, meestal in het geval van de koningstitulatuur, een van de spellingen voor 'Babylon' NUN-KI, oorspronkelijk de schrijfwijze voor Eridu⁶⁰.

De gelijkstelling Eridu = Babylon is een uiting van de theologische opgang van Marduk en zijn stad Babylon, een syncretistisch proces waarbij andere tradities werden overgenomen en geïntegreerd. Zoals we bij GDB F 1a hebben gezien, was het 'Babylonische Scheppingsverhaal', *Enūma Elish*, een ander voorbeeld van deze nieuwe 'theologische constellatie'.

10 saroi (σάρους δέκα): 36.000 jaar. Hetzelfde getal geven de *Ballade van de vroege heersers* (cf. *supra*) en de *Kroniek der Dynastieën*. De *Ballade* bewijst dat er reeds in de Oud-Babylonische periode een traditie bestond die aan Alulim een koningschap van 36.000 jaar toeschreef.

Door middel van saroi, neroi en sossoi (διὰ σάρων καὶ νήρων καὶ σώσσων): De parallelle Armeense tekst in GDB F 3b toont aan dat Berossos n.a.v. Aloros' regeringsjaren de betekenis van *saros*, *neros* en *sossos* uitlegde. Dit rechtvaardigt dat we hier in Syncellus' overzicht van antediluviaanse koningen dit kleine excerpt, dat elders in zijn werk staat, invoegen. *Saros*, *neros* en *sossos* zijn de weergaven van resp. de Akkadische woorden *šār*, *nēr(u)* en *šūš(i)*, die resp. '3600'⁶¹, '600'⁶² en '60'⁶³ betekenen. In het spijkerschrift werden deze getallen door één logogram (woordteken) weergegeven, nl. ŠAR₂, DIŠ+U en DIŠ. Veelvouden van deze getallen werden genoteerd door het daarmee overeenkomstige veelvoud aan logogrammen. De regeringsjaren van b.v. Alulim in WB 444, 28.800 jaar, werden genoteerd door 8 ŠAR₂-tekens (dus 8 x 3600) en uitgesproken als "8 šār". De jaren van Enmeduranna, 21.000 jaar, werden weergegeven door 5 ŠAR₂-tekens en 5 DIŠ+U-tekens en uitgesproken als "5 šār en 5 nēr(u)". Berossos volgde dus de Akkadische schrijf- en spraakpraktijk, wanneer hij b.v. spreekt over "10 saroi". Bij hem is wel de betekenis van deze logogrammen/woorden in die zin uitgebreid dat *saros*, *neros* en *sossos* voor hem '3600, 600, 60 jaar' betekenen. In de spijkerschriftversies van de antediluviaanse koningslijsten staat bij de getaltekens steeds het logogram MU, dat "jaar" betekent.

(hymne) en p. 237 (lexicale lijsten).

59 CT 13, 35, 12-36, 2 (uit Sippar); cf. FOSTER, *Before the Muses*, p. 487-489; zie ook GDB F 1a.

60 Voor attestaties, zie UNGER, *Babylon*, p. 25, n. 1; ID, *RLA*, 2, p. 465 s.v. *Eridu*; ZADOK, *RGTC*, 8, p. 56, s.v. *Babili*.

61 CAD, Š/2, p. 35-36, s.v. *šār*.

62 CAD, N/2, p. 178, s.v. *nēru A*.

63 CAD, Š/3, p. 380-382, s.v. *šūši*. Het CAD vermeldt dat het woord werd gebruikt in geleerde teksten (zoals colofons en koningsopschriften). Verder werd *šūši* geschreven, wanneer het veelvouden van 60 betreft of in een combinatie met getallen kleiner dan 10 om dubbelzinnigheid te vermijden. Hetzelfde teken werd immers ook gebruikt om het getal '1' aan te duiden.

Waarom Berossos deze Akkadische woorden in zijn Griekse tekst a.h.w. als *termini technici* heeft gebruikt, is niet te zeggen. Misschien wilde hij bij zijn Griekse lezers een zweem van geleerdheid oproepen.

Het woord *saros* is opgenomen in Griekse lexica. In het lexicon van Hesychius wordt het verklaard als “een getal bij de Babyloniers”⁶⁴. In de Suda wordt *saroi* (mv.) uitgelegd als “maat en getal bij de Chaldeeën”⁶⁵, waarna een allusie op Berossos volgt (zie hieronder, 120 *saroi*).

Alaparos (Ἀλάπαρον): Alagar⁶⁶. De parallelle Armeense tekst (GDB F 3b) schrijft dat hij de zoon van Aloros is. Dit wordt niet vermeld in de spijkerschriftbronnen, maar is op zich niet onmogelijk.

Amelon (Ἀμήλωνα)⁶⁷: Ammeluanna, zoals deze antediluviaanse koning in sommige spijkerschriftteksten wordt geheten (cf. *supra*). Naast de bovenvermelde attestaties is de naam van deze koning terug te vinden in twee Neo-Assyrische teksten met leveromina⁶⁸. In één ervan wordt het uiterlijk van de lever geduid als “omen van Ammeluanna de koning”⁶⁹.

Uit Pautibibla (ἐκ Παυτιβίβλων)⁷⁰: Bad-tibira. In sommige spijkerschriftteksten uit het derde millennium is de naam als ‘pa₅-tibira’ weergegeven⁷¹. In de jongere periodes werd de naam uitsluitend logografisch geschreven (BAD₃-URUDU-NAGAR-KI). Hierdoor weten we niet hoe de naam in Berossos’ tijd precies werd uitgesproken.

Ammenon (Ἀμμένωνα): zonder twijfel de Griekse weergave van Enmenunna, volgens de *Sumerische Koningslijst* een van de koningen van de Eerste dynastie van Kish, de eerste dynastie na de Vloed. JACOBSEN⁷² meende dat de naam in de loop van de tekstoverlevering door de grote gelijkenis met de naam ‘Amelon’ in Berossos’ tekst van de postdiluviaanse naar de antediluviaanse sectie werd overgeheveld. Volgens ZIMMERN⁷³ gaat Berossos’ lijst met tien koningen terug op een tot dusver onbekende

64 s.v. Σάρος.

65 s.v. Σάροι.

66 Voor een mogelijke verklaring voor de transformatie van de naam tot Alaparos, zie JACOBSEN, *Sumerian King List*, p. 71, n. 10.

67 Varianten: *Almelon* (GDB F 3d) en *Amillaros* (Ἀμίλλαρος, GDB F 3c).

68 Cf. WEIDNER, *MAOG*, 4 (1928-1929), p. 227-228.

69 KAR 435, rev. (?), r. 14 (uit Assur): ^{ut} am-me-lu-an-na. In de andere tekst, CT 30, 10 (uit Ninive) is de passage beschadigd (rev., r. 8).

70 Varianten: *Pautibiblon* (GDB F 3b en F 3d) en *Pautibiblis* (Παυτιβίβλιος [genitief], GDB F 3c).

71 Cf. EDZARD, *RGTC*, 1, p. 23 (vóór-Sargonische en Sargonische periode) en *RGTC*, 2, p. 24 (Ur III-periode).

72 *Sumerian King List*, p. 73, n. 18.

73 *ZDMG*, NF 3 (1924), p. 23, n. 4.

versie van de antediluviaanse koningslijst. In dat geval moeten we uitgaan van twee koningen – één voor en één na de Vloed – met de naam Enmenunna. Op zich is een traditie met 10 koningen niet onmogelijk, maar omdat de *Kroniek der Dynastieën*, die het dichtst bij Berossos staat, slechts 9 koningen heeft, lijkt deze suggestie minder waarschijnlijk.

O.i. hebben we hier te maken met een interpolatie. De Oudtestamentische traditie kende tien generaties vóór de Vloed, vertegenwoordigd door tien aartsvaderen. Eusebius merkt in zijn commentaar de parallel in aantal vóór-Vloed generaties tussen Berossos en *Genesis* op⁷⁴. Enkele eeuwen later werkte Cosmas Indicopleustes deze parallel uit en identificeerde de tien Babylonische koningen één voor één met de tien aartsvaderen⁷⁵. We vermoeden dat een joodse of christelijke gebruiker in Berossos' originele lijst van negen antediluviaanse koningen een tiende invoegde, precies om deze parallel met de Oudtestamentische traditie te creëren. Uit andere voorbeelden in Berossos' overgeleverde tekst blijkt dat gebruikers voor tekstaanpassingen en hineininterpretieren niet terugdeinsden. Josephus meent dat Berossos ook over Abraham en over de verwoesting van de Tempel van Jeruzalem sprak (GDB F 6 en F 9a), hetgeen in beide gevallen onjuist is. Elders, in GDB F 8c, wordt de chronologie van Babylonische koningen aangepast om een parallelle chronologie met het Oude Testament te bewerkstelligen.

De invoeging van Ammenon als antediluviaanse koning kan de tegenstrijdige datering van "Oannes de Annedotos" verklaren: onder Ammenon volgens Polyhistor, onder Amelon volgens Abydenus.

Oannes de Annedotos (Ὠάννην τὸν Ἀννήδωτον): Dit is naar alle waarschijnlijkheid een corrupte weergave voor de naam van de tweede *apkallu*, die we hier in de tekst verwachten, nl. Uannedugga, zoals die in de bezwering van *Bīt mēseri* wordt geheten. Vermoedelijk gaf Berossos de naam als *Ὠαννηδωκος weer⁷⁶. In de tekstoverlevering werd deze naam verkeerd geïnterpreteerd en opgesplitst in 'Oannes', die eerder in de tekst ter sprake was gekomen (cf. GDB F 1a-b), en 'Annèdōtos', een verbastering van Annèdōkos⁷⁷. Deze laatste naam werd vervolgens geïnterpreteerd als een eigennaam voor alle 'vismensen' (*apkallu*'s), vandaar "tweede Annedotos" en "vierde Annedotos".

Idōtīōn, de naam van het tweede monster in de parallelle Armeense tekst (GDB F 3b), gaat eveneens op *Oannèdotos, uitgesproken als /ōann-idōtos/ terug. In dit geval werd dus 'Oann-' geschrapt.

⁷⁴ KARST, *Chronik*, p. 9, r. 33 – p. 10, r. 8.

⁷⁵ *Topogr.Christ.*, 12, 3.

⁷⁶ De weergave van -*dugga* als -δωκος is gebaseerd op het feit dat de naam van een andere *apkallu*, Enmedugga, in de tekst als Εὐέδωκος is overgeleverd.

⁷⁷ VAN DIJK (UVB, 18, p. 49) verklaart Annedotos als een weergave van *AN-NE₂-U₃-TU-DA ("bij/in de hemel geboren"). Dit Sumerische woord is nergens in combinatie met de *apkallu*'s geattesteerd. Omdat de spijkerschriftteksten spreken over de zee of rivier als geboorteplaats van de *apkallu*'s, is VAN DIJKS interpretatie af te wijzen.

Dit dateerde Alexander vroeger (ὅπερ Ἀλέξανδρος προλαβών): Deze beschouwing ontbreekt in de parallelle Armeense vertaling van Eusebius' *Kroniek* en gaat daarom niet op Eusebius zelf, maar op Syncellus of zijn bron terug. De verschillende dateringen voor het verschijnen van de tweede wijze zijn een gevolg van de verwarring in de tekstoverlevering. Hieraan lag niet alleen de misinterpretatie van de naam *Oannedokos ten grondslag, maar ook de invoeging van een niet-authentieke antediluviaanse koning (Ammenon). De datering van Alexander Polyhistor heeft betrekking op het verschijnen van Oannes (cf. GDB F 1a-b). De datering op naam van Apollodorus, na 40 *saroi* (d.w.z. 40 *saroi* na de verschijning van Oannes in het eerste jaar), botst met de datering in dit excerpt: Ammenon regeerde volgens de tekst in de periode van 26-38 *saroi* na Oannes' verschijning. Ook de datering op naam van Abydenus, na 26 *saroi*, komt niet overeen met de datering in het desbetreffende excerpt (GDB F 3c-d), nl. onder A(l)melon. Deze regeerde immers in de periode van 13-26 *saroi* na Oannes. Volgens de 'Apkallu Lijst' was Uandugga *apkallu* onder de regering van de tweede antediluviaanse koning, Alalgar (Alaparos).

De tweede *Annedotos* (τὸν δεῦτερον Ἀννήδωτον): Door de misinterpretatie van *Oannedokos (cf. *supra*) werd *annedotos* opgevat als een eigennaam voor de zeven antediluviaanse *apkallu*'s.

*Amegalaros*⁷⁸: Ammegalanna, zoals deze koning b.v. in de 'Apkallu Lijst' wordt geheten. Ook in de *Kroniek der Dynastieën* is hij de koning van Bad-tibira (Pautabibla).

Daonos de herder (Δάωνον ποιμένα): Dumuzi (Du'uzu) de herder, beter bekend als de populaire herders- en vruchtbaarheidsgod⁷⁹. In de Mesopotamische mythologie en literatuur was hij de geliefde van Inanna/Ištar, die hem haar plaats in de onderwereld liet overnemen. Een van zijn cultusplaatsen was Bad-tibira. In het Semitisch heette Dumuzi Tammūz of Ta'ūz. *Daōnos* (Polyhistor/Apollodorus) en *Daōs* (Δαώς) (Abydenus; GDB F 3c-d) gaan op deze namen terug, waarbij laatstgenoemde een getrouwere weergave van Tammūz/Ta'ūz lijkt te zijn⁸⁰.

Vierde Annedotos (Ἀννήδωτον τέταρτον): In de andere tekstgetuigen – de parallelle Armeense vertaling (GDB F 3b) en de excerpten op naam van Abydenus, (GDB F 3c-d) – wordt gesproken over vier monsters, die uit de Perzische Golf verschenen.

78 Variant: *Megalaros* (GDB F 3c). Ook in GDB F 3a geven de handschriften *Megalaros*. Deze vorm is het gevolg van een fout in de tekstoverlevering. Omdat in de oudere handschriften de woorden aan elkaar werden geschreven, werd εἴταμεγάλαρον verkeerd gescheiden (εἴτα Μεγάλαρον i.p.v. εἴτ' Ἀμεγάλαρον). We volgen hier de emendatie van JACOBY.

79 Cf. BLACK & GREEN, *Gods*, p. 72-73 en ALSTER, in: VAN DER TOORN E.A., *DDD*, p. 828-834, s.v. *Tammuz*.

80 Anders: JACOBSEN, *Sumerian King List*, p. 73, n. 32.

Om die reden emendeerde VON GUTSCHMID⁸¹ de Griekse tekst tot Ἀννηδότων τετράδα (“viertal van *Annedotoi*”). MOSSHAMMER van zijn kant hield zich aan de handschriftelijke overlevering. In de ‘Apkallu Lijst’ wordt elke wijze met één specifieke koning verbonden. Dit pleit voor de lezing van de Griekse manuscripten van GDB F 3a. In dat geval moeten we ervan uitgaan dat de andere tekstgetuigen gecorrumpeerd zijn: de wijzen die in Berossos’ tekst oorspronkelijk, zoals in de ‘Apkallu Lijst’, aan vier verschillende koningen waren gekoppeld, werden in de loop van de tekstoverlevering onder één koning geplaatst. Omdat dit excerpt uit Berossos ook op andere plaatsen grondig werd veranderd, is deze hypothese niet onmogelijk.

Toch kan het niet helemaal worden uitgesloten dat de andere tekstgetuigen correct zijn en GDB F 3a corrupt. Dit baseren we op de volgende hypothese. In de ‘Apkallu Lijst’ is, daar waar we op grond van de andere antediluviaanse koningslijsten Ammesipazianna verwachten, Enmeušumgalla opgenomen. Zoals we gezien hebben, waren beiden een hypostase van Dumuzi (Daonos). Ook de koningen Ammeluanna (Amelon) en Ammegalanna (Amegalaros) werden met Dumuzi gelijkgesteld. De drie andere tekstgetuigen van Berossos zouden een Mesopotamische traditie kunnen verwoorden, die stelde dat er wel degelijk vier *apkallu*’s onder de regering van Dumuzi uit de Perzische Golf verschenen. Een andere traditie, vertegenwoordigd door de ‘Apkallu Lijst’, koos ervoor de verschillende wijzen elk aan één specifieke antediluviaanse koning te verbinden en verdeelde hen daarom over Dumuzi en zijn hypostasen, die ook koning waren. Hierbij zag de auteur van de ‘Apkallu Lijst’ (of zijn bron) over het hoofd dat Enmeušumgalla geen naam van een antediluviaanse koning was. Het is onmogelijk om te bepalen welke van beide hypothesen het meest plausibel is.

Abydenus geeft de namen van deze vier ‘vismensen’: Euedokos, Eneugamos, Eneuboulos en Anementos (cf. GDB F 3c).

De combinatie van een vis met een mens (τὴν ἰχθύος πρὸς ἀνθρώπους μίξιν): een verwijzing naar de vis-*apkallu*’s, zoals we die hierboven hebben beschreven; zie ook Berossos’ beschrijving van Oannes in GDB F 1a-b.

Euedora<n>*chos*⁸² (Εὐεδώρα<γ>χον): Enmeduranki. In een tweetalige tekst, bekend door kopieën uit de Neo-Assyrische periode, zegt Nebukadnezar I van zichzelf dat hij “afstammeling van Enmeduranki, koning van Sippar” is⁸³. In de etiologische (Akkadische) inleiding op een ritueel, eveneens uit de Neo-Assyrische tijd, wordt verhaald hoe de goden Enmeduranki, koning van Sippar, leerden aan de hand van

81 Geciteerd bij MOSSHAMMER, *Syncelli Ecloga*, p. 40: Ἀννηδότων τετράδα - ἔχοντας.

82 Varianten: Euedoreschos (Εὐεδωρέσχου, GDB F 3c) en Êdôreschos (GDB F 3d).

83 Gepubliceerd door LAMBERT, *JCS*, 21 (1967), p. 126-138 (tekst i), met aanvullingen door dezelfde auteur in *CRRAI*, 19, p. 334-340. De vier tekstexemplaren komen uit de Bibliotheek van Assurbanipal in Ninive.

olie op water en door leverschouwing de toekomst te voorspellen⁸⁴. Enmeduranki gaf deze kennis aan de mensen door en dit verklaart waarom verderop in de tekst wordt gezegd dat elke waarzegger (*barû*) zijn afstammeling is.

Beide teksten en alle antediluviaanse koningslijsten zijn het erover eens dat Enmeduranki koning in Sippar was. Volgens die lijsten was hij de enige antediluviaanse koning die uit die stad afkomstig was. Bij Berossos komt de koning uit Bad-tibira (Pautabibla). Vanwege de consistente Mesopotamische traditie is het plausibel dat Berossos de spijkerschrifttraditie volgde en Euedoranchos ook in Sippar situeerde. Latere excerptoren hebben dan de naam ‘Sippar’ vervangen; cf. *infra*.

Odakon (Ὀδάκων): Bij Abydenus (GDB F 3c-d) vinden we de naam *Anodaphos* (Ἀνώδαφος). Beide vormen zijn een verbasterde weergave van Utu-abzu (var.: Ud-abzu), volgens de ‘Apkallu Lijst’ de *apkallu* van Enmeduranki en laatste wijze vóór de Vloed. Omdat Berossos in de andere gevallen de volgorde van de ‘Apkallu Lijst’ en van bovengenoemde bezwering uit *Bīt mēseri* volgt, verwerpen we de visie van VAN DIJK⁸⁵ dat Odakon de weergave van Uannedugga is en Anodaphos van Utu-abzu. Het valt niet te zeggen welke vorm – Odakon of <An>odaphos – het dichtst bij Berossos’ weergave van Utu-abzu (Ūdabz(u)) staat.

Al deze wezens ... legden in detail uit (τούτους ... πάντας ... κατὰ μέρος ἐξηγήσασθαι): Dit is in overeenstemming met Berossos’ mededeling in GDB F 1a-b dat Oannes de gehele beschaving introduceerde en dat na hem niets meer werd uitgevonden. De spijkerschriftteksten spreken zich niet uit over een ‘taakverdeling’ tussen Uan(na) en de zes andere *apkallu*’s. De parallelle Armeense vertaling heeft de brontekst hier verkeerd geïnterpreteerd; zie GDB F 3b.

Amempsinos (Ἀμεμψινόν): Ammesipazianna, zoals deze koning in sommige spijkerschriftteksten wordt geheten. Alle spijkerschriftversies van de antediluviaanse koningslijst zijn het erover eens dat hij koning in Larak (Larancha) was.

Uit Larancha (ἐκ Λαράγχων): de antediluviaanse stad Larak.

Otiartes (Ὀτιάρτην): Ubārtutu⁸⁶. Naast de genoemde koningslijsten wordt hij genoemd in de Oud-Babylonische versie van de *Instructies van Shuruppak* en in de Standaardversie van het *Gilgamesh Epos* (cf. *infra*). In beide teksten wordt hij niet als koning aangeduid.

84 LAMBERT, JCS, 21 (1967), p. 126-138 (tekst ii).

85 UVB, 18 (1962), p. 48-49.

86 Voor een mogelijke verklaring voor de transformatie van de naam tot Otiartes, zie JACOBSSEN, *Sumerian King List*, p. 75, n. 32.

Zijn zoon *Xisuthros* (τὸν υἱὸν αὐτοῦ Ξίσουθρον): Zisudra (Ziusudra). In Abydenus wordt de naam als Σίσουθρος (GDB F 3c) of Σεῖσιθρος (GDB F 4c)⁸⁷ weergegeven. X- of s- als weergave voor Sumerisch-Akkadisch z- is nergens anders geattesteerd. In de ‘Graeco-Babyloniaca’ wordt Sumerisch-Akkadisch z met ζ getranscribeerd⁸⁸. Welke vorm dicht bij de naam staat, zoals die door Berossos werd weergegeven, is moeilijk te zeggen.

Zi(u)sudra was tevens een van de namen voor de Vloedheld (cf. GDB F 4). In de Standaardversie van het *Gilgamesh Epos* heet de vader van de Vloedheld ook Ubārtutu⁸⁹. De Vloedheld zelf heet er Utnapištim, maar zoals we in GDB F 4 zullen zien, zijn Ziusudra en Utnapištim als namen voor de Vloedheld omwisselbaar. Ook in de *Kroniek der Dynastieën* is genoteerd dat Zisudra de zoon van Ubārtutu was. In WB 62 en in de Oud-Babylonische versie van de *Instructies van Šuruppak*⁹⁰ is Ubārtutu niet de vader van Ziusudra, maar zijn grootvader. De vader heet Šuruppak. Waarschijnlijk werd Šuruppak, waarmee oorspronkelijk de gelijknamige stad werd bedoeld, hier verkeerdelijk als persoonsnaam geïnterpreteerd⁹¹.

Zoals de *Kroniek der Dynastieën* combineerde Berossos in dit overzicht van koningen de traditie van de antediluviaanse koningen met die van het Vloedverhaal en de Vloedheld.

In de *Kroniek der Dynastieën* en andere koningslijsten is de naam van de laatste antediluviaanse stad Šuruppak, niet – zoals bij Berossos – Larak. Ook in de Standaardversie van het *Gilgamesh Epos* is Šuruppak de stad van de Vloedheld⁹². Het is daarom plausibel dat Berossos deze consistente Mesopotamische traditie volgde en ook Šuruppak als laatste antediluviaanse stad noemde. Ook in het geval van Enmeduranki (Euedoranchos) veronderstellen we dat Berossos een andere stad dan die van de overgeleverde tekst noemde, nl. Sippar (cf. *supra*). Dit betekent dat Berossos’ originele lijst vijf steden omvatte⁹³. In dat geval stemde hij overeen met de *Sumerische Koningslijst*, zoals die in WB 444 is overgeleverd, en met de *Kroniek der Dynastieën*. Met laatstgenoemde tekst kwam hij bovendien ook overeen wat volgorde van steden betreft: Eridu/Babylon – Bad-tibira – Sippar – Larak – Šuruppak. We gaan er dus van uit dat Berossos’ oorspronkelijke lijst van vijf antediluviaanse steden tijdens het proces van inkorten tot slechts drie werd gereduceerd.

120 saroi (σάρους δὲ ἑκατὸν εἴκοσι): 432.000 jaar, zoals Syncellus en Eusebius vermelden. In het sexagesimale rekenstelsel, dat in Mesopotamië in voege was,

87 De Armeense vertaling geeft de variant ‘Sisithros’. In het latere Grieks werd εἰ als /i/ uitgesproken.

88 Cf. GELLER, ZA, 87 (1997), p. 72, nr. 5: zu-u₂ = ζου; p. 73, nr. 6, ζ₁ = [zi].

89 Tablet 11, r. 23.

90 ETCSL, r. 7-8, 74-75, 77-78, 144-145 en 147-148; zie ook ALSTER, *Instructions*, p. 26-68.

91 Cf. GEORGE, *Gilgamesh Epic*, p. 154-155.

92 Tablet 11, r. 23.

93 Cf. JACOBSEN, *Sumerian King List*, p. 74, n. 24 en n. 27; FINKELSTEIN, JCS, 17 (1963), p. 46 en n. 25.

was ‘120’ een mooi afgerond getal (vergelijkbaar met 2.000 in het decimale stelsel). PINGREE⁹⁴ suggereerde dat deze tijdspanne werd overgenomen in de Indische astronomie: die kende immers ook een periode van 432.000 jaar, *kaliyuga* genaamd. In de kosmologie van de Mandeëërs, een gnostische groepering die in Irak ontstaan is, duurt de antediluviaanse periode 472.000 jaar⁹⁵. Misschien is dit getal op de traditie die door Berossos wordt vertegenwoordigd, geïnspireerd.

De Suda alludeert waarschijnlijk op Berossos, wanneer die spreekt over “120 *saroi*”, nl.:

De 120 *saroi* maken immers 2222 jaren volgens de rekenmethode van de Chaldeeën, als ervan wordt uitgegaan dat de *saros* 222 maanmaanden omvat, dat zijn 18 jaren en 6 maanden.⁹⁶

Hier wordt *saros* niet opgevat als 3600 jaar, maar als 18,5 jaar ($x 120 = 2220$ jaar). Dit is een verwijzing naar de zogenaamde ‘saros-cyclus’, de eclipscyclus van 223 maanden⁹⁷. De omzetting van de 120 *saroi* naar 2222 jaren is een voorbeeld van de pogingen die in de Oudheid werden ondernomen om Berossos’ ‘astronomische’ getallen tot aanvaardbare tijdseenheden te reduceren (zie Hoofdstuk 6, §3).

TABEL 2:

De antediluviaanse koningen bij Berossos en in de spijkerschriftbronnen

BEROSSOS (ALEXANDER POLYHISTOR – ABYDENUS)	OVEREENKOMSTIGE ATTESTATIES IN SPIJKERSCHRIFT
Alôros	Alulim
Alaparos	Alalgar
Almelôn	Ammeluanna
Ammenôn	Enmenunna
Amegalaros	Ammegalanna
Daônos (Daôs) de herder	Dumuzi (Ta’uz) de herder
Euedôra<n>chos (Euedôreschos)	Enmeduranki
Amenpsinos	Ammesipazianna
Ôtiartès	Ubärtutu
Xisuthros	Zisudra

⁹⁴ *Isis*, 54 (1963), p. 238.

⁹⁵ Cf. DROWER, *Mandaeans of Iraq and Iran*, p. 92-93.

⁹⁶ s.v. Σάρποι.

⁹⁷ Cf. BROWN, *Mesopotamian Planetary Astronomy-Astrology*, p. 261. De zgn. *Saros Canon* (AD 5, 2-4), een compilatietekst uit de hellenistische periode, heeft deze cyclus van data met (mogelijke) maansverduisteringen voor 24 *saroi* opgetekend. De tekst, die nu onvolledig is, begon waarschijnlijk met een mogelijke maansverduistering tussen 748 en 740 en eindigde met één tussen 316 en 308. NEUGEBAUER (*HAMA*, I, p. 497, n. 2) stelt dat de benaming ‘saros’ als naam voor de cyclus pas in de Nieuwe Tijd werd ingevoerd. Dit lijkt door deze passage in de Suda te worden tegengesproken.

F 3b[Eusebius, *Chronik* [Arm.], p. 4, r. 17 – p. 6, r. 4]

Zoals in het geval van GDB F 1b bevat dit excerpt ook verschillende fouten.

Apollodorus (Apollodoros): De Armeense tekst stelt het zo voor dat Berossos uit Apollodorus (ps.-Apollodorus van Athene) citeert. Dit is pertinent verkeerd: zoals in GDB F 3a staat, citeerde Apollodorus uit Berossos.

Volgens een of andere primitieve manier van de ouden (nach irgend einer uranfänglichen Weise der Alten): Voor de vroege geschiedenis gaf Berossos regeringsperioden van myriaden jaren. Dit stelde de christelijke chronografen, die de veel kortere Bijbelse chronologie volgden, voor grote problemen. Ze gingen er daarom van uit dat de Babyloniërs aanvankelijk niet wisten wat zonnejaren waren. De Babylonische jaren van de vroege geschiedenis duiden een veel kortere periode aan. Dit stelt ook Eusebius in zijn weerlegging van de Babylonische antediluviaanse chronologie, die na dit uittreksel volgt. Zoals de Egyptenaren maanden ‘jaren’ noemden, zo veronderstelt de Kerkvader dat de *saros* geen jaar aanduidt, maar “een of andere korte periode”⁹⁸. Panodorus en Annianus, de Alexandrijnse monniken die Eusebius’ *Kroniek* rond 400 bewerkten, specificerden deze periode: volgens hen duidde een *saros* een dag aan (cf. GDB F 5b).

De grote en eerste zondvloed (die große und erste Sintflut): De Babyloniërs kenden slechts één, alles vernietigende Vloed. Deze opmerking gaat waarschijnlijk op Alexander Polyhistor of een andere gebruiker terug. De Grieken kenden verschillende Vloeden, nl. die van Ogyges, Deucalion en Dardanus.

Op basis van de excerpten uit Oan (aus dem Ôan auszugsweise): Dit is een verkeerde interpretatie van de Griekse brontekst, zoals uit GDB F 3a blijkt.

Berekend worden ze als volgt (Berechnet werden sie aber folgenderweise): Deze tabel gaat op Eusebius terug, die op die manier zijn chronografisch materiaal in één overzichtstabel ordende.

F 3c[Syncellus, *Ecloga chronographica*, p. 38, 34 – p. 39, 15 (ed. MOSSHAMMER)]

Over de wijsheid van de Chaldeeën (Χαλδαίων μὲν τῆς σοφίας πέρι): Dit is een verwijzing naar de inhoud van Boek 1. Boek 2 begon immers met de antediluviaanse koningen en wijzen. Zoals we gezien hebben, beschreef Berossos in Boek 1 de oergeschiedenis. Heel waarschijnlijk behandelde hij in hetzelfde boek ook zeden en gewoonten (cf.

⁹⁸ KARST, *Chronik*, p. 9, r. 22-30. Reeds Eudoxus van Cnidos (4de eeuw v.C.) stelde dat de Egyptenaren de maand ‘jaar’ noemden; F 302 (ed. LASSERE).

GDB F 2). Mogelijk besprak hij hierbij ook de Babylonische astronomie/astrologie (cf. GDB F 18-23). “Wijsheid” is geen argument voor deze laatste interpretatie. Het woord kan slaan op de Babylonische opvattingen over de oergeschiedenis.

Hij verspreidde in zijn eigen belang het verhaal (τὸν δὲ ὑπὲρ ἑωυτοῦ λόγον διαδοῦναι): De parallelle Armeense tekst geeft een afwijkende vertaling: “over zijn persoon kan zoveel aan woorden worden bericht” (GDB F 3d). Het was gemeenplaats voor Mesopotamische koningen om de legitimiteit van hun koningschap te grondvesten door te stellen dat ze door de goden zelf waren uitverkoren. Er zijn geen aanwijzingen dat Aloros/Alulim een dergelijk legitimiteitsverhaal – in zijn belang – over zijn koningschap verspreidde. In de *Kroniek der Dynastieën* wordt gezegd dat de goden een koning als herder over het volk aanstelden (zie hieronder). We vermoeden dat Abydenus (Berossos) hiernaar refereert. Om die reden verkiezen we de ‘neutrale’ versie van de Armeense vertaling.

Dat god hem als herder van het volk had aangewezen (ὅτι μιν τοῦ λεῶ ποιμένα ὁ θεὸς ἀποδείξει): Het is een topos in de Mesopotamische koningsideologie dat koningen als de herders van hun volk golden⁹⁹. De zinsnede is mogelijk gebaseerd op de inleiding van de *Kroniek der Dynastieën*. Daarin staat dat de goden een koning aanstelden om het land te hoeden en dat ze hem het herderschap over het volk gaven¹⁰⁰.

Euedokos (Εὐέδωκος): Enmedugga, volgens de ‘Apkallu Lijst’ *apkallu* onder Ammeluanna. In de Neo-Assyrische ‘Catalogo van werken en auteurs’ is hij opgenomen als auteur van een verder onbekend werk¹⁰¹.

[[3 saroi]] ([[[σάρους τρεῖς]]): Daar waar de parallelle tekst van de Armeense vertaling (GDB F 3d) de regeringsjaren en steden niet vermeldt, moet dit volgens JACOBY ook in de oorspronkelijke Griekse brontekst het geval zijn geweest. Dat de Griekse tekst is aangepast, suggereert ook het feit dat voor de stad Bad-tibira twee variante namen worden gebruikt, *Pautibiblis* en *Pautibibla*. Daarom nemen we, zoals JACOBY, aan dat de tekst geïnterpoleerd is.

Halfgod (ἡμιδαίμων): In de bezwering uit *Bīt mēseri* en de ‘Apkallu Lijst’ zijn de namen van de *apkallu*’s niet voorzien van het godendeterminatief, hetgeen wil zeggen dat ze niet als goden of vergoddelijkte personen werden beschouwd. Hun status van ‘halfgod’ – een Grieks, niet een Babylonisch begrip – hebben de *apkallu*’s ongetwijfeld te danken aan het feit dat ze dienaren van de god Ea zijn en tussen hem en de mensen staan.

⁹⁹ Cf. SEUX, *Epithètes royales*, p. 243-250; p. 441-445 en CAD, R, p. 302-303, s.v. *re’û 3b* (“hoeden”); p. 310-312, s.v. *rē’û 2b* (“herder”); p. 313-314, s.v. *rē’ûtu 2a-b* (“herderschap”).

¹⁰⁰ GLASSNER, *Chronicles*, nr. 3, i 4-5.

¹⁰¹ Cf. LAMBERT, JCS, 16 (1962), p. 64-65, IV) obv, r. 10-11.

Eneugamos, *Eneuboulos* (Ἐνεύγαμος, Ἐνεύβουλος): Enmegalamma, Enmebulugga. Beide namen zijn duidelijk vergriekst. *Eneugamos* roept het woord εὖγαμος (“gelukkig getrouwd”) op; *Eneuboulos* εὖβουλος (“goed geadviseerd”, “bezonnen”).

Anementos (Ἀνήμεντος): Anenlilda, volgens de ‘Apkallu Lijst’ *apkallu* onder Dumuzi. In de bovengenoemde inleiding tot een bezwering waarin Ea de hulp van de *apkallu*’s inroept, wordt Anenlilda apart vermeld¹⁰²: hij wordt “purificatiepriester van Eridu” genoemd, een epitheton dat hij ook in de bezwering uit *Bit mēseri* draagt, en maakt de in de tekst genoemde 21 verbanden en geeft die aan de god Nabû.

Anodaphos (Ἀνώδαφος): zie GDB F 3a, *Odakon*.

CONCLUSIE

Berossos’ overzicht van antediluviaanse koningen en wijzen volgt de spijkerschrifttradities hieromtrent zeer trouw. Dit geldt ook voor zijn keuze van Babylon als eerste antediluviaanse stad. Zowat alle afwijkingen, zoals tien koningen en drie steden, kunnen worden teruggevoerd tot manipulaties door latere tekstgebruikers of vervormingen in het proces van exciperen en overleveren. Berossos noteert bij verschillende koningen dat ze ‘Chaldeeër’, d.i. ‘Babyloniër’ waren. Dit wordt door de spijkerschriftbronnen niet vermeld, maar wel geïmpliceerd. Met de expliciete vermelding wilde Berossos voor zijn Griekssprekend publiek benadrukken dat de antediluviaanse koningen autochtoon waren, hetgeen in de Griekse wereld bijdroeg tot het prestige van een volk.

TABEL 3:

De antediluviaanse wijzen bij Berossos en in de spijkerschriftbronnen

Berossos (+ Abydenus)	Apkallu Lijst / <i>Bit mēseri</i>
Ôannès	Uan(na)
*Ôannèdôtos	Uan(ne)dugga
Euedôkos	Enmedugga
Eneugamos	Enmegalamma
Eneuboulos	Enmebulugga
Anèmentos.	Anenlilda
Ôdakôn/(An)ôdaphos	Utuabzu

¹⁰² LKA 146, obv. 11-15; cf. LAMBERT, *AnSt*, 30 (1980), p. 77-83.

HET VERHAAL VAN DE VLOED (F 4A-E)

Onder de regering van Xisuthros breekt, aldus Berossos, de Vloed uit. Berossos' relaas loopt in grote lijnen parallel met de Mesopotamische Vloedverhalen. Ook de Griekse mythologie kende Vloedverhalen, b.v. dat met Deucalion en Pyrrha. Joden en christenen waren in Berossos' Vloedverhaal geïnteresseerd omwille van de grote gelijkenissen met het Bijbelse verhaal van Noë en de Zondvloed.

Spijkerschriftbronnen: Mesopotamische Vloedverhalen

In de Mesopotamische literatuur zijn er drie werken bekend die het verhaal van de Vloed behandelen: het *Sumerische Vloedverhaal*, het *Epos van Atrahasis* en het *Gilgamesh Epos*. De Vloedverhalen van deze drie werken lopen in grote lijnen parallel.

Het *Sumerische Vloedverhaal*¹ begint met de schepping van mens en dier en de ordening van de menselijke samenleving. Daarna volgt het Vloedverhaal. De Vloedheld heet Ziusudra. De tekst, geschreven in Sumerisch, is gekend door één tablet uit de stad Nippur, dat in de late Oud-Babylonische periode wordt gedateerd². De tekst is zeer lacuneus, maar het is duidelijk dat het verhaal in grote lijnen overeenkomt met het Vloedverhaal in het Akkadische *Atrahasis Epos*. De oudst gedateerde tabletten van dit epos stammen uit ongeveer dezelfde tijd als het Sumerische tablet (cf. *infra*). Het is niet mogelijk om te bepalen welk verhaal – het Sumerische of het Akkadische – het oudste is en, daarmee samenhangend, welk verhaal schatplichtig is aan het andere³.

Het *Epos van Atrahasis*⁴, dat in Mesopotamië onder de titel “Toen de goden (als mensen waren)”⁵ circuleerde, behandelt de oergeschiedenis van goden en mensen. Aanvankelijk werkten de lagere goden voor de hogere, maar omdat zij die corvee niet langer wilden uitvoeren, werd de mens geschapen (cf. GDB F 1a). Die nam van

1 CIVIL, in: LAMBERT & MILLARD, *Atra-ḫasīs*, p. 138-145 en p. 167-172; RÖMER, *TUAT*, 3.1., p. 448-458; *ETCSL*.

2 CIVIL (in: LAMBERT & MILLARD, *Atra-ḫasīs*, p. 138) suggereerde dat een Oud-Babylonisch fragment, STVC 87B, tot het epos behoorde. JACOBSEN (*JBL*, 100 (1981), p. 513-525) dacht aan een ander Oud-Babylonisch fragment, UET 6/1, nr. 61 (uit Ur). Het door beiden genoemde fragment CT 46, 5 behoort tot de *Kroniek der Dynastieën*.

3 VON SODEN (*TUAT*, 3.2., p. 612) meent dat het Sumerische verhaal jonger is. Voor LAMBERT & MILLARD (*Atra-ḫasīs*, p. 14) zijn de overeenkomsten tussen beide verhalen niet dermate groot dat het ene verhaal van het andere afhankelijk is. BOTTÉRO (*Lorsque les dieux*, p. 528) vermoedt dat het Sumerische verhaal van het *Atrahasis Epos* afhankelijk is.

4 De standaardeditie werd verzorgd door LAMBERT & MILLARD, *Atra-ḫasīs*. Tablet 1 werd opnieuw uitgegeven door VON SODEN, *ZA*, 68 (1978), p. 50-94. GEORGE & AL-RAWI publiceerden, met vermelding van andere nieuwe tekstexemplaren, de tabletten uit de Neo-Babylonische bibliotheek van de Ebabbar-tempel in Sippar (*Iraq*, 58 (1996), p. 147-190); zie verder FOSTER, *Before the Muses*, p. 227-280 (vertaling met bibliografie).

5 *Inūma ilū awīlu*. De interpretatie van deze zinsnede, de eerste regel van het epos, heeft tot een hevig debat geleid; zie GEORGE & AL-RAWI, *Iraq*, 58 (1996), p. 147, n. 1.

dan af hun werk over. De mensheid vermenigvuldigde zich met de jaren. Omdat ze met haar lawaai de hoofdgod Enlil verstoorde, besloot deze haar te vernietigen. Hij stuurde met tussenpozen verschillende plagen op de mensen af, maar omdat de god Enki zijn beschermeling onder de mensen, Atrahāsīs, elke keer de juiste adviezen gaf, kon de vernietiging worden afgewend. Uiteindelijk besliste Enlil tot een allesvernietigende vloed. Hierop volgt het Vloedverhaal. Het epos eindigt met maatregelen die de goden treffen om een nieuwe bevolkingsexplosie van de mensheid te voorkomen.

De oudste exemplaren van het epos komen uit de Oud-Babylonische periode⁶. Volgens VON SODEN⁷ was het epos echter enkele eeuwen ouder. Het *Atrahāsīs Epos* bleef tot in de tweede helft van het eerste millennium populair en kende in de loop der tijden verschillende versies⁸. Uit de Middel-Babylonische tijd dateren twee fragmenten, die een van de Oud-Babylonische versie afwijkend Vloedverhaal geven⁹. Uit de Neo-Assyrische tijd zijn twee versies bekend: één die op de Oud-Babylonische teruggaat en die we de ‘klassieke versie’ noemen en een andere, die van deze sterk afwijkt en als de ‘Laat-Assyrische redactie’ wordt aangeduid¹⁰. De teruggevonden tabletten uit de Neo-Babylonische periode¹¹ en de fragmenten uit de Laat-Babylonische tijd verschillen enkel in details van de Oud-Babylonische versie¹².

Een op *Atrahāsīs* gebaseerd Vloedverhaal werd geïntegreerd in de (Akkadische) Standaardversie van het *Gilgamesh Epos*¹³. Deze Standaardversie, die in de

6 Drie ervan zijn gedateerd onder de regering van Ammišaduqa (1646-1626). Deze drie tabletten, die samen het volledige epos – 1245 regels lang volgens het colofon van het derde tablet – omvatten, werden in Sippar gekopieerd door de leerling-schrijver KU-Aya; voor de precieze lezing van de naam, zie VON SODEN, *TUAT*, 3.2, p. 613 (Nur-Aya) en LAMBERT, in: LAMBERT & MILLARD, *Atra-ḫasis*, p. 31, n. 1 en *AfO*, 27 (1980), p. 71, n. 1 (Kasap-Aya). Het is uniek voor Mesopotamië dat een werk is bewaard gebleven dat volledig door één en dezelfde schrijver werd gekopieerd.

7 *TUAT*, 3.2, p. 612.

8 VON SODEN (*ZA*, 68 (1978), p. 51 en *TUAT*, 3.2, p. 612) meent dat er, naast de ‘standaardversie’ van KU-Aya, nog minstens één andere Oud-Babylonische versie bestond, vertegenwoordigd door slechts een klein fragment.

9 Cf. LAMBERT & MILLARD, *Atra-ḫasis*, p. 126-127 (Nippur) en p. 131-133 (Ugarit, in Syrië – een bewijs dat het verhaal, zoals het *Gilgamesh Epos*, ook in de perifere gebieden van de spijkerschriftcultuur circuleerde). Een mogelijk derde fragment werd in de Hittitische hoofdstad Hattusha gevonden; cf. SIEGELOVÁ, *ArOr*, 38 (1970), p. 138 en TAVERNIER, *Muséon*, 123 (2010), p. 7-18.

10 Resp. LAMBERT & MILLARD, *Atra-ḫasis*, p. 128-129 en p. 122-125. Alle tabletten van beide Assyrische versies komen uit de Bibliotheek van koning Assurbanipal (669-ca. 630) in Ninive.

11 GEORGE & AL-RAWI, *Iraq*, 58 (1996), p. 147-190 (bibliotheek in de Ebabbar-tempel in Sippar).

12 LAMBERT & MILLARD, *Atra-ḫasis*, p. 116-121 (ms. x en y, beide uit Babylon); BOCK & MÁRQUEZ ROWE, *AuOr*, 17-18 (1999-2000), p. 167-177 (onbekende herkomst) en CTMMA 2, nr. 42 (Babylon).

13 De gelijkenissen en verschillen tussen beide Vloedverhalen werden besproken door

Mesopotamische traditie aan Sîn-lēqi-unninni¹⁴, wordt toegeschreven, ontstond vermoedelijk in de 12de eeuw. Op zijn zoektocht naar het eeuwige leven komt Gilgamesh aan bij Utnapištim, de Vloedheld, die onsterfelijkheid geniet. Door Gilgamesh gevraagd hoe hij het eeuwige leven heeft verkregen, vertelt Utnapištim het verhaal van de Vloed (Tablet 11, r. 8-206). De oudst overgeleverde tabletten van de Standaardversie dateren uit de Neo-Assyrische periode. Het epos werd tot het einde van de spijkerschriftcultuur gekopieerd. Het jongst gedateerde tablet – een kopie van Tablet 10 – werd in Babylon in de Parthische tijd gekopieerd¹⁵. De tot dusver jongste kopie van Tablet 11 stamt uit de Neo-Babylonische periode¹⁶.

Reeds vóór de Standaardversie circuleerden verhalen over het bezoek van Gilgamesh aan Utnapištim¹⁷. Het is niet duidelijk of het Vloedverhaal reeds in die vroegere versies van het epos was geïntegreerd.

Het Vloedverhaal, zoals we dat in bovengenoemde drie werken terugvinden, gaat als volgt. De goden beslissen – op vraag van Enlil – de mensheid met een vloed weg te vagen. Gebonden door een eed van geheimhouding licht Enki/Ea, de god van de wijsheid en patroon van de mensheid, de Vloedheld, die onder verschillende namen is geattesteerd, indirect – vanachter een rietmuur – in. Hij beveelt de Vloedheld een schip te bouwen en met dieren, familie en ambachtslui aan boord te gaan. De Vloed breekt los, het schip strandt op een berg. De Vloedheld laat drie keer na elkaar een vogel los. De eerste twee keren terug, de derde niet: het water is gezakt. De Vloedheld brengt offers. De goden, hongerig omdat ze geen offers meer kregen, zwermen als vliegen rond de offergaven. Wanneer Enlil merkt dat er overlevenden zijn, ontsteekt hij in woede. Enki/Ea weet hem het onzinnige van de Vloed in te zien. Enlil verleent daarop de Vloedheld en zijn vrouw de onsterfelijkheid en plaatst hen in een verafgelegen gebied.

Spijkerschriftbronnen: de naam van de Vloedheld

De Vloedheld draagt in de drie Vloedverhalen verschillende namen. In het *Atraḥasīs Epos* heet de held *Atraḥasīs*. Dit is eigenlijk een epitheton, dat “de zeer

---

TIGAY, *Evolution of the Gilgamesh Epic*, p. 214-237.

14 Cf. de zgn. ‘Catalogo van werken en auteurs’, VI) r. 10 (ed. LAMBERT, *JCS*, 16 (1962), p. 66). Over Sîn-lēqi-unninni, zie BEAULIEU, in: MARZAHN & NEUMANN, *Assyriologica et Semitica*, p. 2-5.

15 CT 46, 30; zie ook BAK, nr. 148 en GEORGE, *Gilgamesh Epic*, p. 740.

16 CT 46, 35.

17 In een (Akkadische) Oud-Babylonische voorloper van de Standaardversie gaat Gilgamesh de veerman van Ūta-na’ištim (= Utnapištim) opzoeken, die hem naar de Vloedheld moet brengen (GEORGE, *Gilgamesh Epic*, p. 280-281). Deze episode werd later opgenomen in Tablet 10 van de Standaardversie. In twee Sumerische verhalen over Gilgamesh wordt gezegd dat Gilgamesh het verblijf van de Vloedheld bereikte: de *Dood van Gilgamesh* (versie uit de stad Meturan, *ETCSL*, Segment F, r. 15) en *Gilgamesh, Enkidu en de Onderwereld* (Meturan-versie, r. 57; ed. CAVIGNEAUX & AL-RAWI, *Gilgameš et la mort*, p. 27; zie ook p. 15: Ni, iv 6; uit Nippur); zie verder de Hittitische parafrase van het epos, geciteerd door GEORGE, *Gilgamesh Epic*, p. 25 en p. 24, n. 66.

wijze” betekent. Eenmaal in het Vloedverhaal van de Standaardversie van het *Gilgamesh Epos* wordt de Vloedheld ook Atrahāsīs genoemd¹⁸, een duidelijk bewijs dat dit verhaal van het *Atrahāsīs Epos* afhankelijk is. In de Sumerische traditie heet de Vloedheld Ziusudra, wat later Zisudra werd. De naam van Ziusudra vinden we in het *Sumerische Vloedverhaal*, waar hij koning en *gudu*-priester wordt genoemd¹⁹, in twee verhalen uit de Gilgamesh-cyclus²⁰ en in de *Ballade van vroege heersers*²¹. De naam komt later voor in een Akkadisch historisch omen dat in de apodosis zegt dat Gilgamesh, zoals Ziusudra, het leven zocht en naar hem op weg ging²². In de Oud-Babylonische redactie van de *Instructies van Shuruppak*, geschreven in het Sumerisch, is de naam van de zoon aan wie de wijze Shuruppak zijn levenslessen geeft, Ziusudra²³. Ziusudra is ten slotte de naam van de laatste koning vóór de Vloed in verschillende versies van de antediluviaanse koningslijst en in de *Kroniek der Dynastieën* (cf. GDB F 3).

In een (Akkadische) Oud-Babylonische voorloper van het *Gilgamesh Epos* heet de Vloedheld Ūta-na’ištīm²⁴. In de Standaardversie is dat Utnapištīm; zijn vader heet Ubār-Tutu²⁵. Utnapištīm, logografisch geschreven als UD ZI, is de Akkadische interpretatie van de Sumerische naam Ziusudra (geschreven als ZI-UD-SUD-RA₂, lett. “leven van verre dagen”)²⁶. In de Akkadische versie van de *Instructies van Shuruppak*, een vertaling uit de Middel-Assyrische periode van het Sumerische verhaal, heet de zoon die onderwezen wordt en in het Sumerische origineel Ziusudra heet, Utnapušte²⁷. De gelijkstelling tussen Ziusudra-Utnapištīm werd ook

18 Tablet 11, 197.

19 Op basis van een herstelling oppert RÖMER dat Ziusudra ook droomuitlegger is, maar dit is erg hypothetisch, zie TUAT, 3.1, p. 454, III, r. 21’ en opm. 21’b.

20 *De Dood van Gilgamesh* (Meturan-versie, ETCSL, Segment F, r. 15, 33 en 126) en *Gilgamesh, Enkidu en de Onderwereld* (Meturan-versie, r. 57; ed. CAVIGNEAUX & AL-RAWI, *Gilgameš et la mort*, p. 27; zie ook p. 15: Ni₁, iv 6; uit Nippur). Beide verhalen zijn, zoals het *Sumerische Vloedverhaal*, bekend door kopieën uit de Oud-Babylonische tijd.

21 r. 10 (OB-versie; ed. ETCSL) // r. 13 (MB-versie; ed. KÄMMERER, *šima milki*, p. 210-211). Voor de tekst, zie GDB F 3a.

22 Dit omen is fragmentarisch bewaard op een Middel-Assyrisch tablet uit Assur (KAR 434, rev. 6-7) en een Neo-Babylonisch tablet; ed. GEORGE, *Gilgamesh Epic*, p. 117-118.

23 ETCSL, r. 7-8, 74-75, 77-78, 144-145 en 147-148; zie ook ALSTER, *Instructions*, p. 26-68. In de oudere redacties uit de Vroeg-Dynastieke periode heeft deze zoon nog geen naam; zie de uitgave van deze tekst in ALSTER, *Instructions*, p. 11-25.

24 GEORGE, *Gilgamesh Epic*, p. 280-281.

25 Tablet 9, 6 en 11, 23; zie ook GDB F 3a.

26 Cf. TIGAY, *Evolution of the Gilgamesh Epic*, p. 229-230; BOTTÉRO, *L’épopée de Gilgameš*, p. 66, n. 3. ZI = *napištīm* en UD = *ut*. SUD-RA₂ (“ver”) werd met het Akkadische woord *rūqu* (“ver verwijderd”) vertaald, het epitheton dat de Vloedheld in de Standaardversie van het *Gilgamesh Epos* draagt, “Utnapištīm de ver verwijderde”. *Ut-napišti* betekent zelf “hij/ik heb het leven gevonden”; cf. GEORGE, *Gilgamesh Epic*, p. 152-153. Dit is een verwijzing naar het eeuwige leven dat de Vloedheld van de goden kreeg.

27 KAR 27, obv. 2 en 3; ed. LAMBERT, *BWL*, p. 95 en ALSTER, *Instructions*, p. 121-122.

in een Neo-Assyrische lexicale lijst vastgelegd²⁸. De naam van Utnapištim komt in gebroken context voor in de tekst bij de zgn. ‘Babylonische wereldkaart’, een ‘wereldkaart’ met legende en tekst bewaard op een Laat-Babylonisch tablet²⁹.

In een Laat-Babylonisch fragment van het *Atraḫasīs Epos* worden zowel de naam Ziusudra als Utnapištim genoemd. Wanneer Enlil na de Vloed naar de Vloedheld komt, zegt hij tegen deze: “Jij bent Ziusudra, laat [jouw naam] Utnapištim zijn”³⁰. De betekenis van Utnapištim (“Hij heeft het leven gevonden”) wordt hier expliciet gekoppeld aan het eeuwige leven dat Enlil de Vloedheld schenkt. Op deze manier verbindt de late versie de twee naamstradities met elkaar.

F 4a [Syncellus, *Ecloga chronographica*, p. 30, r. 24 – p. 32, r. 5 (ed. MOSSHAMMER)]

Ardates (Ἀρδάτου): corrupte vorm voor Otiartes, zoals de koning in de parallelle Armeense tekst (GDB F 4b) en GDB F 3a-b wordt geheten. Otiartes is, zoals we gezien hebben, de Griekse weergave van Ubārtutu.

Xisuthros (Ξίσουθρον): Griekse weergave van Ziusudra, de naam van de laatste antediluviaanse koning en van de Vloedheld in het voornoemde Laat-Babylonisch fragment van het *Atraḫasīs Epos*³¹. Zoals in de *Kroniek der Dynastieën* verbindt Berossos de traditie van de antediluviaanse koningen met de traditie van de Vloed. In Abydenus wordt de naam als Σίσουθρος (GDB F 3c) of Σεΐσιθρος (GDB F 4d) weergegeven; zie verder bij GDB F 3a, *Xisuthros*.

Kronos (τὸν Κρόνον): In de Mesopotamische Vloedverhalen is het de god Ea (Akk.; Sum.: Enki), die de Vloedheld waarschuwt voor de nakende catastrofe. In plaats van de Akkadische naam in het Grieks te transcriberen koos Berossos voor de identificatie met een Griekse god. Qua goddelijke ‘bevoegdheden’ hebben Ea, god van het vernuft en schutspatroon van de mensheid, en Kronos niets met elkaar gemeen. Berossos stelde Ea naar alle waarschijnlijkheid met Kronos gelijk, omdat beiden de vader waren van de hoofdgod van hun respectieve pantheon³². Kronos was de vader van Zeus, Ea die van Bēl-Marduk, die met Zeus werd geïdentificeerd. Berossos’ keuze voor Kronos kan mede bepaald zijn door het feit dat er voor Ea in het Griekse pantheon geen echte tegenhanger was.

28 CT 18, 30, iv 9: ZI-SUD₂-DA = UD-na-puṣ₂-te (de Middel-Assyrische vorm); cf. GEORGE, *Gilgamesh Epic*, p. 96.

29 CT 22, 48, obv. 10'. Een verbeterde editie werd verzorgd door HOROWITZ, *Cosmic Geography*, p. 20-25 en p. 402-403. In een Oud-Babylonische legende over Sargon van akkad staat dat deze koning naar het land van Utrapaštim ging (WESTENHOLZ, *Legends of the Kings of Akkade*, p. 102-103). Dit is mogelijk een andere naam voor Utnapištim; cf. GEORGE, *Gilgamesh Epic*, p. 152. De naam van Utnapištim overleefde de spijkerschriftcultuur: hij wordt genoemd in het Joodse Boek van de Reuzen; cf. GEORGE, o.c., p. 155.

30 CTMMA 2, nr. 42, v 17.

31 CTMMA 2, nr. 42, v 17.

32 Cf. BURSTEIN, *Berossos*, p. 20, n. 49.

Stond bij Xisuthros in zijn slaap (αὐτῷ κατὰ τὸν ὕπνον ἐπιστάντα): In alle versies van het Vloedverhaal lichtte Enki/Ea, gebonden door zwijgplicht, de Vloedheld op indirecte wijze in en gaf hem instructies: de god sprak niet tot de Vloedheld zelf, maar tot de rietmuur waarachter deze zich bevond³³. In de Oud-Babylonische versie van *Atraḫasīs* had Enki Atraḫasīs eerst een droom gezonden, waarvan deze de betekenis niet begreep³⁴. In het *Gilgamesh Epos* zegt Ea na de Vloed tot de goden dat hij Atraḫasīs hun beslissing in een droom had geopenbaard³⁵. Blijkbaar lag de Vloedheld te slapen, toen de god achter de rietmuur stond. Dit bevestigt Berossos' mededeling dat Zisuthros in zijn slaap werd ingelicht.

Vijftiende van de maand Daisios (μηνὸς Δαίσίου πέμπτη καὶ δεκάτη): Daisios is de tweede maand van de Macedonische kalender, die door de Seleucidische rijksadministratie werd gebruikt. De Macedonische maand werd gelijkgesteld met de tweede maand van de Babylonische kalender, t.w. Ayyaru (april/mei)³⁶. Het gebruik van de Macedonische naam illustreert hoe Berossos zijn werk aan een Grieks-Macedonisch publiek aanpaste.

In de spijkerschriftliteratuur is er geen datum voor de Vloed overgeleverd. Op grond van een weinig overtuigende benadering van de spijkerschriftteksten concludeert EMELIANOV³⁷ dat het begin van de Vloed volgens de Mesopotamische traditie in de winter werd gesitueerd. Ook TUBACH³⁸ plaatst de Vloed in de wintermaanden: de meteorologische omstandigheden in Mesopotamië in die periode passen veel beter bij de Vloed dan die in de periode april/mei. Berossos' datum is volgens TUBACH het gevolg van een fout in de tekstoverlevering. Het is o.i. echter verkeerd om het literaire Vloedverhaal te verbinden met concrete weersomstandigheden.

Berossos' datum van de Vloed sluit aan bij de Oudtestamentische traditie. Volgens *Genesis* 7,11 brak de Zondvloed in de tweede maand uit. Omdat de Joden verschillende kalenders gebruikten, werd die tweede maand verschillend gedateerd. Voor Josephus was de tweede maand de Macedonische maand Dios en de Hebreeuwse maand Marheshwan (oktober/november)³⁹. Volgens de Joodse cultische kalender, die op de Babylonische kalender was gebaseerd, was de tweede maand Iyyar, d.i. Ayyaru in het Akkadisch. Dit is in het apocriefe *Tweede Boek van Enoch* inderdaad de maand waarin de Vloed begon⁴⁰.

Wat de precieze dag betreft waarop de Vloed begon, bestaat er in de Joodse traditie geen eensgezindheid. Volgens de Hebreeuwse Bijbel was dat de 17de dag (*Gen.*, 7,

33 *Sumerische Vloedverhaal*, Segment C, r. 18-27 (ETCSL); *Atraḫasīs Epos*, OB-versie, Tablet 3, r. 20-35; *Gilgamesh Epos*, Tablet 11, r. 19-31.

34 OB-versie, Tablet 3, i 11-19.

35 Tablet 11, r. 197.

36 Zie ook GDB F 2, Loös.

37 NABU, 1999, nr. 43.

38 *Philologus*, 142 (1998), p. 114-122.

39 *Ant. Jud.*, 1, 80-81.

40 *2Enoch*, 73a J.

11), volgens 2Enoch, 73aJ de 18de, volgens de Septuagint en Josephus de 27^{ste}⁴¹. Een Joodse tekst die, zoals Berossos, de Vloed op de 15de laat beginnen, hebben we niet gevonden.

Het kan niet worden uitgesloten dat de datum bij Berossos een latere joods-christelijke interpolatie is. Toch is het o.i. waarschijnlijker dat Berossos hier op een Mesopotamische traditie steunde, die in de spijkerschriftteksten niet bewaard is. Deze traditie werd gedeeld met de Joden, die sinds de Babylonische Gevangenschap in nauw contact met de Mesopotamische cultuur stonden.

Begin, midden en einde van alle geschriften (διὰ γραμμάτων πάντων ἀρχὰς καὶ μέσα καὶ τελευτάς): Hiermee wordt de volledige inhoud van alle geschriften bedoeld. Berossos benadrukt hiermee dat niets van de schriftcultuur verloren ging. LAMBERT⁴² heeft gewezen op een mogelijke Akkadische parallel. In een tekst die over het reciteren van gebeden gaat, wordt voorgeschreven dat “het begin van de inscriptie en het einde ervan tweemaal moeten worden gereciteerd”. Hiermee wordt volgens LAMBERT de volledige inhoud van het opschrift bedoeld.

Te begraven en te verbergen... (ὀρύξαντα θεῖναι...): Zoals LAMBERT⁴³ reeds terecht opmerkte, komt dit verhaalelement alleen bij Berossos voor. Toch zijn er aanwijzingen dat de Babyloniër een Mesopotamische traditie volgde. Het colofon van een medische tekst schrijft de in de tekst beschreven zalven en verbanden toe aan de *apkallū* van vóór de Vloed⁴⁴, hetgeen impliceert dat kennis van vóór de Vloed niet verloren ging. De Neo-Assyrische koning Assurbanipal zegt over zichzelf dat hij stenen opschriften van vóór de Vloed bestudeerde⁴⁵. Op welke manier die opschriften de Vloed overleefden, wordt nergens uitgelegd. Op basis van een Joodse traditie kan worden vermoed dat die opschriften bewaard bleven, precies omdat ze op steen waren aangebracht. Volgens die Joodse traditie richtten de eerste mensen twee steles op: één uit baksteen en één uit steen⁴⁶. Op beide tekenden ze hun intellectuele verwezenlijkingen op. Dit deden ze, omdat Adam een grote catastrofe door vuur en één door water had voorspeld en ze hun kennis voor latere generaties wilden bewaren. Bij de Vloed zou de bakstenen stele worden verzwolgen, maar zou de stenen stele blijven bestaan.

De traditie dat de geschriften van vóór de Vloed door begraving werden gered, is misschien ingegeven door het Mesopotamische gebruik om in muren en onder vloeren van gebouwen zgn. ‘deposits’ te plaatsen, inscripties die de bouw en de naam van de opdrachtgever vereeuwigden⁴⁷. Deze teksten werden vaak bij

41 Resp. Gen., 7, 11 en Ant.Jud., 1, 81.

42 In: LAMBERT & MILLARD, *Atra-ḫasīs*, p. 137.

43 In: LAMBERT & MILLARD, *Atra-ḫasīs*, p. 137.

44 AMT 105, iv 21-22; cf. BAK, nr. 533 (Neo-Assyrische tijd).

45 STRECK, *Assurbanipal*, p. 256, r. 18.

46 Josephus, *Ant.Jud.*, 1, 70-71; zie ook het pseudepigrafische *Leven van Adam en Eva*, 50.

47 Cf. ELLIS, *Foundation Deposits*.

latere restauraties teruggevonden. Een heel mooi voorbeeld van een dergelijke ondergrondse bergplaats werd door archeologen op het einde van de 19de eeuw in het Ebabbar van Sippar blootgelegd. Onder de bitumenvloer van een voorkamer die grensde aan wat vermoedelijk het allerheiligste van de tempel was, werd op een diepte van 90 cm een kist met daarin drie voorwerpen gevonden⁴⁸. Het eerste was een steen met een reliëf van Šamaš, de zonnegod aan wie het Ebabbar gewijd was. Volgens de uitleg die, zo zegt de tekst, op bevel van koning Nabû-apla-iddina was aangebracht, dateerde de steen uit 856 v.C. Daarnaast zaten in de kist twee kleiafdrukken van het reliëf. Inscripties op de binnen- en buitenzijde van de kist beschreef de inhoud: “Beeld van Šamaš, de Heer van Sippar, die leeft in het Ebabbar.” Boven of in de buurt van de kist bevond zich vlak onder de vloer een tweede bergplaats, die door Nabonidus (555-539) tijdens restauratiewerken was aangelegd. Deze bergplaats was in de funderingen ingemetseld en bevatte eveneens drie voorwerpen: twee cilinders in klei met het bouwverslag van Nabonidus en een opschrift op steen die omwille van zijn vorm het ‘Kruisvormige momument van Maništušu’ wordt geheten. Zoals we in Hoofdstuk 3 gezien hebben (§2.5) is dit een vervalst opschrift op naam van deze Oud-Akkadische koning (2269-2255). Tot slot is het voorstelbaar dat, zoals moderne archeologen massa’s kleitabletten in Irak in de grond hebben teruggevonden, de oude inwoners van het Tweestromenland dat ook deden en dat daardoor voor hen teksten in de grond begraven en opgraven haast vanzelfsprekend was.

In de stad van de Zon, Si[s]para (ἐν πόλει Ἡλίου Σι[σ]πάροις): “Sippar van de Zon” (of: “Zonnegod”), Sippar ša Šamaš, was een van de benamingen van Sippar⁴⁹, de stad waarvan de Zonnegod Šamaš de patroon was. Sippar lag ca. 60 km ten noorden van Babylon en was in de Mesopotamische traditie een van de vijf antediluviaanse steden (cf. GDB F 3). Het was de enige uit die groep die in het eerste millennium belangrijk was. Abydenus (GDB F 4d) gebruikt de naam waarmee de gelijknamige stad in Egypte wordt aangeduid: Heliopolis (Ἡλίου πόλις).

Nergens in de spijkerschriftbronnen wordt gezegd dat vóór de Vloed alle geschriften in Sippar werden begraven. Wel is een traditie geattesteerd volgens dewelke Sippar niet door de Vloed werd verwoest. Dit kunnen we uit een zijdelingse opmerking in het *Erra Epos*, ook wel ‘Erra en Išḫum’ geheten⁵⁰, opmaken. Dit Akkadische verhaal, dat vermoedelijk in de 9de of 8ste eeuw v.C. tot stand kwam⁵¹, genoot in het eerste

48 Cf. JONKER, *Topography of Remembrance*, p. 157-159.

49 Cf. ZADOK, *RGTC*, 8, p. 272.

50 Editie: CAGNI, *Epopea di Erra*; vert. CAGNI, *Poem of Erra*; FOSTER, *Before the Muses*, p. 880-911.

51 Voor een discussie, zie CAGNI, *Epopea di Erra*, p. 37-45 en ID., *Poem of Erra*, p. 20-21. Hogere dateringen werden voorgesteld: 11de of 12de, zelfs 14de eeuw v.C. De oudste tabletten met het epos dateren uit de 8ste eeuw. Een pro-Babylon tendens kan in het epos worden onderkend. In zekere zin onderbouwt het de opperheerschappij van de stad en haar god Marduk: zonder hem wordt de kosmische orde door elkaar geschud en valt de wereld aan chaos ten prooi. Babylon krijgt van Erra de hegemonie over alle andere steden.

millennium een zekere populariteit: tekstemplaren werden op verschillende plaatsen in Assyrië en Babylonië teruggevonden⁵². De naam van de auteur van het epos, Kabti-ilāni-Marduk, is in de ‘Apkallu Lijst’, die in 165 v.C. werd opgesteld, opgenomen⁵³. Dit bewijst dat de man en zijn epos tot na Berossos’ tijd bekend bleven.

In het *Erra Epos* wordt het schrikbewind op aarde van de pestgod Erra, een hypostase van de oorlogsgod Nergal, beschreven. De god was er op slinkse wijze in geslaagd de macht van Marduk over te nemen. Bij de beschrijving van de verwoestingen en gruwelen waaraan de Mesopotamische steden ten prooi vielen, wordt van Sippar gezegd:

Wat Sippar betreft, de oeroude stad die de Heer der landen (= Enlil) niet door de Vloed liet overstromen, omdat ze hem dierbaar was.⁵⁴

De traditie die Sippar tot bewaarplaats van alle antediluviaanse literatuur maakte, kan hiermee in verband worden gebracht. Die traditie werd mogelijk ook etymologisch gefundeerd. In het Aramees, dat in de tweede helft van het eerste millennium in Babylonië de omgangstaal was, duidt de wortel *spr* het semantische veld van ‘schrijven’ aan⁵⁵. Met de wortel werd o.a. het Aramese woord voor “boek”, “geschrift” gevormd⁵⁶. Woordspel en etymologiseren waren voor de Mesopotamische geleerden van het eerste millennium gebruikelijke hermeneutische methoden bij de uitlegging en interpretatie van teksten.

Door het verbergen en later opgraven van alle geschriften werd de Babylonische cultuur door de Vloed niet weggevaagd. Deze traditie staat in schril contrast tot de visie, verwoord door Plato, dat de Griekse cultuur jong was, precies omdat ze in de loop der tijden door verschillende catastrofes was weggevaagd en alles opnieuw moest worden uitgevonden. Met de Babylonische traditie wilde Berossos naar alle waarschijnlijkheid zijn lezers ervan doordringen dat de Babylonische cultuur – ondanks de allesvernietigende Vloed – zeer oud – en dus zeer respectabel – was.

En hij moest een schip bouwen en... (καὶ ναυπηγησάμενον σκάφος...): De instructies die Kronos aan Xisuthros geeft en de uitvoering ervan lopen in grote lijnen zeer parallel met het relaas in de verschillende spijkerschriftverhalen.

52 Assyrië: Assur, Ninive, Ḫusirina (Sultan Tepe) en Tarbisu (noordwesten van Ninive); Babylonië: Babylon, Ur en Meturan (Tell Haddad, in het Diyala-gebied, in het oosten van Mesopotamië); cf. HRUŠKA, *ArOr*, 42 (1974), p. 357-359 en MÜLLER, *TUAT*, 3.2, p. 781. Vele kopieën waren schoolteksten, hetgeen wijst op het ‘canonieke’ karakter van het epos.

53 VAN DIJK, *UVB*, 18 (1962), p. 44, r. 13. Voor Kabti-ilāni-Marduk, zie GDB F 1a, *Proëmium*. Voor de ‘Apkallu Lijst’, zie GDB F 3, *Spijkerschriftbronnen: antediluviaanse wijzen*.

54 Tablet 4, 50.

55 Cf. KNOBLOCH, *Glotta*, 63 (1985), p. 1.

56 Woorden op basis van deze wortel werden in het Neo- en Laat-Babylonisch overgenomen: *sepēru* (“schrijven (in het Aramees)”); *sepīru* (“schrijver op perkament (in het Aramees)”); *sipru* (“document”).

Met zijn verwanten en naaste vrienden inschepen (ἐμβῆναι μετὰ τῶν συγγενῶν καὶ ἀναγκαίων φίλων): Dit lijkt de weergave te zijn van “familie en clan” (*kimtu u salātu*), zoals in de ‘klassieke’ Neo-Assyrische redactie van *Atraḫasīs* en in het *Gilgamesh Epos* staat. Beide voegen eraan toe dat ook nog vaklui van elke stiel werden ingescheept⁵⁷. Hierdoor ging de ambachtskennis van vóór de Vloed niet verloren.

Eten en drinken inladen (ἐνθέσθαι δὲ βρώματα καὶ πόματα): De ‘klassieke’ Neo-Assyrische versie van *Atraḫasīs* noteert dat de Vloedheld zijn gerst, goederen en bezittingen aan boord moest brengen⁵⁸. In het *Gilgamesh Epos* laadt de Vloedheld al zijn bezittingen, zilver en goud in⁵⁹.

Zowel gevleugelde dieren als viervoeters aan boord brengen (ἐμβαλεῖν δὲ καὶ ζῶα πτηνὰ καὶ τετράποδα): De Armeense vertaling voegt “wilde dieren” toe (GDB F 4b). In het *Gilgamesh Epos* beveelt Ea “het zaad van alle leven” aan boord te brengen⁶⁰. Het epos en de ‘klassieke’ Neo-Assyrische versie van *Atraḫasīs* spreken enkel over het aan boord brengen van wilde dieren⁶¹. De Oud-Babylonische versie van *Atraḫasīs* noemt vogels, wilde dieren en waarschijnlijk ook vee⁶². De toevoeging van “wilde dieren” in de Armeense vertaling is daarom als authentiek te beschouwen.

Als hem gevraagd werd waarheen hij voer (ἐρωτώμενον δὲ ποῦ πλεῖ): In het *Gilgamesh Epos* vraagt de Vloedheld aan Ea wat hij zijn stadsgenoten moet antwoorden, wanneer die vragen zouden stellen over zijn voorbereidingen⁶³. Ea raadt hem aan te zeggen dat, omdat de god Enlil hem haat, hij de stad verlaat om in de Apsû bij Ea te gaan wonen⁶⁴. Over de mensen zal overvloed worden uitgestort – een ogenschijnlijk positieve boodschap⁶⁵.

Met een lengte van 5 stadia en een breedte van 2 stadia (τὸ μὲν μῆκος σταδίων πέντε,

57 LAMBERT & MILLARD, *Atraḫasīs*, p. 128, r. 8 en *Gilgamesh*, Tablet 11, r. 85-86.

58 LAMBERT & MILLARD, *Atraḫasīs*, p. 128, r. 7.

59 Tablet 11, r. 81-83.

60 Tablet 11, r. 27.

61 LAMBERT & MILLARD, *Atraḫasīs*, p. 128, r. 9 en *Gilgamesh*, Tablet 11, r. 86.

62 Tablet 3, ii 35-37.

63 Tablet 11, r. 35-47.

64 In de Oud-Babylonische versie van *Atraḫasīs* legt *Atraḫasīs* aan de oudsten van de stad de reden van die haat uit: Enlil en Enki leven in onmin en daarom moet de Vloedheld, die Enki's dienaar is, vertrekken (OB-versie, Tablet 3, i 39-50).

65 De tekst noemt zwermen van vogels, vissen, gebak en een stortbui van graan. De passage is dubbelzinnig en kan zowel positief als negatief worden uitgelegd. Vogels en vissen vielen soms uit de hemel bij hevige stormen; cf. FOSTER, *Before the Muses*, p. 248, n. 1. Het woord voor “gebak” (*kukku*) kan ook “duisternis” betekenen en er is een woordspel tussen *kibātu* (“graan”) en *kabattu* (“ziekte”, “ellende”); cf. VANSTIPHOUT, *Epos van Gilgameš*, p. 139; zie ook GEORGE, *Gilgamesh Epic*, p. 510-512.

τὸ δὲ πλάτος σταδίων δύο): De Armeense tekst spreekt over een lengte van 15 boogscheuten of stadia (GDB F 4b). Berossos gebruikt hier een Griekse lengtemaat. De lengte van een *stadion* kon variëren; gemiddeld was het 180 meter. De hier gegeven afmetingen van het schip hebben geen parallel. In *Atraḫasīs* en *Gilgamesh* heeft het schip in lengte en breedte gelijke afmetingen en heeft het dus een kubusvorm⁶⁶. In de Oudtestamentische traditie is de ark 300 el lang en 50 el breed⁶⁷.

De vloed kwam... (γενομένου δὲ τοῦ κατακλυσμοῦ...): De beknoptheid – ongetwijfeld een gevolg van het inkorten – staat in schrill contrast tot de spijkerschriftverhalen, waarin de Vloed en haar vernietigende werking zeer beeldrijk worden geschilderd. Zes dagen en zeven nachten razen de stormen⁶⁸. Op de zevende dag stopt de storm. Volgens Abydenus (GDB F 4d) duurde de Vloed drie dagen (cf. *infra*).

Liet Xisuthros enkele vogels los... (τῶν ὀρνέων τινὰ τὸν Ἰίσουθρον ἀφιέναι...): Het *Sumerische Vloedverhaal* laat deze episode weg. Alle versies van *Atraḫasīs* zijn in dit deel van het epos lacuneus. In het *Gilgamesh Epos* liet de Vloedheld – nadat het schip op een berg was gestrand – achtereenvolgens één duif, één zwaluw en één raaf los. De twee eerste vonden geen plaats om te landen en keerden terug. De raaf bleef weg⁶⁹. Bij Berossos is er sprake van een geleidelijke opbouw: geen land → een beetje land (modder) → land. Deze opbouw vinden we ook in de Oudtestamentische traditie. In *Gen.* 8, 11 keert de tweede vogel, een duif, terug met een olijftak in haar bek – een teken dat het water zich aan het terugtrekken was.

Volgens de overgeleverde tekst liet Xisuthros de vogels meteen na het einde van de Vloed los. In het *Gilgamesh Epos* liet Utnapištim de eerste vogel pas op de zevende dag na het einde van de Vloed los (Tablet 11, 142-147).

Na enkele dagen (μετά τινος ἡμέρας): De Armeense vertaling van Abydenus (GDB F 4e) specificceert dit tot drie dagen. Het *Gilgamesh Epos* vermeldt niet na hoeveel tijd de Vloedheld een tweede vogel uitzond.

Met modder aan hun poten (τοὺς πόδας πεπηλωμένους): Dit detail, niet vermeld in de spijkerschriftverhalen, is ook te vinden bij Josephus⁷⁰. Het *Eerste Boek der Sibyllijnse Orakels*, een joods-christelijk werk uit de eerste eeuwen van onze jaartelling, schrijft dat de duif kort op de natte – en dus modderige – aarde rustte⁷¹. Beide vermelden

66 Resp. OB-versie, Tablet 3, i 26 en *Gilgamesh Epos*, Tablet 11, r. 28-30. Het *Gilgamesh Epos* zegt dat de oppervlakte van het schip 10 ikû, ongeveer 36 are, was (Tablet 11, r. 57-58).

67 *Gen.*, 6, 15.

68 *Gilgamesh Epos*, Tablet 11, r. 128 en 130 (var.: zes dagen en zes nachten). *Atraḫasīs*, OB-versie, Tablet 3, iv 24 en het *Sumerische Vloedverhaal* (D, r. 3) tellen zeven dagen en zeven nachten.

69 *Gilgamesh Epos*, Tablet 11, r. 148-156.

70 *Ant.Jud.*, 1, 92.

71 *Sib.Or.*, 1, 249-250.

overigens, zoals in *Genesis*, ook de olijftak. THACKERAY⁷² vermoedde dat Josephus het detail van modderige poten aan Berossos had ontleend. COLLINS⁷³ dacht in het geval van de *Sibyllijnse Orakels* ook aan Babylonische invloed. Het is o.i. aannemelijker dat Berossos, Josephus en de *Sibyllijnse Orakels* op een gemeenschappelijke Joods-Babylonische traditie teruggaan.

Hij ging met zijn vrouw ... aan land (ἐκβῆναι μετὰ τῆς γυναικός ...): Dit staat niet in het *Sumerische Vloedverhaal* en het *Gilgamesh Epos*. Alle versies van het *Atrahasis Epos* zijn op dit punt lacuneus. In het *Gilgamesh Epos* offert de Vloedheld op de top (lett. “ziggurat”) van de berg waarop het schip is gestrand⁷⁴. Enlil komt daarop naar de boot en haalt de Vloedheld en zijn vrouw eruit (cf. *infra*)⁷⁵.

Daarna verdween hij (γενέσθαι - ἀφανῆ): Verderop wordt uitgelegd wat er gebeurd was. Dankzij de spijkerschriftverhalen kunnen we deze passage beter begrijpen.

Toen de groep van Xisuthros niet terugkeerde... (τοὺς δὲ ὑπομείναντας...): De volgende episode is niet in de spijkerschriftverhalen terug te vinden. In het *Gilgamesh Epos* en een Laat-Babylonische versie van *Atrahasis* haalt Enlil de Vloedheld en zijn vrouw uit de boot en neemt hen mee⁷⁶. De teksten reppen met geen woord over de familie, clan en ambachtslieden, die op het schip achterbleven. In hun lot waren die teksten niet geïnteresseerd. Zoals we hieronder zullen betogen, circuleerden in Mesopotamië verhalen waarin het lot van de achterblijvers werd beschreven. Berossos is daarvan de enige tot ons gekomen getuige.

Een stem uit de lucht (φωνὴν δὲ ἐκ τοῦ ἀέρος): Voor deze stem die de overblijvers instrueert en daarbij wijst op een lotsbepaling, hebben we geen parallellen gevonden. Het is onduidelijk wie tot deze overlevenden sprak.

Op weg om bij de goden te wonen (πορεύεσθαι μετὰ τῶν θεῶν οἰκήσοντα): In het *Gilgamesh Epos* en een Laat-Babylonisch fragment van *Atrahasis* haalt Enlil de Vloedheld en zijn vrouw uit het schip en schenkt hen goddelijke onsterfelijkheid:

Vroeger was Utnapištim (deel van) de mensheid, nu zullen Utnapištim en zijn vrouw worden zoals wij, goden.⁷⁷

Beiden worden meegenomen en gevestigd “ver weg, aan de monding der rivieren”⁷⁸. De plaats wordt ergens in het oosten, aan de overkant van de Wateren des Doods

⁷² Josephus, I, p. 44-45, opm. b.

⁷³ In: CHARLESWORTH, *Old Testament Pseudepigrapha*, I, p. 334.

⁷⁴ Tablet 11, r. 157-160.

⁷⁵ Tablet 11, r. 199-206; zie ook de Laat-Babylonische versie van *Atrahasis* uit Babylon, CTMMA 2, nr. 42, v 15-20.

⁷⁶ Resp. Tablet 11, r. 199-206 en CTMMA 2, nr. 42, v 15-20.

⁷⁷ *Gilgamesh Epos*, Tablet 11, r. 203-204.

⁷⁸ *Gilgamesh Epos*, Tablet 11, r. 205-206. De tekst vermeldt alleen Utnapištim, maar uit het verhaal blijkt dat zijn vrouw bij hem woont (b.v. r. 214-215).

gesitueerd. In de ‘Babylonische wereldkaart’, bewaard op een Laat-Babylonisch tablet, wordt Utnapištim vermeld, maar omdat de context beschadigd is, weten we niet of hier Utnapištim’s verblijfplaats werd gelocaliseerd⁷⁹. In het *Sumerische Vloedverhaal* verlenen de goden An en Enlil enkel Ziusudra het eeuwige leven en vestigen hem in een overzees land in het oosten, nl. Dilmun (het huidige Bahrein)⁸⁰.

Zowel zijn vrouw als zijn dochter en de stuurman ... dezelfde eer (τῆς δὲ αὐτῆς τιμῆς καὶ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ καὶ τὴν θυγατέρα καὶ τὸν κυβερνήτην): In het *Gilgamesh Epos* en het voornoemde Laat-Babylonische fragment van *Atraḥasīs* wordt ook aan de vrouw van de Vloedheld het eeuwige leven verleend. In het *Gilgamesh Epos* is er sprake van de veerman van Utnapištim, Ur-šanabi, die Gilgamesh naar de Vloedheld overzet⁸¹. Berossos volgt hier een traditie die uitlegt hoe deze Ur-šanabi op die plaats was terechtgekomen: hij was de stuurman van de ark en was nadien mee met de Vloedheld en zijn vrouw overgeplaatst. Nergens in de spijkerschriftliteratuur is er sprake van de dochter van de Vloedheld, die met hem meegaat⁸².

Trokken te voet naar Babylon (πεζῇ πορευθῆναι εἰς Βαβυλῶνα): Letterlijk “Babylon”, maar de plaatsnaam is hier als “Babylonië” op te vatten, zoals uit het vervolg van het verhaal duidelijk wordt. De overgeleverde Vloedverhalen lichten ons niet in over wat er na de overplaatsing van de Vloedheld en zijn vrouw met de andere opvarenden gebeurde. De auteurs van *Atraḥasīs* en *Gilgamesh* hadden voor deze invalshoek geen enkele belangstelling. Het *Sumerische Vloedverhaal* breekt op dit punt af. De tekst schrijft wel dat vóór Ziusudra’s verdwijning meer en meer dieren aan land gingen⁸³.

Andere spijkerschriftteksten spreken over het herstel van de oude orde. Schrijft de *Kroniek der Dynastieën* bij het begin der tijden dat het koningschap uit de hemel neerdaalde, dan gebruikt hij dezelfde bewoordingen na het Vloedverhaal. De tekst beschreef vóór deze herinvoering van het koningschap dat de oude orde terugkeerde, maar deze passage is te beschadigd om te weten hoe de *Kroniek* dat precies verwoordde⁸⁴. In het *Erra Epos* herstelt Marduk na de Vloed, die hij zelf had veroorzaakt, de oude orde: hij restaureert zijn tempel in Babylon, Esagila, en zijn standbeeld⁸⁵. De tekst vermeldt hierbij de overlevenden van de Vloed: zij waren

79 CT 22, 48, obv. 10'; ed. HOROWITZ, *Cosmic Geography*, p. 20-25 en p. 402-403. Zie GDB F 1a, *Proemium*.

80 ETCSL, Segment E, r. 6-11.

81 Voor het eerst vermeld in *Gilgamesh Epos*, Tablet 10, r. 87.

82 LIGHTFOOT (*Sibylline Oracles*, p. 216) suggereert dat hiermee de Sibylle wordt bedoeld, overlevende van de Vloed die in het *Derde Boek van de Sibyllijnse Orakels* “bloedverwante” van Noë wordt genoemd (*Sib.Or.*, 3, 827; cf. BUITENWERF, *Book III of the Sibylline Oracles*, p. 299-300). Het boek localiseert deze Sibylle echter in Babylon en niet in een verafgelegen gebied; zie verder de *Excursus* hieronder.

83 ETCSL, Segment E, r. 3.

84 Cf. GLASSNER, *Chronicles*, nr. 5, ii 6'-9'.

85 *Erra Epos*, Tablet 1, r. 136-148. Het is echter niet volledig zeker of het hier om de echte

ooggetuigen van deze restauratie.

Waarschijnlijk circuleerden in Babylonië verhalen die de lotgevallen van de overlevenden van de Vloed tot onderwerp hadden en beschreven hoe dezen de beschaving terugbrachten. Deze verhalen, waarop Berossos steunde, zijn echter niet bewaard gebleven. In de Oudtestamentische traditie vinden we een met Berossos parallel relaas. *Genesis* schrijft dat de mensen na de Vloed uit het oosten wegtrokken en zich in een vlakte in Sinear – waarmee Babylonië wordt bedoeld – vestigden⁸⁶. In het *Boek der Jubileeën*, een bewerking van *Genesis*, gaan de overlevenden van de Vloed van het land van Ararat, waar de ark was gestrand, naar het oosten, naar Sinear⁸⁷. Ook Josephus schrijft dat ze uit de bergen afdaalden en zich eerst in de vlakte van Senaär (= Sinear) vestigden⁸⁸. De *Targum Onqelos* schrijft dat de overlevenden in het begin van hun migraties een vlakte in het land van Babel vonden⁸⁹.

Een heel plausibele verklaring voor de parallellen tussen het relaas in de Oudtestamentische traditie en bij Berossos is dat beide uit dezelfde verhalen putten, die in de Joods-Babylonische ‘mengcultuur’ circuleerden.

Een deel van dit schip... om kwaad af te weren: zie ook GDB F 4c. Het relaas over de overlevenden van de Vloed wordt onderbroken door een paradoxografische uitweiding. Paradoxografie, het vertellen van wonderverhalen, was zeer populair in de hellenistische en Romeinse periode. Zoals we gezien hebben, had Alexander Polyhistor bij het exciperen van zijn bronteksten veel belangstelling voor dergelijke details⁹⁰. De spijkerschriftliteratuur had weinig aandacht voor dit soort informatie, maar dit kan worden verklaard door haar traditionele karakter. Het is aannemelijk dat dit soort verhalen in Babylonië in de mondelinge traditie en in de ‘volksliteratuur’ (in het Aramees) in omloop waren. Naast Berossos vermeldt ook Nicolaus van Damascus, die in de tijd van keizer Augustus leefde, dat resten van de ark nog lange tijd bewaard bleven⁹¹.

In de bergen van de Cordyaei van Armenië (ἐν τοῖς Κορδυαίων ὄρεσι τῆς Ἀρμενίας): “Berg van de Cordyaei” in GDB F 4c. In het *Gilgamesh Epos* strandt het schip op de berg Nimuš (Tablet 11, 142-143)⁹². De naam komt ook in andere spijkerschriftteksten voor: de berg wordt o.a. vermeld in de Annalen van de Assyrische koning Assurnasirpal II

Vloed gaat dan wel een grote catastrofe, die metaforisch ‘vloed’ wordt genoemd; cf. FOSTER, *Before the Muses*, p. 887, n. 5.

⁸⁶ *Gen.*, 11, 2.

⁸⁷ *Jub.*, 10, 19.

⁸⁸ *Ant.Jud.*, 1, 109-110.

⁸⁹ *Targum Onqelos* bij *Gen.*, 11, 2.

⁹⁰ Cf. TROIANI, *Due studi*, p. 22-39.

⁹¹ FGrH 90 F 72; geciteerd samen met Berossos door Josephus (*Ant.Jud.*, 1, 94).

⁹² Cf. STRECK, *RLA*, 9, p. 589-590, s.v. *Nišir*. Voor de lezing van de naam als ‘Nimuš’ i.p.v. ‘Nišir’, zie LAMBERT, *RA*, 80 (1986), p. 185-186.

(883-859)⁹³. De berg wordt ten noorden van Mesopotamië gesitueerd, in het gebied dat in de klassieke Oudheid Armenië heette. De precieze ligging is onduidelijk. ‘Cordyaiei’ is waarschijnlijk een variant voor ‘Gordyaiei’, een volk in Armenië, dat op de linkeroever van de Eufraat leefde⁹⁴. De “bergen van de Gorthyaei”, die tussen Armenië en Mesopotamië liggen, zijn waarschijnlijk een andere benaming voor deze bergen⁹⁵.

De naam bij Berossos is verwant aan die in de rabbijnse traditie: Cordyene (Kardu)⁹⁶. Het kan niet worden uitgesloten dat een latere Joodse gebruiker de tekst van Berossos aan deze rabbijnse traditie aanpaste. Op grond van de parallellen tussen het relaas van Berossos en dat in de Oudtestamentische traditie is het echter aannemelijker dat Berossos zelf de naam “berg(en) van de Cordyaei” gebruikte. Bovendien worden de C/Gordyaiei ook in de klassieke literatuur vermeld.

Bitumen ... als amuletten (ἄσφαλτον ... πρὸς τοὺς ἀποτροπιασμούς): In Mesopotamië werd bitumen in magie en geneeskunde gebruikt⁹⁷. In magische rituelen werden figurines van bitumen ingezet. In geneeskunde werd het gebruikt om bloedende wonden te dichten⁹⁸.

Groeven de geschriften uit Si[s]para op (τά τε ἐκ Σι[σ]πάρων γράμματα ἀνορύξαι): Met de mededeling dat de overlevenden in Sippar de geschriften, die daar vóór de Vloed waren begraven, opgroeven, maakt Berossos duidelijk dat de Babylonische cultuur na de Vloed een voortzetting van de antediluviaanse is en dus tot het begin der tijden, toen Oannes alle cultuur bracht (cf. GDB F 1a-b), terugreikt.

Ze stichtten vele steden (πόλεις πολλὰς κτίζοντας): Dit wordt ook geïmpliceerd in de Oudtestamentische traditie. *Genesis* zegt dat het rijk van Nimrod, in die traditie de eerste heerser na de Vloed, in de steden Babylon, Uruk, Agade en Kalne in Sinear (d.i. Babylonië) lag. Die steden kunnen pas na de Vloed – door de overlevenden – zijn gesticht. Van daaruit stichtte Nimrod, zo gaat *Genesis* verder, verschillende steden in Assyrië (*Gen.*, 10, 8-12).

Ze stichtten opnieuw Babylon (πάλιν ἐπικτίσαι τὴν Βαβυλῶνα): Een parallel vinden

93 RIMA 2, p. 204, r. 34, 36, 37 en 39 (campagne in 882 v.C.). De berg wordt ook genoemd in een magische tekst, waar hij als “berg van de Guti” wordt omschreven (IIR 51, nr. 1, r. 21). Voor de Guti, zie GDB F 5a.

94 Plut., *Luc.*, 21, 2; 26, 1; 29, 3. Dit volk kan waarschijnlijk worden geïdentificeerd met de ‘Karduchoi’, voor het eerst vermeld bij Xenophon (*An.*, 3, 5, 15 en 17); zie WIESEHÖFER, *NP*, 4, kol. 1149, s.v. *Gordyaia*.

95 Plut., *Alex.*, 31, 10.

96 Cf. *Midrash Gen. Rabbah*, 33, 4; *Targum Onqelos* en *Jerusalem Targum* bij *Gen.*, 8, 4 en *Tosefta* bij *2Kon.*, 19, 37. *Gen.*, 8, 4 spreekt zelf over “de bergen van Ararat”.

97 Voor tekstattestaties, zie CAD, I, p. 311b, s.v. *ittû* A, e) en f).

98 Cf. de Griekse arts Galenus, *De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus*, 11, 2, 10 (ed. KÜHN, *Claudii Galeni opera omnia*, 11, p. 375).

we bij Pseudo-Eupolemus, die vermoedelijk in de 2de eeuw v.C. leefde. Hij schrijft dat de overlevenden van de Vloed eerst een stad, Babylon, stichtten (FGrH 724 F 1). Van de steden die door de overlevenden van de Vloed gesticht werden, wordt Babylon door Berossos expliciet genoemd. Dit is een duidelijke aanwijzing dat hij zich in zijn werk op de geschiedenis van die stad focuste.

Die leugens verkondigde in zijn Chaldaica (τοῦ τὰ Χαλδαϊκὰ ψευδηγοῦροντος): Op grond van het Oude Testament concludeerde Syncellus dat er vóór de Vloed in Babylonië geen mensen leefden. Er kon dus ook geen sprake zijn van, zoals Berossos schrijft, een Babylonisch koninkrijk vóór de Vloed. Alles wat Berossos daarover vertelde, is dus gewoon leugen, bedoeld om de eigen geschiedenis te verheerlijken.

F 4b [Eusebius, *Chronik* [Arm.], p. 10, r. 17 – p. 12, r. 5]

De Armeense vertaling dubbelt bijna volledig de tekst van Syncellus. De naam van Sippar is in eerstgenoemde beter overgeleverd dan bij de Byzantijn, nl. “zonnestad van de Sipareërs” (i.p.v. Sispara bij Syncellus). In de Armeense vertaling moest Xisuthros, naast vogels en viervoeters, ook wilde dieren aan boord brengen. In GDB F 4a hebben we gezien dat dit detail, dat Syncellus niet vermeldt, op Berossos teruggaat.

Hij vroeg waarheen hij ... zou varen. Hij kreeg het antwoord (Gefragt habe er, wohin ... er schiffen werde; Antwort sei ihm geworden): Zoals we in GDB F 4a gezien hebben, geeft Syncellus een andere tekst. Dankzij de spijkerschriftbronnen weten we dat Syncellus’ versie correct is.

F 4c [Josephus, *Antiquitates Judaicae*, 1, 93]

Zie F 4a.

De gelijkenissen tussen dit citaat in Josephus en de passage in het Polyhistor-excerpt bij Eusebius (GDB F 4a-b) bewijzen dat Josephus zich op de epitome van Alexander Polyhistor baseerde. Een detail kan deze afhankelijkheid verder onderbouwen. Het woord τοὺς ἀποτροπιασμοί (mv.; “amuletten”) is zeldzaam. Het komt wel nog op een andere plaats in het werk van Polyhistor voor⁹⁹.

F 4d [Eusebius, *Praeparatio Evangelica*, 9, 12, 1-5]

Seisithros (Σείσιθρος): cf. GDB 4a, Xisuthros.

In Heliopolis, in Sippara (ἐν Ἡλίου πόλει τῇ ἐν Σιπάρουσιν): ‘Sippara’ is een accurate weergave van ‘Sippar’. De toevoeging onderscheidt de stad ook van Heliopolis in Egypte. Zie verder GDB F 4a, *Stad van de Zon*, Si[s]para.

Voer hij meteen naar Armenië (εὐθέως ἐπ’ Ἀρμενίης ἀνέπλωε): De versie van Abydenus

⁹⁹ *Philosophorum Diadochai* (FGrH 273 F 93).

is hier duidelijk corrupt, zoals uit GDB F 4a en de spijkerschriftbronnen blijkt.

Op de derde dag (τρίτῃ δὲ ἡμέρῃ): De spijkerschriftverhalen geven een andere duur van de Vloed. Volgens het *Gilgamesh Epos* duurde de Vloed zes dagen en zeven nachten. Op de zevende dag ging de storm liggen¹⁰⁰. De Oud-Babylonische versie van *Atraḫasīs* en het *Sumerische Vloedverhaal* tellen zeven dagen en zeven nachten¹⁰¹. Het getal ‘3’ had in de Grieks-Romeinse wereld een symbolische waarde, terwijl dat in Mesopotamië voor het getal ‘7’ gold. Daarom is het twijfelachtig of “drie” op Berossos teruggaat. Of zou het kunnen zijn dat hij met het oog op zijn Griekssprekend publiek het Mesopotamische symbolische getal verving door het Griekse equivalent?

Een derde groep ... de poten vol met modder (τῇσι τρίτῃσι ... πηλοῦ κατάπλεοι τοὺς ταρσοῦς): In GDB F 4a was het de tweede groep vogels die met modder aan de poten terugkeerde; de derde keerde niet meer terug. De tekst is duidelijk corrupt. De Armeense vertaling (GDB F 4e) wijkt hier van de Griekse tekst af: zij zegt dat Sisithros na drie dagen een tweede groep vogels losliet, die met modderige poten terugkeerde, en spreekt niet over een derde keer. We geven aan deze versie de voorkeur, omdat die beter met GDB F 4a-b te rijmen valt: Abydenus’ tekst werd, in vergelijking met Syncellus, sterk ingekort en om die reden blijft de derde groep vogels onvermeld. Meteen daarna wordt gezegd dat de goden Seisithros uit de mensenwereld lieten verdwijnen.

F 4e [Eusebius, *Chronik* [Arm.], p. 16, r. 8-29]

De scheepskapiteins van God (die Schiffsführer von Gott): Dit is duidelijk een misinterpretatie van de Griekse brontekst. Zie ook KARST, *Chronik*, p. 244, Z-B 41.

Na een rust van drie verdere dagen (drei weitere Tage gerastet habend): “enkele dagen” in GDB F 4a-b. Het *Gilgamesh Epos* vermeldt niet na hoeveel dagen Utnapištim de tweede vogel uitzond. Abydenus’ tekst werkt met perioden van drie dagen: de Vloed duurde drie dagen en drie dagen na de eerste vrijlating laat de Vloedheld de tweede groep vogels vliegen. Of deze sequens van drie dagen op Berossos teruggaat, lijkt onwaarschijnlijk. In de Mesopotamische literatuur duurde de stereotiepe perioden zeven dagen.

CONCLUSIE

Uit de Mesopotamische literatuur zijn verschillende werken overgeleverd, waarin het Vloedverhaal behandeld wordt (*Sumerische Vloedverhaal*, *Atraḫasīs*, Standaardversie van het *Gilgamesh Epos*). Deze komen over het algemeen in grote lijnen met elkaar overeen. Vooral de verhalen in *Atraḫasīs* en *Gilgamesh* vertonen

¹⁰⁰ *Gilgamesh Epos*, Tablet 11, r. 128 en 130 (var.: zes dagen en zes nachten).

¹⁰¹ *Atraḫasīs*, OB-versie, Tablet 3, iv 24; *Sumerische Vloedverhaal*, Segment D, r. 3.

grote parallellen. Berossos' versie volgt de Mesopotamische Vloedverhalen vrij trouw. Daarnaast bevat zijn relaas elementen die we in de spijkerschriftverhalen niet vinden. Het begraven van alle geschriften in Sippar kan met andere tradities die we uit de spijkerschriftteksten kennen, worden verbonden. Berossos geeft verder een precieze datering van het begin van de Vloed en schetst het lot van de overlevenden van de Vloed na de apotheose van de Vloedheld. Voor beide zijn er parallellen in de Oudtestamentische traditie. We vermoeden dat Berossos hier Babylonische tradities volgde, die naast de spijkerschriftcultuur bloeiden en met Joden werden gedeeld. Ook in het geval van de uitweiding over de wrakstukken van de ark die de tijd doorstonden en over de heilzame werking van het bitumen van het schip gaan we van een Babylonische populaire traditie uit.

EXCURSUS: HET GEÏNTERPOLEERDE VERHAAL VAN DE TOREN VAN BABEL

Na de Vloed volgt bij Polyhistor (FGrH 680 F 4a-b) en Abydenus (FGrH 685 F 4a-b) het verhaal van de Toren van Babel en de Strijd der Titanen. In het excerpt van Polyhistor wordt deze passage niet aan Berossos toegeschreven, maar aan de Sibylle, in de Grieks-Romeinse traditie een legendarische profetes (cf. GDB T 6a-c): "De Sibylle zegt". Het staat zonder enige twijfel vast dat het door haar geciteerde verhaal in Berossos' tekst werd ingeschoven en dus niet van hemzelf is. Er zijn immers geen aanwijzingen voor een Babylonische oorsprong van deze Sibylle en haar verhaal¹⁰².

De vraag rijst wie voor deze invoeging verantwoordelijk was. In principe kan dat Alexander Polyhistor zelf zijn geweest, een latere gebruiker van zijn epitome of de auteur van de versie van Berossos' werk die door Polyhistor als brontekst werd gebruikt. In dit laatste geval moeten we aannemen dat Polyhistor Berossos' werk niet rechtstreeks kende. Omdat hiervoor geen aanwijzingen zijn, sluiten we deze laatste mogelijkheid uit.

De beschrijving van de bouw van de Toren, zijn vernietiging van godswege en het ontstaan van vele talen vertoont grote overeenkomsten met een gelijkaardig relaas in het *Derde Boek van de Sibyllijnse Orakels* (v. 97-109), een Joods werk op naam van de Sibylle, die volgens het boek een bloedverwante van Noë was en na de Vloed in Babylon woonde. De passage in het Polyhistor-excerpt is kennelijk op deze passage van het Sibyllijnse boek gebaseerd¹⁰³. De datering van dat boek is onzeker, maar wordt vóór Polyhistor geplaatst: de voorstellen lopen van ongeveer het midden van de 2de eeuw v.C. tot 40 v.C.¹⁰⁴. Het werk kende mogelijk verschillende redacties,

102 LIGHTFOOT (*Sibylline Oracles*, p. 215-217) houdt er toch mee rekening dat het parallelle verhaal in het *Derde Boek van de Sibyllijnse Orakels* op Berossos kan zijn gebaseerd.

103 Cf. BUITENWERF, *Book III of the Sibylline Oracles*, p. 129-30 en p. 168-170.

104 Cf. RZACH, *RE*, II.A, kol. 2127-2128, s.v. *Sibyllinische Orakel* (rond 140 v.C. met mogelijk jongere toevoegingen); COLLINS, in: CHARLESWORTH, *Old Testament Pseudepigrapha*, I, p. 354-355 (rond 140 v.C.); BUITENWERF, *Book III of the Sibylline Oracles*, p. 126-130 (tussen 80 en 40

waarbij de tekst in Polyhistor's epitome op een oudere redactie zou teruggaan¹⁰⁵. Flavius Josephus laat in zijn relaas over de Toren van Babel de Sibylle ook aan het woord (*Ant.Jud.*, 1, 118). Haar verhaal komt vrijwel woordelijk overeen met de tekst, zoals we die bij Polyhistor vinden. Algemeen wordt aangenomen dat Josephus zijn Sibylle-citaat uit Polyhistor haalde¹⁰⁶ en dat het deze laatste zelf was die het verhaal in zijn epitome van Berossos integreerde¹⁰⁷. Met zijn werk *Over de Joden* bewijst Polyhistor dat hij kennis had van hellenistische Joodse literatuur. Tegen deze 'simpele' aanname zou men het volgende bezwaar kunnen maken. In de passage wordt gezegd dat Babylon die naam kreeg als gevolg van de Babylonische spraakverwarring. Dit is gebaseerd op een Bijbelse traditie die de naam 'Babylon' als een afleiding van de Hebreeuwse wortel *bll* ("in verwarring brengen") interpreteert¹⁰⁸. Deze etymologie is alleen voor Joden die Hebreeuws kenden, begrijpelijk en dit suggereert dat zij het waren die de Sibylle-passage in Polyhistor's epitome invoegden. In een excerpt uit zijn werk over de Joden noteert Polyhistor echter dat de naam van Abraham als "vriend van de vader" kan worden vertaald¹⁰⁹. Ook in dit geval is deze etymologie gebaseerd op Hebreeuws/Aramees en geeft Polyhistor geen verdere verduidelijking. Daarmee vervalt het bezwaar van de Hebreeuwse etymologie voor de naam van Babylon. We sluiten ons om die reden bij de algemene visie aan dat het Polyhistor was die het Sibylle-verhaal in zijn epitome van Berossos invoegde.

De beschrijving van de Torenbouwers bij Abydenus als sterk en groot is een verwijzing naar de Giganten, de zonen van de zonen van God en de dochters van de mensen (*Gen.*, 6, 4). Zoals in het *Derde Boek van de Sibyllijnse Orakels* (v. 110-155) vervolgt het citaat bij Polyhistor en Abydenus met de Titanen. Ook deze passage werd aan dat Sibyllijnse boek ontleend. Daar worden Kronos, Titan en Iapetus, figuren uit de Griekse mythologie, met de drie zonen van Noë geïdentificeerd. Nadat ze de wereld onder elkaar hadden verdeeld, begonnen Kronos en Titan en hun zonen elkaar te bestrijden. De bij Polyhistor vermelde Prometheus is in de Griekse mythologie de zoon van Iapetus.

De invoeging van dit citaat uit de mond van de Sibylle in het werk van Berossos leidde waarschijnlijk tot het ontstaan van de legende dat Berossos de vader van de (Hebreeuwse-Babylonische-Egyptische) Sibylle was (GDB T 6a-c). Plinius' mededeling dat Berossos omwille van zijn goddelijke profetieën door de Atheners met een standbeeld met vergulde tong werd geëerd, houdt mogelijk met dit vaderschap verband (GDB T 10a).

---

v.C.).

105 Cf. BUITENWERF, *Book III of the Sibylline Oracles*, p. 170.

106 Cf. SCHNABEL, *Berossos*, p. 70; THACKERAY, *Josephus*, IV, p. 56-57, opm. b en c; BUITENWERF, *Book III of the Sibylline Oracles*, p. 168-169; FELDMAN, *Judean Antiquities* 1-4, p. 42, n. 302.

107 Cf. SCHNABEL, *Berossos*, p. 69-76; BUITENWERF, *Book III of the Sibylline Oracles*, p. 129-130.

108 Cf. *Gen.*, 11, 9.

109 Euseb., *Praep.Ev.*, 9, 19, 1.

DE KONINGEN EN DYNASTIEËN NA DE VLOED (F 5A-B)

F 5a

[Eusebius, *Chronik* [Arm.], p. 12, r. 18 – p. 13, r. 8]

Na het verhaal over de Vloed en het herstel van de oude orde hervat Berossos zijn overzicht van koningen. Uit de opmerking van Eusebius (GDB F 7a) kunnen we opmaken dat dit deel van de *Babyloniaca* vooral chronografisch van inhoud en minder narratief was.

Berosos' overzicht van koningen na de Vloed is drastisch ingekort en zeer corrupt overgeleverd. De structuur van dit deel van de *Babyloniaca* kan op basis van het fragment zelf en Eusebius' commentaar worden gereconstrueerd. De koningen waren onderverdeeld in groepen, die we gemakshalve 'dynastieën'¹ noemen. Per 'dynastie', die waarschijnlijk alle een naam hadden, noteerde Berossos de namen en regeringsjaren van de koningen. Daarbij gaf hij het aantal tot de 'dynastie' behorende koningen en maakte de som van hun regeringsjaren. Bij sommige koningen noteerde hij informatie over hun regering. Met deze structuur volgde Berossos de Mesopotamische chronografische traditie.

Spijkerschriftbronnen

Het chronografisch stramien dat Berossos hier hanteert, is terug te vinden in de *Sumerische Koningslijst*, de *Kroniek der Dynastieën* en de *Babylonische Koningslijst A*. In deze teksten, die we alle in het hoofdstuk over Babylonische historiografie hebben behandeld (onder 2.1.), worden de koningen in geografisch bepaalde 'dynastieën' gegroepeerd. Per 'dynastie' worden de namen en regeringsjaren van de individuele koningen opgesomd, waarna hun totale aantal en gezamenlijke regeringsduur volgen. Omdat de tekst van de *Kroniek der Dynastieën* voor deze periode bijna volledig verloren is, moeten we Berossos' tekst vergelijken met de voorloper van de *Kroniek*, de *Sumerische Koningslijst*, en met de *Babylonische Koningslijst A*.

Euechios (Euechios): Emendatie voor *Euexios*, zoals door KARST is voorgesteld². Deze emendatie is gebaseerd op de naam Εὐήχοιος in GDB F 5b³. *Euechios*/Εὐήχοιος

- 1 Het Sumerische woord dat we met "dynastie" vertalen, is BALA (Akk.: *palû*). Dit woord betekent "termijn", "wisseling", "regering" (cf. PSD, B, p. 65-71, s.v. BALA B). De vertaling "dynastie" is in die zin incorrect dat het een genealogische band tussen de elkaar opvolgende koningen impliceert, wat in het geval van de Mesopotamische heersers niet altijd het geval was. De Mesopotamische chronografische teksten namen de geografische herkomst als onderscheidend criterium.
- 2 Ook bij Michael de Syriër vinden we een vergelijkbare vorm 'Euexius' (cf. CHABOT, *Chronique de Michel*, III, p. 442). Waarschijnlijk was reeds in de tekst van Eusebius de fout ingeslopen.
- 3 De handschriften lezen εὐήχοι οὐ of οὐ. -oi- werd in het post-klassieke Grieks als /i/

is de weergave van Enmekir, beter bekend onder de variante naam Enmerkar, een legendarische koning van Uruk⁴. De weergave van *en-me* als ενε- is elders in Berossos geattesteerd⁵. In de ‘Graeco-Babyloniaca’ wordt Sumerisch-Akkadisch -k- als -χ- getranscribeerd⁶. Bij Aelianus (ca. 170 –222/238 n.C.) wordt de naam als Εὐήχορος weergegeven⁷. Deze vorm gaat terug op ‘Enmekar’, een andere variant van de (Sumerische) naam.

In de *Sumerische Koningslijst* was Enmerkar de tweede koning van de Eerste dynastie van Uruk, de tweede dynastie na de Vloed. In de tekstoverlevering van de *Babyloniaca* zijn dus alle koningen na de Vloed die vóór Enmerkar regeerden, geschrapt. De enige uitzondering vormt Kullassina-bēl (Chomasbelos), in de *Sumerische Koningslijst* de tweede koning na de Vloed. Deze is volgens de overgeleverde tekst van de *Babyloniaca* de zoon en opvolger van Euechios (Enmerkar).

Enmerkar is een bekende figuur in de Mesopotamische literatuur. Volgens de *Sumerische Koningslijst* bouwde hij Uruk. In enkele Sumerische verhalen, hoofdzakelijk bekend door kopieën uit de Oud-Babylonische periode, is hij in conflict met Aratta, een stad aan de overkant van het Zagros-gebergte⁸. In de ‘Cutha legende van Narām-Sîn’ wordt Enmerkar negatief voorgesteld⁹. Ook in de ‘Weidner Kroniek’¹⁰ wordt hij als een slechte koning geschetst. In gebroken context wordt daar, naast Enmerkar, de wijze (*apkallu*) Adapa genoemd. Beiden treden ook in een fragmentarisch verhaal op¹¹. Een andere traditie verbindt Enmerkar met de *apkallu* Nungalpiriggaldim¹². De Neo-Assyrische ‘Catalogo van werken en auteurs’

uitgesproken, vandaar Euech-i-os in de Armeense vertaling.

- 4 *Enmekir* is als naam geattesteerd in een verhaal over deze koning en de wijze Adapa, bekend uit kopieën van de Neo-Assyrische tot de Seleucidische tijd; cf. GLASSNER, *Chronicles*, nr. 49.
- 5 Enmeduranki > Εὐεδώρα(γ)χος (GDB F 3a) en Enmedugga > Εὐέδωκος (GDB F 3b).
- 6 Bijvoorbeeld: GELLER, ZA, 87 (1997), nr. 2, ki-ta = χεῖθ; nr. 5: ka-a-gu = χανυ; nr. 11: ki-sikil = χισχι[λ].
- 7 *Nat.An.*, 12, 21.
- 8 *Enmerkar en de Heer van Aratta*, *Enmerkar en Ensuhgirana*, *Lugalbanda in de berggrot* en *Lugalbanda*, dat het vorige verhaal vervolgt. Van het eerste Lugalbanda-verhaal is er ook een kopie uit de Ur III-tijd. Van het tweede Lugalbanda-verhaal zijn er tweetalige kopieën uit de Neo-Assyrische tijd. Voor edities, zie *ETCSL* en VANSTIPHOUT, *Epics of Sumerian Kings*. In *Enmerkar en de Heer van Aratta* vindt de koning het spijkerschrift uit; zie VANSTIPHOUT, in: BEHRENS E.A., *DUMU-E₂-DUB-BA-A*, p. 515-524.
- 9 Middel-Babylonische versie, Zijde b, r. 2’-4’ (ed. WESTENHOLZ, *Kings of Akkade*, p. 284-285) en Neo-Assyrische versie, r. 4-30 (ed. WESTENHOLZ, o.c., p. 302-307; zie ook FOSTER, *Before the Muses*, p. 346-356).
- 10 Cf. GLASSNER, *Chronicles*, nr. 38, r. 42-44. De kroniek, bekend door kopieën van de Neo-Assyrische tot de Laat-Babylonische tijd, is in werkelijkheid een literaire brief (cf. Hoofdstuk 3. 2.3.1). Voor Adapa en de Mesopotamische traditie van de *apkallu*, zie GDB F 1a en F 3.
- 11 Cf. GLASSNER, *Chronicles*, nr. 49; zie ook FOSTER, *Before the Muses*, p. 531-533. De tekstemplaren dateren van de Neo-Assyrische tot de Laat-Babylonische tijd.
- 12 Var.: Nungalpiriggal, Nunpirigaldim. Geattesteerd in een bezwering uit de serie *Bit*

schreef aan Enmerkar twee, ons onbekende werken toe¹³.

4 *neroi* (vier Neren): 2400 jaar. De verschillende versies van de *Sumerische Koningslijst* hebben voor Enmerkar afwijkende regeringsjaren genoteerd: 420 jaar of 900 + x jaar¹⁴. Voor *neroi* en *sossoi*, zie GDB F 3a.

Zijn zoon *Chomasbelos* (dessen Sohn Chomasbelos): HALLO¹⁵ brengt Chomasbelos in verband met de tweede koning na de Vloed, wiens naam in de exemplaren van de *Sumerische Koningslijst* uit het vroege tweede millennium als 'Kullassinabēl' wordt gelezen¹⁶. Dit betekent dat de overgeleverde tekst, die eerst Enmerkar (Euechios) noemt, hier corrupt is.

Nergens wordt Kullassinabēl de zoon van de eerste postdiluviaanse koning genoemd¹⁷. Anderzijds is er geen traditie overgeleverd die de opvolger van Enmerkar, Lugalbanda, eveneens een bekende figuur in de Mesopotamische literatuur, als Enmerkars zoon voorstelt¹⁸.

---

mēseri (cf. REINER, *Or.*, NS 30 (1961), p. 1-11; Neo-Assyrische exemplaren en SpTU 2, nr. 8, obv. i 14-15; Laat-Babylonisch) en de zgn. 'Akkallu Lijst' (cf. VAN DIJK, *UVB*, 18, p. 44, r. 8-11; uit 165 v.C.). Voor beide teksten, zie GDB F 3.

13 Cf. LAMBERT, *JCS*, 16 (1962), p. 64-65, III) r. 3-5.

14 r. 106 (ed. *ETCSL*).

15 *JCS*, 17 (1963), p. 52-53. Deze interpretatie werd voordien al voorgesteld door SAYCE, *OECT*, II, p. 9, n. 6.

16 De lezing van de naam is niet eenduidig: 'ku₂-la-si₂-<<AN>>-na-/be\-\el' (in tekstgetuige WB (*ETCSL*) = G in GLASSNER, *Chronicles*, nr. 1); '[k]u-la-si₂-na-be-x' (cf. CIVIL, *JCS*, 15 (1961), p. 79, nr. 36; deel van L₂ (*ETCSL*) = B in GLASSNER, o.c.); '[ ]-na-i-bēl (BAD)' (in Su₂ (*ETCSL*) = J in GLASSNER, o.c.). HALLO kwam tot de lezing *Kullassinabēl* op basis van Berossos' Chomasbelos. De naam, zoals die in de tekstgetuigen uit het tweede millennium is overgeleverd, is een corruptie van de naam in de oudere versie van de *Sumerische Koningslijst* uit de Ur III-tijd: '[ ]-la₂-na-bi-ir-e' (obv. i 5; ed. STEINKELLER, in: SALLABERGER E.A., *Literatur, Politik und Recht*, p. 269 en p. 277). JACOBSEN (*Sumerian King List*, p. 88, n. 122) zag in 'Chomasbelos' een corruptie voor 'Lugalbanda', in de *Sumerische Koningslijst* de opvolger van Enmerkar, maar dit is niet overtuigend.

17 De naam van die eerste koning wordt gelezen als Gišur (GLASSNER, *Chronicles*, nr. 1) of Gušur (*ETCSL*; cf. FRAYNE & GEORGE, *NABU*, 1990, nr. 30). Voor een discussie, zie GLASSNER, o.c., p. 150, n. 5. Hoewel Gušur de eerste koning na de Vloed was, is hij in de Mesopotamische traditie vrij onbekend gebleven. Zijn naam komt voor in de nazin van twee historische omina. In één ervan wordt hij expliciet "koning" genoemd; cf. FRAYNE & GEORGE, o.c.

18 In het epos *Lugalbanda en de berggrot* is Lugalbanda een officier van Enmerkar. Een manuscript van de *Sumerische Koningslijst* rekent Enmerkar en zijn vader Meškiaggāšer tot één 'dynastie' (*ETCSL*, r. 106A), hetgeen impliceert dat Lugalbanda niet Enmerkars zoon was. Wie de vader van Lugalbanda dan wel was, is niet bekend; cf. WILCKE, *RLA*, 7, p. 117, s.v. *Lugalbanda*.

4 *neroi* en 5 *sossoi* (vier Neren und fünf Sossen): 2700 jaar. In de verschillende versies van de *Sumerische Koningslijst* regeerde Kullassinabēl 900 of 960 jaar.

Meden (Meder): Zoals SCHNABEL¹⁹ terecht interpreteerde, worden hiermee de Guti bedoeld. Deze nomaden waren afkomstig uit het gebied ten noordoosten van Babylonië, dat later door Perzen en Grieken Medië werd geheten. In de 22ste eeuw v.C. veroverden de Guti het oosten van Mesopotamië (oostelijk Diyala-gebied). De *Sumerische Koningslijst* erkent hen als pan-Mesopotamische ‘dynastie’. De identificatie Meden-Guti is vanaf de Neo-Babylonische periode in de spijkerschriftteksten geattesteerd en is dus geen creatie van Berossos. In die spijkerschriftteksten was de identificatie omgekeerd: de Meden werden aangeduid door de archaïsche benaming ‘Gutium’ (d.i. het land van de Guti)²⁰. Berossos gebruikte “Meden”, omdat die volksaanduiding bij zijn Griekssprekend publiek breed bekend was.

Babylon (Babelon): Dit is een anachronisme: in het derde millennium was Babylon, zo het al bestond, een onooglijke plaats en speelde het geen enkele rol van betekenis. Zoals we gezien hebben, volgde Berossos een traditie die de stichting van Babylon tot de mythische periode terugvoerde: Belos bouwde zijn muren (GDB F 1c-d) en het was de eerste antediluviaanse stad (GDB F 3a-b). Berossos’ vermelding van de inname van Babylon is een ‘logisch’ vervolg hierop. Het is een verder voorbeeld dat de Babyloniër zich in zijn werk op de geschiedenis van die stad concentreerde.

86 koningen ... 33.091 jaar (86 Könige ... drei Myriaden Jahren und dreitausend und einundneunzig): 34.090 volgens Syncellus (GDB F 5b). Een nauwkeurige vergelijking van deze getallen met die in de *Sumerische Koningslijst*, onze bron voor deze postdiluviaanse periode, is niet mogelijk. Zoals we hebben gezien, was deze koningslijst geen gestandaardiseerd werk: er bestaan verschillende versies, die qua aantal koningen per ‘dynastie’ en de duur van hun regering afwijkende getallen geven. Daarnaast is geen enkele versie volledig bewaard gebleven. Met de overgeleverde tekstgetuigen kunnen we de lacunes in de koningslijst wel dichten, maar op die manier ontstaat een hybride, artificieel gereconstrueerde tekst, die als dusdanig nooit heeft bestaan. Als we met inachtneming van deze beperkingen het aantal koningen voor de periode na de Vloed en vóór de overheersing van de Guti optellen, komen we, afhankelijk van de verschillende tekstvarianten, uit op getallen in de 90. Een optelsom van de regeringsjaren levert getallen in de 30.000 op. De getallen op naam van Berossos wijken hier niet zo veel van af.

¹⁹ Berossos, p. 192-194.

²⁰ Cf. ZADOK, *RGTC*, 8, p. 143-144, s.v. *Gutium*. Zie b.v. de ‘Cyrus Cilinder’, i 13 en 31 (ed. SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 552-553), de ‘Nabonidus Kroniek’ en ‘Diadochen Kroniek’ (resp. GLASSNER, *Chronicles*, nr. 26, iii 15’ en nr. 30, rev. 12’). Het aantal attestaties voor de hellenistische periode is met de publicatie van de *Astronomische Dagboeken* sterk gestegen.

Berossos maakte kennelijk voor de postdiluviaanse periode tot de heerschappij der Meden/Guti de balans op door het aantal koningen en de duur van deze periode te noteren. In de versies van de *Sumerische Koningslijst* wordt deze balans niet opgemaakt: na de voorafgaande ‘dynastie’ van Uruk (IV) volgen gewoon de Guti. Het lijkt erop dat voor Berossos de komst van de Guti een tijdperk afsloot en met hun regering een nieuwe era begon. Waarschijnlijk beschouwde Berossos de komst van de Guti als een mijlpaal in de Babylonische geschiedenis, omdat Babylonië toen voor het eerst door vreemdelingen werd geregeerd. In GDB F 3a-b benadrukte Berossos omgekeerd de inheemse afkomst van de antediluviaanse koningen.

De ene koning na de andere bij naam (mit Namen ... einen jeden): Hieruit kan worden afgeleid dat Alexander Polyhistor zelf nog alle 86 koningen opsomde, maar dat Eusebius of zijn bron dit overzicht drastisch reduceerde: enkel de namen van Euechios en Chomasbelos zijn bewaard gebleven.

Na hun zo machtige dynastie (auf ihre so gewaltige Dynastie)²¹: In de *Sumerische Koningslijst* regeerden vóór de Guti koningen uit Uruk (de zgn. ‘Vierde dynastie van Uruk’)²². In het eerste millennium waren zij niet meer dan namen uit een ver en grijs verleden. Waarschijnlijk slaat “machtige dynastie” op de heersers die vóór deze koningen regeerden: de zgn. ‘Dynastie van Agade’²³. Drie koningen van deze ‘dynastie’ – Sargon, zijn zoon Maništušu en kleinzoon Narām-Sîn – waren tot in de Laat-Babylonische periode zeer bekend²⁴. Aan Sargon werd de stichting van een wereldrijk toegeschreven. Uit de Neo-Babylonische periode stammen kopieën van een vervalst, aan Maništušu toegeschreven opschrift²⁵. In de ‘Weidner Kroniek’ verliest Narām-Sîn – die in de latere traditie als Sargons zoon wordt voorgesteld – zijn koningschap aan “het leger van Gutium” – en wordt dus met de Vierde Urukese ‘dynastie’ geen rekening gehouden. Dit is een bijkomend argument om in de “machtige dynastie” de vorsten van Agade te zien.

Tirannen (Gewalthaber): In de Mesopotamische literatuur werden de Guti a.h.w. gediaboliseerd: ze werden afgeschilderd als ongciviliseerde en goddeloze barbaren. In het *Gedicht van Utu-ḫegal*, de koning uit Uruk die de Guti verdreef,

21 PETERMANN (in: SCHOENE, *Chronicorum libri duo*, I, p. 25) vertaalt de zinsnede als “in zo’n sterke toestand, onverwacht”.

22 *Sumerische Koningslijst*, r. 297-307 (ed. ETCSL).

23 *Sumerische Koningslijst*, r. 266-296 (ed. ETCSL).

24 Ze zijn protagonisten in verhalen (cf. Hoofdstuk 3, §2.3.1.), zijn opgenomen in een kroniek (GLASSNER, *Chronicles*, nr. 40, r. 1-27) en worden als exemplen genoemd in de ‘Weidner Kroniek’ (GLASSNER, nr. 39, r. 56-63). Sargon wordt genoemd in de tekst die bij de ‘Babylonische wereldkaart’ hoort, bekend door een kopie uit de Laat-Babylonische tijd (HOROWITZ, *Cosmic Geography*, p. 23, obv. 10’).

25 De tekst is bewaard in drie exemplaren; cf. SOLLBERGER, *JEOL*, 20 (1968), p. 50-70 en AL-RAWI & GEORGE, *Iraq*, 56 (1994), p. 139-148.

wordt hun schrikbewind geschilderd²⁶. Volgens de ‘Weidner Kroniek’ waren de Guti als een prikkel voor het volk en veroorzaakten ze weeklachten²⁷.

Uit hun eigen midden (aus ihnen selbst): Dit is waarschijnlijk een verwijzing naar de *Sumerische Koningslijst*, waar staat: “In het leger (var.: land) van Gutium was er (eerst) geen koning van naam. Ze waren hun eigen koning en regeerden 3 jaar”²⁸. Pas daarna worden in de koningslijst namen van koningen opgesomd.

8 in aantal (8 an der Zahl): 21 volgens Michael Syrus²⁹. Ook volgens de *Sumerische Koningslijst* heersten er 21 Guti-koningen³⁰. De tekstgetuigen verschillen in de lengte van hun heerschappij: 124 en 40 dagen of 25 jaar.

11 koningen (11 Könige): De identificatie van de volgende ‘dynastieën’ is zeer problematisch. Berossos’ tekst is hier drastisch ingekort. Op basis van de verschillende Mesopotamische koningslijsten kennen we tot Tiglat-Pileser III (744-727) – Phulos, zoals hij verderop in de tekst wordt genoemd – minstens elf ‘dynastieën’ (zie Tabel 1). Daarvan zijn er in het excerpt slechts vier bewaard gebleven. Bovendien is de overgeleverde tekst corrupt en zijn de getallen waarschijnlijk onbetrouwbaar. In het verleden hebben geleerden getracht Berossos’ koningslijst met de spijkerschriftbronnen te verzoenen³¹. Omdat ze vooronderstelden dat Berossos’ tekst relatief betrouwbaar was, probeerden ze al te vaak de gegevens uit de spijkerschriftbronnen naar Berossos toe te interpreteren. CORNELIUS³² nam als onderscheidend principe in Berossos’ overzicht de etnische afkomst van de dynastieën. De elf koningen na de Meden (Guti) behoorden volgens hem tot de Sumerische ‘dynastieën’ van Uruk IV, Uruk V en Ur III. De 49 Chaldeeuwse koningen zijn de koningen van de daaropvolgende vier Semitische ‘dynastieën’, nl. Isin, Larsa, Babylon I en Zeeland I. De Arabische koningen zijn volgens CORNELIUS de Kassieten, waarbij de geleerde zelf opmerkte dat deze benaming verkeerd is. Het is inderdaad correct dat de Kassieten niets met Arabieren van doen hadden. Daarom is deze identificatie af te wijzen. De door CORNELIUS voorgestelde identificatie van de overige dynastieën is zeer onzeker. Zijn opdeling in Sumerische en Semitische dynastieën is in de spijkerschriftbronnen niet terug te vinden. In de Mesopotamische historiografie werd geen onderscheid gemaakt tussen Sumerische en Semitische

26 r. 1-7 (ed. *ETCSL*); zie ook RIME 2, p. 283-293. De kopieën dateren uit de Oud-Babylonische periode.

27 GLASSNER, *Chronicles*, nr. 38, r. 63-64.

28 r. 308-310 (*ETCSL*). Een andere versie heeft: “Er was (eerst) geen koning. Ze regeerden zichzelf voor 5 jaar.”

29 *Chron.*, III, p. 442 (vert. CHABOT).

30 *Sumerische Koningslijst*, r. 330 (ed. *ETCSL*).

31 Cf. b.v. LEHMANN-HAUPT, *Klio*, 3 (1903), p. 135-163; Id., *Klio*, 16 (1920), p. 178-186 en p. 242-301; SCHNABEL, *Berosos*, p. 194-210; LEHMANN-HAUPT, *Klio*, 22 (1929), p. 144-154; CORNELIUS, *Klio*, 35 (1942), p. 1-16.

32 *Klio*, 35 (1942), p. 2-3.

(Akkadische) koningen. Om die reden wijzen we de identificaties van CORNELIUS af. BURSTEIN³³ geeft een volledig andere identificatie van Berossos' dynastieën. Hij baseert zijn reconstructie op de overgeleverde getallen. Omdat Michael Syrus en de *Sumerische Koningslijst* beide over 21 Guti-koningen spreken, meent BURSTEIN dat de 8 koningen oorspronkelijk niet op de Guti sloegen. Door een fout in de tekstoverlevering zijn in de Armeense vertaling de 8 koningen met de Medische heersers/Guti verbonden. In Berossos' tekst behoorden de 8 koningen in werkelijkheid tot een op de Guti volgende 'dynastie', die BURSTEIN niet nader bepaalt. Hij identificeert de daaropvolgende 11 koningen met de Eerste dynastie van Babylon: die telde immers hetzelfde aantal koningen. De 9 Arabische koningen zijn te duiden als de Dynastie van E. Die was, zoals de Arabische koningen, 245 jaar aan de macht³⁴. De 49 Chaldeeuwse koningen zijn voor BURSTEIN een crux, maar hij suggereert dat hiermee koningen tussen de Eerste dynastie van Babylon en de Dynastie van E worden bedoeld. Hij denkt hierbij aan de Eerste dynastie van Zeeland (11 koningen), de Kassieten (36 koningen) en de eerste twee koningen van de Tweede Dynastie van Zeeland, samen 49 koningen. Waarom deze koningen tezamen worden genomen, legt BURSTEIN niet uit. Hoe scherpzinnig BURSTEIN'S identificatie ook moge zijn, ze moet speculatief blijven. Getallen zijn een te onzekere basis om de identiteit van de dynastieën te bepalen.

Als we aanvaarden dat het excerpt de koningen in chronologische volgorde opsomt, moeten de 11 'anonieme' koningen na de Guti en vóór de Chaldeeuwse koningen worden gesitueerd. Omdat het onzeker is wie die Chaldeeuwse koningen zijn, blijft ook de identificatie van de 11 koningen onopgelost.

Waarschijnlijk gaf Berossos in zijn overzicht, in navolging van de Mesopotamische koningslijsten, de naam van elke dynastie. Omdat de meeste van die namen voor niet-Babyloniërs zeer abstruus waren, lieten de excerptoren hen achterwege en noemden ze alleen bekende etnische namen: Meden, Chaldeeën en Arabieren.

†28 jaar (Jahre †28): BURSTEIN³⁵ gaat er – terecht – van uit dat dit getal slaat op de regeringsjaren van een individuele koning en niet op die van een 'dynastie'.

De Chaldeeuwse dynastie (die chaldäische): De identificatie van deze koningen is problematisch. Het is niet duidelijk wat met "Chaldeeus" wordt bedoeld. In de spijkerschriftteksten worden hiermee bevolkingsgroepen aangeduid, die zich in het begin van het eerste millennium in het zuiden van Babylonië hadden gevestigd³⁶. Voor zover we weten, waren er vóór de regering van Tiglat-Pileser III, die in dit excerpt Phulos heet, vier Babylonische koningen die 'Chaldeeër' waren:

33 Berossus, p. 33-35.

34 De eerste koning van deze 'dynastie', Nabû-mukîn-apli, kwam volgens de chronologie van BRINKMAN (in: OPPENHEIM, *Mesopotamia*, p. 339). in 978 v.C. aan de macht en de heerschappij van Nabonassar eindigde in 734 v.C.

35 Berossus, p. 33; zie ook KARST, *Chronik*, p. 243, Z-B 34.

36 Cf. BRINKMAN, *Post-Kassite Babylonia*, p. 260-267; LIPiŃSKI, *Aramaeans*, p. 416-422.

Marduk-apla-ušur, Erība-Marduk en Nabû-šuma-iškun, die in de eerste helft van de 8ste eeuw v.C. regeerden³⁷, en (Nabû)-mukīn-zēri (731-729)³⁸. Deze koningen worden echter niet tot één Chaldeeuwse dynastie gerekend³⁹ en het is dan ook onwaarschijnlijk dat zij hier worden bedoeld.

“Chaldeeus” is hier naar alle waarschijnlijkheid synoniem voor ‘Babylonisch’. Dit is de benaming die Berossos zelf vermoedelijk gebruikte. Een ‘Babylonische dynastie’ (in de betekenis van “koningen uit Babylonië”) is in de Mesopotamische koningslijsten niet geattesteerd. Het is echter mogelijk dat onder die benaming meerdere van de in de koningslijsten geattesteerde ‘dynastieën’ werden samengevat. In Berossos’ overzicht van antediluviaanse koningen werd bij sommigen van hen niet alleen hun stad, maar ook hun etnische afkomst vermeld: ze waren Chaldeeër, d.w.z. autochtoon (GDB F 3a-b). Mogelijk werd ook hier, in GDB F 5a, genoteerd dat koningen van autochtone herkomst, Chaldeeër, waren. Hierdoor werden zij afgezet tegen de ‘buitenlandse’ dynastieën van de Meden en de Arabieren. Hierboven hebben we reeds het vermoeden geuit dat Berossos een onderscheid maakte tussen autochtone en vreemde dynastieën: de heerschappij van de Meden (Guti) lijkt voor hem een mijlpaal in de Babylonische geschiedenis geweest te zijn.

“Chaldeeus” kan dus een overkoepelend label zijn voor verschillende inheemse ‘dynastieën’, waarvan de namen zelf – omdat ze voor de latere gebruikers niets zeggend waren – achterwege werden gelaten. Welke inheemse dynastieën bedoeld zijn, is niet duidelijk. Als we ervan uitgaan dat het excerpt de chronologische volgorde van Berossos’ koningslijst min of meer behouden heeft, komen dynastieën in aanmerking na de Guti (Meden) en vóór de Kassieten, die zelf van vreemde origine waren – en vóór de Eerste dynastie van Zeeland, als die tenminste achter de ‘Arabische dynastie’ schuilgaat (cf. *infra*). Als onder de ‘Chaldeeuwse dynastie’ meerdere ‘dynastieën’ uit de Mesopotamische koningslijsten werden samengevat, kan dit ook het overgeleverde hoge getal van 49 koningen verklaren.

Een minder waarschijnlijke hypothese is dat “Chaldeeus” hier een verkeerde interpretatie is. “Babylonisch” kan in het Grieks namelijk ook betrekking hebben op de stad Babylon. Een ‘dynastie’ uit Babylon is in de spijkerschriftbronnen

37 Volgens de *Kroniek der Dynastieën* behoorden Marduk-apla-ušur en Nabû-šuma-iškun tot de ‘dynastie’ van Chaldea (GLASSNER, *Chronicles*, nr. 3, ii 3”-5” en 9”-10”). Erība-Marduk was heel waarschijnlijk uit Bīt-Jākīn afkomstig, Chaldees stamgebied in Zeeland (zuidelijk Babylonië); cf. BRINKMAN, *Studies Oppenheim*, p. 8-9.

38 De *Babylonische Koningslijst A* noteerde achter zijn naam “Era van Šapī” (iv, 7). Šapī was de hoofdplaats van het gebied van de Chaldeeuwse ‘stam’ Bīt-Amukkāni. In de Annalen van Tiglat-Pileser III wordt expliciet gezegd dat Mukīn-zēri tot de Bīt-Amukkāni behoorde (*Summ.*, 7, 23; ed. TADMOR, *Inscriptions of Tiglath-pileser III*, p. 162); cf. BRINKMAN, *Post-Kassite Babylonia*, p. 235-240 en p. 358-359.

39 De *Kroniek der Dynastieën* voert de drie eerste koningen als drie aparte era’s op. In de *Babylonische Koningslijst A* worden ze samen met andere koningen tot de “Dynastie van E” gerekend, waarmee waarschijnlijk Babylon wordt bedoeld.

geattesteerd, nl. de zgn. ‘Eerste dynastie van Babylon’⁴⁰. In dit geval moeten we dan aannemen dat de latere tekstgebruikers de door Berossos gebruikte benaming ‘Babylonische dynastie’ in de zin van koningen uit Babylon verkeerd interpreteerde als ‘koningen uit Babylonië’, Chaldeeën.

Arabische (arabische): Een ‘dynastie’ van Arabische koningen is in de Mesopotamische koningslijsten als zodanig niet geattesteerd. Door lacunes in de koningslijsten kan het niet worden uitgesloten dat we niet alle dynastieën bij naam kennen, maar erg waarschijnlijk is dit niet⁴¹. Welke Mesopotamische dynastie achter de Arabische koningen schuilgaat, is onzeker. In enkele teksten wordt gerefereerd naar de Amorietische afkomst van de dynastie die in koningslijsten en kronieken de “dynastie van Babylon” wordt geheten⁴². Ammīša-duqa (1646-1626), de op één na laatste koning van deze ‘dynastie’, duidde de tijd van zijn dynastieke voorgangers als de “Periode van de Amurrû (Amorieten)” aan⁴³. In de astronomische serie *MUL-APIN* is er sprake van de “Periode van Amurru”⁴⁴. Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat Berossos de term “Amurru” voor het goede begrip van zijn publiek met “Arabisch” vertaalde. In het eerste millennium duidde “Amurru”, dat in het Akkadisch ook “westen” betekent, Syrië-Palestina en Noord-Arabië aan⁴⁵. “Arabisch” lijkt hiervoor geen adequate weergave te zijn. Bovendien is het aannemelijker dat Berossos, die de Babylonische chronografische traditie volgde, de benaming van de koningslijsten en kronieken overnam en dus over de “dynastie van Babylon” sprak.

Van de andere bekende dynastieën lijken alleen de twee dynastieën uit ‘Zeeland’ in aanmerking te kunnen komen, t.w. de Dynastie van (E’)Uruk⁴⁶, in de spijkerschriftteksten ook wel “Dynastie van Zeeland”⁴⁷ genoemd (ca. 1800-1450), en de Tweede dynastie van Zeeland (1025-1005). De geografische benaming van de andere dynastieën is moeilijk met een Arabische origine verenigbaar⁴⁸. ‘Zeeland’

40 *Babylonische Koningslijst B*, r. 12 (ed. GRAYSON, *RLA*, 6, p. 100).

41 Zie Tabel 1.

42 De Amorieten (Akk.: Amurrû), wier taal tot het West-Semitisch wordt gerekend, waren uit Syrië afkomstig; cf. WHITING, *CANE*, 2, p. 1231-1242.

43 FINKELSTEIN, *JCS*, 20 (1966), p. 95-97, r. 29: BALA ERIN₂ MAR-[TU]; zie ook LAMBERT, *JCS*, 22 (1968-1969), p. 1-2.

44 Tablet 2, ii 19 (ed. HUNGER & PINGREE, *MUL.APIN*, p. 96). De tekst werd tot in de hellenistische tijd gekopieerd.

45 Cf. ZADOK, *RGTC*, 8, p. 23.

46 Cf. LAMBERT, *JCS*, 26 (1974), p. 209; zie *Babylonische Koningslijst A*, i 15; *Babylonische Koningslijst B*, r. 13 en 24 en *Kroniek der Dynastieën*, ii 14’.

47 Cf. GLASSNER, *Chronicles*, nr. 41, rev. 12’, waar Ea-gāmil, de laatste koning van de dynastie, “koning van Zeeland” wordt genoemd.

48 Het thuisgebied van de Kassieten (Akk.: Kaššū) lag waarschijnlijk in het noorden van Babylonië. Later, vanaf 850 v.C., bewoonden de Kassieten het bergachtige gebied tussen Irak en Iran (cf. BRINKMAN, *RLA*, 5, p. 464-473, s.v. *Kassiten*). Ze zijn te identificeren met de Κοσσαιοί, die vanaf de hellenistische tijd door klassieke auteurs worden genoemd (cf.

wordt gelocaliseerd in het uiterste zuiden van Babylonië, in het moerassige gebied aan de Perzische Golf, dat grenst aan Elam⁴⁹. De ligging van (E')Uruku is onzeker⁵⁰. Het staat vast dat in het eerste millennium in het zuiden van Babylonië Arabieren leefden. EPH'AL⁵¹ heeft aan de hand van toponiemen aangetoond dat Arabieren zich ten laatste vanaf het einde van de 8ste eeuw v.C. in Bīt-Dakkūri en Bīt-Amukkāni, twee gebieden in Zuid-Babylonië, hadden gevestigd. Ook in Gambulu, gelegen in het zuidoosten van Mesopotamië, leefden waarschijnlijk Arabieren: de Annalen van Assurbanipal spreken over "Urbi" in dat gebied⁵², waarmee waarschijnlijk Arabieren worden bedoeld⁵³. Het is niet duidelijk of reeds vóór het eerste millennium, in de tijd van de twee dynastieën van Zeeland, Arabieren in Zuid-Babylonië leefden. Dit is ook niet relevant: het is altijd mogelijk dat Berossos, als hij met de Arabische koningen een dynastie van Zeeland bedoelde, de Arabische bevolkingsconcentratie van het eerste millennium naar het verleden terugprojecteerde. Het moet echter

---

WEISSBACH, *RE*, 11, kol. 1499-1503, s.v. Κοσσαῖοι). De stad Isin lag in Midden-Babylonië en Elam duidt het gebied in het zuidwesten van Iran aan. De exacte ligging van (Bīt-) Bazi is onbekend, maar het wordt ergens in het noordoosten van Babylonië gesitueerd (cf. BRINKMAN, *Post-Kassite Babylonia*, p. 158-160; BORGER, *AfO*, 23 (1970), p. 22-23 en NASHEF, *RGTC*, 5, p. 55). Met de Dynastie van E wordt wellicht een 'dynastie', afkomstig uit Babylon aangeduid (cf. BRINKMAN, o.c., p. 166-168).

- 49 Cf. BRINKMAN, *RLA*, 8, p. 6-10, s.v. *Meerland*; zie ook NASHEF, *RGTC*, 5, p. 194. Volgens DOUGHERTY (*Sealand of Ancient Arabia*) strekte 'Zeeland' zich uit tot het Arabische schiereiland en was het hoofdzakelijk een Arabische regio. Zijn argumenten zijn echter niet overtuigend.
- 50 LAMBERT (*JCS*, 26 (1974), p. 209-210) identificeerde (E')Uruku met Al-Hiba, het antieke Lagash, in het noordoosten van Zuid-Babylonië. BIGGS (*Inscriptions from Al-Hiba*, p. 2) wijst deze identificatie van de hand.
- 51 *JAOS*, 94 (1974), p. 108-115 en *Arabs*, p. 112-117; zie ook ZADOK, *ZDMG*, 131 (1981), p. 66-68 en COLE, *Nippur in Late Assyrian Times*, p. 34-42. Een ander bewijs voor de aanwezigheid van Arabieren in het zuiden van Babylonië zijn de zgn. 'Proto-Arabische' opschriften. De oudste van dit kleine corpus opschriften zijn afkomstig uit Ur en dateren uit de 7de eeuw v.C. of vroeger; cf. EPH'AL, *JAOS*, 94 (1974), p. 109 en n. 11 en 12; POTTS, in: BOUCHARLAT & SALLES, *Arabie orientale*, p. 113-115. Volgens LIPÍŃSKI (*Aramaeans*, p. 422-485) zijn sommige stammen uit Zuid-Babylonië die in de bronnen "Arameeërs" worden genoemd, in werkelijkheid van Arabische afkomst.
- 52 *Prisma A*, iii 65-67 (ed. BORGER, *Inschriftenwerk Assurbanipals*, p. 39).
- 53 Het is omstreden of met 'Urbi' Arabieren worden bedoeld. Volgens EPH'AL waren het gespecialiseerde militaire eenheden (*JAOS*, 94 (1974), p. 110-111, n. 16 en *Arabs*, p. 113 en n. 375); zie ook CAD, B, p. 176b, s.v. *baṭiltu* ("irregulars") en *AHW*, 3, p. 1428b, s.v. *urbu II* ("eine Arbeitstruppe?"). FRAHM (*Sanherib-Inschriften*, p. 105) acht het waarschijnlijk dat deze troepen van Arabische origine waren. In de Annalen van zijn Eerste Veldtocht, een van de twee andere attestaties van het woord, noemt Sanherib de Urbi naast de Arameeërs en Chaldeeën (LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 25, i 39-42; zie ook p. 54, r. 52 en p. 57, r. 12 en de *Rassam Stele*, r. 10; ed. FRAHM, o.c., p. 51). Dit pleit ervoor dat het om een bevolkingsgroep gaat; zie ook BRINKMAN, *Post-Kassite Babylonia*, p. 273, n. 1760; NEIMAN, *JQR*, 60 (1969-1970), p. 237-258 inz. p. 252-253; PARPOLA, *Neo-Assyrian Toponyms*, p. 35 en LIPÍŃSKI, *Aramaeans*, p. 423 met n. 75.

onzeker blijven of Berossos – met het oog op een beter begrip bij zijn Griekssprekend publiek – een van de Zeeland-dynastieën als “Arabisch” kenmerkte.

Semiramis (Šamiram): de legendarische Assyrische koningin van de klassieke literatuur⁵⁴. Volgens de klassieke auteurs was zij gehuwd met de al even beroemde Assyrische koning Ninos en nam zij na zijn dood het koningschap over. Semiramis leidde talrijke veldtochten, stichtte Babylon en voerde grootse bouwwerken uit. Aan de basis van de legendarische Semiramis ligt, zoals algemeen wordt aanvaard, Sammu-rāmat⁵⁵. Zij was de echtgenote van de Assyrische koning Šamši-Adad V (823-811) en moeder van zijn zoon en opvolger Adad-nīrārī III (810-783).

Er is niet zoveel bekend over de historische Sammu-rāmat, maar er is des te meer over haar gespeculeerd⁵⁶. Sammu-rāmat wordt in drie spijkerschriftopschriften vermeld. Op een stele die stond opgesteld in de zgn. ‘Rij der Koningssteles’ te Assur – een rij van opschriften van Assyrische koningen en enkele koninklijke gemalinnen⁵⁷ –, wordt haar connectie met de heersende dynastie benadrukt⁵⁸: ze wordt “paleisvrouw” van Šamši-Adad, moeder van Adad-nīrārī III en schoondochter van Šamši-Adads vader en voorganger, Salmanassar III (858-824) genoemd. Uit de andere opschriften kan worden opgemaakt dat Sammu-rāmat een prominente positie had. Zij wordt naast haar zoon genoemd in een wij-opschrift van een Assyrische rijksgrote⁵⁹. In een opschrift op een grensstele, die in de buurt van Maraş, in het zuidoosten van Turkije, werd ontdekt, wordt die grensstele aan Adad-nīrārī III én Sammu-rāmat toegeschreven⁶⁰. De inscriptie verklaart dat moeder en zoon de Eufraat overstaken om in het gebied campagne te voeren⁶¹. De strijd zelf en de regeling van de grens staan alleen op naam van Adad-nīrārī. Het is tot dusver een unicum in de geschiedenis van Assyrië dat de koningin-moeder samen met haar zoon op veldtocht trok. Het is onbekend waaraan Sammu-rāmat haar prominente positie te danken had. Mogelijk stelde ze in woelige tijden de troon voor haar zoon veilig⁶². Het beeld van Sammu-rāmat, zoals we dat op basis

54 Voor een overzicht van de testimonia, zie LENSCHAU, *RE, Suppl.*, 7, kol. 1204-1212, s.v. *Semiramis* 1).

55 Cf. NOVOTNY, *PNA*, 3/1, p. 1083-1084, s.v. *Sammu-rāmat* (met verdere bibliografie).

56 Cf. de monografieën van EILERS, *Semiramis*; NAGEL, *Ninus und Semiramis*; PETTINATO, *Semiramis* – om slechts deze te noemen.

57 Cf. ANDRAE, *Stelenreihen*.

58 *RIMA* 3, A.O.104.2001 (p. 226).

59 *RIMA* 3, A.O.104.2002 (p. 226-227), r. 8-9. De rijksgrote, Bēl-tarši-ilumma, wijdde in de Nabû-tempel van Kalḫu twee standbeelden voor zijn leven, dat van Adad-nīrārī “en voor het leven van Sammu-rāmat, de paleisvrouw, zijn meesteres”; cf. BRINKMAN, *PNA*, 1/2, p. 333.

60 *RIMA* 3, A.O.104.3 (p. 204-205); zie ook DONBAZ, *ARRIM*, 8 (1990), p. 5-24 en TIMM, *WO*, 24 (1993), p. 55-84.

61 *RIMA* 3, A.O.104.3, r. 1-10.

62 Vroeger werd aangenomen dat Sammu-rāmat gedurende vijf jaar regentes voor Adad-nīrārī III was (cf. EILERS, *Semiramis*, p. 37-38 en PETTINATO, *Semiramis*, p. 208-221). Deze

van de opschriften kunnen opmaken, vormde de inspiratiebron voor de latere legenden over de machtige en krijgslustige koningin Semiramis. Het is onbekend hoe die legenden precies zijn ontstaan en in welke mate de klassieke auteurs op Oud-Oosterse, Mesopotamische verhalen voortbouwden.

SCHNABEL⁶³ en BURSTEIN⁶⁴ nemen aan dat de vermelding van Semiramis authentiek is. Uit GDB F 9a.1 weten we dat Berossos de legenden die over Semiramis circuleerden, kende. Het is daarom mogelijk dat hij in de marge van zijn overzicht van Babylonische koningen Semiramis noemde en op de legenden over haar zinspeelde. Als Berossos inderdaad over Semiramis heeft geschreven, was dit naar alle waarschijnlijkheid summier. In GDB F 14 zegt Abydenus namelijk dat de “Chaldeeën” voor Ninos en Semiramis geen bijzondere belangstelling hadden. Volgens BURSTEIN⁶⁵ wilde Berossos de Griekse opvattingen over de datering van Semiramis corrigeren (cf. *infra*).

Namen van 45 koningen ... hun jaren ... 526 (Namen von 45 Königen ... deren Jahre ... 526): Het is onduidelijk op welke koningen en periode dit betrekking heeft. De getallen benaderen het dichtst die van de dynastie der Kassieten (36 koningen en 576 jaar en 9 maanden), maar dit is absoluut geen argument voor een mogelijke identificatie. Het tijdsinterval tussen Semiramis (Sammu-rāmat, eind 9de eeuw) en Phulos (Tiglat-Pileasar III; 744-727) is veel kleiner dan de genoemde 526 jaar.

Het is echter mogelijk dat in Berossos' tekst Semiramis en Phulos geen chronologische ijkpunten waren. Als Berossos Semiramis vermeldde, was dit niet in zijn opsomming van Babylonische koningen, maar in de marge daarvan: zoals de tekst zelf aangeeft, heerste Semiramis over Assyrië en niet over Babylonië. De naam van Phulos (Tiglat-Pileasar III) is, in tegenstelling tot vele andere koningen, in dit excerpt bewaard gebleven, omdat hij de eerste Mesopotamische koning was die in het Oude Testament vermeld werd en joods-christelijke gebruikers in Berossos' tekst vooral omwille van de parallellen met het Bijbelse relaas geïnteresseerd waren.

LEHMANN-HAUPT⁶⁶ neemt Semiramis als beginpunt en meent dat de 45 koningen de heersers zijn die van haar tot Alexander de Grote, met wie de *Babyloniaca* eindigde, over Babylonië regeerden. We weten niet precies hoeveel koningen in die periode heersten en door de koningslijsten werden erkend, maar het getal van 45 klopt min of meer⁶⁷. Problematisch bij deze interpretatie is dat de historische Sammu-rāmat nooit over Babylonië geregeerd heeft. BURSTEIN⁶⁸ van zijn kant neemt ook Semiramis

---

hypothese steunde echter op een verkeerde interpretatie van een opschrift van Adad-nīrārī III en dient derhalve verworpen te worden; cf. SCHRAMM, *Historia*, 21 (1972), p. 513-521.

63 Berossos, p. 194-195.

64 Berossus, p. 34.

65 Berossus, p. 34.

66 *Klio*, 3 (1903), p. 149-152 en *Klio*, 16 (1920), p. 249-251; cf. SCHNABEL, *Berossos*, p. 194.

67 Cf. Tabel 1.

68 Berossus, p. 34.

als beginpunt, maar op basis van de vermelde 526 jaar meent hij dat het eindpunt het eerste jaar van de alleenheerschappij van Antiochus I (281 v.C.) is. Het is correct dat van Semiramis tot dat eerste jaar ongeveer 526 jaren verliepen⁶⁹ en ook het aantal van 45 koningen klopt bij benadering. Volgens BURSTEIN wilde Berossos zijn Griekse publiek de juiste datering van Semiramis/Sammu-rāmat geven en nam hij daarbij het eerste jaar van Antiochus' alleenheerschappij als uitgangspunt. In de klassieke bronnen werd Semiramis immers vele eeuwen vroeger gedateerd⁷⁰.

Het is evengoed mogelijk dat in Berossos' tekst de reeks van 45 koningen niet met Semiramis begon, maar met Tiglat-Pilezar III eindigde. Met hem begon in de Babylonische chronografie geen nieuwe era of 'dynastie', maar hij was wel de eerste Assyrische koning die in de Babylonische koningslijsten als koning van Babylonië werd erkend. We hebben reeds het vermoeden geuit dat Berossos in zijn koningslijst een onderscheid maakte tussen autochtone (Chaldeeuwse) en buitenlandse dynastieën (Meden, Arabieren). In Berossos' visie was de regering van de Assyrische koning Tiglat-Pilezar, die de autochtone koning had onttroond, misschien wel een ijkpunt in de Babylonische geschiedenis. Met Tiglat-Pilezar begon een periode van Assyrische overheersing. Als we Tiglat-Pilezar als eindpunt van de 45 koningen en 526 jaar nemen en terugrekenen, komen we uit in de laatste fase van de heerschappij der Kassieten. Zij waren ook geen autochtone koningen. Na hen kwam opnieuw een autochtone dynastie aan de macht, nl. de Tweede dynastie van Isin, met Nebukadnezar I (1125-1104), die in de Babylonische historische traditie als groot koning voortleefde (cf. Hoofdstuk 3, §2.3.1 en 2.4). Het is echter zeer speculatief om te stellen dat met de 45 koningen en 526 jaar de periode tussen Kassieten en Tiglat-Pilezar III werd bedoeld.

Phulos (Phulos): de Griekse weergave van de Akkadische naam Pūlu, zoals de Assyrische koning Tiglat-Pilezar III (744-727), die vanaf 729 ook over Babylonië regeerde, in de *Babylonische Koningslijst A*⁷¹ wordt geheten. Tiglat-Pilezar III wordt in

69 BURSTEIN nam het jaar 806 als vertrekpunt. In dat jaar zou het regentschap van Sammu-rāmat zijn geëindigd, maar zoals we boven hebben gezien, is dit regentschap gebaseerd op een foutieve tekstinterpretatie.

70 Ctesias (FGrH 688 F 1b) en Castor van Rhodos (FGrH 250 F 1a+d) plaatsten haar ruim 1300 jaar vóór de dood van de laatste Assyrische koning Sardanapallos. Ook in de christelijke chronografie werd Semiramis heel vroeg gedateerd. Syncellus dateert haar zo'n 150 jaar vóór de tijdgenoten Inachus en Ogyges, die zelf 1235 jaar vóór Cyrus regeerde (p. 71, r. 3-4; r. 13-14 en p. 73, r. 21-22; ed. MOSSHAMMER). In Eusebius' *Kroniek* was ze een tijdgenoot van de aartsvader Abraham (KARST, *Chron.* [Arm.], p. 42, r. 28-30; zie ook Hieronymus, *Chron.*, p. 20a; ed. HELM en Syncellus, p. 74, r. 9; ed. MOSSHAMMER).

71 GRAYSON, *RIA*, 6, p. 93, iv 8; zie ook de *Canon van Ptolemaeus*, waar hij Pôros heet. Andere teksten uit Babylonië, zoals Babylonische kronieken, gebruiken zijn Assyrische naam, Tukultī-apil-ešarra (cf. GLASSNER, *Chronicles*, nr. 16, i 19-24 en nr. 17, i 9'). Het gebruik van de naam Pūlu lijkt zich tot Babylonische koningslijsten beperkt te hebben.

het Oude Testament zowel Pūl⁷² als Tiglat-Pilesar⁷³ geheten. De Oudtestamentische schrijvers waren er zich klaarblijkelijk niet van bewust dat het om één en dezelfde persoon ging⁷⁴. Berossos gebruikte in navolging van de *Babylonische Koningslijst A* en de *Canon van Ptolemaeus* de naam Pūlu.

Met de naam Phulos volgde de Armeense vertaling de Bijbelse traditie: de Septuagint en Josephus transcriberen 'Pūl' (Hebr.: פִּיל) respectievelijk als Φουλ⁷⁵ en Φούλλος⁷⁶. Waarschijnlijk gebruikte Berossos een daarop gelijkende vorm: in de 'Graeco-Babyloniaca' werd de Sumerisch-Akkadische p- door φ- getranscribeerd. Tiglat-Pilesar III onttroonde in 729 v.C. na een succesvolle veldtocht de Babylonische koning (Nabû-)Mukīn-zēri en was zelf koning van Babylonië tot aan zijn dood in 727 v.C.⁷⁷. Wat Berossos over Tiglat-Pilesar III schreef, is niet bewaard gebleven.

Senecherib (Senecherib): Sanherib. Deze Assyrische koning, die in het Oude Testament wordt vermeld, wordt uitgebreider behandeld in GDB F 8a, c en d).

Het is op het eerste gezicht merkwaardig dat Eusebius, die ook Asordan (Esarhaddon) en Marôdach Baldan (Merodach-Baladan II) vermeldt, hier niet over Salmanassar V (726-722) spreekt. Salmanassar, die Tiglat-Pilesar III als koning van Assyrië en Babylonië opvolgde, wordt immers ook in het Oude Testament genoemd: hij was het die Samaria veroverde en een einde aan het koninkrijk Israël maakte⁷⁸. Op basis van de nauwgezette opsomming van Babylonische koningen in de Neo-Assyrische periode in GDB F 8c-d mogen we aannemen dat Berossos ook Salmanassar V noemde. In de *Babylonische Koningslijst A* staat deze koning onder de naam van "Ululaju" opgetekend⁷⁹. Omdat Berossos in het geval van Tiglat-Pilesar III diens alternatieve naam, zoals die in dezelfde koningslijst was opgenomen (Pūlu), gebruikte, is het aannemelijk dat hij dit ook voor Salmanassar deed. We vermoeden dat de joods-christelijke gebruikers van Berossos niet wisten dat achter Berossos' weergave van Ululaju de Oudtestamentische Salmanassar schuilging en dat ze hem daarom onvermeld lieten.

⁷² 2Kon., 15, 19-20.

⁷³ 2Kon., 15, 29 en 2Kon., 16, 7-10; cf. 2Kron., 28, 16-21.

⁷⁴ Dit wordt zeer duidelijk tot uitdrukking gebracht in het Χρονογραφειον σύντομον, een chronografisch werkje uit het midden van de 9de eeuw. Onder de Assyrische koningen is als 41ste koning Φουλᾶ, als 42ste Θεγλαφασσᾶ pgenomen (ed. SCHOENE, *Chronicorum libri duo*, I, p. 84b, r. 44-45).

⁷⁵ 4Regn., 15, 19.

⁷⁶ Ant.Jud., 9, 232.

⁷⁷ Cf. Kroniek ABC 1A, i 19-26.

⁷⁸ 2Kon., 17, 3-6 en 18, 9-11.

⁷⁹ GRAYSON, *RIA*, 6, p. 93, iv 9; zie ook de *Canon van Ptolemaeus*, die de naam als 'Iloulaios' weergeeft. RADNER (AfO, 50 (2003/4), p. 95-104) heeft aangetoond dat Ululaju de persoonsnaam van de vorst was en Salmanassar zijn troonnaam.

F 5b[Syncellus, *Ecloga chronographica*, p. 88, r. 13-24]

Dit excerpt is corrupter dan de parallelle passage in de Armeense vertaling.

34.090 jaar ... 9 saroi 2 neroi en 8 sossai (ἐν τρισμυρίοις ἔτεσι καὶ ,δς', τουτέστιν ἐν σάρσι θ' καὶ νήσοις β' καὶ σώσσοις η'): De omrekening klopt niet. Als we de Babylonische tijdseenheden omrekenen (cf. GDB F 3a-b), komen we uit op 34.080 jaar. Volgens de reductiemethode van Panodorus, die de Babylonische jaren als dagen begreep, waren dit 94 zonnejaren en 8 maanden, zoals verderop wordt gezegd.

Sommigen van onze kerkhistorici (τινὲς τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡμῶν ἱστορικῶν): Christelijke chronografen als Panodorus en Annianus probeerden de lange regeringsperioden van de vroegste Babylonische koningen met de Bijbelse chronologie in overeenstemming te brengen. Een van de methoden veronderstelde dat de Babyloniërs aanvankelijk geen zonnejaren kenden. Hun jaren waren op te vatten als dagen. Uitgaande van een jaar van 360 dagen kunnen de 9 saroi 2 neroi en 8 sossai (d.i. 34.080 jaar) inderdaad herleid worden tot 94 jaar en 8 maanden.

84 Meden (πδ' δὲ Μήδων): In de Armeense vertaling en Michael Syrus⁸⁰ slaat het getal van 86 koningen op de heersers vóór de Meden. Syncellus' versie rekent de Meden – 84 in totaal – tot die 86 koningen. Op basis van de *Sumerische Koningslijst*, die vóór de Guti (Meden) tientallen koningen opsomt, is Syncellus' versie af te wijzen.

Zoroaster (Ζωροάστρην): Zarathustra, stichter van de naar hem genoemde Perzische religie van het Zoroastrisme, over wie in de klassieke Oudheid vele legenden de ronde deden (zie ook GDB T 11). Syncellus insinueert dat Zoroaster koning van de Chaldeeën was, hetgeen evident historisch incorrect is. Volgens sommige antieke auteurs was Zoroaster koning van de Bactriërs⁸¹. Wellicht moet “Chaldeeën” hier in de betekenis van “astrologen” of “magiërs” worden opgevat. Het is onwaarschijnlijk dat Polyhistor Zoroaster vermeldde. Vermoedelijk was een christelijke gebruiker voor de invoeging verantwoordelijk. Panodorus en enkele andere christelijke chronografen, zo schrijft Syncellus verderop, veronderstelden dat Zoroaster de kennis van zonnejaren introduceerde⁸². Hiermee verklaarden deze chronografen waarom de regeringsperioden van de Babylonische koningen vanaf een bepaald moment ‘normale’ lengtes hadden. En waarom de voorafgaande koningen volgens de Babylonische bronnen myriadenlang regeerden: die jaren waren geen zonnejaren, maar dagen.

⁸⁰ *Chron.*, III, p. 442 (vert. CHABOT).

⁸¹ B.v. Justin., 1, 1, 7-10; Eusebius, *Praep.Ev.*, 10, 9 en *Chron.* [Hieronym.], p. 20 (ed. HELM) en Orosius, 1, 4, 3.

⁸² Ed. MOSSHAMMER, p. 89, r. 3-6. Voor deze theorie, ontwikkeld door Panodorus, zie ADLER & TUFFIN, *Chronography of George Synkellos*, p. 112, n. 2.

De 7 koningen van de Chaldeeën diena hem regeerden (τοὺς μετ' αὐτὸν ζ' Χαλδαίων βασιλεῖς): Syncellus geeft de namen en jaren van deze koningen – een fictieve lijst – verderop in zijn werk (zie onze excursus hieronder).

D.m.v. zonnejaren (δι' ἡλιακῶν ἐτῶν): Zoals in de *Sumerische Koningslijst* moet Berossos vanaf de historische periode regeringsperioden van normale lengte hebben genoteerd. Hierdoor telde hij niet meer in *saroi*, *neroi* en *ssosoi*.

CONCLUSIE

Ondanks het fragmentarische en corrupte karakter van deze fragmenten is de algemene structuur van dit deel van Berossos' werk duidelijk. Berossos gaf een overzicht van 'dynastieën', koningen en regeringsjaren. Soms gaf hij daarbij informatie over de desbetreffende koning, zoals uit GDB F 7a kan worden opgemaakt. Berossos volgt hier de Mesopotamische chronografische traditie, zoals die b.v. in de *Sumerische Koningslijst*, de *Kroniek der Dynastieën* en de *Babylonische Koningslijst A* is geattesteerd.

EXCURSUS: DE BABYLONISCHE KONINGSLIJSTEN BIJ SYNCELLUS

Syncellus heeft in zijn werk koningslijsten van verschillende volken geïntegreerd. Voor Babylonië/Assyrië geeft hij na de Vloed drie elkaar opvolgende 'dynastieën' (vóór de Vloed waren er volgens Syncellus geen koninkrijken; cf. *supra*), nl.:

- 1) 7 Chaldeeuwse koningen
- 2) 6 Arabische koningen
- 3) 41 Assyrische koningen

In alle drie gevallen gaat het om gecreëerde lijsten. De eerste twee dynastieën – de Chaldeeën en de Arabieren⁸³ – zijn geïnspireerd op het excerpt in GDB F 5a, dat beide vermeldt. De chronologie van de 7 Chaldeeuwse koningen als eerste Babylonische dynastie na de Vloed is een andere dan die Syncellus tevoren (GDB F 5b) op gezag van Polyhistor geeft. Volgens deze laatste auteur regeerden na de Vloed eerst Euechoios, Chomasbelos, 84 Medische koningen, Zoroaster en dan pas de 7 Chaldeeuwse koningen.

⁸³ Resp. p. 101, r. 22 – p. 102, r. 13 en p. 103, r. 19 – p. 104, r. 4 (ed. MOSSHAMMER). Volgens GELZER (*Sextus Julius Africanus*, I, p. 208-209) gaan deze fictieve lijsten op Panodorus terug. Een variëteit lijst met namen en regeringsjaren is terug te vinden in het Χρονογραφεῖον σύντομον (ed. SCHOENE, *Chronicorum libri duo*, I, p. 84a, r. 17-40). Dit werk werd in 854 neergeschreven en gebruikte een bron uit het begin van de 9de eeuw (cf. GELZER, o.c., II, p. 329-330). Volgens GELZER (*ibid.*, p. 201-202) was die bron niet Syncellus. Wel gingen de lijsten van Syncellus en het Χρονογραφεῖον op eenzelfde werk terug. Een verre echo van de Babylonische en Arabische koningen is te vinden in een Syrische chronografische tekst uit de 8ste eeuw. Daarin is sprake van een 'dynastie' van 7 Babylonische koningen, die werd opgevolgd door 16 Arabische koningen (vert. CHABOT, *Chronica Minora*, II, p. 76, r. 22-27).

De eerste twee koningen van de lijst van de Chaldeeuwse dynastie, die in totaal 225 jaar aan de macht was, zijn Euechios, die door Syncellus met de Oudtestamentische Nimrod wordt geïdentificeerd, en Chosmasbelos, varianten van de namen bij GDB F 5 a-b, Euechoios en Chomasbelos. De jaartallen die Syncellus voor beide koningen geeft, 6 2/3 jaar en 7½ jaar, zijn omrekeningen van de getallen bij Berossos, nl. 4 *neroi* en 4 *neroi* en 5 *ossoi*. Die omrekeningen geschieden volgens de reductiemethode van Panodorus en Annianus, die de Babylonische jaren als dagen interpreteerde. De meeste andere koningsnamen zijn geïnspireerd op de *Canon van Ptolemaeus*: Poros (3de koning), Nabios (5de koning) en Zinzeros (7de koning)⁸⁴.

De Chaldeeuwse koningen worden, zoals in het excerpt GDB F 5a, opgevolgd door een dynastie van Arabische koningen, zes in getal, die in totaal 215 jaar regeerden. Twee van hun namen zijn ook op namen uit de *Canon van Ptolemaeus* gebaseerd: Sisimordakos (3de koning) en Nabios (4de koning)⁸⁵. Nabounnabos (6de koning) is geïnspireerd op de naam Nabonidus, de laatste Babylonische koning⁸⁶.

De lijst van Assyrische koningen, die met Belos begint en met Sardanapalos eindigt, is gebaseerd op het overzicht, zoals we dat bij de Griekse chronograaf Castor⁸⁷ en bij Annianus⁸⁸ vinden. Mogelijk is de opvolging van de Arabische door de Assyrische koningen eveneens geïnspireerd door het Polyhistor-excerpt in GDB F 5a, waar Semiramis – in Syncellus' lijst de derde Assyrische heerser – na de Arabische koningen wordt genoemd.

84 De namen van de andere koningen zijn Nechoubes (4de koning) en Oniballos (6de koning).

85 Aldus de drie koningslijsten in Syncellus, die op de *Canon* teruggaan; zie MOSSHAMMER, p. 245, r. 16; p. 246, r. 22 en p. 248, r. 2.

86 De keuze voor deze naam is waarschijnlijk geen toeval: Nabonidus verbleef jaren in Arabië. De andere namen zijn Mardokentès (1ste koning), Mardakos (2de koning) en Parannos (5de koning). De twee eerstgenoemde namen hebben de godennaam Marduk als basis.

87 FGrH 250 F 1d en F 2.

88 *Apud* Elias van Nisibis, *Opus Chronologicum*, p. 15, r. 8 – p. 16, r. 14 (vert. BROOKS).

TABEL 1 - OVERZICHT VAN DE ‘DYNASTIEËN’ VAN AGADE TOT E

Voor het gemak van de lezer geven we hier een overzicht van de Babylonische ‘dynastieën’ die in de Mesopotamische koningslijsten geattesteerd zijn. We beginnen met de Dynastie van Agade (of Akkad) en eindigen met de laatste in de koningslijsten genoemde Dynastie van E. Dit overzicht is hoofdzakelijk gestoeld op de gegevens die de (verschillende versies van de) *Sumerische Koningslijst* (SKL) en de *Babylonische Koningslijsten A* (BKL A) en B (BKL B) ons verschaffen. We hebben deze lijsten in Hoofdstuk 3 voorgesteld.

Dit overzicht bevat mogelijk twee lacunes, nl. voor het begin van het tweede millennium en voor het eerste kwart van het eerste millennium. De *Sumerische Koningslijst* eindigt met de Eerste dynastie van Isin, terwijl de *Babylonische Koningslijst A*, waarvan het begin verloren is, met de (Eerste) Dynastie van Babylon aanvangt¹. Tussen beide ‘dynastieën’ plaatst de moderne wetenschap de Dynastie van Larsa. Het is bekend dat de koningen van Larsa de hegemonie over Babylonië van Isin overnamen en zelf door de Eerste dynastie van Babylon ten val werden gebracht. Hun namen en regeringsjaren staan opgetekend op een Oud-Babylonisch tablet, de *Koningslijst van Larsa* (Larsa KL)². De laatste twee van de 16 daar genoemde koningen, Hammurabi en Samsi-iluna, behoren volgens de Mesopotamische chronografische traditie tot de (Eerste) Dynastie van Babylon’. De *Koningslijst van Larsa* beschrijft de reële historische situatie: beide heersers waren na de annexatie van Larsa door Babylon tevens koning van die stad. Hoewel dit aannemelijk is, weten we niet met zekerheid of de koningen van Larsa in de Mesopotamische chronografische traditie als een ‘pan-Mesopotamische’ dynastie werden erkend. Daarnaast is het denkbaar dat die traditie nog andere steden voor de periode tussen de Eerste dynastieën van Isin en Babylon erkende. We weten dat in deze periode, de zgn. ‘Isin-Larsa-tijd’, verschillende steden met elkaar om de hegemonie over Mesopotamië wedijverden. Zolang geen koningslijst die de lacune tussen de Eerste dynastieën van Isin en Babylon dicht, is teruggevonden, kunnen we hierover alleen maar speculeren. Ook voor het eerste kwart van het eerste millennium is er onzekerheid over de opeenvolging van ‘dynastieën’. De *Babylonische Koningslijst A*, onze enige bron voor deze periode, bevat een lacune. In die lacune kan de naam van een ‘dynastie’ hebben gestaan³.

Tot slot willen we nog dit opmerken. In de Mesopotamische koningslijsten werden de dynastieën na elkaar opgesomd. Het staat echter vast dat sommige van hen

1 Waarschijnlijk begon de *Koningslijst* met de (Eerste) Dynastie van Babylon; cf. BRINKMAN, *Post-Kassite Babylonia*, p. 55.

2 Ed. GRAYSON, *RIA*, 6, p. 89.

3 De *Babylonische Koningslijst A* geeft na de Elamitische dynastie de namen van 3 koningen, die tot een volgende ‘dynastie’ behoren, en breekt dan af (einde kolom iii). Wanneer de tekst opnieuw aanvangt, vinden we de namen van 5 koningen, die de koningslijst tot de Dynastie van E rekent (begin kolom iv). Het is onzeker hoeveel koningsnamen in de lacune stonden. Bijkomend probleem daarbij is dat op het tablet niet duidelijk te lezen is hoeveel koningen de koningslijst tot de Dynastie van E rekende; cf. BRINKMAN, *Post-Kassite Babylonia*, p. 52-59.

NAAM VOLGENS DE SPIJKERSCHRIFTTEKSTEN	AANTAL KONINGEN	TOTALE REGERINGSJAREN	AANTAL	SPIJKERSCHRIFTBRON	MODERNE BENAMING
Agade	11 ⁴	181 ⁵		SKL	Akkad/Agade
Uruk	5 ⁶	30 ⁷		SKL	Uruk IV
Leger van de Guti ⁸	21	124 jaar en 40 dagen ⁹		SKL	Guti
Uruk	1	427 jaar en x dagen ¹⁰		SKL	Uruk V
Ur	5 ¹¹	108 jaar ¹²		SKL	Ur III
Isin	15 ¹³	203 jaar ¹⁴		SKL	Isin I
Larsa	14 ¹⁵	264 jaar ¹⁶		Larsa KL	Larsa
Babylon	11	304 jaar ¹⁷		BKL B	Babylon I
(E')Urukui ¹⁸	11	368 jaar		BKL A	Zeeland I
(Kaššū) ¹⁹	36	576 jaar, 9 maanden		BKL A	Kassieten
Isin	11	132 jaar, 6 maanden		BKL A	Isin II
Zeeland	3	21 jaar, 5 maanden		BKL A	Zeeland II
Bazi ²⁰	3	20 jaar, 3 maanden		BKL A	Bazi
(Elam) ²¹	1	6 jaar		BKL A	Elam
Lacune?					
E ²²	12 of 22? ²³	--- ²⁴		BKL A	'E' (Babylon)

elkaar in tijd (gedeeltelijk) overlaptten. De Dynastie van Larsa valt chronologisch deels met de Eerste dynastie van Isin en van Babylon samen. Deze laatste is deels synchroon met de Eerste dynastie van Zeeland.

- 4 Aldus versie WB. Varianten: 9 (versies Su1 en Su3+Su4); 12 (versie S). We gebruiken hier de sigla van ETCSL.
- 5 Aldus WB. Varianten: 161 (Su1); 177 (Su3+Su4); 197 (S).
- 6 Aldus WB. Variant: 3 (Su3+Su4).
- 7 Aldus WB. Varianten: 26 (P4+Ha en S); 43! (IB); 47 (Su3+Su4).
- 8 Aldus WB. Varianten: "Land van de Guti" (Su3+Su4).
- 9 Aldus L1+N1. Variant: 25 (Su3+Su4).
- 10 Aldus WB. Varianten: 7 jaren, 6 maanden en 15 dagen (J); 7 jaren, 6 maanden en 5 dagen (TL); 26 jaren, 2+x maanden en 15 dagen (IB).
- 11 Aldus J, P5, Su1, Su3+Su4. Ook de zgn. 'Ur-Isin Koningslijst' telt 5 koningen (ed. GRAYSON, RLA, 6, p. 90). Variant: 4 (WB). De 'historische' dynastie van Ur III telde inderdaad 5 koningen.
- 12 Aldus WB en de *Ur-Isin Koningslijst*. Varianten: 120+x jaar (Su1); 123 jaar (Su3+Su4); 117 jaar (P5).
- 13 Aldus P5 en de *Ur-Isin Koningslijst*. WB somt slechts 13 koningen op, maar deze versie heeft de laatste koningen van de 'dynastie' niet opgenomen, omdat de tekst vóór hun regering werd opgesteld.
- 14 Aldus WB. Variant: 225 jaar en 6 maanden (P5).
- 15 Het tablet heeft, zoals reeds gezegd, 16 koningen opgetekend, maar de laatste twee, Hammurabi en Samsi-iluna, behoorden volgens de Babylonische chronografische traditie tot de (Eerste) Dynastie van Babylon.
- 16 De koningslijst telt van de eerste koning tot het 12de jaar van Samsi-iluna 289 jaar. Van dit getal hebben we de 12 jaren van Samsi-iluna en de 13 jaren die voor Hammurabi staan opgetekend, afgetrokken.
- 17 De tekst zelf maakte de optelsom niet, maar gaf enkel de regeringsjaren voor de afzonderlijke koningen.
- 18 Verschillende varianten van de naam zijn overgeleverd: URU3-KU6 (*Babylonische Koningslijst* A, i 15), URU3-KU3ki (*Babylonische Koningslijst* B, r. 13 en 24) en E2-uru-ku3-g[aki] (*Kroniek der Dynastieën*, iv 14'). LAMBERT (JCS, 26 (1974), p. 209) distilleerde uit deze varianten de naam (E')-uru-ku. Hij wijst daarbij op een andere attestatie van deze stad. In een ongepubliceerde tempellijst staat "E2-URU3(=ŠEŠ)-KU3" opgetekend onder de steden waar zich een tempel van Enlil bevond (cf. GEORGE, *House most high*, p. 164, n. 1309). Een lezing 'Bīt-Uruku' is o.i. eveneens mogelijk.
- 19 De naam van de BALA ("regering") is in de *Babylonische Koningslijst* A niet bewaard gebleven. Uit andere bronnen weten we dat het hier om de Kassieten (*Kaššū*) gaat, zie b.v. *Mul-Apin*, 2 ii 20 (ed. HUNGER & PINGREE, *MUL.APIN*, p. 96).
- 20 In de *Babylonische Koningslijst* A (iii 13) heet de 'dynastie' Ba-s[a] (volgens GRAYSON, RLA, 6, p. 92) of Ba-[zum?] (volgens BRINKMAN, *Post-Kassite Babylonia*, p. 38 met n. 165). *De Kroniek der Dynastieën* spreekt over "Bīt-mBazi" (v 12'; lett. "huis van meneer Bazi").
- 21 De *Babylonische Koningslijst* A noemt enkel de naam van de desbetreffende koning en geeft geen 'dynastie'. In de *Kroniek der Dynastieën* wordt gezegd dat hij uit Elam afkomstig was (v 13'-15').
- 22 Met 'E' wordt "Babylon" bedoeld; cf. BRINKMAN, *Post-Kassite Babylonia*, p. 166-168.
- 23 Op de desbetreffende regel van het tablet (iv 6) is een getal te lezen dat zonder twijfel het aantal koningen aangeeft. De precieze lectuur van het getal is omstreden. 12 of 22 lijken het waarschijnlijkste, maar zelfs dat is niet volledig zeker; cf. BRINKMAN, *Post-Kassite Babylonia*, p. 52-9; GRAYSON, RLA, 6, p. 96.
- 24 De *Babylonische Koningslijst* A geeft niet het totale aantal jaren.

HABRAMOS DE CHALDEEËR (F 6)

F 6 [Josephus, *Antiquitates Judaicae*, 1, 158]

Josephus identificeert een door Berossos vermelde Mesopotamiër met Abraham. Het is duidelijk dat het hier om een *interpretatio Judaica* gaat en dat Berossos zelf niet op Abraham doelde. De reden voor deze interpretatie ligt voor de hand: Abraham, de stamvader van het Joodse volk, was volgens de Oudtestamentische traditie uit de stad “Ur der Chaldeeën” afkomstig¹. Met de identificatie wilde Josephus het Oudtestamentische relaas bevestigen.

Na de vloed ... in de tiende generatie (μετὰ τὸν κατακλυσμὸν δεκάτῃ γενεᾷ): zo ook Pseudo-Eupolemus². Volgens *Genesis* leefde Abraham in de negende generatie na de Vloed; de tiende generatie na Noë³.

Een rechtvaardig en groot man (δίκαιος ἀνὴρ καὶ μέγας): Het is onduidelijk welke door Berossos vermelde figuur uit de Mesopotamische geschiedenis door Josephus met Abraham werd geïdentificeerd. De versies van de *Sumerische Koningslijst* noemen als tiende koning, die vanuit de stad Kish regeerde, verschillende namen – Atab, Aba en Kalumum. Allen zijn echter illustere onbekenden. Een van de onmiddellijke opvolgers, nl. de 13de koning na de Vloed, was tot in de tijd van Berossos een bekende legendarische koning: Etana, “de herder die naar de hemel opsteeg en de vreemde landen consolideerde”⁴. Etana’s ‘hemelvaart’ is een allusie op de populaire legende van *Etana en de adelaar*⁵. In dit verhaal stellen de goden Etana tot koning van de niet bij name genoemde stad die zij hadden gesticht, aan. Etana, die kinderloos is, bevrijdt een adelaar en wordt als dank door de vogel naar de hemel gevlogen om daar het ‘geboortekruid’ te halen⁶. Op Etana’s ‘hemelvaart’

1 *Gen.*, 11, 31; Josephus, *Ant.Jud.*, 1, 154. Abrahams broer, Haran, stierf in die stad (*Gen.*, 11, 28). Josephus voegt eraan toe dat zijn graf tot in zijn tijd te zien was (*Ant.Jud.*, 1, 151), mogelijk een verwijzing naar de beroemde koningsgraven van Ur.

2 FGrH 724 F 1.

3 *Gen.*, 11, 10-27.

4 *Sumerische Koningslijst*, r. 64-66 (ed. *ETCSL*).

5 De oudste schriftelijk vastgelegde redactie van dit verhaal dateert uit de Oud-Babylonische periode. Daarnaast kende het verhaal een Middel-Assyrische en Neo-Assyrische versie; cf. HAUL, *Das Etana-Epos* en FOSTER, *Before the Muses*, p. 533-554. Reeds in de Oud-Akkadische tijd werd op cilinderzegels een scène afgebeeld met een gebaarde man op de rug van een adelaar, een duidelijke reminiscentie naar het voornoemde verhaal. Dit doet vermoeden dat reeds in deze vroege periode een (mondeling?) verhaal over Etana en de adelaar in omloop was. Het werk is opgenomen in de Neo-Assyrische ‘Catalogo van werken en auteurs’, waar het aan Lu-Nanna wordt toegeschreven (LAMBERT, *JCS*, 16 (1962), p. 66-67, VI) r. 11).

6 Cf. HOROWITZ, *Cosmic Geography*, p. 47; HAUL, *Etana-epos*, p. 15-29.

wordt ook gezinspeeld in de *Ballade van vroege heersers*⁷ en een Laat-Babylonisch historisch omen⁸. In andere teksten treedt Etana als functionaris in de onderwereld op⁹. We mogen veronderstellen dat Berossos Etana in zijn overzicht van koningen noemde en misschien zelfs op diens ‘hemelvaart’ alludeerde. Het is echter niet erg waarschijnlijk dat Josephus (of zijn bron) in Etana Abraham herkende¹⁰.

Volgens BURSTEIN¹¹ identificeerde Josephus Abraham met een van de *apkallu*’s (“wijzen”) die na de Vloed leefden. De ‘Apkallu Lijst’ (cf. GDB F 3) heeft voor de mythische periode na de Vloed twee *ummānu*’s (“geleerden”) opgetekend, nl. Nungalpiriggaldim onder Enmerkar en Sîn-lēqi-unninni onder Gilgamesh¹². Het is echter helemaal niet zeker of Berossos over een *apkallu* sprak.

Bedreven ... in de hemelkunde (τὰ οὐράνια ἔμπειρος): Vanaf de hellenistische tijd werd Abraham als expert in astronomie voorgesteld, een traditie die waarschijnlijk haar ontstaan te danken heeft aan het feit dat hij uit het land der Chaldeeën afkomstig was. Volgens Artapanus, die vermoedelijk in de 2de eeuw v.C. in Egypte leefde, leerde Abraham de Egyptische farao astrologie¹³. Josephus zelf schrijft dat de patriarch die wetenschap aan de Egyptenaren onderwees¹⁴. Pseudo-Eupolemus zegt dat Abraham astronomie en de Chaldeeuwse wetenschap uitvond¹⁵.

CONCLUSIE

Josephus’ identificatie van Abraham met een door Berossos genoemd persoon is verkeerd. Het is echter niet te achterhalen over wie Berossos het had.

7 r. 10 (OB-versie; ed. *ETCSL*) // r. 12 (MB-versie; ed. KÄMMERER *šima milki*, p. 210-211). Voor deze tekst, zie GDB F 3a.

8 BRM 4, 13, r. 33, heruitgegeven door HOROWITZ, *Cosmic Geography*, p. 43, n. 1.

9 Zie b.v. *Gilgamesh Epos*, Tablet 7, r. 202. Voor verdere attestaties, zie HAUL, *Etana-Epos*, p. 44-47.

10 Het feit dat Abraham aanvankelijk ook kinderloos was, is weinig overtuigend.

11 *Babyloniaca*, p. 21, n. 60.

12 VAN DIJK, UVB, 18 (1962), p. 44, r. 8-12.

13 FGrH 726 F 1.

14 *Ant.Jud.*, 1, 167. Voor Abrahams astronomische kennis, zie ook *Ant.Jud.*, 1, 156.

15 FGrH 724 F 1; zie verder Ps.-Orpheus (Clem.Alex., *Strom.*, 5, 14, 123 en Eusebius, *Praep. Ev.*, 13, 13, 50) en Firmicus, *Math.*, 4, Pr., 1 en 18, 1.

BOEK 2, EEN OPSOMMING VAN KONINGEN TOT NABONASSAROS (F 7A-B)

Na het Vloedverhaal gaf Berossos – zoals ook uit GDB F 5a blijkt – een overzicht van dynastieën en koningen en hun regeringsjaren en vermeldde hij niet of nauwelijks gebeurtenissen. Dit in wezen opsommende overzicht liep waarschijnlijk tot de regering van Nabonassar (747-734).

F 7a [Eusebius, *Chronik* [Arm.], p. 4, r. 9-17]

Voordat Eusebius de tien antediluviaanse koningen opsomt (GDB F 3b), uit hij zich over de inhoud van Berossos' tweede boek. Dat blijkt voor een groot deel uit een overzicht van namen en regeringsjaren van koningen te hebben bestaan.

In het eerste boek (im ersten Buch): In Polyhistor's excerpt van Boek 1 wordt Berossos' proëmium en de oergeschiedenis samengevat. Zie GDB F 1a-b.

In het tweede boek (im zweiten): In dit boek, dat met de tien antediluviaanse koningen en hun wijzen begon (cf. GDB F 3a-d), behandelde Berossos ook de Vloed (cf. GDB F 4a-e).

De koningen, die hij de ene na de andere voorstelt (die Könige, einen nach dem andern darstellend): Hieruit kunnen we opmaken dat Boek 2 voor een groot deel uit een overzicht van koningen bestond.

†Zoals hij zegt, “Nabonassaros ... koning”† (†wie er sagt: Nabonassaros ... König†): De passage is corrupt. KARST¹ interpreteert de zinsnede als “zoals hij <b.v.> schrijft”. Volgens VON GUTSCHMID² is hier sprake van een leesfout: de Armeense vertaler las en vertaalde in de Griekse brontekst ὥς (“zoals”) in plaats van ἔως (“totdat”). De oorspronkelijke zin zou hebben geluid: “totdat, zegt hij, Nabonassaros in die tijd koning was”. Op basis van deze gereconstrueerde zin besluit SCHNABEL³ dat Berossos' boek 2 eindigde met de regering van Nabonassar (747-734). Dit wordt ondersteund door de Babylonische chronografische traditie. Zoals we in Hoofdstuk 3 gezien hebben (§2.2.2.3), vormde de regering van Nabonassar waarschijnlijk een mijlpaal in de Babylonische geschiedschrijving: vanaf zijn regering werden gebeurtenissen systematisch vastgelegd in de zgn. ‘Babylonische kronieken over het recente verleden’. Voor Berossos betekende dit dat hij vanaf deze periode over nauwkeurigere bronnen beschikte. Als verklaring voor het feit dat hij geen accurate gegevens voor de periode daarvoor had, gaf Berossos, althans in onze visie, dat Nabonassar de archieven van zijn voorgangers had laten vernietigen (cf.

1 *Chronik*, p. 4.

2 Geciteerd bij SCHNABEL, *Berossos*, p. 22-23.

3 *Berossos*, p. 22-25.

GDB F 7b).

Over Nabonassar is niet zoveel bekend⁴.

Allerminst nauwkeurig ... zelfs niet waard om vermeld te worden (keineswegs genau ... gar nicht einmal der Erwähnung würdig): Uit dit commentaar van Eusebius kan worden opgemaakt dat Berossos in dit deel van zijn werk vooral namen en regeringsjaren van koningen opsomde en maar weinig bijkomende informatie gaf. Dit kan worden verklaard door het feit dat de Babyloniër voor deze periode zeer waarschijnlijk was gebonden aan de beperkingen die hem door het bronnenmateriaal waren opgelegd. De *Kroniek der Dynastieën* en zijn voorloper, de *Sumerische Koningslijst*, sommen hoofdzakelijk namen en regeringsjaren van koningen op. Slechts bij enkele koningen geven ze wat meer informatie. Kronieken uit de tijd van Berossos hebben weliswaar gebeurtenissen uit de regering van koningen vóór Nabonassar opgetekend (cf. Hoofdstuk 3, §2.2.2.1), maar van vele koningen – vooral uit de vroegste periode – was niet meer bekend dan hun naam, aantal regeringsjaren en tot welke dynastie ze behoorden.

Het overgrote deel van de namen van de koningen uit Boek 2 is door de excerptoren geschrapt. Alleen de namen van de antediluviaanse koningen (GDB F 3a-d) en van Euechios en Chomasbelos (GDB F 5a) zijn bewaard gebleven. Uit dit excerpt en GDB F 5a blijkt dat Alexander Polyhistor die namen en de regeringsjaren van de desbetreffende koning wel had opgesomd.

F 7b [Syncellus, *Ecloga chronographica*, p. 244, r. 32 – p. 245, r. 4 (ed. MOSSHAMMER)]

In GDB F 7a constateert Eusebius dat Berossos in zijn tweede boek, dat waarschijnlijk met Nabonassar eindigde, vooral namen en regeringsjaren van koningen opsomde. In GDB F 7b wordt hiervoor een verklaring gegeven: dezelfde Nabonassar vernietigde de archieven van zijn voorgangers.

Context

Syncellus wil hier uitleggen waarom Claudius Ptolemaeus in zijn groot astronomisch werk, *Syntaxis* (of *Almagest*), Nabonassar als chronologisch beginpunt gebruikte: doordat deze koning de ‘res gestae’ van zijn voorgangers had uitgewist, bestond er voor de vroegere periode geen chronologisch kader. Hierdoor beschikten de Babyloniërs pas vanaf Nabonassar over nauwkeurige astronomische waarnemingen. Het feit dat Nabonassar, aldus Alexander Polyhistor en Berossos, de ‘res gestae’ van zijn voorgangers vernietigde, wil nog niet zeggen dat deze vroegere koningen zelf uit de geschiedenis werden geschrapt. Deze gevolgtrekking lijkt door Syncellus of zijn bron te zijn getrokken, omdat zij geen namen van koningen vóór Nabonassar kenden. Dit heeft echter te maken met het feit dat de Griekse astronomen voor de periode vóór Nabonassar niet over Babylonische

⁴ Cf. BRINKMAN, *Post-Kassite Babylonia*, p. 60, 226-234, 356-357 en 226-234 en Id., *RIA*, 9, p. 5-6, s.v. *Nabonassar*.

astronomische waarnemingen beschikten. Hierdoor waren hen ook de namen van de koningen die vóór Nabonassar regeerden, niet bekend.

Nabonasaros ... verzamelde en vernietigde (Ναβονάσαρος συναγαγὼν ... ἡφάνισεν): Sommige moderne geleerden stellen dat dit fragment niet authentiek is⁵. De inhoud zou in tegenspraak zijn met het feit dat Berossos wel degelijk over Nabonassars voorgangers sprak en een lange lijst van koningen vóór hem opsomde. Dit fragment zegt echter niet dat Nabonasaros de namen van zijn voorgangers uitwiste: volgens Alexander Polyhistor en Berossos vernietigde Nabonasaros (enkel) hun ‘res gestae’. Dit kan in verband worden gebracht met Eusebius’ vaststelling in GDB F 7a dat Berossos, waarschijnlijk tot Nabonassar, nauwelijks of geen ‘res gestae’ van koningen vermeldde. GDB F 7b kan worden geduid als een verklaring hiervoor: Nabonasaros had de ‘res gestae’ van zijn voorgangers uitgewist. Samen met BURSTEIN⁶ aanvaarden we daarom de authenticiteit van deze passage.

Zoals we in GDB F 7a gezien hebben, kon Berossos voor vele vroegere koningen alleen maar namen en regeringsjaren geven, omdat de spijkerschriftbronnen geen ‘res gestae’ voor hen hadden overgeleverd. Nabonassars vernietiging van de daden van zijn voorgangers wordt door geen enkele andere bron bevestigd. Berossos’ mededeling kan worden verbonden met het feit dat er aanwijzingen zijn dat in Babylonië vanaf Nabonassar gebeurtenissen systematisch werden opgetekend in de ‘Babylonische kronieken over het recente verleden’ (cf. Hoofdstuk 3, §2.2.2.3). Dit maakt dat er vanaf die periode accurate ‘res gestae’ van koningen beschikbaar waren. Ook wordt aangenomen dat onder Nabonassars regering de systematische optekening van hemelwaarnemingen, waarvan de Astronomische Dagboeken de schriftelijke vastlegging zijn, begon. Als dit correct is, verklaart dit waarom Ptolemaeus pas vanaf Nabonassar over accurate astronomische gegevens uit Babylonië kon beschikken⁷.

Berosos’ verklaring waarom er voor de Babylonische koningen in de periode vóór Nabonasaros nauwelijks of geen ‘res gestae’ van koningen waren overgeleverd, is gefingeerd. Het is onduidelijk of Berossos haar zelf gecreëerd had of dat hij een traditie volgde die in zijn geleerdenmilieu gangbaar was.

Opdat de lijst van de koningen der Chaldeeën met hem zou beginnen (ὅπως ἀπ’ αὐτοῦ ἡ κατάρθιμυσις γίνεται τῶν Χαλδαίων βασιλέων): Dit kan een latere interpretatie van Berossos’ mededeling zijn dat Nabonasaros de ‘res gestae’ van zijn voorgangers vernietigd had. Uitgelegd wordt waarom de koning dit deed: hij wilde de eerste

5 Cf. MEYER, *Klio*, 3 (1903), p. 132, n. 1; SCHNABEL *Berosos*, p. 163-164; JACOBY, *FGh*, 3c, p. 395 en ADLER & TUFFIN, *Chronography of George Synkellos*, p. 301, n. 1.

6 *Berosus*, p. 22 en n. 66; zie ook KUHRT, in: KUHRT & SHERWIN-WHITE, *Hellenism in the East*, p. 46.

7 De ‘Era van Nabonassar’, die Ptolemaeus als chronologisch raamwerk gebruikte, is nergens in de spijkerschriftbronnen geattesteerd en is een latere, hellenistische creatie; cf. BRINKMAN, *RIA*, 9, p. 6, s.v. *Nabonassar*.

koning zijn. Dit moet verklaren waarom de *Canon van Ptolemaeus* met Nabonassar begon en er in de Griekse wereld geen astronomische waarnemingen uit de tijd vóór deze koning beschikbaar waren.

CONCLUSIE

Uit GDB F 7a en GDB F 5a blijkt dat Berossos' tweede boek, na het relaas van de tien antediluviaanse koningen en wijzen en het Vloedverhaal, vooral een opsomming van namen van dynastieën en koningen en hun regeringsjaren was. Dit overzicht liep waarschijnlijk tot de regering van Nabonassar, waarmee Boek 2 eindigde. Mogelijk noopte het beschikbare bronnenmateriaal Berossos ertoe zich tot deze opsomming te beperken. Vóór Nabonassar werden in Babylonië gebeurtenissen waarschijnlijk niet systematisch opgetekend, zoals dat nadien in de 'Kronieken over het recente verleden' zou gebeuren. Aangenomen wordt dat deze kronieken, samen met de Astronomische Dagboeken, onder Nabonassar ontstonden. In GDB F 7b geeft Berossos een gefingeerde verklaring waarom hij voor de periode vóór Nabonassar niet op dergelijke kronieken beroep kon doen: deze koning had hen laten vernietigen.

VAN SENECHERIBOS TOT NABOKODROSOROS (F 8A-E)

F 8a

[Josephus, *Antiquitates Judaicae*, 10, 20]

Context

Josephus citeert Berossos n.a.v. zijn exposé over de veldtocht van Senacheirimos (Sanherib) tegen Juda en Egypte onder de regering van koning Hizkia van Juda¹. Een Assyrisch leger belegerde toen Jeruzalem. Senacheirimos zelf was naar het zuiden getrokken op campagne tegen de Egyptenaren en de Ethiopiërs. Laatstgenoemde campagne, zo vervolgt Josephus, eindigde in een mislukking. Vervolgens zegt hij dat ook Herodotus over deze koning sprak en citeert diens versie van de mislukte veldtocht. Daarna volgt een tweede niet-Bijbelse getuigenis: Berossos.

Senacheirimos (τοῦ Σεναχειρίμου): Griekse weergave van de naam van de Assyrische koning Sîn-aḫḫē-erība, beter bekend als Sanherib (704-681). De manuscripten geven tal van variërende schrijfwijzen. De vorm Σενναρήριβος (var. Σεναρήριβος) sluit aan bij de naam in de Hebreeuwse Bijbel, בִּירְחָנַס, en staat dicht bij de Akkadische naam. De andere vorm Σεναχειρίμος (var. Σενναχήριμος, Σεναχήριμος, *Sennacherim* in de Latijnse vertaling van de *Antiquitates*) is verwant met de naam in de Septuagint, Σενναχηριμ². In de Armeense vertaling van Eusebius' *Kroniek* wordt de koning in de citaten uit Berossos 'Senecherib(os)' geheten; cf. *infra*. Deze vorm gaat hoogstwaarschijnlijk op Berossos zelf terug.

Over de Assyriërs heerste (τῶν Ἀσσυρίων ἥρχε): Sanherib kwam in 705 aan de macht als koning van Assyrië. Hij regeerde tot 681 v.C. In die periode heerste hij voor het grootste deel van de tijd ook over Babylonië, hetzij rechtstreeks – door zelf het koningschap waar te nemen –, hetzij onrechtstreeks – door een koning aan te stellen; zie GDB F 8c.

Veldtochten tegen heel Azië ... ondernam (πάση ἐπεστρατεύσατο τῇ Ἀσίᾳ): Dit wordt bevestigd door de *Annalen* van Sanherib³, die tot de val van Babylon in 689 v.C. een chronologisch overzicht van de (meeste) veldtochten van de koning bieden. Sanherib of door hem uitgestuurde generaals ondernamen veldtochten in alle windrichtingen van Azië⁴. De Assyrische troepen marcheerden tegen Babylonië,

1 Joseph., *Ant.Jud.*, 10, 4-20.

2 Voor de verschillende varianten, zie NIESE, *Flavii Iosephi Opera*, II, p. 335, ad r. 6.

3 Uitgegeven door LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*. Deze editie is ge-updated door FRAHM, *Sanherib-Inschriften*. Hoewel de opschriften van Sanherib de veldtochten in chronologische volgorde beschrijven, is de benaming 'annalen' in die zin minder adequaat, omdat ze geen jaar-na-jaar verslag bieden, maar veldtocht na veldtocht optekenen. Soms vonden twee veldtochten in één jaar plaats, andere jaren hadden geen 'officiële' veldtocht; cf. FRAHM, o.c., p. 37.

4 Een chronologisch overzicht van deze militaire campagnes is te vinden bij FRAHM, *NPA*, 3/1, p.

Elam, het Zagros-gebied (West-Iran), het gebied ten noorden van Assyrië, Anatolië, de steden van Fenicië, Syrië-Palestina, Juda (met de belegering van Jeruzalem) en tegen Arabische stammen.

In zijn *Kroniek* beschrijft Eusebius twee van Sanheribs veldtochten: één tegen Babylonië en een andere tegen Grieken, die Cilicië waren binnengevallen (zie GDB F 8c-d). Het is zeer goed mogelijk dat Berossos in zijn origineel nog meer veldtochten van Sanherib vermeldde.

[*En tegen Egypte*] ([καὶ τῇ Αἰγύπτῳ]): Deze woorden zijn problematisch. Twee belangrijke manuscripten laten hen weg⁵. NIESE⁶, hierin gevolgd door BEGG & SPILSBURY⁷, beschouwt hen daarom als een interpolatie. MARCUS⁸ en JACOBY⁹ volgen de lezing van de andere manuscripten en aanvaarden dus de authenticiteit van deze woorden.

De vraag of Berossos zelf over een campagne tegen Egypte schreef, is moeilijk te beantwoorden. Een veldtocht van Sanherib tegen Egypte kan niet door de spijkerschriftbronnen worden bevestigd. De *Annalen* van Sanherib, bij verre de voornaamste bron voor Sanheribs militaire operaties, maken geen melding van een campagne tegen Egypte. Toch kan hieruit niet zonder meer worden geconcludeerd dat een Egyptische campagne nooit plaatsvond. Sanheribs *Annalen* maken enkel melding van overwinningen. Nederlagen werden verzwegen of verdoezeld. Op zich is het dus denkbaar dat deze Egyptische campagne, die volgens Josephus op een mislukking uitdraaide, precies daarom niet in de *Annalen* werd opgenomen. Bovendien zijn we over Sanheribs militaire activiteiten na 689 v.C. nauwelijks ingelicht. Dat kan om de simpele reden zijn dat de koning na de val van Babylon in 689 v.C. geen grootschalige campagnes meer voerde, omdat hij de rijksgebieden stevig in handen had. Het is echter ook mogelijk dat Sanherib na 689 v.C. nog wel veldtochten ondernam, maar dat die niet in de *Annalen* werden opgenomen, omdat die toen waren afgesloten. De inscripties met Sanheribs oorlogsberichten waren namelijk in zijn bouwwerken, zoals b.v. zijn 'Paleis zonder gelijke' (het Zuidwest Paleis) in Ninive, geïntegreerd. Voor zover we kunnen nagaan, realiseerde Sanherib na 689 v.C. geen grootse bouwprojecten meer. De *Annalen* melden wel dat Sanherib tegen Egyptische troepen heeft gevochten. Toen de Assyriër tijdens zijn Derde Veldtocht in 701 v.C. Jeruzalem belegerde, versloeg hij volgens de *Annalen* in de omgeving van de stad Eltekeh, die ergens in de kustvlakte van Palestina lag, een leger van Egyptenaren en Ethiopiërs¹⁰.

1119-1121.

5 Manuscripten R en O, zie NIESE, *Flavii Iosephi Opera*, II, p. 335, ad r. 8.

6 *Flavii Iosephi Opera*, II, p. 335, r. 8.

7 *Judean Antiquities* 8-10, p. 211, n. 81.

8 *Josephus*, VI, p. 166-167.

9 *FGrH*, 3c, p. 385.

10 *Rassam-cilinder*, r. 42-45 (ed. FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 47-61 [T4]; zie verder LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 31-32, ii 73- iii 5 (cf. FRAHM, o.c., p. 102-105 [T16]) en LUCKENBILL, o.c., p. 69-70, r. 22-25 (cf. FRAHM, o.c., p. 118-119 [T29])).

Josephus en Herodotus van hun kant zijn het erover eens dat Sanherib een campagne tegen Egypte ondernam. Beiden schrijven dat hij de Egyptische grensstad Pelusium belegerde, maar het beleg moest opgeven en zich terugtrok. Herodotus schrijft dat koning Sanacharibos met een groot leger van Arabieren en Assyriërs tegen Egypte oprukte¹¹. Omdat de Egyptische koning Sethos¹², priester van Hephaestus, de steun van het Egyptische leger had verloren, bad hij zijn god om hulp. De farao wachtte de vijand bij Pelusium op en zijn smeekbede werd verhoord: een muizenplaag vernietigde de wapens in het Arabische (sic)¹³ legerkamp. Ongewapend sloegen de soldaten op de vlucht en velen sneuvelden. Volgens Josephus ondernam Senacheirimos een veldtocht “tegen Egyptenaren en Ethiopiërs”, toen zijn commandanten Jeruzalem belegerden¹⁴. De Assyriër gaf het beleg van Pelusium op, toen hij vernam dat de Ethiopische koning Tharsikes de Egyptenaren met een grote strijdmacht ter hulp kwam¹⁵. In het Oude Testament wordt een gelijkaardig verhaal verteld; alleen heet de stad die Sanherib belegerde, daar Libna. Tijdens het beleg vernam Sanherib dat Tirhaka de koning van Kush (d.i. Ethiopië) oprukte om de strijd met hem aan te binden¹⁶. De precieze ligging van het Bijbelse Libna (Λόμνα in de Septuagint) is onbekend, maar het wordt in de buurt van Lakish, in centraal Juda, gesitueerd, niet aan de Egyptische grens¹⁷. Mogelijk transposeerde Josephus onder invloed van Herodotus’ verhaal, dat hij ook citeert¹⁸, het beleg van Libna naar Pelusium of identificeerde hij eerstgenoemde met deze Egyptische grensstad.

11 Herodotus, 2, 141, 2-5.

12 Met deze naam wordt zonder twijfel naar de faraonaam ‘Seti’ verwezen. Geen farao met die naam regeerde in de tijd van Sanherib. Met “Hephaestus” wordt de Egyptische god Ptah bedoeld.

13 Herodotus spreekt verkeerdelijk over het kamp der Arabieren. Josephus merkte deze fout op (*Ant.Jud.*, 10, 19).

14 *Ant.Jud.*, 10, 4.

15 *Ant.Jud.*, 10, 17-18.

16 *2Kon.*, 19, 8-9; *Jes.*, 37, 8-9. Tiharka is gelijk te stellen met Taharqa, koning van Kush én farao van Egypte. Hij regeerde van 690 tot 664 v.C. Sanheribs veldtocht tegen Juda wordt in 701 v.C. geplaatst, toen Taharqa nog geen koning was. Sommige geleerden nemen aan dat Taharqa in 701 v.C. als legeraanvoerder tegen Sanherib optrok (cf. b.v. WISEMAN, *1 and 2 Kings*, p. 279-280). Anderen vermoeden dat Sanherib later in zijn regering, toen Taharqa het koningschap bekleedde, een tweede veldtocht tegen Juda ondernam. Deze geleerden baseren zich hiervoor op het feit dat de verschillende bronnen over de Judese veldtocht (Sanheribs *Annalen*, reliëf in Ninive, Oude Testament) elkaar lijken tegen te spreken (cf. b.v. de analyse van SHEA in *JBL*, 104 (1985), p. 401-418; GRAYSON, *CAH*, 3², 2, p. 110-111; zie verder de korte discussie bij GALLAGHER, *Sennacherib's Campaign*, p. 8). Er zijn o.i. geen dwingende redenen om deze tweede campagne te aanvaarden. De onverenigbaarheid van de bronnen kan te wijten zijn aan het feit dat elke bron ‘tendentieus’ is.

17 Cf. b.v. Eusebius, *Onom.*, p. 120, r. 23-25. De stad is mogelijk te identificeren met Tell Bornat; cf. AHARONI, *The Land of the Bible*, p. 219.

18 *Ant.Jud.*, 10, 18-19.

De historiciteit van de verhalen van Herodotus en Josephus is omstreden. Mogelijk is Herodotus' fantastische verhaal in werkelijkheid geïnspireerd op de mislukte Egyptische campagne die Sanheribs zoon en opvolger Esarhaddon in 673 v.C. ondernam. Waarschijnlijk reflecteren Herodotus en Josephus een historische traditie die, vertrekkende van historische gebeurtenissen onder Esarhaddon, stelde dat Sanherib een mislukte campagne tegen Egypte ondernomen had. Het is enkel speculatie om te veronderstellen dat ook Berossos deze traditie kende en had opgetekend.

Uit dit alles blijkt dat het ongewis moet blijven of Berossos wel degelijk over een campagne van Sanherib tegen Egypte heeft geschreven. Historisch gezien zijn er geen aanknopingspunten om "en tegen Egypte" al dan niet als authentiek te beschouwen. Daarnaast kan Josephus zelf de woorden hebben ingevoegd om Berossos' mededeling met het verhaal van hemzelf en dat van Herodotus te harmoniseren. Omwille van tekstkritische redenen – het feit dat twee belangrijke manuscripten de woorden weglaten –, volgen we NIESE, wiens tekst nog altijd als standaardeditie fungeert.

Hij vertelt als volgt *** (λέγων οὕτως ***): Deze woorden kondigen een citaat aan, maar dit is in de manuscripten niet overgeleverd. Die vervolgen met het op de Bijbel gebaseerde relaas over Sanherib en het einde van de belegering van Jeruzalem. Daarom wordt terecht aangenomen dat de manuscripten hier een lacune bevatten¹⁹.

F 8b [Josephus, *Antiquitates Judaicae*, 10, 34]

Context

De korte notitie over Baladas is midden in Josephus' relaas over het Babylonische gezantschap aan koning Ezekias (= Hizkia) opgenomen. Koning Baladas van Babylonië stuurde, aldus Josephus, een gezantschap met geschenken naar koning Ezekias van Juda, omdat hij een alliantie met de Judeeër wilde sluiten²⁰. Ezekias ontving de gezanten hartelijk, liet hen zijn kostbaarheden en wapenarsenaal zien en stuurde hen met geschenken naar Baladas terug. Dit kan erop wijzen dat Ezekias Baladas' voorstel tot een bondgenootschap accepteerde. Toen de profeet Hesaïas (Jesaja) hiervan hoorde, voorspelde hij dat er spoedig een tijd zou komen dat alle rijkdom van Ezekias naar Babylon zou worden overgebracht en dat zijn

19 Cf. HUDSON, geciteerd bij NIESE, *Flavii Iosephi Opera*, II, p. 335, ad r. 8 (NIESE zelf gaat niet van een lacune uit); JACOBY, *FGrH*, 3c, p. 385; MARCUS, *Josephus*, VI, p. 167 met n. e; BEGG & SPILSBURY, *Judean Antiquities* 8-10, p. 211, n. 82. Twee handschriften lossen dit probleem zo op door de woorden λέγων οὕτως achterwege te laten.

20 Joseph., *Ant.Jud.*, 10, 30-35. Josephus volgt in grote lijnen het verhaal van het Oude Testament (2Kon., 20, 12-19 en Jes., 39, 1-8, zie ook de ingekorte versie in 2Kron., 32, 31, waar echter over "de prinsen van Babylon" wordt gesproken). Volgens de versies in het Oude Testament zond de Babylonische koning de gezanten, omdat hij gehoord had dat Hizkia na een zware ziekte miraculeus was genezen.

nazaten slaven van de Babylonische koning zouden zijn – een verwijzing naar de Babylonische Gevangenschap onder Nebukadnezar II. Josephus vermeldt daarop Berossos en merkt meteen daarna op dat Hesaïas de waarheid sprak en dat nog anderen dezelfde voorspelling deden.

NIESE²¹ meent dat na de korte notitie een lacune volgt. De overgang naar Josephus' opmerking over Hesaïas is inderdaad nogal bruusk, maar dit is onvoldoende reden om een lacune te aanvaarden.

Het feit dat Josephus Berossos n.a.v. Baladas' gezantschap naar Ezekias noemt, wil helemaal niet zeggen dat de Babyloniër over dit gezantschap, dat door geen enkele spijkerschriftbron wordt bevestigd²², geschreven heeft. Josephus merkt enkel op dat Berossos Baladas vermeldt. Dat deze dat inderdaad deed, wordt door GDB F 8c bewezen.

Baladas (Βαλαδᾶ): Met deze naam duidt Josephus de Babylonische koning Marduk-apla-iddina II aan, in de Bijbelse traditie beter bekend als Merodach-Baladan²³. Zie verder GDB F 8c.

F 8c [Eusebius, *Chronik* [Arm.], p. 13, r. 18 - p. 15, r. 4]

Na het zeer ingekorte en corrupte overzicht van dynastieën (cf. GDB F 5a) komt Eusebius aan bij Assyrische en Babylonische koningen die hij vanuit het Oude Testament kende: Tiglat-Pilezar III, Sanherib, Merodach-Baladan, Esarhaddon, Nebukadnezar II. Omdat deze periode in de Mesopotamische geschiedenis ook voor het Heilige Land bepalend was, gaat Eusebius er uitgebreider op in.

Het excerpt dat de kerkvader uit Abydenus geeft (GDB F 8d), loopt deels parallel met dat uit Alexander Polyhistor en zet dat deels chronologisch verder. De Armeense tekst is op meerdere plaatsen apert corrupt, zoals uit onze analyse zal blijken.

²¹ *Flavii Iosephi Opera*, II, p. 338.

²² BRINKMAN analyseert de verschillende versies van het verhaal in het Oude Testament en Josephus en plaatst het in zijn historische context (*Studies Oppenheim*, p. 31-33). Het is van Merodach-Baladan II geweten dat hij in Babylonië verschillende anti-Assyrische coalities smeedde. Sargon II vermeldt in zijn 'Grote Pronkopschrift' een coalitie met Elam, de Suti, Aramese en Chaldeeuwse nomaden (*Grote Pronkopschrift*, r. 123; ed. FUCHS, *Inscripten Sargons II.*, p. 225-226). Sanherib spreekt in zijn *Annalen* over een andere coalitie, die o.m. bestond uit Elam, Chaldeeuwse en Aramese stammen en Babylonische steden (cf. LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 48-49, r. 6-15; cf. FRAHM, *Sanherib-Inscripten*, p. 42-45 [T1]). Mogelijk probeerde Merodach-Baladan II ook in het westen tegenstanders van het Assyrische gezag, zoals koning Hizkia van Juda, voor een coalitie te winnen.

²³ In de Hebreeuwse Bijbel heet de koning "Merodach Baladan (מרדך בלדן, *mrđk bl'dn*), zoon van Baladan". De naam varieert in de Septuagint. *4Regn.* spreekt over "Μαρωδαχβαλαδας, zoon van Βαλαδας". *Jesaja* heeft het over "Μαρωδαχ, zoon van Λααδαν".

Spijkerschriftbronnen

In ons hoofdstuk over Babylonische historiografie hebben we geschreven dat de regering van de Babylonische koning Nabonassar (747-734) wellicht een nieuwe fase in de Mesopotamische historiografie inluidde (Hoofdstuk 3, §2.2.2.3). Vanaf zijn regering werden historische feiten en feitjes in een bijna annalistische stijl systematisch opgetekend (de zgn. ‘Babylonische kronieken over het recente verleden’). Berossos baseerde zich voor dit deel van de *Babyloniaca* op die chronografische traditie, maar uit onze analyse zal duidelijk worden dat hij ook andere historische tradities, als zodanig niet bewaard in de spijkerschriftbronnen, gebruikte.

Senecherib (Senecherib): de Assyrische koning *Sîn-aḫḫē-erība*, bij ons beter bekend als Sanherib. In de Armeense tekst zijn verschillende vormen overgeleverd: *Sinecherim*²⁴; *Senecherib*²⁵ (met varianten *Sinecherib*²⁶ en *Senicharib*²⁷), *Senecheribos*²⁸. Eusebius gebruikt de vormen *Senecherib*/*Senecheribos*/*Sinecherib* in de citaten uit Polyhistor en Abydenus. De vorm *Sinecherim* bezigt hij in zijn commentaar. We kunnen ervan uitgaan dat laatstgenoemde vorm, die bij de naam in de Septuagint aansluit²⁹, op Eusebius zelf teruggaat. ‘Senecherib(os)’, ‘Sinecherib’ (Grieks: *Σι/ενεχεριβος) gaat op de naam terug die door Berossos zelf werd gebruikt. Deze vorm staat ook dichterbij de Akkadische naam.

Na de regering van de broer van Senecherib (Nach der Regierung des Bruders des Senecherib): Het is geweten dat Sanherib broers had. Zijn naam *Sîn-aḫḫē-erība*, die in het Akkadisch “Sîn heeft de broers vervangen” betekent³⁰, duidt erop dat hij oudere broers had, maar dat die bij zijn geboorte reeds waren overleden. Verder is het bekend dat Sanherib jongere broers had³¹. Geen broer van Sanherib regeerde echter over Babylonië³². Michael de Syriër geeft een afwijkende versie: hij schrijft dat na de regering van Phulu zijn broer Sanherib regeerde³³. Ook dit is historisch incorrect. Phulu (Tiglat-Pileser III), die ook in GDB F 5a wordt vermeld, werd

24 KARST, *Chronik*, p. 14, r. 10, 15, 19 en p. 17, r. 25.

25 KARST, *Chronik*, p. 13, r. 6 en 22; p. 14, r. 29 en p. 17, r. 27.

26 KARST, *Chronik*, p. 13, r. 10 en 18 en p. 17, r. 23.

27 KARST, *Chronik*, p. 13, r. 24.

28 KARST, *Chronik*, p. 13, r. 29.

29 In de Septuagint wordt de vorm Σενναχηριμ gebruikt; b.v. 4Regn., 18, 13; Paralip., 2, 32, 1: Tob., 1, 18.

30 Cf. FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 1.

31 In een brief aan zijn vader Sargon II wordt meegedeeld dat Sanherib “de oudste zoon van de koning” en “alle (andere) zonen van de koning” het goed stellen (SAA 1, 133, 10-11). Enkele decennia later krijgt Sanheribs zoon en opvolger, Esarhaddon, die door een samenzwering wordt bedreigd, het advies dat hij zich moet laten bewaken door zijn zonen en zijn ooms langs vaderszijde (SAA 17, 59, s. 2).

32 Cf. FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 1, n. 3.

33 CHABOT, *Chronique de Michel*, III, p. 443.

opgevolgd door Salmanassar V. Deze werd opgevolgd door Sargon II. Hij was de broer van zijn voorganger³⁴. Daarna heerste Sanherib, zoon van Sargon II, kort over Babylonië totdat Marduk-zākir-šumi II (Akises) aan de macht kwam.

Uit wat volgt, blijkt dat Berossos voor deze periode de lijst van Babylonische koningen (vrij) nauwkeurig volgde. We veronderstellen daarom dat hij ook de namen van de hierboven genoemde koningen had genoteerd. Door tekstinkorting kwamen de geconstateerde historische ongerijmdheden tot stand. De afwijkingen tussen de Armeense vertaling en Michael de Syriër kunnen zo worden verklaard dat elk een andere ingekorte brontekst gebruikte.

Dit geeft de volgende reconstructie van het koningsoverzicht:

Phulos (GDB F 5a en Michael Syrus)

[Salmanassar V/Ululaju]

[Sargon II], broer van [voorganger]

Senecherib

Akises (Akises): Met deze verbasterde vorm wordt de Babylonische koning Marduk-zākir-šumi II aangeduid. Over de persoon en de kortstondige regering van Marduk-zākir-šumi is weinig bekend³⁵. Voor zijn koningschap was hij waarschijnlijk gouverneur (*bēl pīhāti*)³⁶. Hij behoorde tot de clan van Arad-Ea, een prominente Babylonische familie die tot in de hellenistische periode in Babylon is geattesteerd³⁷.

Voordat ... dertig dagen (bevor ... dreißig Tage): Volgens de *Babylonische Koningslijst A* regeerde Marduk-zākir-šumi II één maand³⁸. De Koningslijst kan de duur van de regeringsperiode naar boven hebben afgerond.

34 Salmanassar V en Sargon II waren beiden een zoon van Tiglat-Pileser III. De precieze afkomst van Sargon II was lang omstreken, maar nu staat vast dat Tiglat-Pileser zijn vader was; cf. THOMAS, in: DIETRICH & LORETZ, *Mesopotamica*, p. 465-470.

35 Cf. BRINKMAN, *RLA*, 7, p. 379, s.v. *Marduk-zākir-šumi* 2); Id., *PNA*, 2/2, p. 736, s.v. *Marduk-zākir-šumi* 2).

36 In de *Babylonische Koningslijst A* wordt Marduk-zākir-šumi “zoon van Arad” genoemd (GRAYSON, *RLA*, 6, p. 93, iv 13). Hij is waarschijnlijk identiek met de gelijknamige gouverneur, zoon van Arad-Ea, die als getuige in een koninklijke landschenking uit 715 v.C. optreedt (VS 1, 37, v 2-3); zie BRINKMAN, in: *Studies Oppenheim*, p. 24-25, n. 137 en RIMB 2, p. 155. Hij is waarschijnlijk ook de gouverneur die een brief naar de Assyrische koning Sargon II schreef (SAA 17, 19, 1). De lectuur van de naam is niet volledig zeker. SAA, 17 leest bij de editie van de tekst op p. 19 de naam als Marduk-šuma-iddina, maar catalogiseert de tekst in het namenregister op p. 196 onder het lemma *Marduk-zākir-šumi*.

37 De familie leverde tal van schrijvers en functionarissen, vooral *bēl pīhāti*'s; cf. BRINKMAN & DALLEY, *ZA*, 78 (1988), p. 88. De jongste attestatie is in een ontvangstbewijs uit hellenistisch Babylon, dat door een telg van de familie werd opgesteld (CT 49, 129). De naamgever van de clan, Arad-Ea, is opgenomen in de Neo-Assyrische kopie van een lijst van schrijvers uit de Kassitische periode (VR 44, iii 15).

38 GRAYSON, *RLA*, 6, p. 93, iv 13.

Door Marudach Baldan gedood (getötet von Marudach Baldan): Er zijn tot op heden geen spijkerschriftbronnen bekend die ons inlichten over het einde van het koningschap van Marduk-zākir-šumi. Berossos' notitie kan derhalve niet worden bevestigd.

Marudach Baldan (Marudach Baldan): de Armeense weergave van de Akkadische naam Marduk-apla-iddina, beter bekend onder zijn naam in de Hebreeuwse Bijbel, Merodach-Baladan. De Armeense naam³⁹ is geïnspireerd op de naam in de Septuagint, Marôdach-Baladan⁴⁰.

Marduk-apla-iddina II⁴¹ behoorde tot de Chaldeeuwse 'stam' van Bît- Jākīn, die in het zuiden van Babylonië leefde, en was een van de belangrijkste leiders in dat gebied⁴². Aanvankelijk een vazal van de Assyriërs ontpopte hij zich tot de aartsvijand van de Assyrische koningen Sargon II en Sanherib. De Chaldeeër kon zich tweemaal tot koning van Babylonië opwerpen: een eerste keer in 722/1 v.C. na de dood van de Assyrische koning Salmanasar V, die ook over Babylonië regeerde. Na een regering van 12 jaar (721-710) werd Marduk-apla-iddina door Sargon II, die Salmanassar in Assyrië was opgevolgd, onttroond. De Chaldeeër trok zich terug in zijn thuisbasis in het zuiden van Babylonië. In 703 v.C. was Marduk-apla-iddina een tweede keer koning. De Armeense tekst refereert naar deze tweede periode. De eerste regeringsperiode van Marduk-apla-iddina II, die door Berossos naar alle waarschijnlijkheid ook was opgetekend, is in de overgeleverde tekst van de *Babyloniaca* niet bewaard gebleven.

Het is overigens niet duidelijk of het in de tijd van Berossos nog bekend was dat Marduk-apla-iddina II tweemaal koning was geweest. In de *Babylonische Koningslijst A* staan achter zijn naam twee verschillende aanduidingen. Bij zijn eerste regeringsperiode is dat "dynastie van Zeeland"; bij de tweede periode wordt hij "soldaat van Ḫabi"⁴³ genoemd. Dit kan erop wijzen dat de samensteller(s) van de lijst niet meer wist(en) dat het over één en dezelfde persoon ging.

39 In de beschouwende inleiding op dit fragment gebruikt Eusebius de vormen *Marôdach Baldan* (KARST, *Chronik*, p. 13, r. 16) en *Marodach-Baldan* (*Ibd.*, p. 13, r. 19).

40 4Regn., 20, 12.

41 BRINKMAN, *Studies Oppenheim*, p. 6-54; *Id.*, *RLA*, 7, p. 375, s.v. *Marduk-apla-iddina II*; BAKER, *PNA*, 2/2, p. 705-710, s.v. *Marduk-apla-iddina 1*).

42 Dit blijkt uit de titel "koning van Zeeland", waarmee hij in de opschriften van Tiglat-Pileser III wordt aangeduid (*Summ.*, 7, 26 en 11, 19; ed. TADMOR, *Inscriptions of Tiglat-pileser III*).

43 GRAYSON, *RLA*, 6, p. 93, resp. iv 10 en 14. De betekenis van "soldaat van Ḫabi" is onduidelijk; cf. BRINKMAN, *Studies Oppenheim*, p. 36. 'Ḫabi' is mogelijk een afkorting voor Ḫabigal, d.i. Ḫanigalbat, een gebied in het noordwesten van Assyrië (voor de ligging, zie VON WEIHER, *RLA*, 4, p. 105-107, s.v. *Hanigalbat*). FRAHM (*PNA* 3/1, p. 1114) leest *Ḫabigal* als *Ḫabi-rabû* en legt een verband met Hebreeuwen – een speculatie die hij terecht meteen verwerpt.

Zes maanden als tiran (als Gewaltherrscher sechs Monate): Volgens de *Babylonische Koningslijst A* 9 maanden⁴⁴. Het gaat hier om de tweede regeringsperiode van Marduk-apla-iddina. Ze is in de spijkerschriftbronnen zeer slecht geattesteerd⁴⁵. De omstandigheden die het Marduk-apla-iddina mogelijk maakten de macht andermaal te grijpen, zijn onbekend. Evenmin is geweten of de koning tijdens die tweede periode een trianniek bewind voerde.

<B>elibos (<B>elibos): Dit is de op het Grieks gebaseerde weergave voor de Akkadische naam Bēl-ibni, koning van Babylonië van 702 tot 700 v.C.⁴⁶. In de *Canon van Ptolemaeus* wordt een gelijkaardige vorm gebruikt: Βηλιβος of Βιλιβος (beide uitgesproken als /bilibos/). Volgens Berossos greep Bēl-ibni zelf de macht. Dit wordt door de spijkerschriftbronnen tegengesproken. Nadat Sanherib Marduk-apla-iddina verdreven had, stelde hij Bēl-ibni als marionettenkoning over Babylonië aan. In zijn *Annalen* verklaart de Assyriër: “Ik stelde Bēl-ibni, zoon van de Rab-bānî⁴⁷, telg van Babylon⁴⁸, die als een jong hondje in mijn paleis opgroeide, over hen als koning van Akkad en Sumer aan”⁴⁹. Ook de Babylonische Kroniek ABC 1A heeft opgetekend dat Sanherib Babylonië binnenviel en Bēl-ibni op de Babylonische troon plaatste⁵⁰.

44 GRAYSON, *RIA*, 6, p. 93, iv 14. De variante lezing ‘6 maanden’ werd voorgesteld; cf. GRAYSON, *RIA*, 6, p. 96.

45 Kroniek ABC 1A (GLASSNER, *Chronicles*, nr. 16) behandelde deze periode waarschijnlijk wel, maar de desbetreffende sectie is te beschadigd om informatief te zijn (ii 7'-18). Mogelijk wordt op de tweede regeringsperiode gealludeerd in een decreet van Bēl-ibni, bekend door een Laat-Babylonische kopie. In de inleiding wordt – volgens de zeer hypothetische reconstructie van de uitgevers – mogelijk beschreven hoe Marduk-apla-iddina het land in chaos stortte; cf. WALKER & KRAMER, *Iraq*, 44 (1982), p. 70-76.

46 Cf. BRINKMAN, *PNA*, 1/2, p. 305-6, s.v. *Bēl-ibni* 9).

47 De interpretatie van *rab-bānî* (LU₂ GAL-DU₃) is onzeker. FRAME en FRAHM menen dat het hier gaat om de sociale klasse der *rab-bānî* (FRAME, *RIMB*, 2, p. 157 en FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 58), waarbij de precieze betekenis van *rab-bānî* onduidelijk is. Volgens ZADOK is het woord ontleend aan het Aramees, waar het “edelman” betekent (RA, 77 (1983), p. 189-190). BRINKMAN legt een verband met de familie Rab-bānî, een prominente clan in Babylonië; cf. *Prelude*, p. 58, n. 275; *PNA*, 1/2, p. 305 (met verwijzing naar literatuur over deze clan). Een lid van de familie treedt als getuige op in een juridische transactie uit de tijd van Aššur-nādin-šumi, de opvolger van Bēl-ibni (BRINKMAN & DALLEY, *ZA*, 78 (1988), p. 83, iii 18'; met commentaar op p. 90-91).

48 De *Babylonische Koningslijst A* bevestigt dat Bēl-ibni uit Babylon afkomstig was (GRAYSON, *RIA*, 6, p. 93, iv 15). Achter zijn naam staat “dynastie van E” (BALA E). Hoewel E als benaming voor ‘Babylon normaal door het plaatsdeterminatief KI wordt gevolgd, heeft BRINKMAN aangetoond dat ‘E’ Babylon aanduidt (*Post-Kassite Babylonia*, p. 166-168).

49 LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 54, r. 54 (// p. 57, r. 13); cf. FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 42-45 [T1], met p. 45 ad Z. 54) en p. 46-47 [T3]; zie ook de *Rassam-cilinder*, r. 11 (ed. FRAHM, o.c., p. 51 [T4]).

50 Kroniek ABC 1A, ii 19-23 (GLASSNER, *Chronicles*, nr. 16). In een decreet van Bēl-ibni, bekend door een Laat-Babylonische kopie, waarin hij de stad Ša-ušur-Adad vrijstelling van belastingen verleende, lijkt een ander beeld te worden gegeven. Volgens de zeer

Doodde hem (tötete ihn): Dit stemt niet overeen met wat we weten uit de spijkerschriftbronnen. Marduk-apla-iddina werd door Sanherib van de macht verdreven. In zijn *Annalen* over de Eerste Veldtocht⁵¹ schrijft Sanherib dat Marduk-apla-iddina na een nederlaag bij de stad Kish ijlings naar het zuiden van Babylonië vluchtte en zo zijn leven kon redden⁵². Sanherib stuurde troepen achter hem aan, maar die konden de verdreven koning in de moerassen niet vinden⁵³. Enkele jaren later, in de loop van Sanheribs Vierde Veldtocht, die tegen het zuiden van Babylonië was gericht, vluchtte Marduk-apla-iddina van zijn schuilplaats in het zuiden naar de overkant van de Perzische Golf⁵⁴. Daar stierf hij⁵⁵.

Misschien circuleerde in Berossos' tijd een traditie die vertelde dat Bēl-ibni Marduk-apla-iddina II had gedood, maar hiervoor bestaat tot dusver geen bewijs. Anderzijds kan het niet worden uitgesloten dat de overgeleverde tekst hier corrupt is – of dat Berossos het gewoon verkeerd heeft.

In het derde jaar (im dritten Jahr): De door Berossos geschetste gang van zaken stemt in grote lijnen overeen met het relaas in de Babylonische Kroniek ABC 1: “In het derde jaar van Bēl-ibni ging Sanherib af naar Akkad en plunderde Akkad. Bēl-ibni en zijn edelen deporteerde hij naar Assyrië”⁵⁶.

---

hypothetische reconstructie van de uitgevers beschrijft de inleiding van de tekst hoe iemand (Marduk-apla-iddina II volgens hen) het land in chaos stortte. Marduk raakte vertoerd en bepaalde zijn nederlaag. Daarop stelden de goden een nieuwe koning aan, Bēl-ibni; cf. WALKER & KRAMER, *Iraq*, 44 (1982), p. 70-76. Dit beeld hoeft niet met Sanherib als koningsmaker te conflicteren: door Bēl-ibni als koning aan te stellen voerde Sanherib – a.h.w. als instrument van de goden – hun beslissing uit. Daarnaast is het zeer goed denkbaar dat Bēl-ibni in zijn teksten wilde verdoezelen dat hij zijn koningschap aan Sanherib te danken had.

- 51 Het begin van de Eerste Veldtocht is omstreken. BRINKMAN neemt aan dat de veldtocht in 703 v.C. begon (*Studies Oppenheim*, p. 22-24 en *Prelude*, p. 56-57 en n. 266). LEVINE (*JCS*, 34 (1982), p. 29-35) en FRAHM (*Sanherib-Inschriften*, p. 9 en *PNA*, 3/1, p. 1118) pleiten voor het jaar 704 v.C. en nemen aan dat de campagne tot 703 v.C. duurde. Op dit moment is het niet mogelijk een definitief oordeel te vellen. De spijkerschriftbronnen lijken elkaar tegen te spreken.
- 52 LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 51, r. 25-26; cf. FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 42-45 [T1]; zie verder LUCKENBILL, o.c., p. 56, r. 6 (cf. FRAHM, o.c., p. 46-47 [T3]) en *Rassam-cilinder*, r. 6 (ed. FRAHM, o.c., p. 51 [T4]). De Babylonische Kroniek ABC 1A geeft een beknopt relaas van deze veldtocht, dat echter zeer fragmentarisch is overgeleverd (ii 19-23).
- 53 LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 52, r. 34 en p. 56, r. 10.
- 54 LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 71, r. 34-35; cf. FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 116-118 en p. 117 ad Z. 35 [T 29].
- 55 LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 85-86, r. 10-11; cf. FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 128-129 [T 61]. De uitdrukking *i-mid šad-da-šu* betekent “hij verdween (voorgoed)”; cf. CAD E, p. 140a, s.v. *emēdu* (1d) 3’ en CDA, p. 345a, s.v. *šadû*.
- 56 Kroniek ABC 1A, ii 26-28. Voor dit conflict tussen Bēl-ibni en Sanherib, zie VERA CHAMAZA, *Omnipotentz Aššurs*, p. 82-84.

Verzamelde ... een leger ... ging de strijd met hen aan (sammelte ... ein Heer ... bot Stirne gegen sie): Deze formulering doet denken aan de Akkadische uitdrukkingen *šābu dekû* (“een leger monstere(n)”) en *šaltu ana (libbi) ... epēšu* (“slag leveren met...”). Dit waren in de Babylonische kronieken stereotiepe zegswijzen. Bij het begin van een veldtocht tekenden de chroniqueurs regelmatig op dat de koning zijn troepen verzamelde⁵⁷, waarna hij naar het gebied van de vijand ging en met hem slag leverde⁵⁸. Daarna volgt de uitkomst van de strijd. In Kroniek ABC 1A b.v. is genoteerd dat de koning van Elam in een onbekend jaar de troepen van Elam en Akkad verzamelde, slag leverde met Assyrië, waarna de Assyrische troepen zich terugtrokken⁵⁹.

Berossos volgt hier dus kennelijk de formuleringen van de Babylonische kronieken. Naast de inhoudelijke overeenkomsten is dit een stilistische aanwijzing dat hij voor dit deel van zijn werk (o.a.) Babylonische kronieken raadpleegde.

Het relaas, dat Berossos hier biedt, vertoont grote gelijkenissen met Kroniek ABC 1A⁶⁰. Toch gaat het veel te ver om deze kroniek als een directe bron van Berossos te beschouwen. Terwijl Berossos hier bij de campagne van Sanherib tegen Bēl-ibni bovengenoemde stereotiepe uitdrukkingen gebruikt, laat Kroniek ABC 1A die achterwege. De tekst meldt in plaats daarvan dat Sanherib naar Akkad afzakte en dat gebied plunderde⁶¹. Wel kan worden geconcludeerd dat Berossos een bron gebruikte die zeer dicht bij Kroniek ABC 1A aanleunde.

Samen met zijn vrienden (samt seinen Freunden): De *Annalen* van Sanherib (cf. *supra*) spreken over “edelen”. Wellicht gebruikte Berossos hier “vrienden” (φίλοι) in de betekenis van aanduiding van een (hellenistische) hoftitel.

Hij heerste over de Babyloniërs (er herrschte über die Babylonier): In het verhaal, zoals dat hier te lezen is, is dit een passende opmerking: Sanherib viel Babylonië binnen, onttroonde Bēl-ibni en stelde zijn zoon als een soort onderkoning aan. De zinsnede lijkt echter voorbij te gaan aan het feit dat Sanherib reeds voordien over Babylonië had geheerst. Zoals we gezien hebben, stelde hij Bēl-ibni, die aanvankelijk een marionettenkoning was, zelf aan. Nog eerder was Sanherib zelf twee jaar formeel koning van Babylonië geweest⁶².

57 “Troepen monstere(n)” is opgetekend in Kroniek ABC 1A, iii 16-17; Kroniek ABC 3, r. 1, 16, 32, 38, 58, 76; Kroniek ABC 4, r. 5, 7, 12, 19, 28; Kroniek ABC 5, obv. 2 en 15; rev., r. 3, 5, 9, 11; Kroniek ABC 6, 4; Kroniek ABC 7, i 7; ii 1; 15; Kroniek ABC 15, 7.

58 “Slag leveren met” komt voor in Kroniek ABC 1, i 34, ii 2', iii 4, iii 17-18; Kroniek ABC 2, r. 2, 9, 12, 23, 27; Kroniek ABC 3, r. 2, 4, 12, 17, 21, 26, 33, 36, 57, 69; Kroniek ABC 4, 9; Kroniek ABC 7, iii 12-13.

59 Kroniek ABC 1A, iii 16-18.

60 = GLASSNER, *Chronicles*, nr. 16.

61 Kroniek ABC 1A, ii 26-27.

62 Terwijl de *Babylonische Koningslijst A* twee regeringsperioden aan Sanherib toeschrijft (704-703 en 688-681; cf. GRAYSON, *RIA*, 6, p. 93, iv 12 en 19), worden deze jaren in de *Canon van Ptolemaeus* “koningloos” (ἄβασιλευτα) genoemd. De Babylonische Kroniek

Het is overigens opvallend dat, in tegenstelling tot zijn vader Sargon II en zijn opvolger Esarhaddon, Sanherib zich nooit ‘koning van Babylon’ of ‘van Sumer en Akkad’ (Babylonië) noemde⁶³.

Asordanisos als koning (als König ... Asordanisos): We verkiezen deze lezing, geattesteerd in één Armeens handschrift⁶⁴ en in Michael de Syriër⁶⁵, boven *Asordanios* in de andere Armeense handschriften. Eerstgenoemde vorm geeft getrouwer de Akkadische naam Aššur-nādin-šumi weer. De spijkerschriftbronnen bevestigen dat Sanherib Aššur-nādin-šumi, zijn oudste zoon, op de Babylonische troon zette. De Babylonische Kroniek ABC 1A tekent op dat na zijn campagne tegen Bēl-ibni “Sanherib Aššur-nādin-šumi, zijn zoon, op de troon in Babylon installeerde”⁶⁶.

In zijn zesde regeringsjaar werd Aššur-nādin-šumi⁶⁷ (699-694) door de koning van Elam gevangen genomen en naar Elam afgevoerd⁶⁸. Dit betekende het einde van zijn regering. Daarna kwam Nergal-ušēzib (Nergilos in GDB F 8d) aan de macht.

Zelf trok hij naar Assyrië weg (er selbst zog hin in das Land der Assyrer): Deze zinsnede doet denken aan een stereotiepe uitdrukking in de Babylonische kronieken. Daarin staat opgetekend dat koningen en legers na hun campagne naar hun land terugkeerden⁶⁹. We nemen aan dat de zinsnede het ‘jargon’ van de Kronieken reflecteert. De *Annalen* van Sanherib delen mee dat de vorst zijn zoon op de terugweg van zuidelijk Babylonië naar Assyrië als koning installeerde⁷⁰.

ABC 1A beschouwde Sanheribs tweede regeringsperiode ook als koningloos, zoals uit de formulering “het achtste jaar dat er geen koning in Babylon was” blijkt (Kroniek ABC 1A, iii 28). Of de Kroniek ook de eerste regeringsperiode koningloos noemde, is ongeweten, omdat de relevante passage quasi onleesbaar is (Kroniek ABC 1A, ii 7'-18). Het label ‘koningloos’ duidt heel waarschijnlijk op een *damnatio memoriae*. In 689 v.C. verwoestte Sanherib Babylon en zijn tempels en voerde hij de standbeelden van Marduk en de andere goden naar Assur af. Waarschijnlijk werd hij daarom (later) in de *Canon* en de Kroniek niet formeel als koning van Babylonië erkend; cf. BRINKMAN, *Prelude*, p. 69 en FRAME, *Babylonia 689-627 B.C.*, p. 54. De weinige documentaire teksten die in Babylonië onder Sanherib werden opgesteld, zijn volgens regeringsjaren van Sanherib gedateerd; cf. BRINKMAN & KENNEDY, *JCS*, 35 (1983), p. 14.

63 Cf. FRAME, *RIMB*, 2, p. 153.

64 Cf. KARST, *Chronik*, p. 13, n. 6.

65 Hij gebruikt de naam *Asordanissos*; cf. CHABOT, *Chronique de Michel*, III, p. 444.

66 Kroniek ABC 1A, ii 30-31. Zie ook de *Annalen* van Sanherib: LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 35, iii 72 (cf. FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 102-105 [T 16]), zie verder LUCKENBILL, o.c., p. 71, r. 37 (cf. FRAHM, o.c., p. 116-118 [T 29]) en LUCKENBILL, o.c. p. 76, r. 11-12 (cf. FRAHM, o.c., p. 113-116 [T 25-27]).

67 Cf. BRINKMAN, *PNA*, 1/1, p. 202-203, s.v. *Aššur-nādin-šumi*.

68 Kroniek ABC 1A, ii 39-43. In een brief aan Sanheribs opvolger, Esarhaddon, is te lezen dat een groep Babyloniërs Aššur-nādin-šumi verried. Zij grepen hem en leverden hem aan Elam uit; zie PARPOLA, *Iraq*, 34 (1972), p. 21-34, r. 26-28.

69 Kroniek ABC 3, r. 22, 30, 47, 57, 65; Kroniek ABC 4, 4.

70 LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 35, iii 71 en p. 71, r. 37.

DE CILICISCHE CAMPAGNE VAN SENECHERIBOS

Hierna beschrijft Berossos een campagne van Sanherib in Cilicië tegen Griekse invallers. Deze campagne, de oprichting van een monument en de stichting van Tarsus zijn zowel bij Polyhistor als Abydenus (GDB F 8d) te vinden. Bij deze laatste is bovendien aanvullende informatie over de nasleep van Sanheribs overwinning bewaard.

KARST⁷¹ maakte in zijn vertaling een onderscheid tussen “Grieken” (bij Polyhistor) en “Ioniërs” (bij Abydenus). PETERMANN⁷² vertaalde precies omgekeerd. In de Armeense tekst staat echter in beide passages hetzelfde woord, *yoyn*, dat zowel “Ioniërs” als “Grieken” betekent⁷³.

Dat Grieken het land van de Ciliciërs snel naderden om oorlog te voeren (daß angerückt seien Griechen in das Land der Kilikier, Krieg zu führen): De *Annalen* van Sanherib vermelden een Assyrische campagne in Cilicië⁷⁴. Onder het eponiemaat van Šulmu-Bēlu, d.i. in 696 v.C., ging Kirua, burgemeester van Illubru⁷⁵, de mannen van Hīlakku⁷⁶ in een opstand tegen het Assyrische gezag voor. De inwoners van Ingirra (het antieke Anchiale) en Tarzi (Tarsus) schaarden zich aan zijn zijde en blokkeerden de route door Que, een Assyrische provincie in Cilicië. Sanherib zond daarop troepen naar het gebied. Zij versloegen de opstandelingen, veroverden en plunderden Ingirra en Tarzi en namen Illubru in. Sanherib plaatste in deze laatste stad het “wapen” (GIŠ-TUKUL) van zijn god Assur⁷⁷ en stelde daar – om zijn overwinning te gedenken – een albasten stele op.

Door de duidelijke overeenkomsten met de *Annalen* gaan vele geleerden ervan uit dat Berossos’ relaas op deze Cilicische campagne teruggaat⁷⁸. Volgens HELM⁷⁹ beschikte Berossos over een kopie van de Assyrische *Annalen*, die zich in Babylon

71 KARST, *Chronik*, p. 14, r. 1; resp. p. 18, r. 2.

72 Iones (Graecos) bij Polyhistor; Graecorum (Ionum) bij Abydenus (in: SCHOENE, *Chronicorum libri duo*, I, p. 27, r. 16; resp. p. 35, r. 9).

73 Cf. FORSBERG, *Destruction Datings*, p. 71, n. 272.

74 LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 61-62, iv 61-91; cf. FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 87-89 [T12].

75 Deze stad is geïdentificeerd met het moderne Namrun (antieke Lampron) en ligt ten noordwesten van Tarsus; cf. HOUWINK TEN CATE, *Luwian Population*, p. 25.

76 Hīlakku wordt gesitueerd in het bergachtige Taurus-gebied in het zuidwesten van Anatolië (‘Cilicia Aspera’ in de antieke bronnen); cf. HAWKINS, *RIA*, 4, p. 402-403, s.v. Hīlakku.

77 Voor dit “wapen”, een militaire standaard met godenembleem, zie HOLLOWAY, in: ABUSCH E.A., *Historiography in the Cuneiform World*, p. 239-266.

78 Cf. BING, *History of Cilicia*, p. 103-104; JASINK, *Mesopotamia*, 24 (1989), p. 123-125; DESIDERI & JASINK, *Cilicia*, p. 153-156; FORSBERG, *Destruction Datings*, p. 57-80; HELM, “Greeks” in the Neo-Assyrian Levant, p. 191-195 en p. 319-321; HAIDER, in: ULF, *Genese griechischer Geschichte*, p. 85-89; ROLLINGER, *Melammu*, 2, p. 240-242.

79 “Greeks” in the Levant, p. 319-321.

bevond. Volgens FORSBERG⁸⁰ gebruikte hij een Babylonische kroniekachtige tekst, die over de campagne berichtte.

Het feit dat in de *Annalen* Sanherib de campagne niet zelf leidt, is een onbeduidend verschil met Berossos' relaas. Problematischer is dat de *Annalen* geen melding maken van gevechten tegen Ioniërs. FORSBERG⁸¹ veronderstelt dat Berossos hier een interpretatiefout maakte: de Babyloniër vond in de door hem geraadpleegde spijkerschriftbron het woord *Iamana* en vertaalde dit anachronistisch als "Ioniër". In de 7de-6de eeuw had *Iaman* echter veeleer een geografische betekenis en duidde het volgens FORSBERG de bevolking uit Zuid- of Zuidwest-Anatolië, het gebied waar de troepen van Sanherib de opstand onderdrukten, aan – en sloeg het dus niet op Ioniërs. Hoewel het niet met zekerheid te bewijzen valt, is *Iam/wanaya* ook in die periode het Akkadische woord voor "Ioniër" (te vergelijken met het Griekse woord *Ἰάφονες)⁸², waarbij de precieze ligging van *Iaman*/"Ionië" niet zeker is⁸³.

80 *Destruction Datings*, p. 73-74.

81 *Destruction Datings*, p. 77.

82 De attestaties van *Iaman/Iamanaya* werden verzameld door BRINKMAN, in: SUTTON, *Daidalikon*, p. 53-71 en ROLLINGER, *Melammu*, 2, p. 244-247. Het is zeer omstreken of de persoonsnamen gevormd door *iaman* + suffix etymologisch met het ethnicon *Iamanaya* te maken hebben; cf. TADMOR, *JCS*, 12 (1958), p. 80; ELAYI & CAVIGNEAUX, *OrAnt.*, 18 (1979), p. 60; BRINKMAN, o.c., p. 56, n. 14 en ROLLINGER & HENKELMAN, in: BRIANT & CHAUVEAU, *Organisation des pouvoirs*, p. 340-343. Omdat in één tekst uit de tijd van Nebukadnezar II drie personen uit 'Ionië' niet-Griekse namen dragen, wordt getwijfeld of *iaman* in deze periode een etnische betekenis had; cf. BRINKMAN, o.c., p. 58-59. De namen horen waarschijnlijk in het gebied van West-Anatolië en Cilicië thuis. Het kan uiteraard niet worden uitgesloten dat deze niet-Helleense namen werden gedragen door 'etnische' Grieken. Een Griekse persoonsnaam, Antikritos -mogelijk een naar het oosten van Babylonië gedeporteerde Griekse soldaat-, komt voor in een brief uit de tijd van Esarhaddon (SAA 16, 136, rev. 2: Addikritušu), maar zijn ethnicon wordt niet vermeld; cf. ROLLINGER, o.c., p. 252 en p. 258 en ROLLINGER & KORENJAK, *AoF*, 28 (2001), p. 325-337; LIPÍŃSKI, *PNA*, 1/1, p. 52, s.v. *Addikritušu*,

83 De attestaties zeggen nauwelijks iets over het gebied waar de 'Ioniërs' vandaan kwamen. In het zgn. *Kleine Pronkopschrift* van Sargon II staat: "de 'Ioniërs', die in het midden van de zee van het westen waren" (XIV, 15; ed. FUCHS, *Inschriften Sargons II*, p. 76). De frase "in het midden van de zee" hoeft niet letterlijk te worden genomen; ook kustgebieden komen in aanmerking. In de opschriften van Esarhaddon wordt de ligging van Sidon en Tyrus als "midden in de zee" omschreven (zie b.v. Nin. A, ii 68; ed. BORGER, *Asarh.*, p. 48 en AsBbE, obv. 7; ed. *ibid.*, p. 86). Dezelfde Esarhaddon verklaart dat "alle koningen in het midden van de zee van Cyprus en *Iaman* tot Tarsisi zich aan mijn voeten onderwierpen" (AsBb E, 10-11; ed. BORGER, o.c., p. 86). Tarsisi wordt met Tarsus geïdentificeerd (cf. GRAYSON, *CAH*, 3².2, p. 127; JASINK, *Mesopotamia*, 24 (1989), p. 128; HAIDER, in: ULF, *Genese griechischer Identität*, p. 87, n. 151). Uit deze passage kan worden opgemaakt dat 'Ionië' geografisch tot hetzelfde gebied als Cyprus en Tarsus behoorde. Het feit dat 'Ioniërs' raids in Cilicië (Que) en Syrië uitvoerden (cf. *infra*), suggereert dat zij in aangrenzende gebieden leefden. Wellicht leefden de 'Ioniërs' in Zuidwest-Anatolië en/of Cyprus. ELAYI & CAVIGNEAUX (*OrAnt.*, 18 (1979), p. 63-65) en HELM ("*Greeks*" in the Neo-Assyrian Levant, p. 160-166) oordelen dat de 'Ioniërs' uit Cyprus afkomstig waren. Deze geleerden gaan ervan uit dat *Iaman* en *Iadnana* ("Cyprus") in de 8ste-7^{de}

ROLLINGER⁸⁴ en LANFRANCHI⁸⁵ voeren als indirect bewijs voor de betrokkenheid van Ioniërs bij de Cilicische opstand aan dat Sanherib in zijn *Annalen* verklaart dat hij in het begin van zijn Zesde Veldtocht (in 694 v.C.) schepen bemande met “zeelieden uit Tyrus, Sidon en ‘Ionië’, buit van mijn hand”⁸⁶. Volgens deze geleerden is het het meest waarschijnlijke dat Sanherib deze ‘Ionische’⁸⁷ matrozen tijdens de Cilicische campagne gevangen nam. Toch is het o.i. niet onmogelijk dat de ‘Ionische’ zeelieden tijdens andere gevechten werden gevangen genomen. Sanheribs Derde Veldtocht b.v. (in 701 v.C.) bracht het Assyrische leger naar Syrië en Palestina en het staat vast dat in die periode Griekse handelaars dat gebied aandeden⁸⁸.

Op zich hoeft het geen bezwaar te zijn dat de *Annalen* in hun beschrijving van de Cilicische campagne niet over gevechten tegen ‘Ioniërs’ spreken. De *Annalen* van de Assyrische koningen stelden zich niet tot doel een volledig objectief verslag van de veldtochten te bieden. Het waren in de eerste plaats propagandateksten, die de koning wilden verheerlijken en de ongenaakbaarheid van de Assyrische macht wilden demonstreren. Niet alle gevechten – en zeker geen nederlagen – werden behandeld. In latere redacties van Sanheribs *Annalen* werd de Cilicische campagne zelfs achterwege gelaten. Terwijl de Babylonische kronieken voor Sanheribs opvolger, Esarhaddon, een mislukte invasie in Egypte en een veldtocht tegen de Zuid-Babylonische stad Ša-Amīlē noteerden⁸⁹, zwijgen de kriegsberichten van Esarhaddon zelf hierover. Het is voorstelbaar dat de confrontatie met de ‘Ioniërs’ door de opstellers van de *Annalen* als onbelangrijk werd beschouwd en daarom onvermeld bleef.

Hiertegenover staat dat de aanleiding voor het militair ingrijpen van het Assyrische leger in Cilicië in de *Annalen* en Berossos’ relaas zeer verschillend is: in

eeuw synoniemen waren. LANFRANCHI denkt aan Griekse eilanden langs de Anatolische kust of het Griekse vasteland (*Melammu*, 1, p. 14). ROLLINGER (*Melammu*, 2, p. 249) gaat van een gebied in Centraal-Griekenland uit.

84 *Melammu*, 2, p. 241-243.

85 *Melammu*, 1, p. 28-29. Overigens stelt LANFRANCHI alleen voorzichtig dat Berossos’ verhaal authentiek kan zijn.

86 LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 73, r. 59-60; cf. FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 116-118 [T 29]. Een zeer beschadigde paralleltekst is te vinden bij FRAHM, o.c., p. 102-103 [T 15].

87 De lectuur van het woord is lang omstrede geweest: *ia-am-na-a-a* (“Ionisch”) of *ia-ad-na-a-a*, dat als “Cyprisch” wordt vertaald; cf. FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 117. Zoals LANFRANCHI (*Melammu*, 1, p. 28) opmerkt, is het Akkadische woord voor “Cyprisch” *ia-ad-na-na-a-a*. *ia-ad-na-a-a* is een onbestaand woord. Om die reden lijkt *ia-am-na-a-a* (“Ionisch”) de enig mogelijke lezing te zijn. Er is weinig reden om, zoals LUCKENBILL eerst deed, van een haplografie (verkeerdelijk weglaten van de tweede *na*) uit te gaan (*Annals of Sennacherib*, p. 73, r. 60). Later las hij het woord als *Iamanai* (*Ancient Records*, 2, p. 145, n. 2).

88 Cf. HAIDER, in: ULF, *Genese griechischer Geschichte*, p. 60-79. In tegenstelling tot wat vroeger werd gedacht, is de aanwezigheid van Grieks aardewerk geen bewijs voor het bestaan van Griekse handelsposten, maar reflecteert dit eerder de smaak van de lokale bevolking; zie b.v. NIEMEYER, *Ancient West and East*, 3 (2004), p. 38-50.

89 Resp. Kroniek ABC 1A, iv 16 en Kroniek ABC 14, 20.

de Assyrische teksten gaat het om een opstand; bij Berossos om een invasie. Het is bekend dat 'Ioniërs' in de tijd vóór Sanherib de kusten van zuidelijk Anatolië en Syrië bedreigden. Onder de regering van Tiglat-Pileasar III⁹⁰ (745-727) schreef Qurdi-Aššur-lāmur, een hoge Assyrische functionaris in de Levant, de koning in een brief dat 'Ioniërs' (^{KUR}ia-u₂-na-a-a) waren verschenen en in drie, bij name genoemde steden hadden gevochten⁹¹. Qurdi-Aššur-lāmur verzamelde zijn troepen en trok de 'Ioniërs' tegemoet. Toen dezen hem zagen naderen, vluchtten ze in hun schepen en verdwenen in het midden van de zee⁹².

Sargon II bericht in zijn opschriften over een overwinning op de 'Ioniërs'. In een cilinderopschrift noemt de koning zich "de gevechtsexpert, die midden in de zee als een vanger de 'Ioniërs' (^{KUR}Ia-am-na-a-a) als vissen ving en Que en Tyrus rust gaf"⁹³. Uit de zeer fragmentarische passage van Sargons *Annalen* kunnen we opmaken dat de 'Ioniërs' Que en Tyrus van oudsher aanvielen⁹⁴.

Omdat in Sanheribs *Annalen* niet over Ioniërs wordt gesproken, veronderstellen sommige geleerden dat Berossos de *Annalen* van Sanherib contamineerde met berichten over Sargon II⁹⁵. Het beeld dat we op basis van de brief van Qurdi-Aššur-lāmur en de opschriften van Sargon II krijgen, sluit inderdaad aan bij wat Berossos schrijft: 'Ioniërs' vielen Cilicië aan, vochten tegen Assyrische troepen en werden teruggedreven. We nemen daarom aan dat we hier te maken hebben met een 'pseudo-historisch' verhaal, een traditie die verschillende elementen combineerde.

90 BING geeft een alternatieve datering (Cilicia, p. 197-198 met n. 22). Hij dateert de tekst in het jaar 715 v.C. in het verloop van de campagne van Sargon II in Syrië. Zijn argumenten zijn niet overtuigend; cf. LANFRANCHI, *Melammu*, 1, p. 15, n. 31.

91 ND 2370; gepubliceerd door SAGGS, *CTN*, 5, p. 164-166 en PARKER, *Anc.Hist.Bull.*, 14 (2000), p. 69-77. De brief werd gevonden in de Assyrische stad Nimrud. Voor Qurdi-Aššur-lāmur, zie VAN BUYLAERE, *PNA*, 3/1, p. 1021-1022, s.v. *Qurdi-Aššur-lāmur*. PARKER leest, in navolging van BRINKMAN (in: SUTTON, *Daidalikion*, p. 55), de naam van een van de steden als 'Samsimuruna' (obv. 4.). Een stad met die naam wordt vermeld in Sanheribs *Annalen* over zijn Derde Veldtocht in Syrië en Juda (LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 30, ii 50; cf. FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 102-105 [T 16]).

92 Aldus de interpretatie van PARKER, *Anc.Hist.Bull.*, 14 (2000), p. 72. De woorden "in het midden van de zee" (*qab-li ta-an-ti*; obv. 12) zijn niet zeker. SAGGS (*CTN*, 5, p. 164-166) leest "qab-li-ta bar-ti" en suggereert onder voorbehoud de vertaling "in het midden van een rebellie". De vorm *tantu* voor "zee" is vooralsnog niet geattesteerd; cf. CAD, T, p. 150a, s.v. *tāmtu*.

93 Zyl., 21 (ed. FUCHS, *Inschriften Sargons II.*, p. 34); zie ook Stier, 25 (ed. FUCHS, o.c., p. 64), XIV, 15 (ed. FUCHS, o.c., p. 76) en S4, 34-35 (ed. FUCHS, o.c., p. 262).

94 *Ann.*, 117-119 (ed. FUCHS, *Inschriften Sargons II.*, p. 109; p. 319-320).

95 WINCKLER, *OLZ*, 13 (1910), p. 147-148; MOMIGLIANO, *Athenaeum*, NS 12 (1934), p. 412-416; ERZEN, *Kilikien*, p. 65-66; FUCHS, *Inschriften Sargons II.*, p. 440; FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 14. RÖLLIG meent enerzijds dat de overwinning van Sargon met Berossos' zegebericht in verband staat. Anderzijds oordeelt hij op basis van de Cilicische campagne ten tijde van Sanherib dat deze wel degelijk tegen Grieken vocht; alleen zou hij een nederlaag hebben geleden en om die reden maken de *Annalen* er geen melding van (*RLA*, 3, p. 644-645, s.v. *Griechen*).

Aan de basis van dit verhaal lag de Cilicische campagne in 696 v.C. Dat bewijzen de duidelijke overeenkomsten met het relaas in Sanheribs *Annalen*. Bovendien past het verhaal in het chronologische kader, zoals dat bij Eusebius is overgeleverd: de campagne wordt beschreven na de installatie van Asordanisos [Aššur-nādin-šumi] als Babylonisch koning (bij Polyhistor) en vóór de regering van Nergilos [Nergal-ušēzib] (bij Abydenus), d.w.z. tussen 700 en 694 v.C.

Dat op zich historische relaas van de Cilicische campagne werd gecombineerd met verhalen over ‘Ionische’ raids in Anatolië en Assyrische tegenoffensieven, die dan met de figuur van Sanherib werden verbonden. De veronderstelling dat we hier te maken hebben met een ‘pseudo-historisch’ verhaal, een ‘legende’, kan ook de narratieve elementen in Berossos’ relaas verklaren. Sanherib is zelf de handelende persoon. Wanneer hij verneemt dat Ioniërs Cilicië zijn binnengevallen, snelt hij met een leger naar het gebied en behaalt de overwinning slechts na grote verliezen bij zijn eigen troepen. Ook de gebeurtenissen na de slag kunnen we als ‘pseudo-historisch’ duiden, zoals uit onze verdere analyse zal blijken.

Uit Herodotus blijkt dat nog andere ‘pseudo-historische’ verhalen over Sanherib de ronde deden. De Griekse historiograaf verhaalt dat Sanacheribos Egypte wilde binnenvallen, maar door een muizenplaag tot de terugtocht werd gedwongen⁹⁶. Zoals we boven gezien hebben (GDB F 8a), zijn er geen aanwijzingen dat Sanherib ooit een campagne tegen Egypte ondernam.

Er is een opvallend verschil tussen de versie van Polyhistor en die op naam van Abydenus. Eerstgenoemde spreekt over een veldslag; Abydenus over een zeeslag. MOMIGLIANO⁹⁷ geeft de voorkeur aan een zeeslag. Volgens hem past het beter bij de Griekse handelswijze in Azië en kan een zeeslag gemakkelijker in de teksttraditie worden veranderd in een veldslag dan omgekeerd. FORSBERG⁹⁸ heeft een lichte voorkeur voor een veldslag, omdat die beter met de beschrijving van de Cilicische campagne in Sanheribs *Annalen* kan worden verenigd. LANFRANCHI⁹⁹ concludeert na een gedetailleerde analyse dat het onmogelijk is één versie boven de andere te verkiezen. Op basis van de spijkerschriftteksten zijn beide vormen van gevechtshandelingen mogelijk. De opschriften van Sargon II alluderen op een zeeslag tegen de ‘Ioniërs’, die als vissen werden gevangen. De brief van Qurdi-Aššur-lāmur spreekt over militaire operaties te land. Het is mogelijk dat bij Berossos de campagne zowel een operatie ter zee als te land omvatte¹⁰⁰.

Volgens BURSTEIN verhaalde Berossos deze episode, waarin Grieken optreden, omdat hij hiermee wilde inspelen op de interesse van zijn Griekssprekend publiek¹⁰¹. Dit is zeer goed mogelijk, maar we mogen ook niet vergeten dat de excerpten in

96 Herodot., 2, 141.

97 *Athenaeum*, NS 12 (1934), p. 412-416.

98 *Destruction Datings*, p. 71-72.

99 *Melammu*, 1, p. 24-29.

100 Cf. JASINK, *Mesopotamia*, 24 (1989), p. 125-126; HAIDER, in: ULF, *Genese griechischer Geschichte*, p. 85-86.

101 *Berossus*, p. 24, n. 80.

de eerste plaats de interesse van de latere gebruikers reflecteren. Berossos kan veel meer campagnes hebben beschreven, die door hen bij het inkorten werden achterwege gelaten.

Als *overwinningsmonument* (als Denkmal des Sieges): In Sanheribs *Annalen* staat dat Sanherib na de onderdrukking van de opstand in Cilicië een albasten stele in de heroverde stad Illubru opstelde¹⁰². De *Annalen* maken geen melding van een afbeelding. Assyrische koningen stelden overal in hun rijk en aan de grenzen reliëfs en opschriften op, waarin ze hun oppermacht en militaire successen vastlegden. In zijn *Grote Pronkopschrift* verklaart Sargon II dat hij een afbeelding¹⁰³ van zichzelf, dat met een opschrift was voorzien, in de door hem veroverde Medische steden Izirtu, Kišesim en Harhar opstelde¹⁰⁴. Op Cyprus werd een stele met een afbeelding van dezelfde vorst ontdekt¹⁰⁵. In het opschrift, waarmee de koning de Assyrische invloedssfeer in het westen wilde afbakenen¹⁰⁶, beschrijft Sargon zijn ronkende overwinningen. Tijdens zijn Vijfde Veldtocht liet Sanherib in het gebied van Judi-Dagh in Zuidoost-Turkije een achttal reliëfs aanbrengen¹⁰⁷. Op deze reliëfs zijn de koning en godensymbolen afgebeeld. De bijgevoegde opschriften beschrijven het verloop van de campagne. Uit de tijd van Esarhaddon dateren een rotsreliëf aan de rivier Nahr-el Kelb in Libanon¹⁰⁸ en een reliëf in Sam'al (Zinjirli, in Zuid-Turkije)¹⁰⁹. In beide inscripties wordt Esarhaddons succesvolle verovering van Egypte in 671 v.C. verheerlijkt. Ook op het slagveld zelf werden opschriften achtergelaten. In een van zijn opschriften verklaart Sanherib dat hij na de slag van Ḫalulē in 691 v.C., waarin hij een Babylonisch-Elamitische coalitie verslagen had, op de vlakte van Ḫalulē een stele oprichtte¹¹⁰.

102 LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 82, r. 90-91.

103 Akk.: *šalmu*. Dit woord kan “standbeeld”, “schilderij”, “reliëf” betekenen. Op basis van het archeologisch materiaal kan worden besloten dat het hier om reliëfs gaat.

104 *Grote Pronkopschrift*, r. 53 (ed. FUCHS, *Inscripten Sargons II.*, p. 207).

105 Cf. MALBRAN-LABAT, in: YON, *Kition dans les textes*, p. 345-354.

106 Cf. RADNER, in: ROLLINGER, *Interkulturalität in der Alten Welt*, p. 429-449. Het opschrift bewijst niet dat Sargon II Cyprus veroverde. Hij kwam zijn vazal, de koning van Tyrus, te hulp, die met een opstand van de hem onderhorige Cyprische koningen had af te rekenen.

107 Cf. FRAHM, *Sanherib-Inscripten*, p. 150-151 [T 116-121] en BÖRKER-KLÄHN, *Alt Vorderasiatische Bildstelen*, p. 204-206, nr. 180-185. Een ander voorbeeld vormen de beroemde Bavian-inscripties en reliëfs, die Sanherib bij een door hem aangelegd kanaal in Noord-Mesopotamië in de rots liet aanbrengen; cf. LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 78-85; zie ook p. 84, r. 55; FRAHM, o.c., p. 151-155 [T 122]; BACHMANN, *Felsreliefs in Assyrien*, p. 1-22 en Tf. 2-24; BÖRKER-KLÄHN, o.c., p. 206-208, nr. 186-199.

108 Het opschrift werd als Mnm. C uitgegeven door BORGER, *Inscripten Asarhaddons*, p. 101-102; zie ook BÖRKER-KLÄHN, *Alt Vorderasiatische Bildstelen*, p. 211-212, nr. 215.

109 Het opschrift werd als Mnm. A uitgegeven door BORGER, *Inscripten Asarhaddons*, p. 96-100; zie ook BÖRKER-KLÄHN, *Alt Vorderasiatische Bildstelen*, p. 213, nr. 219 en PORTER, in: ABUSCH E.A., *Historiography in the Cuneiform World*, p. 373-390.

110 GRAYSON, *AfO*, 20 (1963), p. 94-95, r. 114.

Standbeeld (Bildnis): Uit de zojuist geciteerde voorbeelden blijkt dat Assyrische koningen reliëfs met afbeeldingen van henzelf opstelden. Standbeelden van Assyrische koningen waren uitzonderlijk. We kennen enkele standbeelden van heersers in Syrië, waarbij op het beeld zelf een opschrift werd aangebracht¹¹¹. Ook in Egypte gebeurde dit. Het oprichten van standbeelden met een inscriptie is vooral een Grieks-hellenistisch gebruik. Mogelijk gebruikte Berossos het woord εἰκών, dat zowel “afbeelding” als “beeld” betekent. Berossos kan naar een reliëf hebben gerefereerd, maar de Armeense vertaling interpreteerde εἰκών in de betekenis van “standbeeld”.

In Chaldeeus schrift (in chaldäischer Schrift): In de Grieks-Romeinse literatuur kan hiermee zowel het spijkerschrift als het Aramese alfabet bedoeld zijn. Omdat het hier om een monument van een Assyrische koning gaat, gaan we ervan uit dat Berossos hier het spijkerschrift bedoelde. Dit monument met een opschrift in Chaldeeuse letters doet denken aan het grafmonument van Sardanapallos, waarover Griekse auteurs berichten. Hierop gaan we verder dieper in.

Zijn moed en heldendaad (seine Tapferkeit und Heldentat): Met bovengenoemde en andere opschriften wilden de Assyrische koningen hun successen en roem voor de eeuwigheid vastleggen. In de Sama'al-inscriptie b.v., waarin Esarhaddon zijn grootse prestaties – vooral de verovering van Egypte – beschrijft, verklaart de vorst: “Ik liet een stele (*narû*) met mijn naam maken en liet daarop de lof op het heldendom van Assur, mijn heer, de macht van mijn daden (...) en de overwinningen en veroveringen van mijn hand schrijven. Met het doel dat alle vijanden het in verbijstering tot lengte van dagen zouden zien, stelde ik deze stele op.”¹¹²

Hij bouwde de stad Tarsus (die Stadt Tarson ... erbaute derselbe): De Armeense vertaling transcribeerde de in de Griekse brontekst gebruikte accusatief Τάρσον (Tarsus). Het staat vast dat Sanherib Tarsus, dat in Cilicië lag, niet bouwde. De stad bestond al veel langer. Reeds in de 15de eeuw v.C. was ze van enig belang¹¹³. In Mesopotamische teksten kan “bouwen” ook “herbouwen”, “restaureren”, “ombouwen” betekenen. Er zijn echter geen spijkerschriftbronnen of andere teksten die bevestigen dat Sanherib in Tarsus bouwwerken uitvoerde.

Bij opgravingen in de stad stelden de archeologen een destructielaag vast, waarboven nieuwe gebouwen werden opgetrokken. Zij brachten dit in verband met Sanheribs Cilicische campagne in 696 v.C. en met het bouwbericht bij Polyhistor

111 B.v. het standbeeld van Idrimi van Alalah (cf. LONGMAN, *Fictional Akkadian Autobiography*, p. 60-66; 216-218) en dat van Adad-it'i/Hadad-yis'i uit Tell Fekherye/Guzana (cf. ABOU-ASSAF E.A., *Statue de Tell Fekherye*).

112 Mhm. A, rev. 50-53 (ed. BORGER, *Inschriften Asarhaddons*, p. 99).

113 Cf. HILD, NP, 12, kol. 37-38, s.v. Tarsos.

en Abydenus¹¹⁴. BOARDMAN¹¹⁵ en FORSBERG¹¹⁶ onderzochten de archeologische data opnieuw en kwamen beiden tot de conclusie dat in de destructielaag geen duidelijke sporen van verwoesting door vuur aanwezig zijn. Bovendien wijst BOARDMAN erop dat onder de destructielaag bepaalde types Grieks aardewerk werden gevonden, die traditioneel rond 650 v.C. worden gedateerd. Dit betekent dat de destructielaag dus jonger dan 650 v.C. moet zijn. Hierdoor kan ze niet meer met de Assyrische campagne van 696 v.C. worden verbonden en vallen ook de archeologische bewijzen voor een wederopbouw door Sanherib weg¹¹⁷. BOARDMAN veronderstelt daarom dat Sanherib in een deel van de stad bouwde, dat niet is opgegraven. Het is inderdaad zo dat slechts een klein deel van het oude Tarsus is blootgelegd, maar dit is uiteraard geen argument om de historiciteit van Berossos' bericht te aanvaarden.

Berosos' verhaal dat Sanherib op het slagveld in Cilicië een monument met een standbeeld van hemzelf en met een inscriptie in Chaldeeuse letters oprichtte en Tarsus bouwde, vertoont grote gelijkenissen met een anekdote die in de klassieke literatuur over de legendarische Assyrische koning Sardanapallos wordt verteld. Volgens deze anekdote, die het uitvoerigst door de Alexander-historiograaf Aristobulus¹¹⁸ en Arrianus¹¹⁹ n.a.v. Alexanders opmars langs Anchiale wordt beschreven, bevond zich in de buurt van die stad het grafmonument van Sardanapallos. Op het monument stond volgens Aristobulus een reliëf van de koning. Bij Arrianus is dat een standbeeld. In de versie van Aristoboulos had hij de vingers van zijn rechterhand bij elkaar als om te knippen. Volgens Arrianus had hij de handen bij elkaar als om te klappen. Op het monument was een epigram in "Assyrische letters" aangebracht. De tekst luidde als volgt: "Sardanapallos, kind van Anakyndaraxis, bouwde Anchiale en Tarsus in één dag." Daarna volgt een hedonistische 'carpe diem'-boodschap: "Eet, drink, speel, want al het andere is niet meer waard dan dit" (te weten: de uitgebeelde vingerknip of handengeklap)¹²⁰.

114 Cf. GOLDMAN, *Tarsus*, III, p. 8.

115 *JHS*, 85 (1965), p. 5-12.

116 *Destruction Datings*, p. 51-53.

117 In de archeologische bijdragen wordt bij de evaluatie van het materiaal uit de Assyrische periode het jaar 636 v.C. als absolute datering gegeven. Deze datering is gebaseerd op een van de negen Neo-Assyrische spijkerschrifttabletten die in Tarsus werden gevonden en door GOETZE werden gepubliceerd (*JAOS*, 59 (1939), p. 1-16). Dit tablet (nr. 9) bevat het getal 33 en GOETZE ging ervan uit dat dit het 33ste jaar van Assurbanipal moest zijn (636 v.C.). Dit is incorrect. Assyrische teksten werden volgens de *limnu*, het eponiemaat van een Assyrische functionaris, gedateerd, niet volgens regeringsjaren van de regerende koning. Het getal 33 slaat dus niet op een jaar; cf. DALLEY, *An.St.*, 49 (1999), p. 76-77. Daarmee verdwijnt de enige absolute datum voor deze periode. Dit, gecombineerd met het feit dat de datering van de verwoestingslaag in 696 v.C. onwaarschijnlijk is, maakt dat het chronologische kader dat de opgravers voor deze periode hebben opgesteld, onhoudbaar is.

118 FGrH 139 F 9a-b. Zijn versie is te vinden bij Athenaeus (12, 530b-c) en Strabo (*Geogr.*, 14, 5, 9).

119 *Anab.*, 2, 5, 2-4. Volgens JACOBY gaat ook dit verhaal op Aristobulus terug (FGrH 139 F 9c).

120 Voor verdere getuigenissen over dit monument of het opschrift, zie WEISSBACH, *RE*, I.A,

Het is niet duidelijk wanneer deze anekdote ontstaan is. Omdat de Alexander-hofhistoricus Callisthenes een tekst van het epigram met Ionische vormen citeert, wordt aangenomen dat hij deze tekst van een 5de-eeuws Ionisch auteur, mogelijk Hellanicus van Lesbos, overnam¹²¹. Het is niet onmogelijk dat het leger van Alexander de Grote op zijn tocht door Anatolië een monument met een opschrift in een onbekend schrift aantrof en dat het dit met het reeds bekende grafopschrift van Sardanapallos in verband bracht¹²².

De grote gelijkenissen tussen Berossos en de anekdote over Sardanapallos suggereren dat beide op eenzelfde traditie teruggaan. Sommige geleerden menen dat Berossos met de Griekse Sardanapallos-legende in contact kwam en die op basis van zijn bronnen corrigeerde door de volgens hem correcte naam van de Assyrische koning te geven, nl. Sanherib¹²³. Wij nemen aan dat deze anekdote Mesopotamisch van oorsprong is. Ze vormt het vervolg op het pseudo-historische verhaal over Sanheribs Cilicische campagne. Grieken kwamen met dit verhaal over Sanherib in contact en vormden dit om tot een anekdote over Sardanapallos, die bij hen was uitgegroeid tot het symbool van Oosters despotisme en decadentie.

De historische kern van dit verhaal is moeilijk te achterhalen. Zoals we gezien hebben, zijn er geen tekstuele of archeologische bewijzen dat Sanherib in Tarsus bouwde. Berossos' relaas legt een verband met de Cilicische campagne van 696 v.C. De *Annalen* van Sanherib noteren dat de Assyrische troepen Anchiale en Tarsus innamen en plunderden¹²⁴. In het geval van Illubru zegt Sanherib dat hij die stad na de inname restaureerde¹²⁵. Waarschijnlijk werd ook in Anchiale en Tarsus de oorlogsschade hersteld en vormde deze wederopbouw de historische kern van het verhaal.

Naar het evenbeeld van Babylon (nach dem Ebenbild Babelons): Vanaf de 7de eeuw v.C. werden Mesopotamische steden soms "beeld van Babylon" genoemd¹²⁶. Deze

---

kol. 2442-2446 en BONCQUET, *Diodorus Siculus*, p. 141-152. In een variëteit stond het grafmonument in Ninos (Ninive); zie Callisthenes FGrH 124 F 34 en Amyntas *apud* Athenaeus, 12, 529e. Zie verder FORSBERG, *Destruction Datings*, p. 61-69 en HELM, "Greeks" in the Levant, p. 321-326.

121 FGrH 124 F 34; cf. BONCQUET, *Diodorus Siculus*, p. 144.

122 Sommige moderne auteurs menen dat Alexanders leger de stele van Sanherib zag, die deze na zijn overwinning in Illubru had achtergelaten; cf. STRECK, *Assurbanipal*, p. CCCXCIX en BONCQUET, *Diodorus Siculus*, p. 147, met n. 689. BING (*History of Cilicia*, p. 225) is van oordeel dat Alexander en de zijnen een monument zagen, dat geleek op het reliëf van Esarhaddon in Sam'al (in Zuid-Turkije).

123 Cf. BURSTEIN, *Berossus*, p. 24, n. 80; FORSBERG, *Destruction Datings*, p. 77; BONCQUET, *Diodorus Siculus*, p. 145.

124 LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 61, r. 75-76.

125 LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 62, r. 87.

126 Cf. DALLEY, *An.St.*, 49 (1999), p. 73-74. In een hymne van Assurbanipal wordt b.v. de Assyrische stad Arbela "evenbeeld van Babylon" (*tamšil ša Babilī*) genoemd (SAA 3, 8, r. 17).

identificatie met het religieuze en culturele centrum van Babylonië was ideologisch gemotiveerd. Het is niet duidelijk waarom Tarsus hier evenbeeld van Babylon wordt genoemd. Volgens DALLEY¹²⁷ was dat, omdat de hoofdgod van Tarsus, Sanda, met Babylons patroongod Marduk werd geïdentificeerd. Dit is geen overtuigende verklaring. Volgens Abydenus (GDB F 8d) was de gelijkenis gebaseerd op het feit dat beide steden hetzelfde plan en ontwerp hadden: dwars door beide steden stroomde een rivier. Zoals DALLEY¹²⁸ terecht opmerkt, was het voor Babylonische steden gebruikelijk dat ze langs beide oevers van een rivier werden gebouwd. Voor Griekse steden was dat ongewoon. Tarsus was op dit punt on-Grieks. Het is echter mogelijk dat deze geografische verklaring niet op Berossos zelf teruggaat, maar de interpretatie van een latere gebruiker is, die een verklaring zocht waarom Tarsus evenbeeld van Babylon werd genoemd.

Er zijn aanwijzingen dat een stad als “kopie van Babylon” bouwen in Mesopotamië als een taboe werd beschouwd. In de ‘Babylonische Kroniek van vroege koningen’ wordt gezegd dat de Oud-Akkadische, semi-legendarische koning Sargon bij de stad Agade een kopie van Babylon bouwde¹²⁹. Omwille van dit “taboe”, zo gaat de kroniek verder, straft de toornige Marduk de koning en zijn onderdanen¹³⁰. Deze traditie stamt uit het eerste millennium, aangezien Babylon in de tijd van Sargon geen enkele rol van betekenis had¹³¹. De ‘Weidner Kroniek’ en een omen uit de Neo-Assyrische periode volgen deze traditie, wanneer ze optekenen dat Sargon tegenover Agade een stad bouwde en haar de naam “Babylon” gaf¹³². Ook in de ‘Weidner Kroniek’ wordt dit een taboe genoemd en wordt Sargon hierom gestraft¹³³. Volgens het *Versgedicht van Nabonidus* voerde Nabonidus in Teima, de stad in Arabië waar deze Babylonische koning tien jaar lang in plaats van in

127 An.St., 49 (1999), p. 74-75.

128 An.St., 49 (1999), p. 76.

129 Kroniek ABC 20A, 19 (GLASSNER, *Chronicles*, nr. 39).

130 Kroniek ABC 20A, 20-23 (GLASSNER, *Chronicles*, nr. 39).

131 VAN DE MIEROOP (in: BÖCK E.A., *Munuscula Mesopotamica*, p. 335-339) brengt het ontstaan van deze late Sargon-traditie in verband met Sargon II van Assyrië (721-705). Deze sneuvelde kort na de ingebruikname van de door hem gestichte residentiestad Dūr-Šarrukīn en zijn lijk bleef onbegraven. Deze omineuze dood werd als een straf der goden geïnterpreteerd. Volgens VAN DE MIEROOP werd de stichting van Dūr-Šarrukīn als oorzaak geduid en werd dit literair vertaald in een traditie over de Oud-Akkadische koning Sargon, die een kopie van Babylon bouwde.

132 GLASSNER, *Chronicles*, nr. 38, 60 en KING, *Chronicles*, nr. 3, obv. §III, 10. Beide teksten lijken de ‘Kroniek van vroege koningen’ tegen te spreken: zij suggereren dat Babylon zelf werd gebouwd. Volgens VAN DE MIEROOP (in: BÖCK E.A., *Munuscula Mesopotamica*, p. 335) zou het om een kopiïstenfout gaan. In de ‘Weidner Kroniek’ werd Babylon immers reeds vele malen vermeld – en bestond dus – voordat Sargon de stad bouwde. Het probleem kan o.i. bevredigender worden opgelost, indien we de passage zo interpreteren dat Sargon de stad die hij tegenover Agade bouwde, de naam van het reeds bestaande Babylon gaf. Sargon bouwde m.a.w. een tweede Babylon, een “kopie”, zoals in de ‘Kroniek van vroege koningen’.

133 GLASSNER, *Chronicles*, nr. 38, 61.

Babylon verbleef, bouwwerken uit en bouwde hij daarbij een paleis, zoals dat van Babylon¹³⁴. Omdat het gedicht de wandaden van Nabonidus opsomt, mogen we aannemen dat de uitbouw van Teima als koninklijke residentiestad ten koste van Babylon als negatief werd geduid.

Het is mogelijk dat Berossos met zijn “kopie van Babylon” alludeerde op dit taboe om een tweede Babylon te bouwen. Sanherib, die bovendien later Babylon zou verwoesten en zijn goden deporteren, beging deze ‘doodzonde’ en stierf als straf een omineuze dood: hij werd door zijn eigen zoon vermoord. Als deze interpretatie correct is, kan in deze passage een referentie naar de politieke actualiteit in Berossos’ tijd worden gezien. Seleucus I stichtte namelijk ook een ‘kopie’ van Babylon, Seleucia-aan-de-Tigris. Ook hij kwam op omineuze wijze om het leven: hij werd op weg naar zijn vaderland Macedonië vermoord. Berossos zou dan met deze passage Seleucus’ opvolger, Antiochus I, hebben willen waarschuwen Seleucia niet verder uit te bouwen. Mogelijk zagen de Babyloniërs in de stichting van Seleucia een bedreiging voor de positie van Babylon. Volgens sommige klassieke auteurs stichtte Seleucus Seleucia, omdat hij Babylon wilde verzwakken¹³⁵. Appianus beschrijft hoe Babylonische priesters de bouw trachtten te saboteren¹³⁶. SHERWIN-WHITE¹³⁷ wijst er terecht op dat Seleucus met de stichting niet Babylon viseerde, maar economische en militaire motieven had. Dit sluit echter niet uit dat Babyloniërs Seleucus’ daad toch als gericht tegen Babylon kunnen hebben geduid. Onze politieke interpretatie van deze zinsnede blijft echter speculatief.

DILLERY¹³⁸ geeft een andere politieke interpretatie aan deze passage: hij suggereert dat Berossos de banden tussen Tarsus en Babylon wilde benadrukken. De Ptolemeeën bedreigden in de tijd van de Babyloniër de Seleucidische heerschappij in Cilicië. Als we DILLERY’s suggestie volgen, wilde Berossos de Seleucidische aanspraken op Cilicië historisch onderbouwen.

Voor het christendom was Tarsus een belangrijke stad, omdat de apostel Paulus in die stad was geboren.

Tharsis (Tharsin): De Armeense vertaling transcribeerde de in de Griekse brontekst gebruikte accusatief Θάρσιν (*Tharsis*). De Akkadische naam voor Tarsus was Tarzu/Tarzi (ten tijde van Sanherib) en Tarsisi (ten tijde van Esarhaddon). Sanherib gaf Tarsus geen nieuwe naam: Tarzi komt reeds in de *Annalen* van Salmanasar III (858-824) voor¹³⁹.

134 ii 28’-34’; ed. SCHAUDIG, *Inscripfen Nabonids*, p. 569 en p. 575.

135 Cf. Strabo, 16, 1, 5; Plin., *Nat.Hist.*, 6, 122; Paus., 1, 16, 3.

136 Syr., 58.300-308. BRODERSEN (*Appians Abriss*, p. 165-166) merkt terecht op dat het hier om een literaire constructie gaat. Toch kan de anekdote anti-gevoelens van de Babyloniërs reflecteren.

137 In: KUHRT & SHERWIN-WHITE, *Hellenism in the East*, p. 18-20.

138 Geciteerd bij DALLEY, *An.St.*, 49 (1999), p. 76.

139 LAYARD, *Inscriptions in Cuneiform Character*, pl. 95, r. 138; LUCKENBILL, *Ancient Recods*, I, §583. De naam is verwant met de Hittitische naam van de stad (Tarša); cf. DEL MONTE & TISCHLER, *RGTC*, 6/1, p. 408, s.v. *Tarša*.

De naam *Tharsis* komt ook voor in de Septuagint. De vorm is afgeleid van de naam in de Hebreeuwse Bijbel (תַּרְשִׁישׁ; *trššš*). *Taršiš/Tharsis* wordt tweemaal in het Oude Testament genoemd. In de ‘Volkenlijst’ van *Genesis* is Tharsis de zoon van Jowan (יֹוֹאָן)¹⁴⁰. Josephus merkt hierbij op dat Tharsos, zoals hij Tharsis noemt, de Tharseis zijn naam gaf en dat Tharseis de oude naam voor Cilicië is. Dat wordt volgens hem bewezen door het feit dat de belangrijkste stad van Cilicië Tarsus heet¹⁴¹. In het Bijbelboek *Jona* probeert Jona zijn missie te ontlopen door naar Tarsis te vluchten¹⁴². Josephus laat er geen twijfel over bestaan dat hiermee Tarsus wordt bedoeld: hij schrijft dat Jonas naar Tarsus in Cilicië ontscheepte¹⁴³.

TÄCKHOLM¹⁴⁴ meent dat *Tharsin* in dit Polyhistor-excerpt op de Akkadische naam Tarzu/Tarzi teruggaat en dat het louter toeval is dat Berossos dezelfde naam als de Septuagint gebruikte. Het ligt echter meer voor de hand dat latere joods-christelijke auteurs – onder invloed van de Oudtestamentische traditie – de naam die Berossos voor Tarsus gebruikte en die inderdaad op de Akkadische naam kan zijn gebaseerd, in *Tharsis* hebben veranderd.

In het excerpt uit Abydenus (GDB F 8d) staat aanvullende informatie over de Cilicische campagne: Senecherib bouwde na zijn overwinning een tempel van de Atheners en richtte bronzen zuilen op.

Na al de andere daden (nach allen den übrigen Taten): Hieruit kunnen we afleiden dat Berossos (en Alexander Polyhistor) veel meer over Sanherib schreef dan Eusebius excerpeerde.

Hij leefde 18 jaar (†18 Jahre lebte er): De duiding van deze 18 jaren is problematisch. De meeste Armeense handschriften¹⁴⁵ en Michael de Syriër¹⁴⁶ schrijven dat Sanherib “18 jaar leefde”. Eén handschrift leest “hij was 18 jaar”, waarbij PETERMANN¹⁴⁷ en KARST¹⁴⁸ “aan de macht” bijdenken. Mogelijk kwamen zij tot deze interpretatie op basis van het hierop volgende synchronistische overzicht. Daarin wordt gezegd dat Sanherib 18 jaar onder Hizkia regeerde. Het is echter niet zeker dat beide zinnen naar hetzelfde verwijzen. We houden ons aan de lezing van de handschriften,

140 *Gen.*, 10, 4. *Jawan* in de Hebreeuwse Bijbel. Dit woord is verwant met het Akkadische *Jaman*, “Ioniër”; cf. *supra*.

141 *Ant.Jud.*, 1, 127.

142 *Jon.*, 1, 3.

143 *Ant.Jud.*, 9, 208. Traditioneel wordt gedacht dat Jona naar Tartessus, een verafgelegen Fenicische stad aan de Spaanse kust, probeerde te vluchten, maar deze visie is zeer omstreden; voor een discussie van dit probleem, zie TÄCKHOLM, *Op.Rom.*, 5 (1965), p. 143-200 en *Id.*, *Op.Rom.*, 10 (1974), p. 41-57.

144 *Op.Rom.*, 10 (1974), p. 43.

145 Cf. PETERMANN, in: SCHOENE, *Chronicorum libri duo*, I, p. 27, n. 5.

146 Cf. CHABOT, *Chronique de Michel*, III, p. 444.

147 In: SCHOENE, *Chronicorum libri duo*, I, p. 27, r. 27.

148 *Chronik*, p. 14, r. 11.

“leefde” of “was”. Beide woorden zijn mogelijk vertalingen van hetzelfde Griekse woord, γενέσθαι, dat met zowel “zijn” als “leven” kan worden vertaald.

Het is onduidelijk waarop deze 18 jaren betrekking hebben. Volgens BURSTEIN¹⁴⁹ wordt hiermee de periode tussen de troonsbestijging van Aššur-nādin-šumi in 700 v.C. en de moord op Sanherib in 681 v.C. bedoeld. Qua aantal ‘officiële’ regeringsjaren – in Babylonië begon de telling van de regeringsjaren vanaf het eerste op de troonsbestijging volgende nieuwe jaar – waren er dat inderdaad 18. Het is echter de vraag waarom Berossos de regering van Asordanisos als beginpunt zou hebben genomen.

DE MOORD OP SANHERIB

Deze gebeurtenis wordt zowel in het excerpt uit Alexander Polyhistor als dat uit Abydenus behandeld.

In een hinderlaag die zijn zoon Ardumuzan (ein Hinterhalt ... von seinem Sohne Ardumuzan): Een spijkerschrifttekst licht ons over de naam van Sanheribs moordenaar in: het was zijn zoon Arda-Mullissu. In de tekst, een brief aan Sanheribs jongere zoon en opvolger Esarhaddon, wordt gezegd dat een groep Babyloniërs van de moordplannen op Sanherib op de hoogte raakte¹⁵⁰. Een van hen wilde de koning tijdens een audiëntie waarschuwen. Twee met naam genoemde functionarissen wisten het zo te draaien dat de man niet de koning, maar Arda-Mullissu zelf inlichtte. Daarop werden de man en zijn gezellen uit de weg geruimd. De naam bij Abydenus, Adramelos, is duidelijk geïnspireerd op “Adrammelech”, zoals de zoon in het Oude Testament wordt geheten¹⁵¹.

Uit een opschrift van Assurbanipal, de kleinzoon van Sanherib, is op te maken waar deze laatste werd vermoord: Assurbanipal verklaart dat hij bij de stierenkolossen waar zijn grootvader Sanherib was neergemaaid, Babylonische gevangenen als een dodenoffer (*kispu*) liet neermaaien¹⁵². Deze slachtpartij vond na de onderdrukking van de Babylonische opstand in 648 v.C. plaats. Die stierkolossen stonden naar alle waarschijnlijkheid in Ninive. Een antwoord van de god Assur aan Assurbanipal lijkt namelijk op de slachtpartij van Babyloniërs te alluderen en situeert die in Ninive¹⁵³. Ook in het Oude Testament sterft Sanherib in een hinderlaag: hij bad neergebogen in de tempel van zijn god Nisrok en werd met het zwaard gedood¹⁵⁴. De Babylonische

¹⁴⁹ Berossus, p. 36-37.

¹⁵⁰ Cf. PARPOLA, in: ALSTER, *Death in Mesopotamia*, p. 171-182; zie ook SAA 18, 100.

¹⁵¹ 2Kon., 19, 37; Jes., 37, 38; zie ook Tob., 1, 21.

¹⁵² Prisma A, iv 70-73 (ed. BORGER, *Inschriftenwerk Assurbanipals*, p. 44 en p. 273).

¹⁵³ SAA 3, 44, 24-25. Voor Ninive pleiten UNGNAD (OLZ, 20 (1917), kol. 358-359 en Id., ZA, 35 (1924), p. 50-51) en FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 19 en p. 273). Andere steden zijn – minder overtuigend – voorgesteld: Babylon (SCHMIDTKE, OLZ, 21 (1918), kol. 169-171), Dūr-Šarrukīn (LIPINSKI, *Dictionnaire Encyclopédique de la Bible*, p. 208-209) en Kalḫu (VON SODEN, NABU, 1990, nr. 22).

¹⁵⁴ 2Kon., 19, 37; Jes., 37, 38. 2Kron., 32, 21 geeft een afwijkende versie en schrijft dat

Kroniek ABC 1A noteert dat Sanherib door zijn zoon op dag 20 van de maand ʾEḇētu (maand X; december/januari) in een rebellie werd gedood¹⁵⁵.

Over Arda-Mullissu is niet erg veel bekend¹⁵⁶. Het is onduidelijk of hij ooit formeel als kroonprins werd aangeduid¹⁵⁷. Aanspraken op de troon waren waarschijnlijk de reden voor Sanheribs vermoording, maar de precieze omstandigheden zijn onbekend¹⁵⁸.

Esarhaddon, de jongere zoon van Sanherib, die in 683 v.C. als troonopvolger werd aangeduid, geeft in zijn inscripties uit Ninive zijn versie van zijn weg naar het koningschap¹⁵⁹. Toen Sanherib hem ten nadele van zijn oudere broers¹⁶⁰ als opvolger had aangeduid, liet de vorst het Assyrische volk en zijn andere zonen een eed van loyaliteit aan de troonopvolger zweren¹⁶¹. De broers dwongen Esarhaddon echter na een lastercampagne in ballingschap te gaan. Na de dood van Sanherib (in maand X) – Esarhaddon alludeert slechts op de moord – betwistten de broers elkaar het koningschap. Toen Esarhaddon dit vernam, vertrok hij in maand XI naar

---

Sanherib de tempel van een god betrad. Het is niet duidelijk welke god met Nisrok wordt bedoeld. Volgens von Soden is Nisrok een verschrijving voor Nimrod, waarmee de Mesopotamische oorlogsgod Ninurta werd bedoeld (*Aus Sprache, Geschichte und Religion*, p. 337); zie ook Uehlinger, *DDD*, p. 1186–1190, s.v. *Nisroch*. Frahm acht ook de god Nusku mogelijk (*PNA*, 3/1, p. 1121).

Garsiel (*Biblical Names*, p. 47) vermoedt dat “met het zwaard” (*hrb*) een woordspel is met Sanheribs naam in het Hebreeuws (*snhrb*). “Met het zwaard” doet denken aan de maaipartij waarover Assurbanipal bericht (cf. *supra*); vgl. ook de ‘Babylon Stele’ van Nabonidus, waarin staat dat de koning van Assyrië door zijn zoon “met een wapen” werd gevelde (i’ 40’; ed. Schaudig, *Inscripten Nabonids*, p. 516).

155 Kroniek ABC 1A, iii 34–35 (Glassner, *Chronicles*, nr. 16).

156 Hij wordt als “zoon van de koning” vermeld in een contract uit 694 v.C. (SAA 6, 103, 5).

157 Kwasman & Parpola zijn van oordeel dat *mār šarri* (“zoon van de koning”) in de meeste gevallen “kroonprins” betekent (SAA, 6, p. xxvii–xxxiv). Op basis van deze interpretatie besluiten ze dat Arda-Mullissu kroonprins was van 698 tot 683 v.C. (toen Esarhaddon formeel kroonprins werd). Deze interpretatie werd, o.i. correct, in vraag gesteld door Melville, *Role of Naqia/Zakutu*, p. 19–22 en Frahm, *PNA*, 3/1, p. 1121.

158 Cf. Grayson, *CAH*, 3².2, p. 121.

159 Nin. A–F, Episode 2 (ed. Borger, *Inscripten Asarhaddons*, p. 40–45).

160 Het is niet duidelijk wie, naast Arda-Mullissu, deze broers waren. We kennen verschillende andere zonen van Sanherib, maar het is onbekend of ze aan de strijd tegen Esarhaddon deelnamen. Het gaat om: Aššur-ili-muballissu (cf. Frahm, *PNA*, 1/1, p. 189), Aššur-šumu-ušabši (cf. Frahm, *PNA*, 1/1, p. 226), Nergal-šumu²(MU)-[ibni²] (cf. Baker, *PNA*, 3/1, p. 956. De lezing van de naam is onzeker). We weten nauwelijks iets over het leven van voornoemde personen en het is derhalve onbekend of ze ten tijde van de moord op Sanherib nog in leven waren. Een tablet uit Ninive, dat o.a. een lijst van namen optekent, maakt mogelijk melding van andere zonen van Sanherib; cf. Borger, *ARRIM*, 6 (1988), p. 8 en p. 11 en Frahm, *Sanherib-Inscripten*, p. 4 en p. 212–213 [T 176].

161 Fragmenten van die verklaring zijn bewaard gebleven. Het gaat om drie fragmenten uit Assur (SAA 2, 3) en twee ongepubliceerde stukken (cf. Frahm, *PNA*, 3/1, p. 1121).

Ninive. Hij bereikte die stad, niet zonder slag of stoot, en kon in maand XII zijn vader als koning opvolgen¹⁶². Zijn broers waren ondertussen gevlucht “naar een onbekend land”.

Het relaas in het Oude Testament komt in die zin met Esarhaddons beschrijving overeen dat ook daar wordt gesproken over meerdere broers – Adrammelech en Sareser¹⁶³, volgens Josephus¹⁶⁴ oudere zonen van Sanherib –, die na de moord Assyrië ontvluchtten¹⁶⁵.

De opschriften van Esarhaddon en het relaas in het Oude Testament, die over meerdere broers spreken, lijken in tegenspraak te zijn met Berossos, de brief aan Esarhaddon en de Babylonische Kroniek ABC 1A, die de moord op Sanherib aan één zoon, Arda-Mullissu, toeschrijven¹⁶⁶. Toch blijkt uit beide laatstgenoemde spijkerschriftteksten dat de moord geen eenmansactie was, maar dat het om een rebellie ging. De brief aan Esarhaddon spreekt over “een verdrag van rebellie” (obv. 4) en toont aan dat hovelingen bij het complot betrokken waren. De Kroniek noteert dat die rebellie ongeveer anderhalve maand duurde¹⁶⁷. Mogelijk namen aan die rebellie andere (half)broers van Esarhaddon deel.

Abydenus (GDB F 8d) geeft als aanvullende informatie dat Arda-Mullissu en Esarhaddon twee verschillende moeders hadden en dat eerstgenoemde door laatstgenoemde werd gedood.

SYNCHRONISTISCH OVERZICHT VAN KONINGEN VAN BABYLON EN JUDA

Eusebius onderbreekt zijn excerpt uit Polyhistor met een chronologische vergelijking. Hij wil aantonen dat de chronologie bij Polyhistor in perfecte harmonie met die in het Oude Testament is. Hiermee impliceert hij de betrouwbaarheid van de Oudtestamentische chronologie. Mogelijk wilde hij met dit synchronistisch

¹⁶² De inscripties noteren dat Esarhaddon op een gunstige datum, 8.XII, Ninive binnentrok en zich op de troon van zijn vader zette (Nin. A-F, Episode 2, i 87 - ii 2; ed. BORGER, *Inscripten Asarhaddons*, p. 45). Kroniek ABC 1A meldt dat de rebellie van 20.X (d.i. de dag waarop Sanherib werd vermoord) tot 2.XII duurde (iii 36-37). Op 18 (of 28).XII besteedde Esarhaddon de troon (Kroniek ABC 1A, iii 38).

¹⁶³ Het is niet duidelijk wie hiermee wordt bedoeld. Een Assyrische prins met een naam waarvan Sareser de weergave is, is niet bekend. SCHMIDTKE (*Asarhaddons Statthalterschaft*, p. 110-111) en FRAHM (*Sanherib-Inscripten*, p. 18-19) dachten aan (Nabû)-šarru-ušur, gouverneur en Assyrisch eponiem voor 682 v.C., maar het is ongeweten of deze rijks Grote een zoon van Sanherib was; zie ook de hypothese van KWASMAN & PARPOLA over het bestaan van een prins Nergal-šuma-[uššur] (SAA, 6, p. xli, n. 59).

¹⁶⁴ *Ant.Jud.*, 10, 23. De namen van beiden zijn vergriekst: Andromachos en Seleukaros.

¹⁶⁵ *2Kon.*, 19, 37; *Jes.*, 37, 38. In *Esra*, 1, 21 wordt de koning Σαρχεδωνος geheten.

¹⁶⁶ Zie ook de ‘Babylon Stele’ van Nabonidus: “De koning van Subartu (= Assyrië) (...) werd geveeld door een zoon, zijn kroost, met een wapen” (i’ 35’-41’; ed. SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 516).

¹⁶⁷ Kroniek ABC 1A, iii 36-37: van dag 20 van maand X tot dag 2 van maand XII.

overzicht ook de tegenstrijdige chronologieën, die in het Oude Testament voor deze periode te vinden zijn, oplossen.

Volgens Eusebius gaat de berekening van de Babylonische regeringsjaren op Polyhistor terug. We kunnen er echter van uitgaan dat niet deze, maar een joods-christelijke gebruiker de lengte van de periode van Sanherib tot Nebukadnezar II had uitgerekend. Door de dwarsverbanden met de Bijbelse geschiedenis waren Joden en christenen in de Babylonische chronologie geïnteresseerd – zeker als het ging om deze periode, die voorafging aan de uiteindelijke ondergang van het koninkrijk van Juda en het begin van de Babylonische Gevangenschap.

Het synchronistisch overzicht is op verschillende punten gemanipuleerd en corrupt. Het chronologische beginpunt van de twee reeksen van koningen is verschillend: in het geval van de Babylonische koningen begint het overzicht onder Hizkia (nl. 18 jaar van Sanherib); het overzicht van Judese koningen begint pas met Hizkia's zoon en opvolger Manasse. Sommige regeringsjaren van de Babylonische koningen zijn incorrect, de som van de overgeleverde jaren van de Judese koningen klopt niet. De Armeense handschriften geven Amon 12 regeringsjaren. Ook in de *Canones* heeft Eusebius voor Amon 12 regeringsjaren opgetekend¹⁶⁸. Volgens het Oude Testament regeerde Amon slechts 2 jaar¹⁶⁹, een traditie die ook Eusebius kende¹⁷⁰. De rekensom van de regeringsjaren van de Judese koningen klopt, indien we van 2 regeringsjaren uitgaan – en dus niet van de overgeleverde 12.

Na Josia regeerde Joachaz 3 maanden. Waarschijnlijk werd hij niet in de lijst opgenomen, omdat hij geen vol regeringsjaar had. Ook in de *Canon van Ptolemaeus* werden koningen die minder dan een jaar geregeerd hadden, niet opgenomen. Na Joachaz regeerde Jojakim. Ook hij is niet in de tabel opgenomen. Volgens de Oudtestamentische traditie kwam Nebukadnezar II in zijn vierde regeringsjaar aan de macht¹⁷¹.

Het tijdstip van de deportatie is omstreden. Volgens Hieronymus' versie van Eusebius' *Canones* deporteerde Nebukadnezar een groot deel van de Judeeërs in het derde jaar van Jojakim¹⁷², hetgeen niet strookt met het zojuist genoemde synchronisme dat de Babyloniër pas in het vierde jaar van Jojakim koning werd. Volgens de Armeense vertaling van de *Canones* vond de deportatie in het tiende jaar plaats¹⁷³. *2Kronieken* schrijft dat de Babylonische koning Jojakim zelf deporteerde in diens elfde jaar¹⁷⁴. Volgens *2Koningen* belegerde Nebukadnezar Jeruzalem en

168 *Chronik Hieronymus*, p. 95a (ed. HELM).

169 *2Kon.*, 21, 19; *2Kron.*, 33, 21; *4Regn.*, 21, 19; *2Paralip.*, 33, 21; zie verder Josephus, *Ant.Jud.*, 10, 47 en Syncellus, p. 254, r. 23 (ed. MOSSHAMMER).

170 *Chronik Hieronymus*, p. 95a (ed. HELM): "Volgens de verklaring van de 70 Ouden (= Septuagint) regeerde hij (= Amon) 12 jaar; volgens de Hebreeuwen 2 jaar." In de moderne editie van de Septuagint staat echter dat Amon 2 jaren regeerde (*4Regn.*, 21, 19 en *2Paralip.*, 33, 21).

171 *Jer.*, 25, 1; Josephus, *Ant.Jud.*, 10, 84.

172 Ed. HELM, *Chronik des Hieronymus*, p. 98a.

173 KARST, *Chronik*, p. 186.

174 *2Kron.*, 36, 6.

deporteerde hij een deel van de bevolking in het begin van de regering van Jojakims zoon en opvolger, Jojakim¹⁷⁵.

Regeerde Sinecherim ... †18 jaar (regierte Sinecherim ... †18 Jahre): Het getal '18' is problematisch. Sanherib regeerde 24 jaar als koning van Assyrië (704-681 v.C.). Hij was tweemaal officieel koning van Babylonië. De eerste periode duurde 2 regeringsjaren (704-703), de tweede 8 (688-681). Mogelijk wordt hier op Sanheribs tweede regeringsperiode gedoeld. In dat geval moeten we ervan uitgaan dat het oorspronkelijke getal '8' in de tekstoverlevering in '18' werd veranderd. Dit is een gemakkelijke schrijffout in de Griekse tekstoverlevering (η' > ιη').

Het beginpunt van de tweede regeringsperiode van Sanherib was een dramatisch moment in de Babylonische geschiedenis, nl. Sanheribs verwoesting van Babylon en de deportatie van de godenbeelden van de stad naar Assyrië. Het is zeer aannemelijk dat Berossos hierover geschreven heeft.

Volgen we een andere interpretatie, dan kan het getal van '18' authentiek zijn. Letterlijk zegt de tekst dat Sanherib 18 jaar onder de regering van Hizkia heerste. Volgens de Oudtestamentische chronologie marcheerde Sanherib in het 14de jaar van Hizkia tegen Juda op¹⁷⁶. Uit de spijkerschriftbronnen weten we dat deze campagne in Sanheribs derde regeringsjaar viel. Hizkia regeerde nadien nog 15 jaar. De tijd waarin hij en Sanherib terzelfdertijd regeerden, was dus 18 jaar. Misschien doelde de tekst op die periode. Deze interpretatie is o.i. minder waarschijnlijk.

Zijn zoon †8 jaar (sein Sohn †8 Jahre): Esarhaddon. Hij regeerde geen 8, maar 12 jaar (680-669), zoals in de Babylonische kronieken werd opgetekend¹⁷⁷. BURSTEIN¹⁷⁸ vermoedt dat dit getal in Berossos' tekst oorspronkelijk op de tweede regeringsperiode van Sanherib als koning van Babylon sloeg.

Sammuges (Sammuges): variant *Samoges* (Samoges; cf. *infra*). Hiermee wordt Šamaš-šuma-ukīn aangeduid, die van 667 tot 648 v.C. koning van Babylonië was. De door Berossos gebruikte naam lijkt op de naam in een Aramees verhaal, dat in de 4de eeuw v.C. in Egypte in demotisch schrift op een papyrus werd neergeschreven¹⁷⁹. In dat verhaal, dat waarschijnlijk in Mesopotamië ontstond, heet de koning Sarmuge (*srmwgy*)¹⁸⁰. Dit wijst erop dat Berossos de naam niet uit het niets schiep, maar een in zijn tijd bekende verkorte naam transcribeerde.

¹⁷⁵ 2Kon., 24, 10-17. Ook over de lengte van de regering van deze koning spreken de boeken van het Oude Testament elkaar tegen. Volgens 2Kon., 24, 8 regeerde Jojakim drie jaar, volgens 2Kron., 36, 9 drie maanden en tien dagen; cf. Syncellus, p. 261, r. 7-8 (ed. MOSSHAMMER).

¹⁷⁶ Cf. 2Kon., 18, 13; Josephus, *Ant.Jud.*, 10, 1.

¹⁷⁷ Kroniek ABC 1A, iv 30 en ABC 14, 31 (GLASSNER, *Chronicles*, nr. 16 en 18).

¹⁷⁸ Berossos, p. 37.

¹⁷⁹ *Papyrus Amherst* 63.

¹⁸⁰ Aldus STEINER & NIMMS, RB, 92 (1985), p. 60-81. VLEEMING & WESSELIUS (*Papyrus Amherst* 63, 1, p. 31-37) lezen de naam als *Sarmanki*.

Het Aramese verhaal, waarop we later dieper zullen ingaan, is een narratieve bewerking van de ‘Broederoorlog’ tussen Šamaš-šuma-ukīn en Assurbanipal. Esarhaddon, die zowel koning van Assyrië als van Babylonië was, had zijn opvolging zo geregeld dat zijn zoon Šamaš-šuma-ukīn koning van Babylonië werd, terwijl Assurbanipal, een jongere zoon, hem als koning van Assyrië opvolgde. Šamaš-šuma-ukīn moest echter de suzereiniteit van zijn broer erkennen en Assurbanipal mengde zich metterdaad in het bestuur van Babylonië. In 652 v.C. kwam Šamaš-šuma-ukīn tegen zijn broer in opstand en hij sleurde (een deel van) Babylonië hierin mee. Vier jaar later, in 648 v.C., kon Assurbanipal de revolte onderdrukken. Babylon viel na een beleg van twee jaar en Šamaš-šuma-ukīn liet het leven.

Volgens Abydenus (GDB F 8d) volgde Sardanapallos (Assurbanipal) Axerdis (Esarhaddon) op. Dit wijst erop dat Berossos in zijn tekst de dubbele troonsopvolging behandelde. Mogelijk leidde Berossos’ vermelding van Sammuges/Samoges en Sardanapallos als opvolgers van Axerdis in het Polyhistor-excerpt tot verwarring.

21 jaar (21 Jahre): Volgens de *Canon van Ptolemaeus*, de enige koningslijst waarin de regeringsjaren van Šamaš-šuma-ukīn bewaard zijn gebleven, regeerde Saosdouchinos, zoals de koning daar wordt geheten, 20 jaar. Dit getal wordt door de dateringsformules in contemporaine documentaire spijkerschriftteksten bevestigd¹⁸¹.

Het overgeleverde getal van 21 jaar kan gewoon corrupt zijn. Er is echter voor deze periode een chronologisch probleem. Šamaš-šuma-ukīn werd pas meer dan een jaar na de dood van Esarhaddon als koning van Babylonië geïnstalleerd. Deze laatste stierf in maand VIII van 669 v.C., terwijl het eerste officiële regeringsjaar van Šamaš-šuma-ukīn in 667/6 v.C. viel, d.w.z. één jaar later dan verwacht. Het tussenjaar werd op verschillende manieren gedateerd. Contemporaine documenten uit Uruk hanteren een datering volgens Assurbanipal¹⁸². De *Canon van Ptolemaeus* kende Esarhaddon een extra regeringsjaar toe: volgens de *Canon* regeerde hij nl. 13 jaar. Op basis van andere teksten staat vast dat Esarhaddon slechts 12 regeringsjaren had. Het is denkbaar dat er een andere traditie bestond, die de chronologische lacune zo oploste door aan Šamaš-šuma-ukīn geen 20, maar 21 jaar toe te kennen. Deze oplossing werd mogelijk gehanteerd in de *Koningslijst van Uruk*. De desbetreffende regels zijn beschadigd, maar BORGER¹⁸³ herstelt ze als:

21 jaar [Assurbanipal]

alternatief [Šamaš-šuma-ukīn].¹⁸⁴

Deze interpretatie is echter speculatief.

Zijn broer 21 jaar (dessen Bruder 21 Jahre): Šamaš-šuma-ukīn werd als koning van

181 Cf. de tabel bij FRAME, *Babylonia 689-627 B.C.*, p. 267.

182 Het gaat om twee documenten, waarvan er één in drie exemplaren is bewaard gebleven; cf. BRINKMAN & KENNEDY, *JCS*, 35 (1983), p. 21.

183 *AfO*, 25 (1974-1977), p. 165-166.

184 GRAYSON, *RIA*, 6, p. 97, obv. 1'-2': MU 21 [Assurbanipal] | ša-niṣ [Šamaš-šuma-ukīn].

Babylonië opgevolgd door Kandalānu. Deze regeerde 21 jaar, zoals de *Koningslijst van Uruk*¹⁸⁵ en dateringen in contemporaine documenten bewijzen¹⁸⁶.

Kandalānu is een moeilijk grijpbare figuur¹⁸⁷. Zijn afkomst en achtergrond, zijn carrière vóór zijn Babylonische koningschap zijn onbekend. Als koning stond hij in de schaduw van Assurbanipal, die zich in de Babylonische aangelegenheden inmengde en dat land de facto controleerde.

Geen enkele spijkerschrifttekst bevestigt dat Kandalānu een broer van Šamaš-šuma-ukīn was¹⁸⁸. Omdat Eusebius verderop Sardanapallos (Assurbanipal) als opvolger van Samoges (Šamaš-šuma-ukīn) noemt, zien sommige geleerden hierin een aanwijzing dat Kandalānu niemand minder dan Assurbanipal zelf is¹⁸⁹. Deze zou na de eliminatie van zijn broer zelf het Babylonische koningschap onder de naam Kandalānu hebben bekleed. De identificatie zou ook verklaren waarom zo weinig over Kandalānu geweten is en hij en Assurbanipal in ongeveer dezelfde tijd van het toneel verdwenen. Andere geleerden verwerpen deze identificatie¹⁹⁰. RADNER¹⁹¹ heeft aangetoond dat in het geval van Salmanassar V Ululaju de persoonsnaam van deze koning was en Salmanassar (Salmanu-ašared) zijn troonnaam. Ze maakt daarbij duidelijk dat ook toen Ululaju koning werd, hij in sommige teksten – zoals de *Koningslijst van Uruk* en de *Canon van Ptolemaeus* – bij zijn persoonsnaam werd genoemd. Hiervan uitgaand ligt inderdaad de hypothese voor de hand dat Kandalānu de persoonsnaam van de man is, wiens (Assyrische) troonnaam Assurbanipal was. Een definitief oordeel blijft echter moeilijk¹⁹². Dit Polyhistor-excerpt kan niet als

185 GRAYSON, *RLA*, 6, p. 97, obv. 3'.

186 Cf. de tabel bij FRAME, *Babylonia 689- 627 B.C.*, p. 268. De *Canon van Ptolemaeus*, waar hij Kineladanos heet, kent Kandalānu 22 regeringsjaren toe. Zoals BRINKMAN (*Post-Kassite Babylonia*, p. 35) onderkende, voegde de *Canon* het 'koningloze' jaar van politieke chaos, dat op de dood van Kandalānu volgde, bij diens regeringsjaren. Eén document uit Babylon volgde dezelfde methode in die zin dat het gedateerd is "na Kandalānu jaar 22" (WISEMAN, *Chronicles*, p. 89 en Taf. 18-19).

187 Cf. BRINKMAN, *RLA*, 5, p. 368-369, s.v. *Kandalānu*; BAKER, *PNA*, 2/1, p. 601, s.v. *Kandalānu* 11).

188 Deze broederband wordt aanvaard door AHMED, *Southern Mesopotamia*, p. 108. Een groot aantal broers van Assurbanipal is in de spijkerschriftbronnen geattesteerd, maar geen van hen heet Kandalānu (voor een lijst, zie PARPOLA, *LAS*, II, p. 117-119). In één fragmentarische brief wordt Kandalānu in gebroken context samen met Šērū'a-ēterat, een zuster van Assurbanipal, vermeld (CT 53, 966, obv. 9-10; cf. FRAME, *Babylonia 689-627 B.C.*, p. 194-195). Het is echter te verregaand om op basis hiervan te concluderen dat Kandalānu een broer van Šērū'a-ēterat was, temeer daar de brief betrekking lijkt te hebben op politieke aangelegenheden en niet op familiale.

189 Cf. ZAWADSKI, *Fall of Assyria*, p. 24 en p. 57-62; OATES, *CAH*, 3².2, p. 171; READE, *Or.*, NS 67 (1998), p. 263.

190 Cf. BRINKMAN, *Prelude*, p. 105-106; Id., *CAH*, 3².2, p. 60-61; FRAME, *Babylonia 689-627 B.C.*, p. 296-306; KUHRT, *Ancient Near East*, p. 542 en p. 588-589.

191 *AfO*, 50 (2003/4), p. 95-104.

192 Zo lijkt het vreemd dat, indien Kandalānu met Assurbanipal identiek zou zijn, in Babylonië twee dateringssystemen voor dezelfde vorst werden gebruikt. In Nippur, dat onder directe Assyrische controle stond, werden de documenten gedateerd volgens

doorslaggevend bewijs worden gebruikt. Op grond van de tekstcorrupties elders in dit excerpt kan niet worden uitgesloten dat het ook in deze passage om een fout in de tekstoverlevering gaat.

Nabupalsar 20 jaar (Nabupalsar 20 Jahre): Nabû-apla-ušur (Nabopolassar). Volgens de Babylonische bronnen regeerde Nabopolassar 21 jaar (nl. 625-605)¹⁹³. Dit getal vinden we ook bij Berossos GDB F 9a. Het getal van ‘20’ gaat dus niet op Berossos terug, maar is een fout of aanpassing in de tekstoverlevering.

Zie ook verderop in dit fragment; GDB F 8d-e en F 9a.

Nabukodrossoros 43 jaar (Nabukodrossoros 43 Jahre): Nebukadnezar II. Dit is een goede weergave van de naam van deze vorst in het Akkadisch, Nabû-kudur(ri)-ušur, en gaat hoogstwaarschijnlijk op Berossos zelf terug. De andere vorm die in dit excerpt voorkomt, *Nabuchodonosor*, sluit aan bij de naam in de Septuagint (Ναβουχοδονοσορ) en gaat op Eusebius zelf terug.

De bronnen bevestigen dat Nebukadnezar II een regeringsperiode van 43 jaren had (nl. 604-562)¹⁹⁴.

Zie ook verderop in dit fragment; GDB F 8e en F 9a-e.

Enkele werken en daden (etliche Werke und Tate): Eusebius lijkt zichzelf te herhalen. Voordien alludeerde hij op “alle andere daden” van Sanherib¹⁹⁵. De herhaling kan een gevolg zijn van het synchronistische overzicht, dat Eusebius in zijn excerpt inlaste. Nu vervolgt de kerkvader weer het eigenlijke verhaal. BURSTEIN¹⁹⁶ suggereert dat de eerste ‘res gestae’ de periode van Sanherib als koning van Assyrië behandelden, terwijl het hier om de periode van zijn tweede Babylonische koningschap zou gaan.

Brengt zijn zoon in herinnering (gedenkt dessen Sohnes): Met “gedenkt” wordt hoogstwaarschijnlijk het Griekse woord μνημονεύω vertaald. Dit werkwoord betekent ook “vermelden”. De Griekse brontekst gebruikte het woord ongetwijfeld in deze betekenis.

De zoon van Sanherib om wie het hier gaat, is Esarhaddon (Aššur-aḥa-idinna), die – zoals we reeds vermeld hebben – zijn vader opvolgde. Het Oude Testament vermeldt Esarhaddon slechts kort. *2Koningen*, 19, 37 (// *Jes.*, 37, 38) zegt enkel: “Esarhaddon, zijn zoon (d.i. van Sanherib) regeerde in zijn plaats”. In *Tobit* wordt eraan toegevoegd dat de nieuwe koning Achiachar (= Ahīqar) tot zijn belangrijkste

---

Assurbanipals troonsbestijging in Assyrië (in 669 v.C.), terwijl documenten uit andere steden werden gedateerd volgens Kandalānu (vanaf 647 v.C.).

193 *Koningslijst van Uruk*, obv. 6’ (GRAYSON, *RIA*, 6, p. 97); *Canon van Ptolemaeus* (Id., p. 101); *Kroniek ABC* 5, obv. 9-10.

194 *Koningslijst van Uruk*, obv. 7’ (GRAYSON, *RIA*, 6, p. 97); *Canon van Ptolemaeus*, waar de koning Nabokolassaros heet.

195 Cf. JACOBY, *FGrH*, 3C, p. 387.

196 *Berossos*, p. 37.

functionaris benoemde¹⁹⁷.

Somt alles één voor één op (zählt im einzelnen alles auf): wederom een duidelijke aanwijzing dat Polyhistor uitgebreider over deze periode berichtte dan Eusebius heeft bewaard. Bij Abydenus GDB F 8d is meer informatie over de regering van Esarhaddon te vinden.

[[Ook wordt gezegd dat Pythagoras...]] ([[Auch wird berichtet, daß Pythagoras]]): De formulering “wordt gezegd” doet vermoeden dat deze opmerking niet op Berossos, maar op een latere gebruiker teruggaat. Dit is ook de opvatting van JACOBY. Zie verder GDB F 8d.

Sardanapallos (Sardanapallos): Met de naam “Sardanapallos” wordt de Assyrische koning Assurbanipal (Aššur-bāni-apli) aangeduid. De naam, die ook in de Grieks-Romeinse literatuur wordt gebruikt, lijkt sterk op de naam die in het reeds vermelde Aramese verhaal, geïnspireerd op de Broederoorlog tussen Šamaš-šuma-ukīn en Assurbanipal, wordt gebruikt, nl. Sarbanabal (*srbnbl*). Berossos en de Grieks-Romeinse literatuur hebben dus de naam niet uit het niets verzonnen, maar steunden op een vorm die in het Nabije Oosten circuleerde.

De notitie dat Sardanapallos Samoges opvolgde, is problematisch. Šamaš-šuma-ukīn werd door Kandalānu opgevolgd. Gecombineerd met de voorafgaande mededeling dat Sammuges door zijn broer werd opgevolgd, lijkt dit te suggereren dat Kandalānu met Sardanapallos (Assurbanipal) moet worden geïdentificeerd. Zoals we gezien hebben, aanvaarden sommige geleerden, ook op basis van andere aanwijzingen, deze identificatie. Omwille van de corrupte tekstoverlevering is het niet raadzaam om bij deze discussie deze twee passages uit Eusebius als doorslaggevend argument te gebruiken.

In de Grieks-Romeinse literatuur stond Sardanapallos symbool voor de decadentie en verwijfdheid van de Oosterse despoot. Voor meer informatie over deze legendarische koning, zie onze excursus.

***: De hierna volgende episode heeft betrekking op Nabopolassar, zoals de vader van Nebukadnezar II heet, en niet op Sardanapallos, zoals hier staat. Syncellus merkte reeds deze ongerijmdheid op, wanneer hij schrijft dat Nabopolassar door Polyhistor Sardanapallos wordt geheten (cf. GDB F 8e). In GDB F 8d wordt de naam van Nebukadnezars vader correct genoemd.

Alles wijst erop dat in het excerpt een lacune is. Vermoedelijk stond in de oorspronkelijke tekst:

- 1) Sardanapallos regeerde 21 jaar. In het synchronistisch overzicht staat immers dat de opvolger van Samoges/Sammuges 21 jaar regeerde.
- 2) Nabopolassar regeerde 21 jaar.

Op deze manier kan de lacune gemakkelijk worden verklaard. Door het gelijke

¹⁹⁷ *Tob.*, 1, 21-22.

aantal regeringsjaren sprong de kopiïst van Sardanapallos meteen over naar de 21 regeringsjaren van Nabopolassar en vergat zo de tussenliggende tekst te kopiëren. Deze zgn. ‘ogensprong’ is een typische kopiïstenfout.

De opmerking van Syncellus duidt erop dat deze lacune zich ook in de door hem gebruikte Griekse brontekst bevond en dus niet aan de Armeense vertaling toe te schrijven is. Kennelijk raadpleegde Eusebius een op dit punt gehavende brontekst.

Deze stuurde troepen als hulp (dieser sandte ... Heerestruppen zu Hilfe): Volgens deze versie zond Nabopolassar troepen om een huwelijk voor zijn zoon te regelen. Deze militaire steun doet denken aan de notitie in Kroniek ABC 3 dat Nabopolassar in 614 v.C. de Meden bij de belegering van Assur met zijn leger te hulp wilde komen, maar te laat kwam: bij zijn aankomst was de stad reeds ingenomen en geplunderd¹⁹⁸. Nabopolassar – zo vervolgt de kroniek – ontmoette de Medische koning Cyaxares buiten de stad en sloot met hem een verdrag. Hoewel de tekst dit niet vermeldt, is het mogelijk dat dit verdrag met een huwelijk tussen beide koningskinderen werd bezegeld.

Polyhistor en Abydenus (GDB F 8d) wijken van elkaar af, als het gaat om de rol van dit huwelijk. Bij Polyhistor was het huwelijk het doel: met het oog hierop gaf Nabopolassar militaire steun aan de Meden. Bij Abydenus was het een middel om steun te verwerven: Nabopolassar sloot het huwelijk, toen hij besloten had te revolteren, hetgeen impliceert dat hij met dat huwelijk steun bij de Meden zocht. Als Nabopolassar en Cyaxares daadwerkelijk een huwelijk arrangeerden, deden ze dat om hun bondgenootschap te bekrachtigen.

Voor een analyse van deze passage, zie GDB F 8d.

Amuhean (Amuhean): *-ean* is in het Armeens een etnisch suffix en komt overeen met het Griekse vrouwelijke etnische suffix *-itis*. De Armeense vertaling interpreteerde de Griekse eigenaam “Amyitis” (Amuhidin bij GDB F 8d) verkeerdelijk als een *ethnicon*¹⁹⁹.

Hij trok een leger samen... (und ein Heer zusammenziehend...): cf. GDB F 9a.

F 8d [Eusebius, *Chronik* [Arm.], p. 17, r. 25 - p. 18, r. 26]

Zoals we bij het begin van GDB F 8c hebben geschreven, loopt het excerpt uit Abydenus deels parallel met dat van Polyhistor en vult het dat relaas aan.

Als 25ste koning (als der fünfundzwanzigste ... von den Königsherrschern): Dit lijkt te impliceren dat in Berossos’ tekst een nu verloren overzicht van koningen werd gegeven, van wie Sanherib de 25ste was. Het is echter onduidelijk wat hier met “25ste koning” wordt bedoeld. Als we, gebruikmakend van de verschillende fragmentarische Babylonische koningslijsten, 24 koningen teruggaan, komen we in

198 Kroniek ABC 3, 28 (GLASSNER, *Chronicles*, nr. 26).

199 KARST, *Chronik*, p. 243, Z-B 36.

de duistere periode van de jaren 1000-900 v.C. uit. Er is geen enkele reden waarom Berossos een Babylonische koning uit deze periode als chronologisch vertrekpunt zou hebben genomen. Volgens de Assyrische koningslijsten was Sanherib de 25ste koning van Assyrië na Tiglat-Pileas I (1114-1076). Deze koning veroverde Babylon, maar dit vormt geen bevredigende verklaring waarom Berossos hem als vertrekpunt zou hebben gekozen.

VON GUTSCHMID²⁰⁰ gaat uit van een vertaalfout: hij veronderstelt dat in Berossos' tekst stond dat Sanherib in het 25ste jaar na de regering van Phulos (Tiglat-Pileas III, 744-727), die in GDB F 5a en bij Michael de Syriër²⁰¹ wordt vermeld, aan de macht kwam. Getalkundig klopt dit niet. Het is wel zo dat Tiglat-Pileas III het Babylonische koningschap in 729 v.C. bemachtigde. Sanherib werd koning in 705 v.C. en dat is precies in het 25ste jaar nadat zijn grootvader koning van Babylon was geworden. Waarom Berossos dit zou hebben willen expliciteren, is een raadsel. Daarom is deze interpretatie onzeker.

Hij bracht Babylon onder zijn heerschappij (der Babelon seiner Botmäßigkeit unterwerfend): Sanherib leidde verschillende campagnes tegen Babylonië. Hij stelde twee koningen over het land aan (Bēl-ibni in 702 v.C. en Aššur-nādin-šumi in 700 v.C.) en was zelf tweemaal koning (704-703 en 688-681). In 689 v.C. maakte Sanherib definitief een einde aan het verzet van de stad Babylon tegen de Assyrische overheersing. Hij veroverde de stad, maakte haar naar eigen zeggen met de grond gelijk en voerde haar godenbeelden naar Assyrië af²⁰². Dit was een dramatisch moment in de geschiedenis van Babylon. In latere chronografische teksten is Sanheribs naam daarom niet als koning van Babylonië opgenomen, een vorm van *damnatio memoriae* (cf. *supra*).

Als het excerpt de chronologische sequentie van de gebeurtenissen volgt, moet het hier om een veldtocht vóór de Cilicische campagne van 696 v.C. gaan. Mogelijk wordt hier de campagne van 700 v.C. bedoeld, toen Sanherib Bēl-ibni afzette en zijn zoon Aššur-nādin-šumi op de Babylonische troon plaatste. Deze episode is in het Polyhistor-excerpt bewaard gebleven (cf. GDB F 8c).

Aan de zee kust van het Cilicische land... (an der Seeküste des kilikischen Landes...): cf. GDB F 8c, *De Cilicische campagne van Senecheribos*. Het belangrijkste verschil met Polyhistor's relaas is dat deze spreekt over een veldslag, terwijl Abydenus het over een zeeslag heeft (cf. *supra*).

Hij bouwde ook de tempel van de Athenaers (und er baute auch den Tempel der

200 Cf. PETERMANN, in: SCHOENE, *Chronicorum libri duo*, I, p. 35, n. 4 en KARST, *Chronik*, p. 244, Z-B 46.

201 CHABOT, *Chronique de Michel*, III, p. 443.

202 Sanherib beschrijft de verovering en verwoesting van Babylon in zijn 'Bavian Inscriptie'; cf. LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 83-84, r. 43-54; FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 151-155 [T 122].

†Atheners): Hoewel algemeen wordt aangenomen dat deze tempel zich in Tarsus bevond, staat dit niet expliciet in de tekst. Integendeel, de tekst lijkt deze locatie tegen te spreken: Sanherib bouwde eerst de tempel en pas daarna wordt de bouw van Tarsus vermeld. Uit de context mag wel worden afgeleid dat die tempel in Cilicië stond. Nergens in de spijkerschriftbronnen wordt vermeld dat Sanherib in dat gebied een tempel bouwde. Dit bemoeilijkt de identificatie van het bouwwerk. De woorden “van de Atheners” vormen een crux. Op geen enkele wijze kan Sanherib met een dergelijke tempel in verband worden gebracht. Bovendien had de stad Athene in deze periode nog niet de prominente positie die ze later zou hebben. KARST²⁰³ stelt de emendatie “van de Babyloniërs” voor, maar dit is geen bevredigende oplossing. BURSTEIN²⁰⁴ meent dat in Berossos’ tekst “de tempel van Sandes, dit is Heracles” stond. Sandes was van oudsher de hoofdgod van Tarsus en werd met de Griekse halfgod Heracles geïdentificeerd. BURSTEIN baseert zich voor zijn interpretatie op GDB F 16. In deze passage schrijft de Byzantijnse historiograaf Agathias dat de Perzen dezelfde goden als de Grieken vereerden, maar dan onder een andere naam. Als een van de voorbeelden noemt hij het paar Sandes – Heracles. Omdat Agathias Berossos als een van zijn bronnen aangeeft, neemt BURSTEIN aan dat de identificatie Sandes – Heracles op hem teruggaat. Hij speculeert dat de meest voor de hand liggende passage waarin dat gebeurd kan zijn, Abydenus’ bericht over de stichting van Tarsus en de bouw van de tempel “van de Atheners” is²⁰⁵. BURSTEIN’S hypothese is weinig overtuigend. Naast Berossos noemt Agathias ook Athenocles en Simacus als bronnen. De identificatie Sandes – Heracles kan derhalve op een van hen teruggaan.

Een voor de hand liggende oplossing voor de crux is ervan uit te gaan dat Berossos in zijn oorspronkelijke tekst over een tempel van de godin Athena sprak²⁰⁶. Probleem bij deze interpretatie is dat het in dat geval niet duidelijk is welke godin door Berossos met Athena werd geïdentificeerd. HAIDER²⁰⁷ denkt aan een lokale godin

203 *Chronik*, p. 244-245, Z-B 47.

204 *Berossus*, p. 24 en n. 82.

205 DALLEY (*An.St.*, 49 (1999), p. 74-75 en p. 78) accepteert BURSTEIN’S interpretatie en meent dat Sanherib een tempel van Sanda-Marduk bouwde of herbouwde. Sanherib zou bij die gelegenheid een standbeeld van de god hebben opgesteld. Hiervoor vindt DALLEY bewijzen in afbeeldingen op munten uit de hellenistische periode. Haar argumentatie is vergezocht en niet overtuigend.

206 Cf. BING, *History of Cilicia*, p. 107; HELM, “*Greeks in the Levant*”, p. 321; DESIDERI & JASINK, *Cilicia*, p. 156; HAIDER, in: ULF, *Genese griechischer Geschichte*, p. 88. Volgens BING (o.c., p. 107-110 en *JNES*, 30 (1971), p. 99-109, inz. p. 102-104) bouwde Sanherib een Athena-tempel voor de Griekse kolonisten uit Lindos, die zich in Tarsus zouden hebben gevestigd. Deze stelling is echter zeer problematisch; cf. JASINK, *Mesopotamia*, 24 (1989), p. 126 en HAIDER, o.c., p. 89-90. HELM (o.c., p. 321) veronderstelt dat Berossos met de Athena-tempel naar het wapen van Assur verwees, waarover de *Annalen* van Sanherib spreken. Berossos zou met het oog op zijn Griekse publiek het wapen in een tempel hebben veranderd. Ook dit is o.i. weinig overtuigend.

207 In: ULF, *Genese griechischer Geschichte*, p. 88, n. 153.

van Tarsus. In het Assyrisch-Babylonische pantheon is niet zonder meer een godin te vinden die met Athena kan worden geïdentificeerd. We zouden kunnen denken aan Ištar, die in het Neo-Assyrische rijk een zeer belangrijke godin was. Pallas Athena en Ištar waren beiden strijdgodinnen. Maar als Berossos Ištar bedoelde, ligt een identificatie met Aphrodite veel meer voor de hand: beiden waren niet alleen godin van de liefde, maar ook van de strijd²⁰⁸. De conclusie moet dan ook zijn dat het niet te achterhalen is wat met de “tempel der Atheners” wordt bedoeld.

Richtte bronzen zuilen op (errichtete eherne Säulen): Bronzen zuilen werden niet frequent in Assyrische bouwwerken gebruikt. In een brief aan Sargon II wordt gesproken over het vervaardigen van vier zuilbases uit brons voor twee *bīt ḫilāni*’s (“zuilengaanderij” of “gebouw met zuilengaanderij(en)”) ²⁰⁹. Sanherib zelf plaatste in zijn ‘Paleis zonder gelijke’ te Ninive “twee zuilen, paarsgewijs(?) (...) gegoten(?) als een bronsafgietsel op leeuwen” aan de deuren van een *bīt appāti* (“zuilengaanderij”) ²¹⁰. In het *bīt kutalli* (“achterpaleis”) plaatste de koning vier bronzen zuilen “waarvan 1/6 gemengd was met tin” ²¹¹. De vorst beroemt zich bovendien op zijn bekwaamheid in bronsbewerking ²¹².

Het is onduidelijk op welke bronzen zuilen Abydenus doelt. JASINK ²¹³ denkt aan de zuilen in Sanheribs ‘Paleis zonder gelijke’. Indien correct, ondersteunt deze interpretatie onze visie dat Berossos’ relaas over de Cilicische campagne een pseudo-historisch verhaal is, waarbij verschillende elementen tot één traditie werden verbonden.

We willen tevens een andere interpretatie voorleggen. Het is mogelijk dat de Armeense vertaling een vertaalfout maakte. Een van de Griekse woorden voor “zuil” is *στήλη*. Dit woord betekent ook “opschrift”, “stele”. Misschien doelde Berossos op deze betekenis. Bronzen tabletten zijn als funderingsopschriften in Mesopotamië bekend. Zo schrijft Sargon II dat hij de bouw van zijn paleis in Dūr-Šarrukīn op een opschrift uit brons vastlegde ²¹⁴. Dat bronzen tablet werd ook

208 Voor dit laatste, minder bekende aspect van Aphrodite, zie FLEMBERG, *Venus armata* en PIRONTI, *Entre Ciel et Guerre*.

209 SAA 1, 66, 4-17.

210 LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 97, r. 84 (cf. FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 42-45 [T 1], met p. 45 ad Z. 84) en FRAHM, o.c., T 10 & 11, r. 117-118 (p. 76 en p. 82; p. 85 ad Z. 114-120). De vertaling van sommige woorden is problematisch; zie de opmerkingen bij FRAHM.

211 LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 133, r. 83-84; cf. FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 128-129 [T 61], met p. 129 ad Z. 84.

212 LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 140, obv., r. 5-6 en p. 141, rev., r. 4-9. Een aanzienlijk verbeterde lectuur van de passages is te vinden bij PONGRATZ-LEISTEN, *Ina šulmi īrub*, p. 207-209 en WALKER, in: CURTIS, *Bronzeworking Centres*, p. 116; zie verder FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 222-224.

213 *Mesopotamia*, 24 (1989), p. 126-127; DESIDERI & JASINK, *Cilicia*, p. 156-157.

214 *Grote Pronkopschrift*, r. 159-160 (ed. FUCHS, *Inschriften Sargons II.*, p. 237-238); cf. *Annalen*, r. 430-431 (ed. FUCHS, o.c., p. 182-183).

teruggevonden²¹⁵. Esarhaddon liet een opschrift in brons vervaardigen en schreef er zijn daden op. Hij plaatste het in de funderingen en “liet het ten eeuwigen dage achter”²¹⁶.

De interpretatie “opschriften uit brons” past in de context: Senecherib bouwt een tempel, stelt daarbij bronzen (funderings)opschriften op, waarop hij zijn daden liet aanbrengen. Deze interpretatie is dan wel in tegenspraak met het Polyhistor-excerpt, waar het opschrift op het slagveld werd opgericht. Hoewel dit bezwaar kan worden opgelost door van twee locaties met opschriften uit te gaan – op het slagveld en in de tempel –, is er onvoldoende grond om deze interpretatie boven die van “bronzen zuilen” te verkiezen.

Op die manier ... vloeit (so daß ... durch Babelon): Omdat deze verklaring in het Polyhistor-excerpt ontbreekt, is het mogelijk dat dit een glosse is van een latere gebruiker, die de voorafgaande woorden wilde uitleggen. Het was in de Oudheid een algemeen bekend gegeven dat de Cydnus Tarsus doormidden sneed – totdat keizer Justinus (527-565) de loop van de rivier veranderde²¹⁷. Ook Babylon werd door de Eufraat doormidden gesneden, waarbij het stadscentrum met het Esagila en de koningspaleizen zich aan de oostelijke oever bevond en op de westoever enkele stadsdelen lagen²¹⁸. Deze voor Griekse steden ongebruikelijke topografie prikkelde de fantasie van Griekse historici. Herodotus schrijft dat de Eufraat de stad in tweeën scheidde. In het centrum van het ene stadsdeel lag het koninklijke paleis, in het centrum van het andere deel de tempel van Zeus Belos²¹⁹. Deze beschrijving stemt, zoals we zojuist noteerden, niet overeen met de topografie van Babylon en is een creatie van Herodotus zelf²²⁰. Ctesias vertelt eveneens dat de Eufraat door het midden van Babylon vloeiende. Semiramis bouwde over de rivier een prachtige brug. Aan beide einden ervan bouwde ze een paleis²²¹. Omdat het voor Grieken ongewoon was dat een stad zich aan beide oevers van een rivier uitstrekte, moet het vooral hen zijn opgevallen dat Babylon en Tarsus

215 Uitgegeven door FUCHS, *Inscripten Sargons II.*, p. 45-48.

216 Bab. A-G, Episode 40, r. 4-18; ed. BORGER, *Inscripten Asarhaddons*, p. 27-28.

217 Voor referenties, zie RUGE, *RE Suppl.*, 4, kol. 1124, s.v. *Kydnos*.

218 Cf. BOIY, *Late Achaemenid and Hellenistic Babylon*, p. 58-59.

219 1, 181, 2.

220 Omdat geleerden van de juistheid van Herodotus' beschrijving uitgingen, namen ze aan dat de loop van de Eufraat tegen het midden van de 5de eeuw v.C., toen Herodotus zijn werk schreef, veranderd was: hierdoor bevond het paleis zich aan de westelijke oever (WETZEL E.A., *Babylon der Spätzeit*, p. 1-2). ROLLINGER (*Herodots babylonischer Logos*, p. 148-166), die de archeologische verslagen analyseerde, heeft aangetoond dat Herodotus' beschrijving niet door de archeologische opgravingen kan worden bevestigd. Hij concludeert dat de archeologen zich door Herodotus hebben laten beïnvloeden. ROLLINGERS analyse wordt thans vrijwel algemeen aanvaard; cf. BOIY, *Late Achaemenid and Hellenistic Babylon*, p. 66 (met verdere bibliografie).

221 FGrH 688 F 1b (Diod., 2, 8, 2-4); voor meer referenties in de klassieke literatuur, zie BONCQUET, *Diodorus Siculus*, p. 72, n. 292.

dezelfde topografische karakteristiek hadden²²². Dit is een bijkomend argument voor het vermoeden dat deze verklaring niet op Berossos, maar op een latere gebruiker teruggaat.

Nergilos (Nergilos): Nergal-ušēzib (693 v.C.)²²³. Deze telg uit de prominente Babylonische familie Gaḫal²²⁴ regeerde één jaar²²⁵. Hij werd door de koning van Elam op de Babylonische troon gezet, nadat deze Aššur-nādin-šumi in 694 v.C. had gevangen genomen. In de loop van zijn eerste officiële regeringsjaar werd Nergal-ušēzib door een Assyrisch leger onttroond²²⁶.

Hoewel de tekst, zoals hij is overgeleverd, suggereert dat Nergilos Sanherib opvolgde, refereerden de woorden “daarop volgend en na hem” zonder twijfel oorspronkelijk naar Aššur-nādin-šumi, die in het Polyhistor-excerpt onder de naam “Asordanisos” vlak vóór het relaas van de Cilicische campagne wordt vermeld. Bij Abydenus wordt dus Berossos’ overzicht van Babylonische koningen voortgezet. Het feit dat de woorden “daaropvolgend en na hem” op Asordanisos betrekking hebben, lijkt te suggereren dat latere tekstgebruikers de episode van de Cilicische campagne in het overzicht van Babylonische koningen invoegden. Hierdoor werd de logische volgorde doorbroken. Tegen deze interpretatie pleit dat de Cilicische campagne in de kern vermoedelijk verwijst naar gebeurtenissen in 696 v.C. De episode past dus perfect in het overgeleverde chronologische kader: na de troonsbestijging van Asordanisos in 700 v.C. en vóór de regering van Nergilos in 694/3.

Dit brengt ons bij de fundamentele vraag hoe Berossos in zijn origineel chronologische overzichten combineerde met narratieve uitweidingen. Hanteerde hij een hoofdzakelijk chronologische ordening met narratieve passages op de chronologisch correcte plaats? Of doorbrak hij die chronologische structuur met diachrone, narratieve stukken? Op basis van GDB F 9a-c en F 10a-d lijkt eerstgenoemde structurering, althans in Boeken 2 en 3, het meest waarschijnlijke.

222 HELM komt precies tot de omgekeerde conclusie (“*Greeks in the Levant*”, p. 320). Volgens hem moet de gelijkenis met Babylon eerder Assyriërs zijn opgevallen dan lokale Grieken of Ciliciërs. Omdat het topografische kenmerk vooral tot de verbeelding van Grieken sprak, terwijl het voor inwoners van Mesopotamië een bekend gegeven was, geven we aan onze interpretatie de voorkeur.

223 Cf. BRINKMAN, *RIA*, 9, p. 228, s.v. Nergal-ušēzib.

224 Cf. de (Assyrische) *Synchronistische Koningslijst*, iv 7 (ed. GRAYSON, *RIA*, 6, p. 120), de *Annalen van Sanherib* (LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 87, r. 28; cf. FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 128-129 [T 61]) en een brief van de Babyloniërs aan Esarhaddon (SAA 18, 158, 14).

225 Cf. *Babylonische Koningslijst A*, iv 17 (GRAYSON, *RIA*, 6, p. 93) en de *Canon van Ptolemaeus*, waar hij Regebelos heet. Voor zijn regering, zie kroniek ABC 1A, ii 44 –iii 6 (GLASSNER, *Chronicles*, nr. 16).

226 Zie de *Annalen van Sanherib*: LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 87, r. 28-36 (FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 128-129 [T 61]) en p. 38-39, iv 46-52 (cf. FRAHM, o.c., p. 102-105 [T 16] // T 17, p. 105-106). Volgens deze versie van de *Annalen* eigende Šuzubu – zoals Nergal-ušēzib wordt geheten – zich zelf het koningschap over Sumer en Akkad toe.

Door zijn zoon Adramelos geliquideerd (von seinem Sohne Adramelos beseitigt): Het is duidelijk dat we hier met tekstcorruptie te maken hebben. Adramelos was, zoals we gezien hebben, niet de moordenaar van Nergal-ušēzib, maar van Sanherib. Deze ‘fout’ is waarschijnlijk het gevolg van tekstinkorting door latere excerptoren. Nergal-ušēzib (Nergilos) werd als koning van Babylonië door Mušēzib-Marduk opgevolgd²²⁷. Deze werd na een regering van 4 jaar (692-689) door Sanherib afgezet, die daarop zelf voor de tweede keer koning van Babylonië was. Aan zijn regering kwam een einde, toen hij door zijn zoon Arda-Mullissu (Adramelos) werd gedood. Wellicht vermeldde Berossos in zijn tekst ook de regering van Mušēzib-Marduk en de tweede periode van Sanherib. Latere tekstgebruikers schraptten deze feiten, maar pasten de tekst daaraan niet aan. Zo kwam het dat de moord van Adramelos op Nergilos werd betrokken. “Adramelos” reflecteert de naam die in het Oude Testament voor Sanheribs moordenaar wordt gebruikt, nl. Adrammelech²²⁸.

Hij werd door zijn broer Axerdis... gedood (und diesen tötete dessen Bruder Axerdis): Axerdis is de weergave van de naam Aššur-aḫa-iddina (een naam die ironisch genoeg “Assur heeft een broer gegeven” betekent), beter bekend onder zijn Oudtestamentische naam Esarhaddon. In de Septuagint is zijn naam Asordan (Ἀσορδαν)²²⁹. Esarhaddon (680-669), een jongere zoon, volgde zijn vader Sanherib als koning van Assyrië en Babylonië op.

Dat Arda-Mullissu door Esarhaddon werd vermoord, lijkt in tegenspraak te zijn met andere bronnen. De opschriften van Esarhaddon uit Ninive melden dat “die usurpatoren” – dit zijn de oudere broers van Esarhaddon – bij zijn opmars naar Ninive hun troepen in de steek lieten en naar een “onbekend land” vluchtten²³⁰. In het Oude Testament luidt het dat Adrammelech en Sareser naar Ararat (Armenië) ontkwamen²³¹. Deze teksten besteedden geen aandacht aan wat er nadien met deze broers van Esarhaddon gebeurde.

We moeten er rekening mee houden dat Esarhaddon de moord op Arda-Mullissu in zijn opschriften bewust kan hebben verzwegen. Het druist volledig tegen de ideologie van de koningsinscripties in om op te tekenen dat de koning zijn broer doodde. Vanuit dezelfde ideologie noteerden de opschriften van Esarhaddon niet dat Sanherib door zijn eigen zoon werd vermoord.

Maar niet dezelfde moeder (nicht aber von derselben Mutter): Assyrische koningen konden meerdere vrouwen hebben. Voor Sanherib zijn de namen van twee

227 Cf. BRINKMAN, *RIA*, 8, p. 455, s.v. Mušēzib-Marduk.

228 2Kon., 19, 37; Jes., 37, 38; zie ook Tob., 1, 21.

229 4Regn., 19, 37.

230 Nin. A-F, Episode 2, i 82-84 (ed. BORGER, *Inscripten Esarhaddons*, p. 44-45).

231 2Kon., 19, 37 en Jes., 37, 38. Josephus schrijft dat ze door de burgers werden verbannen en naar Armenië vertrokken (*Ant.Jud.*, 10, 23). Eén handschrift (O) leest ὁπλιτῶν (“hoplieten”) in plaats van πολιτῶν (“burgers”); cf. NIESE, *Flavii Iosephi Opera*, II, p. 336, ad 2. Dit zou op ingrijpen van legereenheden die aan de rechtmatige opvolger loyaal waren, kunnen duiden.

gemalinnen bekend: Tašmētu-šarrat en Naqī'a²³². Deze laatste was de moeder van Esarhaddon en speelde in diens regering een belangrijke rol²³³. Mogelijk droeg zij bij tot Sanheribs beslissing om haar zoon Esarhaddon tot troonopvolger te benoemen²³⁴.

Wie de moeder van Arda-Mullissu was, is onbekend. Een orakel aan Naqī'a suggereert dat dit in ieder geval een andere vrouw van Sanherib was²³⁵. In de tekst klaagt Naqī'a dat haar eigen kroost in de woestijn rondzwerft, terwijl anderen (koningskinderen) voorspoed kennen. De godin antwoordt dat Naqī'a's kroost het koningschap zal verwerven. Het verblijf van de kroost in de woestijn slaat hoogstwaarschijnlijk op Esarhaddons ballingschap, waarover hij in zijn opschriften schrijft.

Het feit dat Arda-Mullissu en Esarhaddon een verschillende moeder hadden, zou mede kunnen verklaren waarom Sanherib Esarhaddon, een jongere zoon, verkoos boven oudere zonen: zij waren geboren uit een andere verbintenis.

In de achtervolging (vervolgend): Deze perifrased is ambigu. Het is niet duidelijk wie of wat Axerdis achtervolgde. Volgens PETERMANN²³⁶ was dat de strijdmacht, waarover in de hoofdzin wordt gesproken. Hij geeft niet aan wiens troepen dat waren. KARST²³⁷ acht het het waarschijnlijkst dat het om soldaten van Adramelos gaat. De Armeense tekst kan echter ook zo worden begrepen dat het soldaten van Axerdis zelf waren²³⁸. In dat geval is het niet duidelijk wie hij achtervolgde. Zijn opstandige broer Adramelos in ieder geval niet, want die had hij reeds gedood.

Op basis van de opschriften van Esarhaddon en het Oudtestamentische relaas zou het kunnen dat Axerdis de broers – andere dan Arda-Mullissu – die gevlucht waren, en hun aanhangers achtervolgde. Sommige geleerden vermoeden dat een campagne tegen Šubria, ten noorden van Assyrië, in 673 v.C. tegen de rebellen die bij de moord op Sanherib waren betrokken, was gericht²³⁹. De tekst die ons over de campagne inlicht spreekt namelijk over vluchtelingen die van Assyrië naar Šubria waren gegaan. Het is echter heel onzeker of dit op de rebellen uit 681 v.C. slaat.

We moeten ermee rekening houden dat in Berossos' eigen tekst deze zin mogelijk

232 FRAHM (*Sanherib-Inschriften*, p. 4) suggereert dat Sanheribs huwelijk met Tašmētu-šarrat een late verbintenis is – dus na het huwelijk met Naqī'a. Mogelijk bevatte een grafstele uit Assur de naam van een derde koningin, maar dit is zeer hypothetisch; zie de discussie bij FRAHM, o.c., p. 184-185.

233 Voor een overzicht van bronnen en een analyse van haar rol, zie MELVILLE, *Role of Naqia/Zakutu*; zie verder STRECK, *RIA*, 9, p. 165 en ID., *PNA*, 2/2, p. 929-930, s.v. Naqī'a.

234 Naqī'a's invloed op Sanheribs beslissing wordt o.a. verondersteld door BORGER, *ARRIM*, 6 (1988), p. 6-7; NISSINEN, *References to Prophecy*, p. 18 en FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 18. Dit wordt – o.i. terecht – weerlegd door MELVILLE, *Role of Naqia/Zakutu*, p. 29.

235 SAA 9, v 12-23 (1.8); cf. NISSINEN, *References to Prophecy*, p. 22.

236 *Exercitum persequutus* (in: SCHOENE, *Chronicorum libri duo*, I, p. 35).

237 *Chronik*, p. 18, r. 11 "die Streitmacht desselben"; zie ook n. 6.

238 Cf. KARST, *Chronik*, p. 18, n. 4.

239 Cf. LEICHTY, in: COGAN & EPH'AL, *Ah, Assyria*, p. 52-57; zie ook GRAYSON, *CAH*, 3².2, p. 129-130.

niets met de vorige episode te maken had. Het is dus mogelijk dat de hierna vermelde campagne tegen “de stad der Byzantijnen” helemaal niets met Arda-Mullissu van doen heeft. Bij Berossos zouden het twee verschillende episodes kunnen zijn geweest, die nu door de tekstinkorting met elkaar zijn verbonden.

Wierp hij zijn strijdmacht in (warf er seine Streitmacht in): Zoals zojuist gezegd, is het in de Armeense tekst niet duidelijk van wie de strijdmacht was: zowel Axerdis als Adramelos zijn mogelijk²⁴⁰. Volgens KARST²⁴¹ gaat het om troepen van Adramelos en dreef Axerdis hen naar de stad der Byzantijnen terug.

“Een strijdmacht werpen in” is mogelijk een letterlijke vertaling van de Griekse uitdrukking τὴν στρατίαν εἰσβάλλω εἰς, “zijn leger leiden naar...”, “binnenvallen”²⁴². De eerste betekenis van εἰσβάλλω is namelijk “werpen in”. Indien de Armeense tekst inderdaad deze uitdrukking letterlijk vertaalde, kan de strijdmacht alleen maar die van Axerdis zijn. Omdat het niet geweten is naar welke militaire operatie van Esarhaddon hier verwezen wordt, blijft de juiste interpretatie van deze passage onzeker.

Stad der †Byzantijnen (Stadt der †Byzantier): Het is niet duidelijk welke stad wordt bedoeld. Byzantium zelf is onmogelijk. Deze stad aan de Bosporus behoorde niet tot het Assyrische rijk of invloedssfeer en de Assyrische koningen zijn op hun campagnes nooit zo noordelijk doorgestoten. Een andere stad is dus bedoeld. VON GUTSCHMID²⁴³ dacht aan de stad Bizana in Klein-Armenië (τὰ Βιζανά). KARST & LEHMANN-HAUPT²⁴⁴ stelden de stad Buzanta, die in Cilicië lag, voor. Beide voorstellen zijn weinig overtuigend. Zelf denken we aan een plaatsnaam met het Semitische element Bīt- (“huis”). Zo is er een streek met de naam Bīt-Zamāni, een Aramees gebied, gelegen aan de Opper-Tigris (Diyarbakir-regio)²⁴⁵.

Als Axerdis hier inderdaad de rebellen achternazat, dan lag de stad der Byzantijnen mogelijk ten noorden of noordwesten van het Assyrische kernland. In de Oudtestamentische traditie wordt immers gezegd dat de vadermoordenaars naar Ararat/Armenië vluchtten²⁴⁶.

Die ... voor hem huurlingentroepen ... verzameld had (welche ... Söldnertruppen ihm ... gesammelt hatte): De Armeense tekst is ambigu²⁴⁷. KARST²⁴⁸ interpreteert de passage

240 Cf. KARST, *Chronik*, p. 18, n. 4 en n. 6.

241 *Chronik*, p. 18, n. 6.

242 Zie voor referenties LSJ, p. 493b.

243 Geciteerd door JACOBY, *FGH*, 3c, p. 404. Deze stad wordt genoemd door de Byzantijnse historiograaf Procopius (*Aed.*, 3, 4, 13 en 5, 13-15).

244 *Klio*, 26 (1933), p. 363-367.

245 Voor de ligging, zie ZADOK, *RGTC*, 8, p. 111, s.v. Bīt-Zammānu.

246 2Kon., 19, 37; Jes., 37, 38 en Josephus, *Ant.Jud.*, 10, 23.

247 Cf. KARST, *Chronik*, p. 245, Z-B 49.

248 *Chronik*, p. 18, n. 6: “nämlich die Söldnertruppen, die jener sich zu seiner Unterstützung gesammelt hatte”. Zie ook p. 245, Z-B 49.

zo dat de relatiefzin uitlegt welke strijdmacht door Axerdis werd achtervolgd en teruggedreven, nl. de huurlingen die Adramelos voor zich verzameld had. PETERMANN meent dat de relatiefzin op Axerdis slaat: “die eerst huurlingentroepen voor zich als hulp verzamelde”²⁴⁹. Als we ervan uitgaan dat “zijn strijdmacht werpen in” de weergave is van het Griekse τὴν στρατίαν εἰσβάλλω εἰς (“binnenvallen”), is PETERMANN’S interpretatie te verkiezen: Axerdis, die eerst huurlingen had geronseld, viel de stad der Byzantijnen aan. Omdat we enkel kunnen gissen naar welke historische gebeurtenis hier verwezen wordt, blijft de interpretatie van deze passage onzeker.

Het Assyrische leger bestond uit, naast een permanente beroepsstrijdmacht, dienstplichtigen. Ook werden voor een specifieke militaire operatie extra troepen gerecruteerd²⁵⁰. Overwonnen soldaten werden, soms massaal, bij de Assyrische strijdmacht ingelijfd²⁵¹. Steden en provincies waren verplicht contingenten te leveren, wanneer de Assyrische koning op campagne ging. Ongetwijfeld werd het leger ook met huursoldaten versterkt²⁵². Een grootschalige ‘huurlingenindustrie’, zoals in de hellenistische periode, waarbij soldaten hun diensten aan de meest biedende verkochten, is voor deze periode niet geattesteerd.

Pythagoras, leerling in de Chaldeeuwse wijsheid (Pythagoras, der chaldäischen Weisheit Schüler): De bekende Griekse wijsgeer wordt in de 2de helft van de 6de eeuw v.C. gedateerd²⁵³. Dit is in contradictie met een datering onder Esarhaddon (680-669), zoals hier bij Abydenus en bij Polyhistor wordt gezegd. Om die reden meent HAIDER²⁵⁴ dat hier een andere Pythagoras wordt bedoeld, die een belangrijke huurlingencommandant moet zijn geweest. Berossos of een latere gebruiker identificeerde die verkeerdelijk met de gelijknamige Griekse filosoof. Volgens HIRSCHBERG²⁵⁵ en HELM²⁵⁶ gaat het hier om Pylagoras, koning van de Cyprische stad Chytroi. Deze Pylagoras was vazal van Esarhaddon en wordt in diens opschriften vermeld²⁵⁷. Deze voorstellen zijn o.i. weinig overtuigend.

Het leven van Pythagoras was reeds vroeg met legenden en tradities omweven – zo

249 *Qui primus (sive primum) mercenarios milites auxilio sibi collegit (colligebat)*; PETERMANN, in: SCHOENE, *Chronicorum libri duo*, I, p. 35, r. 22-23.

250 Cf. POSTGATE, *Taxation and Conscription*, p. 218-226 en GRAYSON, *CAH*, 3².2, p. 218-219; zie ook POSTGATE, *Iraq*, 62 (2000), p. 89-108 (een case-study van het leger in de Assyrische provincie Zamua).

251 Cf. MALBRAN-LABAT, *Armée et organisation militaire de l'Assyrie*, p. 89-101; ODED, *Mass Deportations*, p. 108-109.

252 Cf. FUCHS, in: MEISSNER E.A., *Krieg, Gesellschaft, Institutionen*, p. 53, n. 40. DALLEY vermoedt dat het Assyrische leger gespecialiseerde troepen, zoals Samaritaanse strijdwagensoldaten, als huurlingen in dienst nam; cf. *Iraq*, 47 (1985), p. 31-48; inz. p. 39-40.

253 Cf. RIEDWEG, *Pythagoras*.

254 In: ULF, *Genese griechischer Identität*, p. 91-92.

255 *Studien zur Geschichte Esarhaddons*, p. 15.

256 “Greeks” in the Neo-Assyrian Levant, p. 139.

257 Nin. A-F, v 64 (ed. BORGER, *Inschriften Esarhaddons*, p. 60).

vele zelfs dat het vrijwel onmogelijk is de 'historische' Pythagoras te achterhalen. Antieke biografen schrijven dat Pythagoras gedurende enkele jaren in het Midden-Oosten rondreisde en zich door lokale geleerden liet onderwijzen. Het verhaal gaat dat, toen Pythagoras in Egypte verbleef en door Egyptische priesters werd onderwezen, hij door de Perzische koning Cambyses werd gevangen genomen en naar Babylon overgebracht²⁵⁸. Daar werd hij door de Chaldeeën (of de Magi) onderricht. Volgens een Romeinse traditie²⁵⁹ was Pythagoras leraar van koning Numa Pompilius, die rond 700 v.C. over Rome regeerde²⁶⁰ - dus veel vroeger dan de 'historische' Pythagoras. Deze traditie bouwde voort op het feit dat Pythagoras naar het westen was geëmigreerd. Mogelijk vertegenwoordigt de notitie bij Polyhistor en Abydenus dat Pythagoras ten tijde van Esarhaddon leefde, een andere, nergens anders geattesteerde traditie.

Het is misschien geen toeval dat een andere bekende wijze, Aḫiqar, ook in dezelfde tijd wordt gedateerd. Deze literaire figuur, vooral bekend door de naar hem genoemde Roman, wordt als raadgever of geleerde van Esarhaddon voorgesteld²⁶¹. Clemens van Alexandrië beweert zelfs dat een andere Griekse filosoof, Democritus, Aḫiqar plagieerde²⁶². Misschien wilde de bij Polyhistor en Abydenus geattesteerde traditie dat Aḫiqar Pythagoras in de Chaldeeuwse wijsheid onderwees. Dit is uiteraard zuiver speculatie. Wat er ook van zij, de formulering bij Polyhistor, "wordt gezegd", suggereert dat deze notitie niet op Berossos teruggaat, maar een latere toevoeging is. De citaten uit Berossos worden namelijk door "zegt hij" ingeleid.

Veroverde ... Egypte en de gebieden van het Holle Syrië (Egiptos und die Gegenden des Hohlen Syriens erobernd): Esarhaddon ondernam verschillende veldtochten tegen

258 Cf. o.a. Diog.Laert., 8, 3 (cf. DK nr. 14 fr. A 8); Jambl., *Vita Pyth.*, 19; Euseb., *Praep.Ev.*, 10, 4, 13-17.

259 Deze traditie wordt o.a. vermeld bij Livius (1, 18, 1-4), Cicero (*Rep.*, 2, 28-29), Plinius de Oudere (*Nat.Hist.*, 13, 84-87) en Plutarchus (*Aem.Paul.*, 2, 1 en *Numa*, 1, 2); cf. PANITSCHKE, *GrazBeitr.*, 17 (1990), p. 49-65.

260 Antieke auteurs zijn het met elkaar oneens over wanneer Numa precies regeerde. Plinius de Oudere laat zijn regering in 716 v.C. beginnen (*Nat.Hist.*, 13, 85). Volgens Plutarchus verwierf Numa het koningschap in het derde jaar van de 16de Olympiade, d.i. 714 v.C. Volgens Cicero stierf Numa rond 672 v.C. na een regering van 39 jaar, waardoor Numa rond 710 v.C. de macht verwierf (*Cic., Rep.*, 2, 27 en 29). De Romeinse geschiedschrijver bij uitstek, Livius, geeft geen absolute chronologie. Na de verdwijning van Romulus in 717 v.C. volgde een interregnum van onbepaalde duur, waarna Numa tot koning werd gekozen (1, 16-21).

261 De oudste versie van de *Aḫiqar Roman* is overgeleverd op een 5de-eeuwse papyrus uit Elephantine (in Zuid-Egypte) en was geschreven in het Aramees. De tekst werd uitgegeven door COWLEY, *Aramaic Papyri*, p. 204-248; zie ook KOTTISIEP, *TUAT*, 3.2, p. 320-347. In het Septuagint-boek *Tobit* staat dat Esarhaddon Aḫiqar (Αχιχαρος) belastte met de rijksfinanciën en met het hele beheer (*Tob.*, 1, 21). In de (Akkadische) 'Apkallu Lijst' uit hellenistisch Uruk wordt Aḫiqar geïdentificeerd met Aba-enlil-dari, de *ummānu* ("geleerde") van Esarhaddon (VAN DIJK, *UVB*, 18 (1962), p. 45, r. 19'-20').

262 *Strom.*, 1, 69.

Egypte. Een campagne in het voorjaar van 673 v.C. eindigde met de nederlaag van het Assyrische leger in Egypte²⁶³. Twee jaar later, in 671 v.C., veroverde Esarhaddon het Nijlland. Deze veldtocht wordt zowel in de Babylonische kronieken²⁶⁴ als in een zeer protserig opschrift van Esarhaddon uit Sam'al (het moderne Zinjirli in Zuid-Turkije)²⁶⁵ beschreven. In maart/april 671 v.C. trokken de Assyrische troepen naar Egypte. Ze drongen het land binnen en op weg naar de hoofdstad Memphis brachten ze het Egyptische leger verschillende nederlagen toe. Op de 22ste dag van de vierde maand (juni/juli) namen de Assyriërs Memphis in. Taharqa (Tarqū in het Akk.), "koning van Egypte en Kush" (Ethiopië), zoals hij in het opschrift wordt aangeduid, kon vluchten, maar Esarhaddon nam zijn familie, onder wie zijn zoon, gevangen. Ze werden samen met de inwoners van Memphis en ontelbare goederen naar Assyrië afgevoerd. Daarmee was de strijd nog niet afgelopen: Kroniek ABC 14 noteert dat in maand VII (september/oktober) een slachtpartij in Egypte plaatsvond²⁶⁶. Na de val van Memphis regelde Esarhaddon het bestuur over Egypte en legde het land tribuut en belastingen op. Het Assyrische gezag in Egypte was waarschijnlijk wankel, want in het najaar van 669 v.C. marcheerde Esarhaddon opnieuw naar dat land. Onderweg werd hij ziek en stierf²⁶⁷.

"Holle Syrië" is een vertaling van de Griekse geografische aanduiding 'Coele-Syrië' (Κοίλη Συρία). Hiermee werd oorspronkelijk de depressie tussen de Libanon en Anti-Libanon aangeduid. In bredere betekenis slaat de term op het gebied dat ten westen van de Syrisch-Arabische woestijn tussen Egypte en Cilicië ligt. Hiertoe werd Fenicië, grofweg het huidige Libanon, meestal niet gerekend²⁶⁸. De spijkerschriftbronnen vermelden verschillende campagnes van Esarhaddon in dit gebied. In 677/6 v.C. nam hij Sidon, waarvan de koning tegen Assyrië in opstand was gekomen, in²⁶⁹. Enkele jaren later revolteerde de koning van een andere

263 Kroniek ABC 1A, iv 16 (GLASSNER, *Chronicles*, nr. 16). De precieze datum is 5.XII.7.

264 Kroniek ABC 1A, iv 23-28. Het origineel van deze tekst gaf wellicht nog meer informatie. Eén afschrift van de kroniek meldt dat het origineel was gebroken (*ḥepi*).

265 Mnm. A, rev. 37-50 (ed. BORGER, *Inscripten Asarhaddons*, p. 98-99); zie ook Nin. E, ii 16-27 (ed. BORGER, o.c., p. 65-66; afkomstig uit Ninive) en Mnm. C, 7 sq. (ed. Borger, o.c., p. 101; afkomstig uit Libanon).

266 Kroniek ABC 14, 26 (GLASSNER, *Chronicles*, nr. 18).

267 Kroniek ABC 1A, iv 30-31 en Kroniek ABC 14, 28-29. Esarhaddon stierf op 10.VIII.669.

268 Cf. BEER, *RE*, 11, kol. 1050-1052, s.v. *Koile Syria*; zie ook WALBANK, *Polybius*, I, p. 564-565. Zo schrijft Diodorus dat Coele-Syrië aan zee ligt en Fenicië omringt (18, 6, 3). Volgens Strabo bestond Syrië, het gebied tussen Cilicië en Egypte, uit vier delen: Seleucis (in het noorden), Coele-Syrië, Fenicië aan de zee en Judea in het binnenland (*Geogr.*, 16, 2, 2).

269 Cf. Kroniek ABC 1A, iv 3 en Kroniek ABC 14, 12. en Esarhaddon-opschrift Nin. A, ii 65 - iii, 19, Episode 5 (ed. BORGER, *Inscripten Asarhaddons*, p. 48-49). In maand VII van het daaropvolgende jaar werd het hoofd van de opstandige koning, Abdi-Milkutti, afgehakt en naar Assyrië gebracht; cf. kroniek ABC 1A, iv 6-7 en ABC 14, 14 en Esarhaddon-opschrift Nin. A, iii 20-38, Episode 6 (ed. BORGER, *Inscripten Asarhaddons*, p. 49-50). De kronieken melden eerst dat op de 2de dag van maand VII het Assyrische leger Bazza innam (Kroniek ABC 1A, iv 5-6; ABC 14, 13). De precieze ligging van Bazza was lange tijd

Fenicische stad, Tyrus, die met de Egyptische farao Taharqa gemene zaak had gemaakt. In het verloop van zijn tiende veldtocht in 671 v.C., die met de verovering van Egypte werd bekroond, belegerde Esarhaddon de stad en nam haar uiteindelijk in²⁷⁰. Daarnaast waren er ook problemen met Askelon²⁷¹. Waarschijnlijk in de loop van een van de Egyptische veldtochten (673 of 671 v.C.) veroverde Esarhaddon de stad Arza, gelegen aan de “landengte van Egypte”²⁷².

In tegenstelling tot wat hier wordt gesuggereerd, was Esarhaddon niet de eerste Assyrische koning die Coele-Syrië onderwierp. Tiglat-Pileas III (744-727) had een deel van het gebied bij het Assyrische rijk ingelijfd en het tot provincies omgevormd. Elders in het gebied oefende hij controle uit d.m.v. lokale verknechte vazalvorsten (b.v. de koningen van Juda). Tiglat-Pileasars directe opvolgers Salmanassar V (726-722) en Sargon II (721-705) voltooiden de onderwerping van Syrië-Palestina. Het Assyrische gezag bleef voortdurend gecontesteerd. De Assyrische koningen waren genooddaakt op gezette tijdstippen veldtochten naar die contreien te ondernemen. Volgens BURSTEIN²⁷³ ondersteunde Berossos met het gebruik van de term ‘Coele-Syrië’ de Seleucidische aanspraken op dit gebied. Bij de definitieve opsplitsing van het rijk van Alexander de Grote na de Slag bij Ipsus in 301 v.C. kwamen Coele-Syrië en Fenicië aan Seleucus I toe. Ptolemaeus I had hen echter kort daarvoor onder Egyptische controle gebracht. Seleucus wilde niet meteen een militaire confrontatie met zijn voormalige bondgenoot aangaan, maar hij en zijn opvolgers bleven aanspraak op het gebied maken. Dit leidde tot verschillende oorlogen tussen Seleuciden en Ptolemeeën (de zgn. ‘Syrische Oorlogen’). Onder de regering van Antiochus I werd de Eerste Syrische Oorlog uitgevochten, waarbij ook Babylonië betrokken was (cf. Hoofdstuk 2, §1).

De term ‘Coele-Syrië’ was in de eerste plaats een neutrale geografische aanduiding, zoals uit de geciteerde getuigenissen van Diodorus en Strabo blijkt. Toch is het plausibel dat Berossos met de vermelding van Esarhaddons verovering van Coele-Syrië en Egypte de politieke propaganda van de Seleuciden tegen hun aartsvijanden,

---

omstreden (cf. ZADOK, *RGTC*, 8, p. 73, s.v. *Bazza*), maar op basis van RADNERS reconstructie van de route die Esarhaddon tijdens zijn Egyptische campagne van 671 v.C. nam, kan worden geconcludeerd dat *Bazza* in de Negev-woestijn lag; cf. RADNER, in: BONATZ E.A., *Fundstellen*, p. 305-314.

270 Frt. F, obv. 13-14 (ed. BORGER, *Inscripten Asarhaddons*, p. 112) en ASBb E, obv. 7-8 (ed. BORGER, o.c. p. 86).

271 Dit blijkt uit twee vragen aan de zonnegod Šamaš. In de ene vraag wordt de god gevraagd of Esarhaddons leger naar Syrië en naar Askelon moet marcheren (SAA 4, 81). De andere vraag wil weten of het leger naar Askelon moet optrekken en in dat district het kamp opslaan en of troepen van o.a. Egypte zullen aanvallen (SAA 4, 82). Het is niet bekend wanneer deze problemen zich voordeden, maar waarschijnlijk was dat in de periode van de opstand van Sidon of van Tyrus.

272 Cf. b.v. Nin. A, iii 39-42, Episode 7 (ed. BORGER, *Inscripten Asarhaddons*, p. 50) en ASBbE, obv. 3-4 (ed. BORGER, o.c., p. 86). Arza is te identificeren met het moderne Tell Jemmeh, zo'n 10 km ten zuiden van Gaza.

273 *Berosus*, p. 25, n. 93.

de Ptolemeeën, wilde ondersteunen. Het is vanuit deze interpretatie waarschijnlijk geen toeval dat hij ook vermeldde dat Nebukadnezar II deze gebieden heroverde (cf. GDB F 9a). Op die manier maakte Berossos zijn lezers duidelijk dat Coele-Syrië, Fenicië en zelfs Egypte historisch gezien tot het Seleucidische rijk behoorden. Uit de spijkerschriftbronnen blijkt dat Esarhaddon ook tegen andere gebieden veldtochten ondernam. Het feit dat hier alleen Coele-Syrië en Egypte vermeld zijn, weerspiegelt waarschijnlijk de interesse van de excerptoren. Beide gebieden waren nauw met de Oudtestamentische geschiedenis verbonden en waren kernlanden in de hellenistisch-Joodse diaspora en, later, in het christelijke oosten. Daarnaast viel er na de westwaartse expansie van het Parthische rijk in het midden van de 2de eeuw v.C. a.h.w. een ‘ijzeren gordijn’ tussen de gebieden onder Parthische controle (ten oosten van de Eufraat) en die onder hellenistisch-Romeins gezag. Heidense, Joodse en christelijke auteurs hadden maar weinig interesse voor de Parthische gebieden.

Hiervandaan (aus welchem): Dit is, zoals VON GUTSCHMID²⁷⁴, heeft gesuggereerd, een misinterpretatie van de Griekse brontekst. Daarin stond waarschijnlijk het woord ἐξ ἧς (“daarna”), maar de Armeense vertaler ging van ἐξ ἧς (“vanwaar”) uit.

Sardanapallos (Sardanapallos): de beroemde Assyrische koning Assurbanipal (Aššur-bāni-apli), die van 669 tot – vermoedelijk – 631 v.C. over Assyrië heerste²⁷⁵. Assurbanipal volgde zijn vader Esarhaddon als koning van Assyrië op, terwijl zijn oudere broer Šamaš-šuma-ukīn de Babylonische kroon kreeg. Deze moest echter Assurbanipal als zijn suzerain erkennen. Ook had deze laatste directe controle over delen van Babylonië, zoals de stad Nippur²⁷⁶. Uiteindelijk vochten beide broers een oorlog uit, die door Assurbanipal werd gewonnen.

Volgens het Polyhistor-excerpt werd Esarhaddon door Sammuges (Šamaš-šuma-ukīn) opgevolgd. Berossos beschreef kennelijk de dubbele opvolging.

In de Grieks-Romeinse literatuur werd dezelfde naam Sardanapallos gebruikt voor de legendarische laatste Assyrische koning. Zoals we gezien hebben, is de naam Sardanapallos verwant met de naam die Assurbanipal in een Aramese literaire

274 In: SCHOENE, *Chronicorum libri duo*, I, p. 35, n. 10

275 Cf. RADNER, PNA, 1/1, p. 159-171, s.v. Aššūr-bāni-apli. Het einde van de regering van deze vorst is omstreden. Na zijn jaar 38 zijn er geen contemporaine documenten meer die volgens Assurbanipal dateren. Daartegenover staat dat in het ‘Adad-guppi-opschrift’ van Nabonidus aan Assurbanipal een regering van 42 jaren wordt toegeschreven (I, i 30; ed. SCHAUDIG, *Inscriptiones Nabonids*, p. 503). Voor de chronologische problemen van deze periode; cf. *infra*.

276 Documentaire teksten uit Nippur zijn in deze periode consequent gedateerd volgens de regeringsjaren van Assurbanipal, niet volgens die van Šamaš-šuma-ukīn of de opvolger van deze, Kandalānu, zoals elders in Babylonië. Hieruit wordt afgeleid dat Nippur onder direct gezag van Assyrië stond; cf. COLE, *Nippur in Late Assyrian Time*, p. 78-80.

bewerking van de strijd tussen de broers draagt, Sarbanabal (*srbnbl*)²⁷⁷.

Sarakos (*Sarakos*): *Sîn-šarra-iškun*. Abydenus noemt hem koning van de Assyriërs, terwijl Polyhistor hem koning van de Chaldeeën noemt (in GDB F 8e). Beide zijn historisch correct: *Sîn-šarra-iškun* heerste zowel over Assyrië als over Babylonië. In contemporaine documentaire teksten wordt *Sîn-šarra-iškun* echter nooit “koning van Babylonië” genoemd²⁷⁸. In de latere Babylonische traditie wordt hij als koning van Assyrië voorgesteld, tegen wiens juk Nabopolassar in opstand kwam en Babylonië bevrijdde (cf. *infra*).

*Sîn-šarra-iškun*²⁷⁹, een zoon van Assurbanipal, kwam na de dood van zijn broer Aššur-etel-ilāni²⁸⁰ aan de macht. Hij had aanvankelijk af te rekenen met de usurpator *Sîn-šuma-lišir*²⁸¹, die enkele maanden als koning werd erkend. De *Koningslijst van Uruk* schrijft aan *Sîn-šarra-iškun* en *Sîn-šuma-lišir* samen één regeringsjaar toe²⁸².

DE OPSTAND VAN NABOPALASAROS EN DE ONDERGANG VAN SARAKOS

Berosos' verhaal over de opstand van Nabopalasaros, het huwelijk van zijn zoon Nabukodrossoros en de ondergang van *Sarakos* is in drie versies, die enigszins van elkaar afwijken, overgeleverd: Alexander Polyhistor in de versie van Eusebius (Polyh.; GDB F 8c) en in die van Syncellus (Sync.; GDB F 8e) en Abydenus (Abyd.; GDB

²⁷⁷ Pap. Amherst 63; cf. *infra*.

²⁷⁸ Cf. FRAME, *Babylonia 669-627 B.C.*, p. 213.

²⁷⁹ Cf. NOVOTNY, PNA, 3/1, p. 1143-1145, s.v. *Sîn-šarra-iškun*.

²⁸⁰ BRINKMAN, PNA, 1/1, p. 183-184, s.v. Aššur-etel-ilāni 2). Voor zover na te gaan is, is Aššur-etel-ilāni in geen enkele Babylonische koningslijst opgenomen en was hij dus formeel geen koning van Babylonië. Aššur-etel-ilāni regeerde minstens 4 jaar.

²⁸¹ Cf. MATTILA, PNA, 3/1, p. 1148, s.v. *Sîn-šuma-lišir*. *Sîn-šuma-lišir* was “oppereunuch” (*rab ša rēši*) van Aššur-etel-ilāni en had na diens dood een gooi naar de macht gedaan. De benaming “oppereunuch” is misleidend. In feite betrof het een van de hoogste militaire functionarissen van het Assyrische rijk, die tot de naaste hovelingen van de koning behoorde (cf. MATTILA, *King's Magnates*, p. 163-164). READE (*Or.*, NS 67 (1998), p. 263) maakt de interessante suggestie dat benamingen als “oppereunuch” kunnen hebben bijgedragen tot het wufte en decadente beeld dat de klassieke bronnen van het Assyrische hof schetsen.

²⁸² GRAYSON, *RIA*, 6, p. 97, obv. 4'-5'. Uit documentaire teksten weten we dat *Sîn-šarra-iškun* minstens 7 jaar over (delen van) Babylonië regeerde. De discrepantie tussen de Koningslijst en deze contemporaine documenten wordt verklaard doordat Nabopolassar zich op een gegeven moment tot koning van Babylonië had uitgeroepen, maar zijn gezag aanvankelijk niet aan heel Babylonië kon opleggen. Zijn koningschap valt bijgevolg gedeeltelijk samen met dat van *Sîn-šarra-iškun*, waarbij elk in verschillende delen van Babylonië als koning werd erkend. De precieze chronologie van deze periode is zeer complex en een blijvend punt van discussie; cf. NA'AMAN, *ZA*, 81 (1991), p. 243-267; FRAME, *Babylonia 669-627 B.C.*, p. 212-213; ZAWADSKI, *ZA*, 85 (1995), p. 67-73; BRINKMAN, *RIA*, 9, p. 13-14, s.v. *Nabopolassar*; BEAULIEU, *BaM* 28 (1997), p. 367-394; GERBER, *ZA*, 88 (1998), p. 72-93; OELSNER, in: BÖCK E.A., *Munuscula Mesopotamica*, p. 643-666; LIEBIG, *ZA*, 90 (2000), p. 281-284.

F 8d). Het verhaal kan als volgt worden gereconstrueerd. Sarakos verneemt dat een vijandig leger tegen hem vanaf zee aanstormt (Abyd.). Hij stuurt Nabopalasaros als legeraanvoerder naar Babylon (Abyd. + Sync.)²⁸³, zonder twijfel om de aanval af te slaan. Nabopalasaros besluit te rebelleren (Abyd.). Nabopalasaros stuurt troepen als hulp naar Astyages de Mediër (Polyh. + Sync.). Hij arrangeert voor zijn zoon Nabokodrossoros een huwelijk met Amyitis, de dochter van Astyages (Abyd. + Polyh. + Sync.). De sequentie van de gebeurtenissen is bij Syncellus en Abydenus verschillend: volgens eerstgenoemde regelt Nabopalasaros eerst het huwelijk en wordt hij pas daarna door Sarakos uitgestuurd; bij Abydenus is dat precies andersom. Deze impliceert dat Nabopalasaros na zijn besluit tot rebellie het huwelijk regelde om steun van de Meden te krijgen. Polyhistor schrijft omgekeerd dat Nabopalasaros Astyages militair ondersteunde met als doel een huwelijk met diens dochter tot stand te brengen. Daarna trekt Nabopalasaros op naar Ninos, d.i. Ninive (Abyd. + Sync.). Wanneer Sarakos dit verneemt, wordt hij angstig en steekt zich met zijn paleis in brand (Abyd. + Sync.).

Spijkerschriftbronnen

De opstand van Nabopolassar en de ondergang van Sîn-šarra-iškun worden beschreven in de Babylonische Kronieken ABC 2 en 3²⁸⁴. Het tablet waarop Kroniek ABC 2 is opgetekend, is beschadigd en het verloop der gebeurtenissen is daardoor niet altijd even goed te volgen. Het begin van het tablet is verloren. Bij de overgeleverde tekst zijn we midden in de strijd om Babylonië beland. Het Assyrische leger en Nabopolassar strijden om het land. De Assyrische koning Sîn-šarra-iškun vlucht naar Assyrië (Kroniek ABC 2, 3). Er is gedurende één jaar geen koning in Babylonië totdat Nabopolassar de troon bestijgt (Kroniek ABC 2, 14-15) [d.i. in 626 v.C.]. In zijn troonsbestijgingsjaar [626/5 v.C.] stuurt Nabopolassar de godenbeelden van Susa die door de Assyriërs naar Uruk waren afgevoerd, naar gene stad terug (Kroniek ABC 2, 15-17) – ongetwijfeld om de banden met Elam aan te halen. Daarna breekt de kroniek af. De troonsbestijging van Nabopolassar betekende niet het einde van de strijd om Babylonië: die bleef nog enkele jaren doorwoeden.

Kroniek ABC 3 begint met het tiende regeringsjaar van Nabopolassar [616 v.C.]. Het strijdtoneel is nu verplaatst naar Assyrië. In het elfde jaar [615 v.C.] probeert Nabopolassar tevergeefs de stad Assur in te nemen (Kroniek ABC 3, 16-18; maanden II en III). In maand VIII verschijnen de Meden ten tonele: ze zakken af naar Arrapha, een stad ten oosten van de Tigris (Kroniek ABC 3, 23). In het volgende jaar [614 v.C.], in maand V, belegeren de Meden tevergeefs Ninive, maar ze nemen de steden Tarbisu en Assur in (Kroniek ABC 3, 24-27). Nabopolassar wil de Meden met zijn leger bij de inname van Assur ter hulp komen, maar bereikt hen niet op tijd (Kroniek ABC 3, 28). Hij ontmoet Cyaxares (Akk.: Umakištar), de koning der

²⁸³ In Syncellus' versie is het Nabuchodonosor, die door Sarakos wordt uitgezonden en tegen deze in opstand komt. Dit is uiteraard een corrupte weergave.

²⁸⁴ GLASSNER, *Chronicles*, nr. 21 en 22.

Meden²⁸⁵, en sluit een alliantie met hem (Kroniek ABC 3, 29). In het 14de jaar [612 v.C.] trekken Nabopolassar en Cyaxares samen naar Ninive op en nemen de stad na een beleg van 3 maanden in (Kroniek ABC 3, 38-43). De naam van Sîn-šarra-iškun wordt in gebroken context vermeld (Kroniek ABC 3, 44). Waarschijnlijk sterft hij. Daarmee is de strijd om Assyrië nog niet beslecht. Aššur-uballiṭ II volgt Sîn-šarra-iškun op en regeert vanuit Harran, een stad in Noordwest-Mesopotamië, over een rompsstaat. In zijn 16de regeringsjaar [610 v.C.] trekt Nabopolassar samen met het leger van de Meden, dat hem ter hulp is gekomen, naar Harran op en verovert de stad. Aššur-uballiṭ II kan vluchten. Daarna keren de legers van Babylonië en Medië naar huis terug (Kroniek ABC 3, 58-65).

De ‘bevrijdingsoorlog’ van Nabopolassar vond zijn literaire neerslag in enkele Laat-Babylonische teksten. In het zgn. *Epos van Nabopolassar*, bewaard op een erg beschadigd tablet, wordt eerst de strijd tussen de koning en de Assyriërs beschreven²⁸⁶. In de Babylonische stad Cutha vraagt de Assyrische “oppereunuch” – mogelijk een verwijzing naar de usurpator Sîn-šuma-lišir, die enkele maanden als koning van Babylonië werd erkend²⁸⁷ – Nabopolassar tevergeefs zijn leven te sparen. Daarna geeft het epos een beschrijving van wat Nabopolassars kroningsceremonie zou kunnen zijn. In twee –ongetwijfeld fictieve – literaire brieven corresponderen Nabopolassar en Sîn-šarra-iškun met elkaar. In beide brieven wordt de opstand van Nabopolassar omschreven als een ‘heilige oorlog’: de god Marduk droeg de koning op Babylonië te wreken. In de brief van Nabopolassar staat dat hij de Assyrische misdaden tegen Babylon in Marduks opdracht zal wreken en Ninive, “de stad van Sanherib”, verwoesten, diens familie verbannen en Assyrië vernietigen²⁸⁸. Sanherib verwoestte Babylon in 689 v.C. – naar eigen zeggen totaal – en voerde de beelden van Marduk en de ander goden naar Assur weg. Sîn-šarra-iškun was zijn achterkleinzoon. In de andere, zeer beschadigde brief – van Sîn-šarra-iškun aan Nabopolassar –, bewaard op een tablet dat rond 150 v.C. wordt gedateerd, gedraagt de Assyrische koning zich als een ondergeschikte of vazal van Nabopolassar: de Assyriër spreekt hem aan als “de koning, mijn heer”²⁸⁹. In beide brieven is van de Meden geen sprake²⁹⁰. De strijd wordt a.h.w. voorgesteld als een duel tussen Nabopolassar en Sîn-šarra-iškun. De brieven en het epos bewijzen het bestaan

285 Kroniek ABC 3 gebruikt twee verschillende woorden voor ‘Meden’. In jaar 11 en 12 wordt het woord ‘^{kur}Ma-da-a-a’ gebruikt, voor de jaren daarna ‘Ummān(ERIN₂)-man-da’. Werd vroeger gedacht dat het om twee verschillende volken ging, staat nu vast dat beide woorden de Meden aanduiden; cf. ZAWADSKI, *Fall of Assyria*, p. 64-131.

286 GRAYSON, *BHLT*, p. 78-86.

287 Cf. MATTILA, *PNA*, 3/1, p. 1148.

288 GERARDI, *AfO*, 33 (1986), p. 30-38. De naam van Nabopolassar komt in de tekst niet voor, maar de uitgeefster heeft overtuigend geargumenteed dat het hier om deze koning gaat.

289 CTMMA 2, nr. 44.

290 In CTMMA 2, 44, obv. 5 is er sprake van “alle koningen van.... tot Neder-Parašû” (een gebied in Iran), maar de context is onduidelijk.

van een traditie in de Laat-Babylonische periode die Nabopolassar als heroïsche bevrijder van Babylonië centraal stelt.

De val van Ninive volgens de klassieke bronnen

Ook in de klassieke literatuur werd de val van Ninive behandeld. Herodotus schrijft dat de Medische koning Cyaxares Ninive innam en het Assyrische rijk, op Babylonië na, onderwierp²⁹¹. Hoe Cyaxares Ninive innam, wil Herodotus in andere verhalen (ἐν ἑτέροις λόγοις) uitleggen, maar de historiograaf is deze belofte niet nagekomen.

Ctesias geeft een uitvoerige beschrijving van de val van Nineve en het einde van de laatste Assyrische koning, die in de klassieke traditie Sardanapallos heet²⁹². Zoals Ctesias vroeger had uitgelegd²⁹³, moesten alle onderworpen volken van het Assyrische rijk een contingent leveren, dat voor een jaar buiten Ninive gelegerd werd. Onder de regering van Sardanapallos sloten Arbaces, de legeraanvoerder van het Medische contingent en Belesys²⁹⁴, de aanvoerder van de Babyloniërs, die als ‘Chaldeeër’ ook ervaren was in astrologie en mantiek, op initiatief van deze laatste een verbond om Sardanapallos ten val te brengen. De twee legerleiders konden Meden, Perzen, Babyloniërs en de heerser der Arabieren overtuigen in opstand te komen. De coalitie trok naar Ninive op en na een reeks nederlagen versloegen de geallieerden het Assyrische leger verpletterend. Daarop werd Ninive ruim twee jaar belegerd. In het derde jaar zag Sardanapallos het hopeloze van zijn situatie in. Hij richtte in zijn paleis een brandstapel op, waarin hij een kamer bouwde. Hij verzamelde er zich met zijn harem en eunuchen en liet de brandstapel in brand steken. Samen met zijn paleis ging hij in vlammen op. De rebellen konden daarop Ninive innemen. Arbaces werd tot koning uitgeroepen. Hij gaf aan Belesys, zoals hij vroeger beloofd had, het gouverneurschap over Babylonië²⁹⁵.

291 Herodot., 1, 106, 2.

292 Ctesias’ relaas is door twee auteurs overgeleverd. Het uitvoerigste bericht is te vinden bij Diodoros (2, 24, 1 - 28, 8 = FGrH 688 F 1b). Een beknoptere versie vinden we bij Athenaeus (12, 529b-d = FGrH 688 F 1q). Deze beschrijft hoofdzakelijk de brandstapel-episode, die in details van Diodorus’ versie afwijkt.

293 Diod., 2, 20, 3-6.

294 Βέλειςος. KÖNIG wil hierin de naam van Nabopolassar ([Nabû]-bal-ušur) herkennen (*Persika*, p. 156, n. 1). Dit is allerm minst overtuigend. Wellicht moet er worden gedacht aan een naam als Bêl-šunu; cf. LENFANT, *Ctésias*, p. 56, n. 259.

295 Een interessant detail is dat Belesys bij die gelegenheid vroeg de as van Sardanapallos’ paleis naar Babylon te mogen verschepen. Zoals hij zijn god Belos beloofd had, wilde hij daarmee een heuvel in Babylon maken als blijvende herinnering aan de ondergang van het Assyrische rijk. In werkelijkheid vroeg Belesys dit, omdat hij wist dat de as Sardanapallos’ kostbaarheden bevatte. We kunnen hiervoor een Mesopotamische parallel vinden. Sanherib verwijderde het stof van het (verwoeste) Babylon om het te tonen aan latere generaties en stapelde een heuvelhoge hoop in de Nieuwjaarstempel op (LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 138, r. 46-47; cf. BORGER, *Inscripfen Asarhaddons*, p. 27); cf. VAN DE MIEROOP, *Iraq*, 66 (2004), p. 4.

Krijgsvolk, een ongeregelde horde (aus gemischten Scharen zusammengerottetes Heervolk): Het is onbekend op welke invasie hier wordt bedoeld. De omschrijving van het vijandige leger doet denken aan het Akkadische *Ummān-manda*. Hiermee kon een niet nader bepaalde, wilde, haast niet-menselijke vijand worden aangeduid (“barbaarse horde”)²⁹⁶. Door de geschiedenis heen werden met de term ook welbepaalde vijandige volken aangeduid²⁹⁷. In het eerste millennium werden met dit woord de Meden aangeduid²⁹⁸.

Het is mogelijk dat de Meden het Assyrische rijk reeds vóór de opstand van Nabopolassar bedreigden. Herodotus schrijft dat reeds de vader van Cyaxares, Phraotes, tegen de Assyriërs ten strijde was getrokken²⁹⁹. Het gebied van de Meden ligt in West-Iran. Dit lijkt moeilijk verenigbaar met Abydenus’ mededeling dat de vijandige horde vanaf de zee, d.w.z. zuidelijk vanaf de Perzische Golf, Babylonië was binnengevallen.

Indien Berossos werkelijk de Meden bedoelde, kan de opmerking “vanaf de zee” moeilijk worden verklaard. Indien Berossos de Meden niet bedoelde, is het niet duidelijk welke vijand hij dan wel op het oog had.

<Na>*busalossoros* ... als *legeraanvoerder* (<Na>*busalossoros* als Heerführer): στρατηγός bij Syncellus. De Armeense manuscripten lezen de naam van Nabopolassar verkeerdelijk als *Busalussoros* of *Busalossoros*. Berossos stelt dat Nabopolassar een militair in dienst van de Assyrische koning was. Over de achtergrond van Nabopolassar is weinig tot niets geweten³⁰⁰. Hij was een Babyloniër en in enkele opschriften noemt hij zich “een zoon van niemand”³⁰¹, d.w.z. van niet-koninklijke, lage afkomst. Uitgaande van zijn latere geslaagde rebellie ligt het vermoeden voor de hand dat Nabopolassar een belangrijke lokale machthebber in Babylonië was. In de hellenistische periode bestond een traditie die hem als “koning van Zeeland” (d.i. het uiterste zuiden van Babylonië) voorstelt, zoals blijkt uit een colofon van een Uruk-ees tablet uit die periode³⁰². AHMED³⁰³ neemt op basis van dit colofon en van Berossos aan dat Sîn-šarra-iškun Nabopolassar tot gouverneur van Zeeland

296 AHw, p. 1413b en CDA, p. 421b, s.v. *Ummān-manda*.

297 Cf. KOMORÓCZY, AAA, 25 (1977), p. 43-67.

298 Zie b.v. Kroniek ABC 3, 38, 59, 65; ‘Eḫulḫul-cilinder’ van Nabonidus, i 11, 23, 24, 28, 29 (ed. SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 416-417); Harran-cilinder van Nabonidus, i’ 12’, 14’ (ed. SCHAUDIG, o.c., p. 473); ‘Babylon Stele’ van Nabonidus, ii 3’, 14’; x 14’ (ed. SCHAUDIG, o.c., p. 516; 521); *Cyrus-cilinder*, 13 (ed. SCHAUDIG, o.c., p. 552).

299 Herodot., 1, 102, 2.

300 Cf. VON VOIGTLANDER, *Survey Neo-Babylonian History*, p. 17-18; KUHRT, *Ancient Near East*, p. 544.

301 VAB 4, Npl. nr. 4, r. 4, p. 67 en AL-RAWI, *Iraq*, 47 (1985), p. 3-5, i 8.

302 THUREAU-DANGIN, *Rit.Acc.*, 65, rev. 47; cf. BAK, nr. 107, r. 5. VON VOIGTLANDER (*Survey Neo-Babylonian History*, p. 17-18) en KUHRT (*Ancient Near East*, p. 544) stellen de historiciteit van deze late traditie in vraag.

303 *Southern Mesopotamia*, p. 127-128.

had benoemd. Volgens OATES³⁰⁴ was Nabopolassar een Assyrische functionaris in Zeeland. JURSA³⁰⁵ argumenteert dat de familie van Nabopolassar uit Uruk of de omgeving van die stad afkomstig was. Hij neemt aan dat Nabopolassar zelf de gouverneur van Uruk was – en de facto ook van Zeeland, aangezien dat gebied administratief onder Uruk ressorteerde. Deze veronderstelling lijkt moeilijk verenigbaar met Syncellus' opmerking dat Sarakos Nabopolassar naar Babylon – dat ten noorden van Nabopolassars vermeende machtsgebied lag – stuurde om de invasie af te slaan, terwijl die invasie vanuit zee eerst dat machtsgebied moet hebben bedreigd. De overgeleverde tekst kan echter corrupt zijn.

Hiervan gaat BEAULIEU uit. Volgens hem sprak Berossos niet over “zee”, maar “Zeeland” en zinspeelde hij op de late traditie die Nabopolassar als koning van Zeeland voorstelt³⁰⁶. Een van de Babylonische koningstitels die Nabopolassar droeg – zo speculeert BEAULIEU verder – was *šakkanakku*. Berossos vatte dit woord in zijn betekenis van “gouverneur” op en fabriceerde op basis daarvan het verhaal dat Nabopolassar door Sarakos tot gouverneur werd aangesteld. Met deze fictie wilde de Babyloniër, aldus BEAULIEU, een parallel met Seleucus I creëren: ook deze was gouverneur en stichtte vanuit die functie een groot rijk. Dat BEAULIEU's interpretatie zeer speculatief is, hoeft geen verder betoog.

Ctesias volgt Berossos' verhaal op het punt dat Belesys een legeraanvoerder (στρατηγός) in dienst van de Assyrische koning was.

Vastbsloten te rebelleren (im Entschlusse der Empörung entschlossen): Nabopolassar kwam vermoedelijk in of kort vóór 627 v.C. in opstand. De aanleiding tot en de eerste fase van de opstand zijn onbekend. Waarschijnlijk profiteerde Nabopolassar van de troonopvolgingsproblemen in Assyrië en de dood van Kandalānu in Babylonië³⁰⁷.

Met het oog op een huwelijk (zur Gattin): Er zijn geen namen van echtgenotes van Nebukadnezar II bekend. Mesopotamische koningen konden meerdere vrouwen hebben. Politieke huwelijken waren geen onbekend fenomeen. Zo huwelijkte Sargon II (721-705) een dochter uit aan de heerser van Tabal, een Assyrische vazalstaat in Anatolië³⁰⁸. Šusanqu – op grond van zijn naam een Egyptenaar – was in de familie van Sanherib ingetrouwd³⁰⁹. Het is dus zeer goed mogelijk dat Nebukadnezar II met de dochter van Nabopolassars belangrijkste bondgenoot was gehuwd. Het zou kunnen dat de alliantie die Nabopolassar met Cyaxares in 614

304 CAH, 3².2, p. 162.

305 RA, 101 (2007), p. 125-136; zie ook BEAULIEU, *BaM*, 28 (1997), p. 391-393.

306 BEAULIEU, *Oriental Institute Special Issue*, 2006, p. 128-132.

307 Voor een beschrijving van deze complexe periode verwijzen we naar OATES, CAH, 3².2, p. 162-188; FRAME, *Babylonia*, 689-627 B.C., p. 209-213; KUHRT, *Ancient Near East*, p. 542-544.

308 *Grote Pronkopschrift*, r. 30 (ed. FUCHS, *Inscripten Sargons II*, p. 199) en *Annalen*, r. 198 (ed. FUCHS, o.c., p. 127).

309 De man treedt op als getuige in een koopcontract van een huis te Ninive (SAA 6, 142, rev. 12). Hij wordt er de *ḫatanu* van de koning genoemd. *Ḫatanu* kan zowel “schoonvader” als “schoonzoon” betekenen. De betekenis “schoonzoon” is hier te verkiezen.

v.C. sloot, door een huwelijk tussen de Babylonische kroonprins en een Medische koningsdochter werd bezegeld³¹⁰.

Amuhidin, de dochter van Aždahak (Amuhidin, die Tochter des Aždahak): “Amuhidin” is de Armeense weergave van de Griekse naam Amyītis (Ἀμύιτις); “Aždahak” van Astyages (Ἀστυάγης; cf. GDB F 8e). Astyages was de laatste Medische koning en werd door Cyrus II in de periode 555-550 ten val gebracht³¹¹. Deze strijd is in de spijkerschriftbronnen beschreven³¹². Volgens Herodotus was Astyages de zoon van Cyaxares (625-585?)³¹³, de bondgenoot van Nabopolassar. ‘Amytis’, een variant voor Amyītis, is als naam van twee koningsdochters bekend³¹⁴. De ene was een dochter van de Perzische koning Xerxes; de andere was in de Ctesias-traditie de dochter van de zojuist genoemde Astyages. Zij was eerst met de Mediër Spitamas gehuwd en werd later de vrouw van Cyrus II³¹⁵. Het ligt voor de hand dat Berossos’ duo Amyītis-Astuyages op de Medische koning en zijn in de Ctesias-traditie gelijknamige dochter alludeert. Beide namen zijn in de context van Nabopolassars opstand problematisch.

Volgens BICHLER & ROLLINGER³¹⁶ is het huwelijk tussen Amyītis en Nabokodrossoros door Berossos (of Alexander Polyhistor) verzonnen. In de klassieke verhalen over de ‘Hangende Tuinen’ van Babylon wordt gezegd dat een Babylonische koning die voor zijn door heimwee geplaagde Perzische vrouw of concubine bouwde (cf. GDB F 9a). BICHLER & ROLLINGER gaan ervan uit dat dit verhaal over de ‘Hangende Tuinen’ van oorsprong Grieks is. Berossos vond het verhaal over het huwelijk uit om op die manier de anonieme koning en zijn geliefde te identificeren en het verhaal een Babylonische oorsprong te geven. Hierbij maakte hij gebruik van twee personages bij Ctesias, Amyītis en haar vader Astyages. VAN DER SPEK³¹⁷ speculeert

310 Kroniek ABC 3, 29. Een parallel vinden we bij Herodotus. Volgens de Griek werd een verdrag tussen de Lydische koning Croesus en Cyaxares in 585 v.C. bezegeld door een huwelijk tussen Croesus’ zuster en Cyaxares’ zoon Astyages (1, 74).

311 Cf. MEYER, RE, 2, kol. 1865, s.v. *Astyages* 2); NP, 1, s.v. *Astyages*; BRIANT, *From Cyrus to Alexander*, p. 31-33.

312 De ‘Nabonidus Kroniek’ noteert dat waarschijnlijk in Nabonidus’ 6de jaar (550/49) Astyages (Akk.: *Ištumegu*) tegen Cyrus, de koning van Anšan (d.i. Perzië), optrok. Zijn troepen sloegen echter aan het muiten, namen Astyages gevangen en leverden hem aan Cyrus uit. Deze veroverde daarop de Medische hoofdstad Ecbatana (Kroniek ABC 7, ii 1-4; voor de datering, zie SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 436-437, n. 558) – hetgeen de ondergang van het Medische rijk betekende. In zijn ‘Eḫulḫul-cilinder’ schrijft Nabonidus dat koning Cyrus van Anšan in 553/2 v.C. de Meden versloeg en hun koning Astyages gevangennam en naar zijn land afvoerde (i 26-29; ed. SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 417); zie ook de beschadigde passage in de ‘Harran-stele’ van deze vorst (i’ 14’; ed. SCHAUDIG, o.c., p. 473). SCHAUDIGS vertaling van deze passage is geenszins zeker.

313 Herodot., 1, 107, 1.

314 Cf. MEYER, RE, 1, kol. 2014, s.v. *Amytis*.

315 FGrH 688 F 9 (= Photius, §2).

316 In: ROLLINGER, *Von Sumer bis Homer*, p. 170-171.

317 In: VAN DER SPEK, *Studies in Ancient Near Eastern World View*, p. 312.

dat Berossos een Iraanse vrouw voor Nebukadnezar II bedacht, omdat hij hiermee wilde impliceren dat Alexander de Grote en Seleucus I, die beiden met een Iraanse of Bactrische prinses waren gehuwd, in werkelijkheid het voorbeeld van een Babylonische koning hadden gevolgd. Ook BEAULIEU³¹⁸ acht het mogelijk dat Berossos dit huwelijk verzon als voorafspiegeling van de Seleucidische huwelijkspolitiek.

In GDB F 9a argumenteren wij dat het verhaal over de ‘Hangende Tuin’ Babylonisch van oorsprong is. Daarom aanvaarden wij ook de authenticiteit van Berossos’ bericht over een huwelijk tussen de Babylonische kroonprins en een Medische prinses. Een bevredigende verklaring voor de overgeleverde namen Amyitis en Astyages kunnen we echter niet geven.

Volgens het Polyhistor-excerpt bij Eusebius stuurde Nabokodrossoros’ vader soldaten naar Astyages om – als tegenprestatie – het huwelijk te kunnen afsluiten (GDB F 8c).

Aždahak, de leider van de Meden (Aždahak, des Häuptlings der Marer): In het Polyhistor-excerpt noemt Eusebius (GDB F 8c) hem “stamleider en satraap van de Meden”. Bij Syncellus (GDB F 8e) wordt dat “satraap van Medië”. Medië was geen provincie van het Neo-Assyrische rijk, zoals de titel “satraap” suggereert³¹⁹. Het was een onafhankelijk gebied, geregeerd door koningen. De titels “stamleider” – mogelijk de weergave van het Griekse woord *phylarchos*?³²⁰ – of “leider” staan in die zin dichterbij de ‘historische’ realiteit dat ze geen afhankelijke positie impliceren. Bij Ctesias zijn de Meden aan de Assyrische koning onderworpen. Arbaces was legeraanvoerder van het contingent dat de Meden jaarlijks aan Assyrië moesten leveren.

Nabukodrossoros (Nabukodrossoros): Deze vorm, die ook in het parallelle Polyhistor-excerpt bij Eusebius te vinden is, is een goede weergave van de Akkadische naam Nabû-kudur(rî)-uṣur (Nebukadnezar). De vorm gaat ongetwijfeld op Berossos zelf terug; cf. GDB F 9a.

Trok tegen Ninus ... op om het aan te vallen (zog er hin zum Angriffe gegen Ninus): Berossos schrijft de aanval op Ninive en de val van Sarakos enkel aan Nabopolassar toe. Kroniek ABC 3 leert ons dat de Babylonische koning en de Medische koning Cyaxares in 612 v.C. met hun legers samenkwamen, samen naar Ninive trokken, de stad belegerden en innamen³²¹. Berossos sluit met zijn versie van de gebeurtenissen aan bij de boven beschreven Laat-Babylonische traditie die de rol van Nabopolassar

318 *Oriental Studies Special Issues*, 2006, p. 132.

319 “Satraap” is voor deze periode een anachronistische term: hij kwam pas vanaf de Achaemenidische periode in gebruik.

320 Nicolaus van Damascus spreekt in zijn relaas over deze gebeurtenissen (FGrH 90 F 3) over de “Medische stam” (φῦλος... τὸ Μηδικόν). Een titel “stamleider” (*phylarchos*) ligt in het verlengde van deze benaming.

321 Kroniek ABC 3, 38-45.

in de oorlog tegen Sîn-šarra-iškun centraal stelt en aan de rol van de Meden volledig voorbijgaat.

Berossos' tekst, tenminste zoals die bij Abydenus en Syncellus is overgeleverd, wekt de indruk dat Nabopolassars opstand in geen tijd tot succes leidde. Uit Kronieken ABC 2 en 3 weten we dat de opstand vele jaren duurde. Tenminste vanaf 616 v.C. voerde Nabopolassar militaire operaties in Assyrië uit. Pas in 612 v.C. stond hij, met Cyaxares, voor de poorten van Ninive. Na een beleg van drie maanden viel de stad. Als de excerpten de zin van Berossos' tekst trouw hebben weergegeven, heeft deze een 'telescopische' versie van de gebeurtenissen gegeven: wat zich over meerdere jaren had afgespeeld, vatte hij in één episode samen.

Hij liet de koningsburcht ... in vlammen opgaan (in Feuer ließ er aufflammen seine Königsburg): Bij Syncellus (GDB F 8e) luidt het dat Sarakos, beangstigd door de opmars, zichzelf en zijn paleis in brand stak. Uit Kroniek ABC 3 weten we dat Sîn-šarra-iškun bij de inname van Ninive in 612 v.C. waarschijnlijk om het leven kwam³²². Omdat de passage gebroken is, zijn de omstandigheden van zijn vermoedelijke dood niet gekend. Andere bronnen zijn er niet.

De vrijwillig gekozen vuurdood van Sarakos vindt een parallel in Ctesias' relaas over het einde van Sardanapallos. Toen deze, belegerd door de vijandige coalitie, het hopeloze van zijn situatie inzag, bouwde hij bovenop een brandstapel een kamer, sloot er zich met zijn vrouwen en eunuchen in op en liet de brandstapel aansteken. Samen met zijn paleis ging de koning in vlammen op. De parallellen tussen Berossos en Ctesias zijn zo frappant dat we ervan mogen uitgaan dat ze op eenzelfde traditie teruggaan³²³. Mogelijk vertegenwoordigt ook het Aramese verhaal over Sarbanabal en Sarmuge, dat in demotisch schrift op een 4de-eeuwse papyrus uit Egypte bewaard bleef, deze traditie³²⁴. Volgens de interpretatie van STEINER & NIMMS³²⁵ bouwde Sarmuge (Šamaš-šuma-ukīn), toen hij door Sarbanabal (Sardanapallos, Assurbanipal) bedreigd werd, in zijn paleis te Babylon een kamer op een brandstapel. Hij sloot er zich in op en liet de brandstapel in brand steken. Hierbij dient opgemerkt dat VLEEMING & WESSELIUS³²⁶ deze passage totaal anders interpreteren (cf. *infra*). Van Šamaš-šuma-ukīn is bekend dat hij, toen Babylon in 648 v.C. gevallen was, in het vuur werd gegooit³²⁷. Dit kan de historische kern van

322 Kroniek ABC 3, 44.

323 BEAULIEU (*Oriental Institute Special Issues*, 2006, p. 127-128) suggereert – weinig overtuigend – dat Berossos in zijn origineel de vuurdood ook met Sardanapallos verbond, maar dat latere auteurs dit op de door hem genoemde laatste Assyrische koning Sarakos zouden hebben betrokken.

324 Pap.Amherst 63.

325 RB, 92 (1985), p. 60-81; zie ook STEINER, in: HALLO, *Context of Scripture*, I, p. 309-327.

326 *Studies Papyrus Amherst*, I, p. 31-37.

327 De *Annalen* van Assurbanipal tekenden op dat de goden Šamaš-šuma-ukīn in het vuur wierpen en zijn leven vernietigden (Prisma A, iv 46-52; ed. BORGER, *Inschriftenwerk Assurbanipals*, p. 43-44). Op basis van een Neo-Assyrische brief (ABL 972, rev. 8-9) concludeerde VON SODEN (ZA, 62 (1972), p. 85) dat de koning door Nabû-qātē-šabat –

het verhaal over de (mogelijke) vuurdood van Sarmuge in het Aramese verhaal geweest zijn en van de verhalen waarin de laatste Assyrische koning – Sarakos bij Berossos, Sardanapallos bij Ctesias – vrijwillig de vuurdood koos. Berossos en Ctesias reflecteren dus beiden eenzelfde traditie, die – zoals de Aramese papyrus aantoonde – in het Nabije Oosten circuleerde.

Van Evorit (Evôrits): De Armeense vertaling heeft dit woord verkeerdelijk als de naam van het paleis opgevat. KARST³²⁸ kiest voor de emendatie “van Amyitis”, hetgeen op basis van Syncellus (GDB F 8e) onmogelijk is. Op basis van deze laatste veronderstelt VON GUTSCHMID³²⁹ – o.i. terecht – dat het Armeense woord de weergave is van ἑωυτοῦ, Ionisch voor ἑαυτοῦ (“van zichzelf”) of van ἑωυτόν (“zichzelf”), d.w.z. “hij stak zijn koningsburcht en zichzelf in brand”.

Omgaaf Babylon met een sterke muur (umgab Babelon mit einer festen Mauer): cf. GDB F 9a-c.

F 8E [Syncellus, *Ecloga chronographica*, p. 248, r. 31 – p. 249, r. 6 (ed. MOSSHAMMER)]

De tekst is hier op verschillende punten corrupt. Door de reeds vermelde lacune (cf. GDB F 8c) wordt Sardanapallos als vader van Nebukadnezar genoemd. Syncellus merkte deze ongerijmdheid op: hij schrijft dat Polyhistor Nabopolassar hier Sardanapallos noemt. De tekst zegt verder niet wat Sardanapallos naar Astyages stuurde. Op grond van de parallelle Armeense vertaling (GDB F 8c) weten we dat het om troepen gaat. Het gebruik van het pronomen οὗτος (“deze”) impliceert dat het volgens de tekst Nebukadnezar was die door Sarakos werd uitgezonden en tegen hem optrok. De vorm Σάρακος (“Sarakos”) wordt zowel voor de nominatief als voor de genitief gebruikt. Op basis van de Armeense tekst bij Abydenus (GDB F 8d) is Σάρακος als nominatief te verkiezen eerder dan als genitief en een nominatiefvorm als b.v. *Σάραξ te veronderstellen.

Dezelfde Nabopalasaros nam de heerschappij over (τὴν ἀρχὴν ... παρέλαβεν ὁ αὐτὸς Ναβοπαλάσαρος): Zoals we gezien hebben, riep Nabopolassar zich in 626 v.C. tot koning van Babylonië uit. Sîn-šarra-iškun stierf bij de val van Ninive in 612 v.C. De tekst gaat hier voorbij aan het feit dat Nabopolassar bij zijn opstand eerst Babylonië van het Assyrische juk had losgemaakt. Pas later bracht hij samen met de Meden het Assyrische rijk ten val.

---

volgens de geleerde identiek met de gelijknamige *sinmagir* (een hoge rijksfunctionaris) – in het vuur werd geworpen. FRAME (*Babylonia 689-627*, p. 154 en n. 101) heeft echter aangetoond dat het zeer onwaarschijnlijk is dat het de *sinmagir* was die Šamaš-šum-ukin vermoordde; zie ook AMBOS & GESCHE, *PNA*, 2/2, p. 859-860, s.v. *Nabû-qātī-šabat* 5) en 6).

328 *Chronik*, p. 245, Z-B 51.

329 Geciteerd door PETERMANN, in: SCHOENE, *Chronicorum libri duo*, I, p. 37, n. 5.

CONCLUSIE

Het Polyhistor-excerpt (GDB F 8c en e) en het Abydenus-excerpt (GDB F 8d) geven deels parallelle verhalen, deels vullen ze elkaar aan. In het Polyhistor-excerpt gaat de meeste aandacht naar de periode 703-700 v.C. (Akises tot Asordanisos). Het Abydenus-excerpt neemt de draad op met Nergilos (Nergal-ušēzib; 694 v.C.) en biedt meer informatie over de regering van Axerdis (Esarhaddon, 680-669). De twee notities bij Josephus (GDB F 8a en b) kunnen probleemloos in dit kader worden ingepast. De vele campagnes van Senacheribos, waarover in GDB F 8a wordt gesproken, kunnen vallen onder “de daden en werken” van Sanherib, waarop in het Polyhistor-excerpt van Eusebius wordt gealludeerd. Voor een synoptisch overzicht verwijzen we naar Tabel 1.

In de excerpten worden meer annalistische delen, zoals het kroniekachtige overzicht van Babylonische koningen van Akises tot Asordanisos, afgewisseld met meer verhalende passages, zoals het relaas over de Cilicische campagne van Senecheribos en de ondergang van Sarakos. Dit weerspiegelt naar alle waarschijnlijkheid de bronnen die door Berossos werden gebruikt meer dan dat de tekstoverlevering hiervoor verantwoordelijk is.

Berosos gaf in dit deel van zijn werk een gedetailleerd overzicht van Babylonische koningen. Hij vermeldde zelfs Akises (Marduk-zākir-šumi II), die nog geen 30 dagen had geregeerd. Berossos raadpleegde ongetwijfeld kronieken of kroniekachtige teksten, zoals uit zijn beschrijving van de periode van Belibos (Bēl-ibni) tot Asordanisos (Aššur-nādin-šumi) kan worden opgemaakt. Sommige door Berossos gebruikte frasen reflecteren mogelijk de stereotiepe formuleringen van de kronieken. Een deel van Berossos' exposé komt bovendien in grote lijnen overeen met het relaas, zoals dat in Kroniek ABC 1A werd opgetekend. Dit wil echter niet zeggen dat Berossos precies deze kroniek gebruikte; wel dat hij – meer algemeen – gegevens overnam uit de ‘kroniekendatabase’, waaruit het origineel van Kroniek ABC 1A ook een selectie had gemaakt (cf. Hoofdstuk 3, §2.2.2.3).

Dit deel van Berossos' werk reflecteert ook andere, meer narratieve historische tradities. Wanneer de Babyloniër de ondergang van Sarakos volledig op conto van Nabopolasaros schrijft, volgt hij niet de kronieken, maar een traditie die in twee Laat-Babylonische brieven is geattesteerd. Zijn beschrijving van de Cilicische campagne van Senecheribos en de ondergang van Sarakos (Sîn-šarra-iškun) zijn – zoals uit onze analyse blijkt – ‘pseudo-historische’ verhalen, legenden: zij bevatten een historische kern, maar zijn verrijkt met andere elementen. De parallellen met verhalen over Sardanapallos in de klassieke literatuur tonen aan dat Berossos en die Griekse verhalen op eenzelfde traditie teruggaan. Ze wijzen op het bestaan van geromantiseerde historische verhalen in het Nabije Oosten. Dit wordt ook bewezen door *Papyrus Amherst 63*.

De excerpten bevatten tal van duidelijke tekstcorrupties. Dit moet ons tot voorzichtigheid manen om op basis van de overgeleverde tekst verregaande historische conclusies te trekken, zonder dat deze door andere (spijkerschrift) bronnen kunnen worden bevestigd.

EXCURSUS: SARBANABAL EN SARDANAPALLOS

De broederoorlog tussen Assurbanipal en Šamaš-šuma-ukīn vormde de inspiratie voor een literair verhaal, dat in een papyrus uit Egypte bewaard is gebleven. Deze papyrus, *Papyrus Amherst 63*, is een compilatie van hoofdzakelijk religieuze teksten³³⁰. De taal is Aramees, het schrift echter demotisch. De datering van de papyrus, die in de buurt van Thebe werd gevonden, is niet volstrekt zeker, maar de 4de eeuw v.C. is te verkiezen³³¹.

Volgens sommige geleerden ontstonden de meeste teksten die op de papyrus zijn samengebracht, in zuidelijk Libanon³³². Het verhaal over de broederoorlog ontstond waarschijnlijk in een Arameessprekend milieu, dat, zo het niet in Mesopotamië zelf was gesitueerd, dan toch met dat gebied een sterke band had.

STEINER³³³ meent dat de papyrus de liturgie van het Nieuwjaarsfestival van een Arameessprekende gemeenschap in Opper-Egypte, misschien Syene, optekende. Volgens hem was die gemeenschap uit Rašu of Arašu, een gebied tussen Babylonië en Elam, afkomstig en werd ze naar de Assyrische provincie Samaria gedeporteerd. Later kwam die groep in Egypte terecht.

De interpretatie van het verhaal over de broederoorlog, dat als laatste op de papyrus werd opgetekend (XVII 5 – XXII 9), is bijwijlen zeer problematisch. De tekst bevat tal van lacunes en het is niet steeds duidelijk welke Aramese woorden het demotische schrift transcribeerde. Het verhaal begint met de geboorte van beide protagonisten. Het jaar waarin Sarbanabal (*srbnbl*) wordt geboren, geeft goede voortekens; het geboortjaar van Sarmuge (*srmwgy*)³³⁴ slechte. Jaren nadien zendt koning Sarbanabal zijn broer als gouverneur naar Babylonië. Hij mag er van het leven genieten – door eten en drinken –, maar moet tribuut aan Assyrië betalen. Jaren gaat het goed totdat Sarmuge zijn broer laat weten dat hij niet langer diens gezag erkent: hij noemt zichzelf koning in Babylon en Sarbanabal gouverneur in Ninive, die hem, Sarmuge, tribuut moet betalen. Sarbanabal stuurt hun beider zuster Saritrah (*srytr(h)*) – te identificeren met Šērū’a-ēterat³³⁵ – naar Sarmuge in

330 Cf. STEINER & NIMMS, *RB*, 92 (1985), p. 60-81; VLEEMING & WESSELIUS, *Studies Papyrus Amherst*, I, p. 31-37; STEINER, in: HALLO, *Context of Scripture*, I, p. 309-327.

331 Cf. KOTTSIEPER, in: LORETZ, *Königspsalmen*, p. 59-60; zie verder DEPAUW, *Companion to Demotic Studies*, p. 40-41. NIMMS & STEINER staan een datering in de 2de eeuw v.C. voor (*JAOS*, 103 (1983), p. 261). Later kiest STEINER voor een datering in het begin van de 3de eeuw v.C. (in: HALLO, *Context of Scripture*, I, p. 310).

332 Cf. VLEEMING & WESSELIUS, *Studies Papyrus Amherst*, I, p. 9; KOTTSIEPER, in: LORETZ, *Königspsalmen*, p. 64-72.

333 In: GELLER E.A., *Studia Aramaica*, p. 204-205 en in: HALLO, *Context of Scripture*, I, p. 310.

334 VLEEMING & WESSELIUS (*Studies Papyrus Amherst*, I, p. 31-37) geven de naam als ‘Sarmanki’ weer. De vorm ‘Sarmuge’ staat dicht bij de vormen die we in Berossos terugvinden (*Sammuges*, *Samoges*).

335 Nergens anders is geattesteerd dat Šērū’a-ēterat tussen beide broers bemiddelde. Haar naam komt voor in een zeer beschadigde spijkerschriftbrief, waarin ook de Babylonische koning Kandalānu en de koning van Elam worden vermeld (CT 53, 966,

Babylon. Zij moet hem overtuigen naar Sarbanabal te komen. Als Sarmuge hierop niet ingaat, raadt Saritrah hem aan de tempel van Bēl-Marduk te verlaten, een hut te bouwen, die met pek en teer te bestrijken en met welriekende parfums te besprenkelen. Hij moet in de hut zijn zonen en dochters en de dokters die hem ertoe aanzetten zo onverantwoord te handelen, binnenbrengen. Daarna moet hij zichzelf met zijn gezelschap in brand steken. VLEEMING & WESSELIUS interpreteren deze passage totaal anders. Volgens hen zegt Saritrah dat Sarmuge uit de tempel van Bēl-Marduk zal worden verwijderd en dat een tombe voor hem zal worden gebouwd. Zonen en dochters en voorouders zullen er worden binnengebracht en over Sarmuge en alle anderen zal worden gerouwd.

Saritrah keert onverrichterzake naar Ninive terug. Sarbanabal stuurt nu zijn *turtannu* ("maarschalk")³³⁶ met een leger naar Babylon om de stad te verpletteren. De militair moet Sarmuge levend naar Sarbanabal brengen. Zoals Saritrah probeert de *turtannu* Sarmuge te overtuigen mee naar Ninive te gaan. Zo niet, zal hij de wallen van Babylon in één (of drie) dag innemen. Sarmuge voert uit wat Saritrah hem aanried: hij bouwt de hut en steekt zichzelf, zijn zonen en dochters en zijn dokters-adviseurs in brand. De laatste sectie van de tekst bevat grotere lacunes en is moeilijk te begrijpen. Volgens STEINER geeft Sarmuge zich aan de *turtannu* over, maar op weg naar Assyrië sterft hij. De tekst beschrijft daarna de reacties op zijn dood. Hoe deze slotepisode te combineren is met de brand, legt STEINER niet uit.

Uit de spijkerschriftbronnen blijkt dat Šamaš-šuma-ukīn door vuur om het leven kwam. In zijn *Annalen* schrijft Assurbanipal dat de goden Šamaš-šuma-ukīn in het vuur wierpen en zijn leven vernietigden³³⁷. Wat de omstandigheden waren, vermeldt Assurbanipal niet. Volgens een Neo-Assyrisch brieffragment werd de opstandige onderkoning door een verder onbekende man in het vuur geworpen³³⁸. Dit pleit voor de interpretatie van STEINER & NIMMS dat Sarmuge werd aangeraden zichzelf in brand te steken. In de *Annalen* van Assurbanipal is er na de vuurdood van Šamaš-šuma-ukīn sprake van het lot van de mensen "die Šamaš-šuma-ukīn, mijn vijandige broeder, tot deze daden aanzetten en kwaad begingen"³³⁹. Deze lieden doen denken aan de dokters die Sarmuge ertoe aanzetten onverantwoord te handelen. Dit is een bijkomend argument voor de interpretatie van STEINER & NIMMS. Dit Aramese verhaal toont aan dat er in het Midden-Oosten geromantiseerde verhalen over de Broederoorlog tussen Assurbanipal en Šamaš-šuma-ukīn circuleerden. Als de interpretatie van STEINER & NIMMS correct is, zijn de parallellen met Ctesias frappant. Daar is het Sardanapallos zelf, die, doordrongen van zijn hopeloze situatie, in zijn paleis in Ninive een brandstapel opricht en erin of erop een kamer

---

obv. 9). De brief lijkt daarom om politieke aangelegenheden te gaan. Als dit correct is, was Šērū'a-ēterat bij politieke aangelegenheden betrokken en maakt dit de stap naar een bemiddelingsrol kleiner.

336 De *turtannu* was een van de hoogste officieren in het Neo-Assyrische rijk.

337 Prisma A, iv 46-52 (ed. BORGER, *Inschriftenwerk Assurbanipals*, p. 43-44).

338 ABL 972, rev. 8-9. De man heette Nabû-qātē-šabat; cf. *supra*.

339 Prisma A, iv 53-63 (ed. BORGER, *Inschriftenwerk Assurbanipals*, p. 44).

(οἶκημα) uit hout bouwt³⁴⁰. Hij sluit er zich met zijn vrouwen en eunuchen³⁴¹ in op en laat de brandstapel vervolgens aansteken. De naam ‘Sardanapal(l)os’ is naar alle waarschijnlijkheid van de Aramese naam Sarbanabal afgeleid. Het genotvolle leven waarvan Sarmuge in Babylon mag genieten – eten en drinken – doet denken aan de klassieke verhalen over het epitaaf van Sardanapallos (cf. *supra*). Het Aramese verhaal toont aan dat de Griekse verhalen over Sardanapallos geen creatie *ex nihilo* zijn, maar zich op verhalen die in het Midden-Oosten circuleerden, inspireerden.

Sardanapallos was in de klassieke literatuur, samen met Ninos en Semiramis, de bekendste Assyrische koning. Deze figuur heeft nauwelijks iets met de historische Assurbanipal te maken. Sardanapallos gold als de laatste Assyrische heerser en werd tot het symbool van Oosterse decadentie en verwijfdheid. Hesychius geeft in zijn lexicon een goede samenvatting van Sardanapallos’ reputatie: “Bijna iedereen schrijft dat hij een slaaf van elke vorm van losbandigheid en verwijfdheid was.”³⁴² Exotische, tot de verbeelding sprekende verhalen werden over Sardanapallos verteld. Die verhalen ontwikkelden zich geleidelijk³⁴³. De oudste getuigenissen stammen uit de 5de eeuw v.C. Herodotus maakt terloops – in zijn Egyptische *logos* – melding van Sardanapallos³⁴⁴. Sardanapallos, “de koning van Ninive”, begroef in die stad zijn grote rijkdommen in een ondergrondse schatkamer, maar dieven slaagden erin die leeg te halen³⁴⁵. Volgens Herodotus’ tijdgenoot Hellanicus van Lesbos waren er twee ‘Sardanapaloi’³⁴⁶, wat door Callisthenes, de hofhistoricus van Alexander de Grote, werd overgenomen³⁴⁷. De ene Sardanapalos was daadkrachtig en edelmoedig, de andere verwijfd. De eerste verwijst vermoedelijk naar de historische ‘Sardanapallos’, Assurbanipal. Deze ondernam militaire campagnes, vernietigde de macht van Elam en was een groot cultuurliefhebber, zoals uit de door hem in Ninive aangelegde tabletcollecties blijkt. Op het einde van de 5de eeuw was Sardanapallos kennelijk zo’n bekende figuur dat de komedieschrijver Aristophanes in zijn *Vogels* een acteur kon laten zeggen: “Wie is die Sardanapalos daar?”³⁴⁸.

Ctesias besteedt in zijn *Persica* ruim aandacht aan Sardanapallos: hij stelt hem als het toppunt van verwijfdheid en decadentie voor³⁴⁹. Sardanapallos was volgens

340 FGrH 688 F 1b (= Diod., 2, 27, 1-2) en FGrH 688 F 1q (= Athen., 12, 529b-529d).

341 Volgens Ctesias (FGrH 688 F 1b en 1q) bracht Sardanapallos zijn drie zonen en twee dochters vooraf in veiligheid.

342 S.v. Σαρδανάπαλ(λ)ος.

343 Alle referenties werden verzameld door WEISSBACH, RE, I.A, kol. 2436-2475, s.v. *Sardanapal*.

344 Dat Herodotus Sardanapallos slechts terloops vermeldde, kan ermee te maken hebben dat hij mogelijk van plan was een ‘Assyrische logos’ te schrijven, maar dit nooit heeft gerealiseerd; zie Hoofdstuk 4, §4.

345 Herodot., 2, 150.

346 FGrH 4 F 63.

347 FGrH 124 F 34.

348 Av., v. 1021. Deze komedie werd voor het eerst in 414 v.C. opgevoerd.

349 FGrH 688 F 1b (= Diod., 2, 23, 1-27, 2); FGrH F 1q (= Athen., 12, 529b-d).

de Cnidiër de 30ste en laatste Assyrische koning en overtrof al zijn voorgangers in verwijfdheid en decadentie. Hij leidde het leven van een vrouw, nam de meest genotsvolle spijzen en dranken tot zich en zocht liefdesgenot bij mannen en vrouwen. Niemand van de buitenwereld mocht hem zien. Daarna beschrijft Ctesias hoe Arbaces en Belesys tegen de Assyriër in opstand komen (cf. *supra*). In het zicht van zijn nakende nederlaag verkiest Sardanapallos de vuurdood.

Dit is slechts één versie over de dood van de Assyriër. Aristoteles schrijft dat – als tenminste de verhalenvertellers (μυθολογούντες) de waarheid zeggen – iemand Sardanapallos uit minachting doodde, toen hij deze met vrouwen wol zag karden³⁵⁰. Bij Athenaeus wordt deze versie verduidelijkt³⁵¹: Arbaces had door toedoen van een eunuch het voor elkaar gekregen Sardanapallos te zien – een verhaalelement dat reeds Ctesias gaf. Toen Arbaces zag hoe ziekelijk verwijfd Sardanapallos was, stak hij deze in razernij dood. Volgens Athenaeus vertelden de meeste auteurs, onder wie Duris³⁵², deze versie. Een andere versie – zo gaat Athenaeus verder – werd gegeven door de Alexander-historiograaf Cleitarchus. Volgens deze stierf Sardanapallos op hoge leeftijd, nadat hij van de troon over Assyrië was vervallen³⁵³. Historiografen uit de tijd van Alexander de Grote maken melding van het grafmonument van Sardanapallos, dat zich in de buurt van Anchiale of in Ninive bevond. Deze laatste versie is mogelijk ouder. Ze wordt gegeven door Callisthenes en omdat die de tekst van het epitaaf in het Ionisch geeft, wordt ervan uitgegaan dat hij een 5de-eeuwse Ionische auteur, mogelijk Hellanicus van Lesbos, citeert³⁵⁴. De versie die stelt dat het monument in de buurt van Anchiale stond, is voor het eerst geattesteerd bij Aristobulus³⁵⁵ en lijkt dus jonger te zijn.

Deze verhalen illustreren hoe de Sardanapallos-legende mettertijd aangroeide en meer varianten kende. Op grond van het Aramese verhaal over de Broederoorlog en Berossos kunnen we opmaken dat die Griekse verhalen geen creatie uit het niets waren. Wel werden verhalen die oorspronkelijk op andere koningen betrekking hadden, in de Griekse literatuur met Sardanapallos verbonden. Volgens Berossos stichtte Sanherib Tarsus. In *Papyrus Amherst* 63 was het Sarmuge (Šamš-šumakūn), die zich met de zijnen opsloot om zich in brand te laten steken; bij Berossos stierf Sarakos (Sîn-šarra-iškun) de vuurdood. In de klassieke literatuur werden die episodes alle met Sardanapallos verbonden.

In de ‘persona’ van Sardanapallos werden verschillende historiserende tradities uit het Nabije Oosten verweven met Griekse opvattingen en vooroordelen over het Oosterse despotisme. Bovenal zijn deze verhalen het product van Griekse creativiteit en fantasie. Het is niet met zekerheid geweten of Berossos van deze

350 Aristot., *Pol.*, 5, 10, 22 (1311b-1312a).

351 12, 528f-529a.

352 FGrH 76 F 42 (= Athenaeus, 12, 529a). Duris van Samos schreef in het begin van de 3de eeuw v.C.

353 FGrH 137 F 2 (= Athenaeus, 12, 530a).

354 FGrH 124 F 34; cf. BONCQUET, *Diodorus Siculus*, p. 144.

355 FGrH 139 F 9a-b.

verhalen over Sardanapallos afwist. Aangezien hij het werk van Ctesias kende (cf. GDB F 9a.1), mogen we aannemen dat hij ook diens verhaal over Sardanapallos kende.

TABEL 1: SYNOTISCH OVERZICHT VAN GDB F 8-FRAGMENTEN

ALEXANDER POLYHISTOR (GDB F 8C)	ABYDENUS (GDB F 8D)
<p>“Broer van Senecherib (d.i. Sanherib)” [Sargon II?, 709-705] <Sanherib, koning over Babylonië, 705-703?> Akises [Marduk-zākir-šumi II] (703 v.C.) Marudach Baldan [Merodach-Baladan II] (703 v.C.): zie ook GDB F 8b <B>elibos [Bēl-ibni] (702-700) Senecheribos [Sanherib] heerst over de Babyloniërs Troonsbestijging van Asordanisos [Aššur-nādin-šumi] (700 v.C.) Campagne van Senecheribos tegen Grieken in Cilicië (696 v.C.)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hij verslaat de Grieken in een veldslag • Hij richt een monument op het slagveld op • Hij sticht Tarsus <p>Overige daden van Sinecherim [Sanherib] cf. GDB F 8a: Senacheirimos onderneemt veldtochten in heel Azië Hij leefde 18 jaar</p> <p>Sanherib wordt door zijn zoon Ardumuzan [Arda-Mullissu] in een hinderlaag vermoord (681 v.C.)</p> <p><i>Chronologisch interludium samengesteld op basis van Polyhistor</i> Sanherib – zijn zoon [Esarhaddon] – Sammuges [Šamaš-šuma-ukīn] – zijn broer [Kandalānu] – Nabupalsar [Nabopolassar] – Nabukodrossoros [Nebukadnezar II] Meerdere werken en daden van Senecherib Diens zoon [Esarhaddon] (680-669) Pythagoras leefde onder Esarhaddon (interpolatie)</p> <p>Samoges [Šamaš-šuma-ukīn] (667-648) Sardanapallos [Assurbanipal]</p> <p><Nabopolassar, 625-605> wordt koning en regeert 21 jaar Huwelijk van Nabukodrossoros en val van Sarakos (// GDB F 8e)</p> <ul style="list-style-type: none"> • <Nabopolassar> ondersteunt Aždahak /Astyages • Hij regelt een huwelijk tussen zijn zoon Nabukodrossoros [Nebukadnezar II] en Amuhean/Amyitis, dochter van Aždahak/Astyages • Hij wordt door Sarakos, koning der Chaldeeën, als generaal uitgezonden (alleen GDB F 8e) • Hij rukt op tegen Sarakos in Ninive (alleen GDB F 8e) • Sarakos, beangstigd, steekt zichzelf met zijn paleis in brand (alleen GDB F 8e) <p>Nabukodrossoros [Nebukadnezar II] (604-562 v.C.)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hij vecht tegen Joden, Feniciërs en Syriërs 	<p>Sinecherib [Sanherib] wordt koning (705 v.C.)</p> <p>Sinecherib [Sanherib] onderwerpt Babylonië</p> <p>Campagne van Senecherib tegen Grieken aan de Cilicische kust (696 v.C.)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hij verslaat de Grieken in een zeeslag • Hij bouwt de tempel “der Atheners” • Hij richt bronzen zuilen op • Hij richt een monument op • Hij sticht Tarsus <p>Nergilos [Nergal-ušēzib] (693 v.C.) <Sanherib> wordt door zijn zoon Adramelos [Adrammelech, d.i. Arda-Mullissu] vermoord (681 v.C.) Adramelos wordt gedood door zijn halfbroer Axerdis [Esarhaddon, 680-669] Axerdis zet de achtervolging in Hij valt de stad “der Byzantijnen” aan</p> <p><i>Pythagoras huursoldaat in de tijd van Axerdis [Esarhaddon] (interpolatie)</i> Axerdis [Esarhaddon] verovert Egypte en Coele-Syrië</p> <p>Sardanapallos [Assurbanipal] (668-ca. 630) Sarakos [Šîn-šuma-iškun] (627 v.C.?), koning van Assyrië</p> <p>Huwelijk van Nabukodrossoros en val van Sarakos</p> <ul style="list-style-type: none"> • Sarakos, geconfronteerd met een invasie, stuurt <Na>busalossoros [Nabopolassar] als generaal uit • Nabopolassar besluit te rebelleren • Hij regelt een huwelijk tussen zijn zoon Nabukodrossoros en Amuhidin, dochter van Aždahak • Hij rukt op naar Ninive • Sarakos steekt zijn paleis -en zichzelf- in brand <p>Nabukodrossoros [Nebukadnezar II] (604-562 v.C.)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hij omgeeft Babylon met een sterke muur

DE REGERING VAN NABOKODROSOROS (F 9A-H)

In de overgeleverde fragmenten krijgt de regering van Nabokodrosoros (Nebukadnezar II) het meeste aandacht. Dit heeft te maken met het feit dat deze Babylonische koning verantwoordelijk was voor een dramatisch moment in de geschiedenis van het Jodendom: hij verwoestte in 587 v.C. de Tempel in Jeruzalem en leidde het Joodse volk in ballingschap naar Babylon weg. Joodse en christelijke auteurs waren daarom geïnteresseerd in wat Berossos over hem geschreven had. Maar ook in de *Babyloniaca* moet Nebukadnezar een belangrijke plaats hebben ingenomen: volgens Josephus omschreef Berossos hem als de grootste Babylonische koning (GDB F 9a.1-2).

F 9a.1 [Josephus, *Contra Apionem*, 1, 131-142]

// F 9a.2 [Josephus, *Antiquitates Judaicae*, 10, 219-226]

Josephus citeert uit Berossos' relaas over Nebukadnezar II in zowel *Contra Apionem* als *Antiquitates Judaicae*. Beide versies lopen parallel. Er zijn woordelijke verschillen, maar die zijn voor het grootste deel onbelangrijk. Wel geeft *Contra Apionem* aanvullende informatie. Om deze reden en omdat de tekst in de *Antiquitates* duidelijk meer fouten bevat dan die in *Contra Apionem*, nemen we deze laatste als uitgangspunt.

Waarbij hij hun data geeft (τοὺς χρόνους αὐτοῖς προστιθεῖς): Zoals BARCLAY¹ terecht opmerkt, suggereert dit dat Josephus het chronologische overzicht van Berossos vanaf “de afstammelingen van Noë” kende.

Nabopalassaros (Ναβοπαλάσσαρον): var. Ναβοπαλάσαρος; d.i. Nabû-apla-ušur, beter bekend als Nabopolassar (625-605). In GDB F 8c-e wordt zijn opgang naar het koningschap beschreven.

Koning van Babylon en de Chaldeeën (τὸν Βαβυλῶνος καὶ Χαλδαίων βασιλέα): “Chaldeeën” is hier op te vatten als aanduiding voor de inwoners van Babylonië. Deze dubbele koningstitel weerspiegelt mogelijk de koningstitulatuur die enkele keren in Neo-Babylonische koningsinscripties voorkomt: “koning (gouverneur) van Babylon en koning (gouverneur) van Sumer en Akkad”, waarmee Babylonië wordt bedoeld². Dit betekent dat Josephus zijn dubbele koningstitel van Berossos overnam.

Nabuchodonosor (Ναβουχοδονοσόρ): Nebukadnezar II (604-562). De manuscripten

1 *Against Apion*, p. 81, n. 434.

2 VAB 4, Npl. nr. 1, i 10-11; VAB 4, Npl. nr. 3, i, 3-5; VAB 4, Nbk. nr. 16, i 1-3. Met “gouverneur” vertalen we het Akkadische woord *šakkanakku*.

van *Contra Apionem* en *Antiquitates Judaicae* geven de vormen Ναβουχοδόνοσορ en Ναβουχοδονόσορος (en andere varianten). Dezelfde vormen vinden we in de excerpten uit Eusebius' *Praeparatio Evangelica*³ en in de Armeense vertaling van zijn *Kroniek*, vooral in passages waar Eusebius commentaar op de citaten geeft⁴. Deze vormen reflecteren de naam in de Septuagint, Ναβουχοδονοσορ⁵.

In de parallelle passage bij Syncellus gebruikt deze de vorm Ναβοκοδρόσορος⁶. Een gelijkaardige vorm vinden we in de Armeense excerpten uit Eusebius' *Kroniek*: Nabukodrossoros⁷. De kerkvader gebruikt deze vorm vooral in zijn parafrase van de tekst van Polyhistor en Abydenus. 'Nabokodrossoros'/'Nabukodrossoros' is een goede weergave van Nebukadnezars naam in het Akkadisch: Nabû-kudur(ṛī)-uṣur. We gaan ervan uit dat deze vorm op Berossos zelf teruggaat en dat hij die ook hier, in dit deel van zijn werk gebruikt heeft. Josephus verving die vervolgens door de vergriekste naam van de Oudtestamentische traditie. Om die reden hebben we in de citaten bij Josephus de lezing van Syncellus, Ναβοκοδρόσορος, overgenomen en hebben we de tekst van de manuscripten op dit punt dus aangepast.

Megasthenes, die naar alle waarschijnlijkheid vóór Berossos de *Indica* schreef, gebruikte ook de vorm Ναβοκοδρόσορος⁸. Dit betekent dat Berossos een reeds bestaande vorm hanteerde.

De tempel in Jeruzalem in brand stak... (τὸν ναὸν ἐνέπρησε τὸν ἐν Ἱεροσολύμοις...): Josephus stelt het in zijn parafrase uit Berossos zo voor dat deze ook over de verwoesting van de Tempel in Jeruzalem en de Babylonische Gevangenschap van het Joodse volk had geschreven. Dit is zo goed als uit te sluiten: dit scharniermoment in de geschiedenis van het Joodse volk was voor Babylonische historiografen slechts een fait-divers. Als Berossos dan toch over dit fait-divers zou hebben geschreven, dan had Josephus die woorden – zoals in het geval van de voorafgaande parafrase over de opstand en Nebukadnezars campagne – ongetwijfeld geciteerd. Dat doet de Jood echter niet.

Egypte, Syrië, Fenicië en Arabië veroverde (κρατῆσαι ... Αἰγύπτου, Συρίας, Φοινίκης, Ἀραβίας): Het is onduidelijk of hier wordt verwezen naar andere campagnes dan wel naar de in het excerpt genoemde veldtocht, waarmee Nebukadnezar de opstandige satraap van Egypte, Coele-Syrië en Fenicië versloeg en die gebieden opnieuw onder Babylonische heerschappij bracht.

In Berossos' relaas is er geen sprake van Arabië. Mogelijk voegde Josephus dit toe

3 *Praep.Ev.*, 9, 41, 1, 5, 6, 7.

4 KARST, *Chronik*, p. 13, r. 22; p. 14, r. 24 en 26; p. 15, r. 17 en 22; p. 18, r. 28; p. 19, r. 1, 27 en 32.

5 VAN SELMS heeft, naast de varianten bij Josephus, de verschillende vormen in de Oudtestamentische traditie verzameld (in: HEERMA VAN VOSS E.A., *Travels in the World of the Old Testament*, p. 223-229).

6 MOSHAMMER, p. 262, r. 15, 16, 20, 21.

7 GDB F 8c-d; 9b, 9d, 10b.

8 FGrH 715 F 1b en F 11a.

en verwees hij hiermee naar de hem bekende campagne waarmee Nebukadnezar in zijn 23ste regeringsjaar (582 v.C.) de Moabieten en Ammonieten, volken die leefden tussen Judea en Mesopotamië, onderwierp⁹. Het is echter evenzeer mogelijk dat Josephus naar een door Berossos beschreven Arabische campagne refereerde. Het is bekend dat Nebukadnezar een militaire operatie in Arabië had opgezet. De Babylonische kroniek ABC 5 noteert dat de koning in 599 v.C. troepen vanuit Hatti (Syrië) de woestijn instuurde¹⁰. Ze beroofden vele Arabieren van hun bezittingen, kuddes en goden. Als “Arabië” naar deze campagne verwijst, betekent dit dat Berossos, naast de veldtocht tegen de opstandige satraap, ook nog over andere militaire successen van Nebukadnezar heeft bericht.

Alle koningen ... overtrof (πάντας δὲ ὑπερβαλόμενον ... τοὺς ... βασιλευκότας): Met “Chaldeeën” worden de inwoners van Babylonië bedoeld, met “Babyloniërs” die van de stad Babylon, zoals uit de bovengenoemde titulatuur van Nabopolassar kan worden opgemaakt. In het overgeleverde excerpt stelt Berossos Nebukadnezar voor als een bekwaam militair, edelmoedig heerser en groot bouwheer. Kennelijk expliciteerde Berossos dat Nebukadnezar, vergeleken met zijn voorgangers, de grootste Babylonische koning was. Hij stond niet alleen met deze visie. De grote faam die Nebukadnezar na zijn dood genoot, kan worden afgeleid van het feit dat twee Babylonische troonpretendenten die in 522/1 v.C. de Achaemenidische overheersing betwistten, zich Nebukadnezar noemden¹¹. In dezelfde tijd als Berossos rekende Megasthenes, die rond 300 v.C. een werk over de geschiedenis van Indië schreef (cf. *infra*), Nebukadnezar tot de grootste ‘barbaarse’ wereldveroveraars¹². In een Astronomisch Dagboek voor het jaar 188/7 v.C. dat het bezoek van Antiochus III aan Babylon en het Esagila beschrijft, is er sprake van “het purperen gewaad van Nebukadnezar”¹³. Dit bevond zich in het schathuis van het Esagila en werd waarschijnlijk aan de koning getoond. Het feit dat dit gewaad a.h.w. als een relikwie eeuwenlang in het schathuis werd bewaard en ter gelegenheid van het koninklijke bezoek naar buiten werd gebracht, kan gelden als een bewijs voor de grote faam die Nebukadnezar tot in latere tijden genoot. Mogelijk werd door het tonen van het gewaad aan Antiochus tot uitdrukking gebracht dat de Seleucide als legitiem opvolger van Nebukadnezar werd erkend. Voor de Seleuciden van hun kant was het waarschijnlijk belangrijk dat zij zich konden profileren als de opvolgers van een grote veroveraar.

Berosos’ portrettering van Nabokodrosoros kan het Babylonische antwoord zijn op de figuur van Sesostriis, de grote legendarische Egyptische farao, zoals die door Hecataeus van Abdera, die aan het Lagidische hof verbonden was, in

9 *Ant.Jud.*, 10, 181.

10 Kroniek 5, rev. 9-10 (GLASSNER, *Chronicles*, nr. 24).

11 Nebukadnezar III en IV; cf. STRECK, *RLA*, 9, p. 206, s.v. *Nebukadnezar III. und IV*; zie verder GDB F 11.

12 FGrH 715 F 1a-b en F 11a.

13 AD -187A, ‘rev. 11’-12’.

zijn *Aegyptiaca* wordt beschreven¹⁴. Volgens deze laatste was Sesoösis, zoals hij Sesostris noemt, de grootste Egyptische koning¹⁵. Hij was een grotere veroveraar dan Alexander de Grote en liet na zijn campagnes grootse bouwwerken in Egypte uitvoeren. Daarbij liet hij krijgsgevangenen zwaar labeur verrichten – een schril contrast met Nabokodrosoros, die zijn krijgsgevangenen op de meest geschikte plaatsen van Babylonië vestigde. Mogelijk wilde Berossos met zijn schildering van Nabokodrosoros de Seleucidische dynastie ondersteunen (zie ook *infra*).

DE CAMPAGNE VAN NABOKODROSOROS TEGEN DE SATRAAP VAN EGYPTE, COELE-SYRIË EN FENICIË

Spijkerschriftbronnen

Een Babylonische kroniek, ABC 5, heeft voor het laatste regeringsjaar van Nabopolassar (605 v.C.) een campagne van Nebukadnezar in Syrië opgetekend¹⁶. In dat jaar – zo schrijft de kroniek – bleef Nabopolassar in Babylonië, terwijl zijn oudste zoon, kroonprins Nebukadnezar, het leger monsterde, de leiding nam en naar Karkemish (een stad in Noord-Syrië) op de oever van de Eufraat marcheerde. Hij stak de Eufraat over en leverde slag met het Egyptische leger, dat in Karkemish was gelegerd. De Egyptenaren leden zeer zware verliezen en trokken zich terug. In het gebied van Hamath, in het noorden van Syrië, haalde het Babylonische leger de rest van de Egyptische troepen, die aan het bloedbad waren ontkomen, in en versloeg hen verpletterend. Geen enkele Egyptenaar, zo stelt de kroniek, keerde naar zijn land terug. In die periode veroverde Nebukadnezar heel het gebied van Hamath. Op dag 8 van maand V, zo vervolgt de kroniek, stierf Nabopolassar. De daaropvolgende maand keerde Nebukadnezar naar Babylon terug en besteeg op dag 1 van die maand de troon.

De slag bij Karkemish in de Oudtestamentische traditie

Ook in de Oudtestamentische traditie is de herinnering aan de eclatante overwinning van Nebukadnezar II bij Karkemish bewaard gebleven. In *Jeremia*, zoals dat boek in de Hebreeuwse Bijbel is opgenomen, wordt kort gezegd dat in het vierde jaar van koning Jojakim van Juda het leger van de Egyptische farao Necho bij Karkemish door Nebukadnezar werd verslagen¹⁷. Daarna volgt een poëtische beschrijving van de zware Egyptische nederlaag¹⁸. De Septuagint maakt daarvan dat Necho zich met zijn leger in Karkemish bevond en door de Babylonische koning werd verpletterd¹⁹. Josephus schrijft dat Nebukadnezar in Jojakims vierde jaar koning van Babylonië werd en in dezelfde periode met een groot leger naar

14 Cf. KUHRT, in: KUHRT & SHERWIN-WHITE, *Hellenism in the East*, p. 56.

15 Diod., 1, 53-58.

16 Kroniek ABC 5, obv. 1-11.

17 *Jer.*, 46, 2.

18 *Jer.*, 46, 3-12.

19 LXX *Jer.*, 26, 2.

Karkemish oprukte om de strijd aan te gaan met de Egyptische koning Nechao, die toen heel Syrië onder zijn controle had²⁰. Bij de Eufraat ontmoetten beide legers elkaar. Nechao werd verslagen en verloor in de slag vele tienduizenden soldaten. Daarna stak Nebukadnezar de Eufraat over en veroverde – met uitzondering van Judea²¹ – heel Syrië tot aan de Egyptische grensstad Pelusium.

Satraap ... in Egypte en in de districten van Coele-Syrië en Fenicië (... σατράπης ἔν τε Αἰγύπτῳ καὶ τοῖς περὶ τὴν Συρίαν τὴν Κοίλιν καὶ τὴν Φοινίκην τόποις): De term ‘satraap’ (σατράπης), afgeleid van het Oud-Perzische woord *xšaθra-* (“heerschappij”, “macht”), is in de Neo-Babylonische periode anachronistisch; de titel kwam pas vanaf het Achaemenidische rijk in gebruik. Zoals we in GDB F 8d hebben gezien, slaat de term “Coele-Syrië” (lett. “Holle Syrië”) op het gebied dat ten westen van de Eufraat tussen Cilicië en Egypte ligt, met uitzondering van de kuststreek Fenicië. BARCLAY²² merkt op dat in deze episode de namen van de satraap, van andere sleutelfiguren en van de site van het slagveld zijn achterwege gelaten. Hij vermoedt dat deze door Alexander Polyhistor of Josephus werden geschrapt. BEGG & SPILSBURY²³ zien hierin de hand van Josephus: zo kon hij deze episode ‘de-historiseren’ en probleemloos in zijn eigen historische exposé inlassen.

De opstand van de satraap is historisch gezien zonder meer incorrect. Egypte en de Levant behoorden niet tot het gebied van Nabopolassar. Deze gebieden hadden wel tot het Assyrische rijk behoord, dat door Nabopolassar – samen met de Meden – ten val was gebracht (zie ook GDB F 8c-e). Syrië-Palestina was onder achtereenvolgens Tiglat-Pileasar III (744-727), Salmanassar V (726-722) en Sargon II (721-705) geannexeerd. Het vormde geen eengemaakte Assyrische provincie, onder leiding van één bestuurder²⁴. Na Esarhaddons veldtocht van 671 v.C. en die van Assurbanipal in 664 v.C. werd Egypte aan Assyrië onderworpen. Assyrië stelde in het Nijlland vazalvorsten aan – onder wie Psammetichus (I) uit Saïs (in de Delta). De Saitische prins (664-610) wist mettertijd heel Egypte onder zijn heerschappij te brengen en het land werd de facto van Assyrië onafhankelijk. Door de neergang van het Assyrische rijk maakte Egypte van het machtsvacuüm dat in de Levant was ontstaan, gebruik om, zoals dat ook onder de Assyrische koningen Sanherib en Esarhaddon was geprobeerd, zijn hegemonie in dat gebied te vestigen. Volgens

20 *Ant.Jud.*, 10, 84-86.

21 BEGG & SPILSBURY (*Judean Antiquities* 8-10, p. 234, n. 377) suggereren dat Josephus de uitzondering van Judea hier expliciet vermeldt om zijn lezers voor te bereiden op het hiernavolgende relaas over de relaties tussen Nebukadnezar en Jojakim.

22 *Against Apion*, p. 82, n. 447.

23 *Judean Antiquities* 8-10, p. 291, n. 948 en p. 292, n. 958.

24 Voor zover bekend, was het gebied pas vanaf de Achaemenidische periode een bestuurlijke eenheid, in het Akkadisch *Ebir-nāri* (“Over-de-rivier”; Transeuphratene) geheten, en vormde het samen met Babylonië één satrapie; cf. BRIANT, *From Cyrus to Alexander*, p. 64 en p. 487. Later werd deze uitgestrekte satrapie gesplitst in Babylonië en Transeuphratene; zie KUHRT, *CAH*, 4², p. 130-131 en EPH’AL, *ibid.*, p. 153-154.

Diodorus ondernam Psammetichus I een veldtocht tegen Syrië²⁵. Herodotus schrijft dat de Egyptenaar na een lang beleg de grote Syrische stad Azotos, d.i. Ashdod, innam²⁶. Waarschijnlijk was rond 616 v.C. de Assyrische suprematie over Syrië-Palestina door die van Egypte vervangen. Het Nijlland steunde namelijk in die periode Assyrië in de strijd tegen Nabopolassar. Kroniek ABC 3 meldt dat in 616 v.C. de legers van Egypte en Assyrië Nabopolassar in het westen van Mesopotamië achtervolgden²⁷. In 610 v.C. gaven Aššur-uballit II, de laatste koning van Assyrië, en het Egyptische leger de stad Harran (in NW Mesopotamië) op²⁸, maar in het daaropvolgende jaar stak een groot Egyptisch leger de Eufraat over en poogde Harran, dat in Babylonische handen was, te veroveren²⁹. Het Oude Testament schrijft over deze campagne dat farao Neko – d.i. Necho II (610-595) – bij zijn opmars naar de Eufraat bij Megiddo koning Josia van Juda, die tegen hem was uitgerukt, versloeg en doodde³⁰. Drie maanden later sloeg Necho diens zoon en opvolger Joachaz te Ribla in Hamath in de boeien, deporteerde hem naar Egypte en stelde Jojakim als nieuwe koning aan³¹.

Na de val van het Assyrische rijk wilde Nabopolassar Syrië-Palestina onder Babylonische controle brengen en raakte daardoor in conflict met Egypte. Eind 607 v.C., zo noteert een Babylonische kroniek, nam hij Kimuḥu, een stad op de westelijke oever van de Eufraat, in³². Het jaar daarop werd de stad door het Egyptische leger op de Babyloniërs veroverd³³. In maand VII van dat jaar leidde Nabopolassar vanuit de stad Qurabati op de oever van de Eufraat, niet ver van Karkemish, veldtochten tegen steden in Syrië. Begin 605 v.C., kort vóór de slag bij Karkemish, dwong het Egyptische leger, dat in Karkemish was gelegerd, het Babylonische leger Qurabati op te geven en zich terug te trekken³⁴.

Het is duidelijk dat Berossos' relaas verwijst naar de slag bij Karkemish in 605 v.C., toen Nebukadnezar het Egyptische leger verpletterend versloeg en de Egyptische hegemonie in Syrië-Palestina brak. Met de satraap moet farao Necho II (610-595) zijn bedoeld, die Syrië-Palestina in die tijd onder zijn controle had³⁵. Daar waar de Babylonische kroniek en het Hebreeuwse boek *Jeremia* impliceren dat Necho niet zelf aan de slag deelnam, was dit volgens latere tradities – de Septuagint-versie van

25 1, 67, 3.

26 2, 157; cf. LLOYD, *Herodotus*, II, 99-182, p. 146-148. LLOYD dateert de inname van Ashdod in de periode 655-630 v.C.

27 Kroniek ABC 3, 10-11 (GLASSNER, *Chronicles*, nr. 22).

28 Kroniek ABC 3, 61-62.

29 Kroniek ABC 3, 66-69.

30 2Kon., 23, 29; 2Kron., 35, 20-24.

31 2Kon., 23, 31-35; 2Kron., 36, 3-4.

32 Kroniek ABC 4, 12-15 (GLASSNER, *Chronicles*, nr. 23). Kimuḥu is mogelijk te identificeren met het antieke Samosata in Commagene; cf. ZADOK, *RGTC*, 8, p. 199, s.v. Kimuḥu.

33 Kroniek ABC 4, 16-18.

34 Kroniek ABC 4, 19-26.

35 Cf. STERN, *Greek and Latin Authors*, I, p. 59; BURSTEIN, *Berosus*, p. 26, n. 102; SPALINGER, *SAK*, 5 (1977), p. 227.

Jeremia en *Josephus* – wel degelijk het geval.

BURSTEIN³⁶ noemt het feit dat Berossos over een opstandige satraap in plaats van over Necho II spreekt, de grootste fout die in de fragmenten terug te vinden is. Het is echter mogelijk dat Berossos de farao bewust als een opstandige satraap afschilderde. Volgens SPALINGER³⁷ gebruikte hij hier een pro-Babylonische, propagandistische bron. GRIFFITH³⁸, die echter ook een fout niet wil uitsluiten, ziet in de beschrijving van Berossos het bewijs dat de door de Assyrische koningen gehuldigde visie dat de Egyptische farao een vazalvorst was, ook na de val van het Assyrische rijk was blijven doorwerken. STERN³⁹ suggereert dat Berossos hier verwijst naar de Assyrische overheersing van Egypte in de 7de eeuw. Hij veronderstelt dat de Babyloniër zinspeelt op een concept waarbij Babylon het centrum van een wereldrijk was. Het is inderdaad mogelijk dat aan Berossos' beschrijving een visie ten gronde ligt die in het Babylonische rijk de legitieme opvolger van het Assyrische rijk zag, waardoor die nieuwe grootmacht aanspraak meende te kunnen maken op de door Assyrië overheerste gebieden. Om die reden gaan we ervan uit dat Berossos bewust, vanuit een pro-Babylonische visie, Necho als een opstandige satraap voorstelde. Volgens BEAULIEU⁴⁰, die *Kroniek ABC 5* als Berossos' bron beschouwt, vond Berossos zelf deze versie uit: hij wilde Babylon een glorieus verleden geven, waarbij ook zijn stad – zoals Assyrië en de Perzen – over Egypte heerste. Bovendien paste deze creatie volgens BEAULIEU ook goed bij de rijksideologie van de Seleuciden, die zich als opvolgers van Nebukadnezar II zagen. OOK BURSTEIN onderkent in deze episode een pro-Seleucidische visie: hij kent aan het gebruik van de term 'Coele-Syrië' een actuele politieke dimensie toe⁴¹. Coele-Syrië en Fenicië waren ten koste van de Seleuciden door de Ptolemeeën geannexeerd, maar de Seleuciden bleven op die gebieden aanspraak maken. Met het gebruik van de term 'Coele-Syrië' zou Berossos deze aanspraken hebben willen ondersteunen. 'Coele-Syrië' had in de eerste plaats een geografische betekenis en het is niet uit te sluiten dat Berossos de term 'neutraal' gebruikte. Het is echter plausibel dat hij met deze episode de Seleucidische aanspraken op Coele-Syrië en Fenicië historisch wilde argumenteren: beide gebieden en zelfs Egypte behoorden eertijds tot het Assyrische rijk (cf. GDB F 8d) en zijn legitieme opvolger, de Neo-Babylonische dynastie, waarvan de Seleuciden op hun beurt de legitieme erfgenamen waren. De Egyptische farao was niet meer dan een vazalvorst of provinciegouverneur. Ook de *Aegyptiaca* van Manetho kan in het licht van de propagandaslag tussen Seleuciden en Ptolemeeën worden geïnterpreteerd. MENDELS⁴² heeft geargumenteed dat de Egyptische priester zich in zijn beschrijving van de expansionistische politiek

36 Berossus, p. 26, n. 102.

37 SAK, 5 (1977), p. 227.

38 Cat.Dem.Pap.Rylands, 3, p. 95.

39 Greek and Latin Authors, I, p. 59.

40 Oriental Studies Special Issues 2006, p. 125-126.

41 Berossus, p. 26, n. 102.

42 In: VERDIN E.A., *Purposes of History*, p. 93-102.

van het faraonische Egypte ten dienste stelde van Ptolemeïsche opvattingen over universele heerschappij.

Niet langer in staat ... ontberingen te verdragen (οὐ δυνάμενος αὐτὸς ἔτι κακοπαθεῖν): Kroniek ABC 5 bevestigt dat Nabopolassar in Babylonië bleef. De kroniek geeft geen reden hiervoor. Andere bronnen die Berossos' notitie bevestigen (of ontkennen), zijn er niet. Aangezien Nabopolassar korte tijd daarna sterft, mogen we ervan uitgaan dat Berossos correct is en de vorst wegens zwakte of ziekte in Babylonië bleef.

Die nog in de bloei van zijn leven was (ὄντι ἔτι ἐν ἡλικίᾳ): Het is onbekend wanneer Nebukadnezar werd geboren⁴³. Het feit dat hij een lange regeringsperiode van 43 jaren had, doet vermoeden dat hij in het laatste regeringsjaar van zijn vader relatief jong was. Mogelijk is hij te identificeren met de gelijknamige *šatammu* ("hogepriester") van de Eanna-tempel in Uruk, in die tijd het belangrijkste heiligdom van die stad⁴⁴. Nebukadnezar bekleedde dit zeer belangrijke ambt van – ten laatste – het troonsbestijgingsjaar van zijn vader tot diens 9de jaar, d.i. 626-617 v.C.⁴⁵. De kroonprins stond zijn vader terzijde in de strijd tegen Assyrië. In een brief aan beampten van dezelfde Eanna-tempel in Uruk vraagt hij hulp voor zijn vader, die samen met een grote Medische krijgsmacht naar Harran was gegaan⁴⁶. Harran werd door de Babylonisch-Medische coalitie in 610 v.C. ingenomen⁴⁷ en de brief werd waarschijnlijk in dezelfde periode geschreven. De oudste bekende militaire opdracht van Nebukadnezar dateert uit 607 v.C.: in maand III van dat jaar monsterden Nabopolassar en Nebukadnezar elk hun leger en gingen ze samen

43 VON VOIGTLANDER (*Survey of Neo-Babylonian History*, p. 89) suggereert dat Nebukadnezar na de troonsbestijging van Nabopolassar in 626 v.C. werd geboren. Ze baseert zich hiervoor op het feit dat de naam 'Nebukadnezar' in deze periode niet frequent voorkwam en volgens haar zeer geschikt is voor een koningszoon. Dit argument is o.i. weinig overtuigend.

44 Cf. JURSA, RA, 101 (2007), p. 131.

45 In een bouwopschrift waarin Nabopolassar de restauratie van Etemenanki, de ziggurat van Babylon, vastlegde, schrijft deze dat hij zijn zonen Nebukadnezar, "zijn eerstgeboren zoon" en Nabû-šuma-lišir aan de bouwceremonieën liet deelnemen (VAB 4, Npl. nr. 1, ii 71 – iii 13). WISEMAN (*Nebuchadrezzar*, p. 5, n. 33) en STRECK (*RIA*, 9, p. 197, s.v. *Nebukadnezar II. A.*) dateren dit opschrift rond 620 v.C. en beschouwen het als de oudste attestatie voor Nebukadnezar. De datering is echter onjuist. Nabopolassar verklaart in de tekst dat hij Assyrië versloeg en dat land in puinhopen en ruïnes veranderde (VAB 4, Npl. nr. 1, i 29-31). Het opschrift moet daarom in de laatste fase van Nabopolassars regering worden gedateerd. BERGER (*Neubabylonische Königsinschriften*, p. 113-117) stelt op grond van een literair-historische analyse van de opschriften van Nabopolassar een datering na 612/09 v.C. voor.

46 TCL 9, 99; cf. THUREAU-DANGIN, RA, 22 (1925), p. 27-29.

47 Kroniek ABC 3, 63-64.

naar het gebergte van Za-x⁴⁸. De koning liet zijn zoon en het leger achter en keerde in maand IV naar Babylon terug. Nebukadnezar zette de veldtocht voort en keerde twee maanden later, in maand VI, naar Babylon terug. Nabopolassar zelf trok in de daaropvolgende maand opnieuw op campagne naar het westen. Uit deze gang van zaken blijkt dat vader en zoon militaire operaties onder elkaar verdeelden.

In een geregelde veldslag... (παράταξάμενος...): Zoals we gezien hebben, vormt de historische kern van Berossos' relaas de Slag bij Karkemish, die in Kroniek ABC 5 wordt beschreven⁴⁹.

Opnieuw (ἔξ ἀρχῆς)⁵⁰: Zoals we gezien hebben, behoorden Egypte en de Levant niet tot het gebied van Nabopolassar. Berossos stelt het zo voor dat Nabokodrosoros onmiddellijk na de slag het gebied onderwierp. Dit strookt niet met de historische werkelijkheid. Volgens Kroniek ABC 5 veroverde Nebukadnezar na zijn verpletterende overwinning enkel het gebied van Hamath⁵¹, d.i. de streek rond het moderne Hama in noordelijk Syrië. Door de plotse dood van Nabopolassar was de kroonprins genoodzaakt zijn campagne te onderbreken en naar Babylon terug te keren. Kroniek ABC 5 noteert dat de nieuwe koning nog hetzelfde jaar naar Syrië-Palestina terugkeerde. Hij trok tot maand XI triomfantelijk rond en nam toen zware tribuut van Syrië naar Babylon mee⁵². Volgens dezelfde kroniek trok Nebukadnezar in de periode daarna bijna elk jaar op campagne in Syrië-Palestina⁵³ – kennelijk omdat het Babylonische gezag steeds weer werd gecontesteerd. Na het elfde regeringsjaar van Nebukadnezar (594/3 v.C.) breekt Kroniek ABC 5 af. Op een klein fragment na⁵⁴, beschikken we niet over andere kronieken, die de

48 Kroniek ABC 4, 5-15.

49 Kroniek ABC 5, obv. 3-5.

50 De parallele tekst in de *Antiquitates* (GDB F 9a.2) leest ἐκ ταύτης τῆς ἀρχῆς, “van dat rijksgedebied”.

51 Kroniek ABC 5, obv. 8.

52 Kroniek ABC 5, obv. 12-13.

53 Kroniek ABC 5 heeft campagnes opgetekend voor Nebukadnezars 1ste jaar (waarbij Askalon werd veroverd), (waarschijnlijk) 2de, 3de; 4de jaar (zie ook Josephus, die schrijft dat hij in dat jaar tegen de Joden en koning Jojakim optrok; *Ant.Jud.*, 10, 87 en *2Kon.*, 24, 2); verder voor zijn 6de, 7de, 8ste, 10de en 11de regeringsjaar. Tijdens de veldtocht in het 7de jaar nam Nebukadnezar op 16 maart 597 v.C. “de stad van Jahuda”, d.i. Jeruzalem, na een beleg in, nam haar koning gevangen, stelde een andere aan en voerde zware tribuut naar Babylon af (rev. 11-13); zie ook *2Kon.*, 24, 10-17 (dat de val in Nebukadnezars 8ste jaar dateert) en *2Kron.*, 36, 10. Zij identificeren de koning als Jojakim, die slechts drie maanden regeerde. Volgens *2Kron.*, 36, 6 werd ook zijn voorganger, Jojakim, door Nebukadnezar naar Babylon gedeporteerd. Bij Josephus, die een voorspelling van Jeremia (*Jer.*, 22, 19 en 36, 30) laat uitkomen, wordt Jojakim door de Babyoniër terechtgesteld (*Ant.Jud.*, 10, 97 – merk op dat in *2Kon.*, 24, 6 deze Jojakim een natuurlijke dood in Juda sterft).

54 VAB 4, Nbk. nr. 48 (jaar 37); cf. *infra*.

overige regeringsjaren van de vorst behandelen. Niet-Mesopotamische bronnen tonen aan dat Nebukadnezar ook na zijn elfde regeringsjaar veldtochten in Syrië-Palestina ondernam. Na een opstand van de door hem aangestelde koning Sidkia, sloeg Nebukadnezar volgens het Oude Testament het beleg rond Jeruzalem op. Hij nam de stad na een belegering van twee jaar in 587 v.C. in en deporteerde de bevolking naar Babylon⁵⁵, hetgeen het begin van de Babylonische Gevangenschap inluidde. Wellicht na 587 v.C. nam de Babylonische koning na een jarenlang beleg de Fenicische stad Tyrus in⁵⁶. Volgens Josephus voerde Nebukadnezar in zijn 23ste regeringsjaar (582/1 v.C.) een veldtocht tegen Coele-Syrië, maakte zich van het gebied meester en beoorloogde de Moabieten en Ammonieten⁵⁷.

Na de nederlaag bij Karkemish in 605 v.C. was de rol van Egypte in Syrië-Palestina niet helemaal uitgespeeld. In een Aramese brief, vastgelegd op een papyrus, gevonden in het Egyptische Saqqara, die vermoedelijk rond 600 v.C. werd opgesteld, vraagt Adon, koning van mogelijk Ekron, hulp aan de farao tegen de troepen van de Babylonische koning⁵⁸. Volgens Josephus weigerde koning Jojakim van Juda in zijn derde regeringsjaar nog langer tribuut aan Nebukadnezar te betalen, omdat hij had gehoord dat de Egyptenaren een veldtocht tegen deze laatste ondernamen⁵⁹. Farao Psammetichus II (595-589) zou in zijn 4de regeringsjaar een vreedzaam bezoek aan Palestina hebben gebracht⁶⁰. Voor zijn opvolger Apries (589-570) zijn er aanwijzingen dat hij de verloren Egyptische invloed militair probeerde terug te winnen⁶¹. Bij zijn opstand in 589 v.C. rekende koning Sidkia van Juda tevergeefs op hulp uit Egypte⁶².

55 2Kon., 25, 1-24; 2Kron., 36, 13-21; Jer., 39, 1-10 en 52, 4-27.

56 Cf. Philostratus FGrH 789 F 1a-b (= Joseph., *Ant.Jud.*, 10, 228 en Ap., 1, 144); zie ook Menander van Ephese FGrH 783 F 7 (= Joseph., Ap., 1, 156) en de profetie in *Ezechiël*, 26, 1 - 28, 19. Voor de datering van de val, zie KATZENSTEIN, *History of Tyre*, p. 326.

57 *Ant.Jud.*, 10, 181.

58 Cf. PORTEN, *Bibl.Arch.*, 44 (1981), p. 36-52; voor de datering, zie p. 39-41 en p. 51-52. De datering van KRAHLMALKOV (*Bibl.Arch.*, 44 (1981), p. 197-198) – onder de regering van Sanherib – is onwaarschijnlijk, omdat deze geen Babyloniër is en de papyrus over een Babylonische koning spreekt.

59 *Ant.Jud.*, 10, 88; zie ook 2Kon., 24, 1.

60 Het bezoek aan Syrië, “het land van Khor”, wordt vermeld in *P.Rylands*, 9, iii 15-19; xiv 16 – xv 2 (ed. VITTMANN, *Demotische Pap.Rylands* 9). Het betreft een demotische petitie uit de tijd van Darius I.

61 Volgens Herodotus (2, 161, 2) leidde Apries een leger tegen Sidon en leverde hij een zeeslag met Tyrus. Hierbij sluit het bericht van Diodorus (1, 68, 1) aan dat Apries een veldtocht tegen Cyprus en Fenicië ondernam en Sidon met geweld innam, waarna de andere Fenicische steden zich aan hem onderwierpen. De historiciteit van beide berichten kan niet worden bevestigd.

62 Volgens *Ezechiël* (17, 15-17) stuurde Sidkia tevergeefs gezanten naar Egypte met het verzoek tot militaire hulp. In een ostracon uit Lakish, dat in het begin van de 6de eeuw v.C. wordt gedateerd, wordt mogelijk gealludeerd op de militaire onderhandelingen (cf. RENZ, *Althebräische Inschriften*, I, p. 412-419 en inz. p. 413, r. 14-16). Volgens *Jeremia* (37, 5-11) rukten Egyptische troepen daadwerkelijk op om Sidkia te helpen, maar trokken

Kon Nebukadnezar II Syrië-Palestina dus niet meteen na de Slag bij Karkemish volledig onderwerpen, zijn overwinning betekende wel een keerpunt in de politieke constellatie van dat gebied. De Egyptische suprematie was gebroken en het land kon die verloren positie nooit meer volledig herstellen. Babylonië was vanaf dat moment de heersende mogendheid in Syrië-Palestina. In zijn eigen versie van de slag schrijft Josephus dat Nebukadnezar na zijn zege bijna heel Syrië veroverde⁶³. WISEMAN⁶⁴ veronderstelt dat Josephus hier het resultaat van wat door de militaire operaties van 605 v.C. en de jaren daarna werd verwezenlijkt, samenvat.

BEGG & SPILSBURY⁶⁵ en BARCLAY⁶⁶ veronderstellen dat in het geval van Berossos deze oorspronkelijk de jarenlange veldtochten van de Babylonische koning in Syrië-Palestina beschreef, maar dat Josephus of een andere gebruiker dit tot één episode condenseerde. Wij gaan ervan uit dat deze ‘getelescopeerde’ versie op Berossos zelf teruggaat. Ook in GDB F 8c-e (opstand van Nabopalassaros en de ondergang van Sarakos) werd in één episode samengebond wat in werkelijkheid een proces van vele jaren was. Als de ‘getelescopeerde’ versie inderdaad van de hand van Berossos zelf is, volgt deze een traditie die verwant is met Josephus’ eigen relaas over de Slag bij Karkemish.

Nebukadnezar II heeft evenwel Egypte nooit veroverd. Hij leidde twee campagnes tegen het Nijlland, in 601 v.C.⁶⁷ en in 568 v.C.⁶⁸, maar die liepen op een mislukking uit. Er bestaat echter een traditie die zegt dat de Babylonische koning Egypte daadwerkelijk veroverde. Josephus, die een voorspelling van Jeremia⁶⁹ en van Ezechiël⁷⁰ volgt, schrijft dat Nebukadnezar in zijn 23ste regeringsjaar na de

ze zich terug. Dit gebeurde volgens Josephus (*Ant.Jud.*, 10, 110), omdat Nebukadnezar hen verslagen en uit Syrië verdreven had.

63 *Ant.Jud.*, 10, 86.

64 *Nebuchadrezzar*, p. 17.

65 *Judean Antiquities* 8-10, p. 290-291, n. 948.

66 *Against Apion*, p. 83, n. 453.

67 Eind 601 v.C. trok Nebukadnezar met zijn leger naar Egypte. Hij leverde slag met de Egyptische koning. Beide legers leden zware verliezen en Nebukadnezar keerde onverrichterzake naar Babylon terug (Kroniek ABC 5, rev. 6-7). Waarschijnlijk zinspeelde Herodotus op deze nederlaag, wanneer hij schrijft dat farao Necho een Syrisch leger bij Magdolos, d.i. de Egyptische grensstad Migdol, versloeg en Kadytis, een grote stad in Syrië – te identificeren met Gaza – innam (2, 159); zie LLOYD, *Herodotus*, II, 99-182, p. 161-163. In een profetie op naam van Jeremia wordt mogelijk op de inname van Gaza in deze periode gealludeerd (*Jer.*, 47, 1).

68 In een kroniekfragment, dat verkeerdelijk als koningsopschrift staat geboekstaafd, leidde Nebukadnezar in zijn jaar 37 zijn leger naar Egypte, waarop de Egyptische farao Amasis zijn troepen mobiliseerde (VAB 4, Nbk. nr. 48). Volgens de zgn. ‘Amasis-stele’ (cf. BREASTED *Ancient Records*, § 996-1012; Amasis jaar 4), die dezelfde campagne beschrijft, vielen de “Aziaten” Egypte zowel te land als ter zee aan, maar kon Amasis de aanval afslaan; cf. EDEL, *GM*, 29 (1978), p. 13-20. Bij de “Aziaten” bevond zich de vorige farao Apries, die door Amasis was afgezet en blijkbaar naar Babylon was gevlucht.

69 *Jer.*, 43, 8-13.

70 *Ez.*, 29, 19; zie ook *Ez.*, 30, 20-26. De profetie van Ezechiël is in het jaar 571 v.C. gedateerd

onderwerping van Coele-Syrië Egypte binnenviel en onderwierp⁷¹. Hij doodde de heersende koning en stelde een andere aan. Hij nam de Joden die daar woonden, gevangen en voerde hen naar Babylon. Mogelijk zinspeelde Berossos hier op deze traditie.

Onder hun heerschappij (ὕπὸ τὴν αὐτῶν βασιλείαν)⁷²: Dit suggereert dat Nabopolassar en Nebukadnezar tegelijkertijd het koningschap uitoefenden. Een co-regentschap, zoals bij de Seleuciden, is voor de Neo-Babylonische periode niet geattesteerd. KUHRT⁷³ ziet in de beschrijving van Nabopolassar en Nebukadnezar II een door Berossos bewust gecreëerde voorafspiegeling van de daden van Seleucus I en Antiochus I. Nabopolassar en Seleucus stichtten beiden een rijk, dat door hun zoon werd geconsolideerd. Als we de interpretatie van KUHRT volgen, zou Berossos hier kunnen alluderen op een co-regentschap van Nabopolassar en zijn zoon. Hiermee wilde hij dan impliceren dat Seleucus en Antiochus met hun co-regentschap in werkelijkheid een Babylonisch gebruik volgden.

Werd ... Nabopalassaros ziek en stierf (συνέβη Ναβοπαλασσάρῳ ... καιρὸν ἀρρωστήσαντι ... μεταλλάξαι τὸν βίον): Dankzij Kroniek ABC 5⁷⁴ is de precieze sterfdag van Nabopolassar bekend, nl. dag 8 van maand V van zijn 21ste regeringsjaar, d.i. 15 augustus 605 v.C. (volgens de Juliaanse kalender). De kroniek bevestigt dat dit in de loop van Nebukadnezars campagne in Syrië was, maar geeft geen doodsoorzaak. In andere kronieken, zoals Kroniek ABC 1A, werd de doodsoorzaak van koningen opgetekend. Berossos' formulering vindt een parallel in hoe die kroniek de dood van Nabonassar noteerde: "Jaar 14. Nabonassar werd in zijn paleis ziek en stierf. Hij regeerde 14 jaar over Babylon"⁷⁵. De overeenkomst in bewoording kan toevallig zijn en hoeft niet te beduiden dat Berossos hier de fraseologie van een kroniekachtige tekst volgde.

Ook de *Koningslijst van Uruk*⁷⁶ en de *Canon van Ptolemaeus* geven Nabopolassar 21 regeringsjaren.

Regelde hij de aangelegenheden in Egypte... (καταστήσας τὰ κατὰ τὴν Αἴγυπτον πράγματα...): Kroniek ABC 5 bevestigt dat Nebukadnezar na de dood van zijn vader snel – binnen een maand – naar Babylon terugkeerde⁷⁷. Er zijn geen bronnen die ons vertellen hoe Nebukadnezar de zaken in Syrië – Egypte had hij immers niet veroverd – regelde.

---

en alludeert misschien op Nebukadnezars veldtocht tegen Egypte in 568 v.C.

71 *Ant.Jud.*, 10, 182.

72 ὕπὸ τὴν αὐτοῦ βασιλείαν, "onder zijn heerschappij" in *Antiquitates*.

73 In: KUHRT & SHERWIN-WHITE, *Hellenism in the East*, p. 56.

74 Obv. 10.

75 Kroniek ABC 1A, i 11 (GLASSNER, *Chronicles*, nr. 16).

76 GRAYSON, *RIA*, 6, p. 97, obv. 6'.

77 Kroniek ABC 5, obv. 10-11.

Van zijn vrienden (τῶν φίλων): Volgens BEGG & SPILSBURY⁷⁸ en BARCLAY⁷⁹ kan *philos* hier in zijn betekenis als aanduiding voor een (hellenistische) hof-titel zijn gebruikt. Omwille van het narratieve karakter van deze episode verkiezen we de letterlijke betekenis van “vriend”.

De krijgsgevangenen – Joden ... en de volken in Egypte (τοὺς αἰχμαλώτους Ἰουδαίων ... καὶ τῶν κατὰ τὴν Αἴγυπτον ἔθνων): BARCLAY⁸⁰ suggereert dat “Joden” misschien niet authentiek is, maar door Josephus werd ingevoegd om dit verhaal met de Joodse geschiedenis te verbinden. BEGG & SPILSBURY⁸¹ nemen aan dat hier Joodse huursoldaten worden bedoeld die tijdens de Slag bij Karkemish en in de loop van de daaropvolgende campagnes werden gevangen genomen.

Omdat de vroegste tekstgetuigen het woord “en” (καί) achterwege laten, interpreteert BARCLAY⁸² de frase τῶν κατὰ τὴν Αἴγυπτον ἔθνων als een bijstelling bij het voorafgaande: “nl. volken aan de grens van Egypte”. Wij interpreteren, zoals NIESE⁸³ en de Münster-editie, de woordgroep als een aparte categorie van krijgsgevangenen. In Egypte leefden sinds lang, naast Egyptenaren, ook Libiërs en Nubiërs. In de Saïtische periode (664-525) hadden zich ook Grieken, Cariërs en Semieten (“Aziaten”) – Joden en Feniciërs – in het land gevestigd. Deze groepen deden vooral dienst in het Egyptische leger⁸⁴ en werden ingezet in de strijd tegen Nebukadnezar, zoals uit de ‘Amasis-stele’ blijkt⁸⁵.

Kroniek ABC 5 zegt niets over krijgsgevangenen na de slag bij Karkemish, maar we weten dat Nebukadnezar, zoals de Assyrische koningen, overwonnenen – soldaten en burgers – soms massaal deporteerde. We brengen hier bij wijze van voorbeeld de Babylonische Gevangenschap van de Joden in herinnering⁸⁶.

78 *Judean Antiquities* 8-10, p. 291, n. 958.

79 *Against Apion*, p. 83, n. 454.

80 *Against Apion*, p. 83, n. 455.

81 *Judean Antiquities* 8-10, p. 291, n. 956.

82 *Against Apion*, p. 83 en n. 456.

83 *Flavii Iosephi Opera*, V, p. 25.

84 Cf. REDFORD, *Egypt, Canaan, and Israel*, p. 443-445. Herodotus schrijft dat Ioniërs en Cariërs als huurlingen de farao's Psammetichus I, Apries en Amasis dienden (2, 152, 4-5; 163, 1; zie ook 2, 154, 1-5). Amasis gaf de Grieken ook de stad Naucratis, gelegen in de Nijldelta, als handelspost (2, 178, 1-3); zie voor verdere bibliografie over de Griekse en Carische aanwezigheid: LLOYD, *Herodotus*, 2, 99-182, p. 134, 137-138, 180-181, 221-230. Voor Semieten in Egypte, zie SAUNERON & YOYOTTE, VT, 2 (1952), p. 131-136; DE MEULENAERE, BIFAO, 63 (1965), p. 19-33; FREEDY & REDFORD, JAOS, 90 (1970), p. 476-477, n. 69.

85 BREASTED, *Ancient Records*, § 996-1012.

86 In 598 v.C. voerde Nebukadnezar koning Jojakim samen met hoogwaardigheidsbekleders, soldaten en ambachtslieden af naar Babylonië (2Kon., 24, 12-16; Jer., 24, 1). Kroniek ABC 5 noteert dat Nebukadnezar in zijn 7de regeringsjaar de koning van de stad van Jahudu, d.i. Jeruzalem, gevangen nam (rev. 12). In 587 v.C., bij de tweede en definitieve val van Jeruzalem, voerde Nebukadnezar de opstandige koning Sidkia en een groot deel van de bevolking naar Babylon. Hiermee begon de Babylonische Gevangenschap (2Kon., 25, 7, 11-12; 2Kron., 36, 20; Jer., 52, 11, 15-16). Jeremia geeft in 52, 28-30 het aantal

We vinden in Babylonië migranten uit de westelijke gebieden⁸⁷ en Egypte⁸⁸. In de meeste gevallen is het niet duidelijk vanaf wanneer zij in Babylonië leefden en hoe zij daar waren terechtgekomen⁸⁹. Een deel van hen kan afstammen van groepen die door de Assyrische koningen of andere Neo-Babylonische vorsten werden gedeporteerd. Verder kunnen vreemdelingen ook om andere redenen dan door deportatie in het Tweestromenland zijn terechtgekomen.

Op grond van onze interpretatie dat Berossos hier een ‘getelescopeerde’ versie van jarenlange campagnes in Syrië-Palestina geeft, gaan we ervan uit dat de vermelde etnische groepen niet alleen tijdens de Slag bij Karkemish in 605 v.C. werden gevangen genomen.

Met een klein escorte ... door de woestijn (ὀλιγοστός ... διὰ τῆς ἐρήμου): Deze episode doet denken aan de terugkeer van Seleucus I naar Babylonië in 312 v.C. Na de Slag bij Gaza haastte hij zich met een kleine legerschaar vanuit Egypte door de

---

weggevoerde Judeeërs in 598 en 587 v.C.

- 87 Een systematisch overzicht voor alle bevolkingsgroepen uit het Westen ontbreekt. ZADOK heeft alle spijkerschriftteksten waarin Joden worden vermeld, verzameld (*Jews in Babylonia en Earliest Diaspora*, p. 27-28). Verder bracht hij alle Aramese en Arabische persoonsnamen uit de Neo-Babylonische en Achaemenidische tijd samen (*West Semites in Babylonia*). Het onderscheid tussen Aramese en andere West-Semitische namen is niet altijd even duidelijk. Daarnaast heeft ZADOK getuigenissen verzameld van Feniciërs, Filistijnen (en Moabieten) in Babylonië in BASOR, 230 (1978), p. 57-65 en in *Tel Aviv*, 6 (1979), p. 164-166. EPHA'AL heeft een lijst van Babylonische toponiemen in documenten uit de 6de en 5de eeuw v.C. opgesteld, die refereren naar plaatsnamen in Syrië-Palestina (*Or.*, NS 47 (1978), p. 80-83). Hij gaat ervan uit dat in deze Babylonische nederzettingen oorspronkelijk ballingen uit het westen leefden. Dit is erg aannemelijk; alleen is het niet duidelijk wanneer deze ballingen naar Babylonië werden overgebracht.
- 88 Enkele teksten uit Sippar waarin Egyptenaren worden vermeld, werden besproken door WISEMAN, *Iraq*, 28 (1966), p. 154-158. BONGENAAR & HARING publiceerden twee rantsoenlijsten, eveneens uit Sippar, waarin Egyptenaren staan opgetekend (*JCS*, 46 (1994), p. 59-72). Er is verder een dorp bekend dat Bīt-Miṣiraja, lett. “Huis van de Egyptenaren”, heet (cf. ZADOK, *RGTC*, 8, p. 230, s.v. *Miṣir*). Dit lijkt erop te wijzen dat de nederzetting aanvankelijk door Egyptenaren werd bewoond. Voor verdere testimonia, zie DANDAMAYEV, in: CHARPIN & JOANNÈS, *Circulation des biens*, p. 321-325 en ZADOK, *GM*, 26 (1977), p. 63-68 en *Tel Aviv*, 6 (1979), p. 172-173; zie ook EPHA'AL, *Or.*, NS 47 (1978), p. 76-80.
- 89 In de zgn. ‘Südburg’ in Babylon werd een administratief archief uit de tijd van Nebukadnezar II gevonden, bestaande uit distributielijsten; cf. WEIDNER, in: *Dussaud*, p. 923-935 en JURSA, in: JACOBS & ROLLINGER, *Der Achämenidenhof*, p. 68-69. In deze teksten staan ook vreemdelingen opgetekend: Judeeërs, Egyptenaren, mensen uit Syrië-Palestina (b.v. Askalon, Tyrus, Byblos en Arwad). De bekendste vreemdeling is zonder meer de gedeporteerde koning van Juda, Jojakim (*Ja-u-kin*) (samen met 5 zonen) (A, obv. 29; B, obv. ii 38-39; C, rev. ii 17-18; D, 20-21). Niet alle in deze lijsten opgetekende vreemdelingen zijn echter gedeporteerden.

woestijn naar zijn satrapie⁹⁰. Dit is geen bewust gecreëerde parallel, zoals EDDY⁹¹ veronderstelt. De tocht door de woestijn was de snelste route naar Babylonië. Zo vluchtte farao Tachôs in 360 v.C. van Egypte door de woestijn naar Artaxerxes II⁹².

Door de Chaldeeën ... bestuurd (διοικούμενα ὑπὸ Χαλδαίων): Met “Chaldeeën” worden hier hoogstwaarschijnlijk niet de Babyloniërs (zoals elders in de fragmenten) of de Chaldeeën (uit zuidelijk Babylonië) bedoeld, maar de Babylonische priesters der Chaldeeën, zoals ze in de Grieks-Romeinse literatuur worden genoemd. Het is niet duidelijk wie Berossos met “de beste van hen”, die het koningschap tot Nabokodrosoros’ komt waarnam, bedoelde. De Mesopotamische bronnen verschaffen ons geen inlichtingen over het korte interregnum dat na de dood van Nabopolassar ontstond. Berossos’ mededeling dat Babylonische priesters de zaken bestierden totdat Nebukadnezar in Babylon aankwam, is enigszins verrassend. Hoewel tempelfunctionarissen in Mesopotamië politieke macht en invloed bezaten, ligt het meer voor de hand dat het bewind werd waargenomen door lieden verbonden aan het hof of de rijksadministratie. Mogelijk volgde Berossos een in zijn tempelmilieu circulerende traditie dat ‘priesters’ de erfenis van de grootste Babylonische koning bewaakten. Misschien had de Babyloniër hiermee een politieke bijbedoeling: hij wilde Antiochus I tonen dat de Babylonische priesters loyaal aan de legitieme koning waren en de vorst dus op hen kon rekenen.

Op de meest geschikte plaatsen van Babylonië nederzettingen (κατοικίας ἐν τοῖς ἐπιτηδαιοτάτοις τῆς Βαβυλωνίας τόποις): Dit kan niet door andere bronnen worden bevestigd. Het is onbekend welke maatstaven de Neo-Babylonische koningen bij hun ‘vestigingsbeleid’ van gedepoteerden hanteerden. Waarschijnlijk speelden economische motieven hierbij een belangrijke rol. Zo konden immigranten in de landbouw worden ingezet om braakliggende gronden te ontginnen en voor de schatkist rendabel te maken. Waarschijnlijk kregen ze, zoals in de Perzische periode, een stuk land om te bebouwen⁹³. Daarnaast zette Nebukadnezar naar alle waarschijnlijkheid bij zijn gigantische bouwprojecten in Babylon en elders in het land grote groepen vreemde ambachtslieden en handwerkers in, die dan op die

90 Diod., 19, 90, 1- 91, 5 en Appian., Syr., 54, 273-274; zie ook Libanius, Or., 11, 82.

91 *King is Dead*, p. 125-127. Volgens EDDY vertegenwoordigt Berossos’ verhaal over Nebukadnezars overwinning op de opstandige satraap en zijn woestijntocht een traditie die in anti-hellenistische kringen van Babylonië in de periode tussen 301/0 v.C. en het moment waarop Berossos schreef, zou zijn ontstaan. Die Babylonische traditie wilde, aldus EDDY, Seleucus’ daden laten verbleken bij die van de eigen ‘nationale’ koning, Nebukadnezar. In tegenstelling tot de Babylonische koning was Seleucus er niet in geslaagd Coele-Syrië en Fenicië te heroveren en kon hij niet zijn gezag over Babylonië zonder slag of stoot herstellen. Deze interpretatie is weinig overtuigend.

92 Diod., 15, 92, 5.

93 In de Achaemenidische periode was het wijdverbreid dat stukken land onder kolonisten, militair of anderszins, werden verdeeld, zie BRIANT, *From Cyrus to Alexander*, p. 417-418; 485-486 (met verdere bibliografie).

plaatsen werden ondergebracht. In zijn ‘Etemenanki-inscriptie’, waarin de koning de restauratie van de ziggurat van Babylon vastlegde, verklaart hij retorisch dat hij werklieden uit alle onderworpen gebieden opvorderde⁹⁴. Gedeporteerden waren verder werkzaam in handel en nijverheid of deden dienst in het leger of het rijksbestuur⁹⁵.

Berossos laat hier een ander aspect van Nebukadnezars persoonlijkheid zien: hij was niet alleen een groot veldheer, maar was ook een grootmoedig koning, die overwonnen opstandelingen clement behandelde. Misschien reageerde Berossos hiermee op Hecataeus van Abdera, die in zijn *Aegyptiaca* schrijft dat Nabokodrosors ‘concurrent’, Sesoösis, zijn krijgsgevangenen hard labuur liet verrichten⁹⁶.

DE BOUWACTIVITEITEN VAN NABOKODROSOROS IN BABYLON

Inleiding

Bij de analyse van Nebukadnezars bouwactiviteiten in Babylon doen we ook beroep op de resultaten van het archeologische onderzoek. Daarom willen we eerst kort de geschiedenis van de opgravingen in Babylon voorstellen. Het oude Babylon lag aan weerszijden van de Eufraat. De stad bestond uit een groot oostelijk deel, waar zich de hoofdtempel Esagila en de koningspaleizen bevonden, en een kleiner westelijk deel. Vanaf het einde van de 18de eeuw vonden op de site sporadisch onwetenschappelijke opgravingen plaats⁹⁷. Van 1899 tot 1917 werden de eerste wetenschappelijke opgravingen ondernomen door een Duitse archeologische missie onder leiding van KOLDEWEY. In het uitgestrekte oostelijke stadsdeel legden de archeologen enkele locaties systematisch bloot: ze onderzochten met name de koningspaleizen, de Ishtar-poort, het tempelcomplex van Esagila en de stadsmuren⁹⁸. De archeologen concentreerden zich bij hun onderzoek op de Neo-Babylonische bouwfasen. We hebben hierdoor een vrij goed algemeen beeld van hoe het oostelijke stadsdeel er ten tijde van Nebukadnezar moet hebben uitgezien. De Eerste Wereldoorlog maakte een abrupt einde aan de grootschalige opgravingen

94 VAB 4, Nbk. nr. 17, ii 12-37. Zie ook de ‘Babylon Stele’ van Nabonidus, waarin deze koning verklaart dat hij 2850 gevangengenomen soldaten uit Cilicië aan de tempels van Bēl, Nabû en Nergal wijdde om de draagkorf te dragen, d.w.z. bouwwerken uit te voeren (‘Babylon Stele’, ix 31’-41’; ed. SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 521).

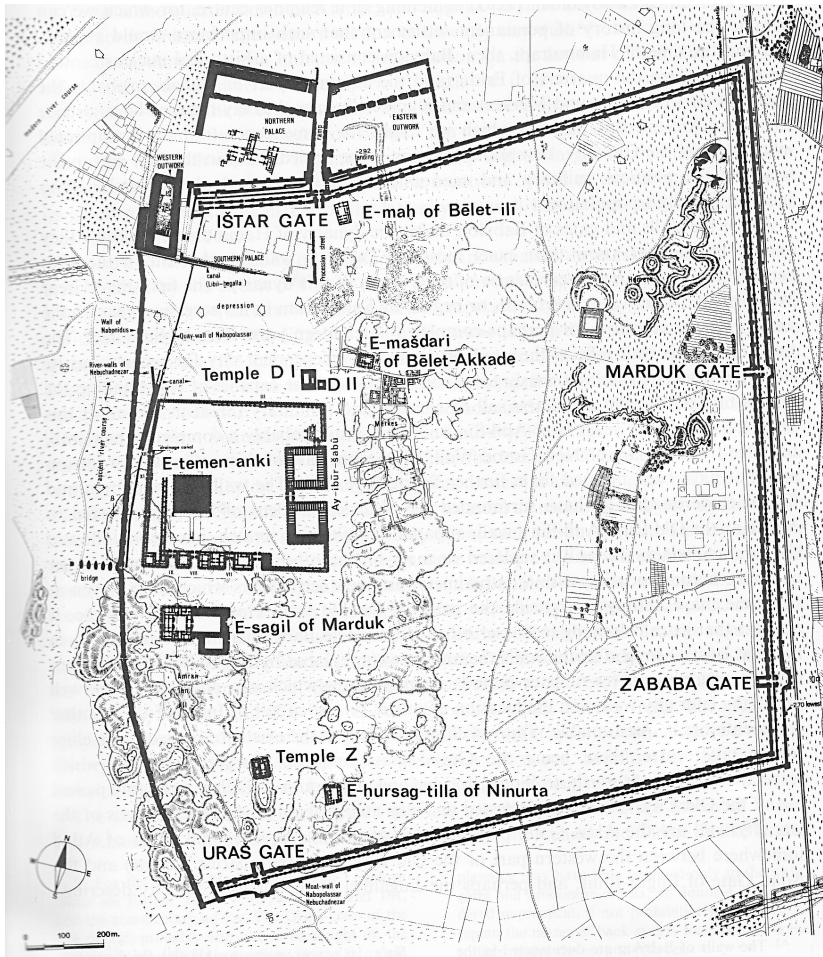
95 Cf. ODED, in: VAN LERBERGHE & SCHOORS, *Immigration and Emigration*, p. 205-209.

96 Diod., 1, 56, 1-2.

97 Cf. READE, in: RINGER, *Babylon Focus*, p. 47-65.

98 WILHELM schetst de geschiedenis van de opgravingen in *Zwischen Tigris und Nil*, p. 15-28. Een beschrijving van de opgegraven bouwwerken is te vinden in KOLDEWEY & HROUDA, *WEB*⁵. Van de locaties waarop de Duitse archeologen zich concentreerden, verschenen gedetailleerde archeologische verslagen: KOLDEWEY, *Ishtar-Tor*; KOLDEWEY & WETZEL, *Königsburgen, I. Südburg en II. Hauptburg und Sommerpalast*; WETZEL & WEISSBACH, *Hauptheiligtum des Marduk in Babylon, Esagila und Etemenanki*; WETZEL, *Stadtmauern von Babylon*. Voor recente beschrijvingen op basis van nieuwe inzichten, zie GEORGE, *Antiquity*, 67 (1993), p. 734-746 en BOIV, *Late Achaemenid and Hellenistic Babylon*, p. 8-13.

Afbeelding 1 (reliëfkaart)

Babylon: opgravingen in het oostelijke stadsdeel
(BERGAMINI, *Mesopotamia*, 12 (1977), pl. 1)

van KOLDEWEY. Na de oorlog keerden de Duitsers niet meer naar Babylon terug. Het archeologische onderzoek lag decennialang zo goed als stil. In de jaren '70 van de vorige eeuw lanceerden de Iraakse autoriteiten het Project-‘Wederopstanding van Babylon’. Hierbij werd het hele oostelijke stadsgebied opnieuw onderzocht. De eigenlijke opgravingen concentreerden zich o.a. op de ‘Südburg’, het gebied ten zuiden van de Ishtar-poort (waar de tempel van Nabû ša ḥarê werd ontdekt), de wijk Šu-anna en delen van de binnenste stadswallen⁹⁹. Wederom waren het

⁹⁹ Tot op heden is geen systematisch rapport met de resultaten van de opgravingen beschikbaar. Informatie kan men vinden bij BERGAMINI, *Mesopotamia*, 12 (1977), p. 111-152; CAVIGNEAUX, *Sumer*, 37 (1981), p. 118; BERGAMINI, *Sumer*, 46 (1994-1995), p. 30-34. Verschillende kleinere bijdragen over surveys, opgravingen en geplande activiteiten zijn verzameld in *Sumer*, 35 (1979) en *Sumer*, 41 (1986), die de schriftelijke neerslag zijn van twee internationale symposia, gehouden in Irak; zie verder AfO, 34 (1987), p. 213-

politieke gebeurtenissen die een einde aan dit groots opgezette prestigeproject maakten. De resultaten van deze recente surveys en opgravingen hebben het algemene stadsbeeld, zoals dat door de Duitse archeologen werd gereconstrueerd, nauwelijks veranderd. Voor het westelijke stadsdeel, waar archeologisch onderzoek niet mogelijk is, kunnen we enkel een beroep doen op tekstuele bronnen.

VAN DER SPEK¹⁰⁰ merkte op dat Berossos in zijn overzicht van bouwwerken de volgorde die Nebukadnezar II zelf in een van zijn opschriften hanteerde, volgde. Het gaat om de zgn. ‘Basaltsteen-inscriptie’¹⁰¹, een grote vierkanten basalten plaat, die in Babylon – op een niet nader bekende plaats – werd ontdekt. VAN DER SPEK veronderstelt dat dit opschrift of een kopie ervan Berossos’ bron voor zijn bouwbeschrijving was.

De volgorde in beide teksten loopt inderdaad grotendeels parallel. Vooral één detail maakt het zeer plausibel dat Berossos zich op de inscriptie zelf, een kopie ervan of een gelijkaardig opschrift baseerde: zoals de ‘Basaltsteen-inscriptie’ deelt ook hij mee dat Nebukadnezars paleis in slechts 15 dagen werd voltooid (cf. *infra*) – uiteraard een ongeloofwaardig getal.

Berossos kan op verschillende manieren dat opschrift of een kopie ervan hebben gevonden. In Hoofdstuk 3, §2.5 hebben we gezien dat afschriften van koningsopschriften in archieven werden bewaard of als ‘lesmateriaal’ werden gebruikt. En natuurlijk kan Berossos de door hem geraadpleegde inscriptie *in situ* gelezen hebben.

De ‘Basaltsteen-inscriptie’ en Berossos beschrijven achtereenvolgens Nebukadnezars restauratie van het Esagila en andere tempels, de versterking van de omwalling en de bouw van een nieuw paleis. Omdat de ‘Basaltsteen-inscriptie’ niet spreekt over werken aan de poorten, gaan we ervan uit dat Berossos ook nog andere bronnen gebruikte.

Verfraaide hij met de oorlogsbuit (ἀπὸ τῶν ἐκ τοῦ πολέμου λαφύρων ... κοσμήσας): Door zijn vele campagnes wist Nebukadnezar een grote oorlogsbuit te vergaren. Kroniek ABC 5 heeft b.v. voor Nebukadnezars eerste regeringsjaar genoteerd dat hij zware tribuut van alle verzamelde koningen van Ḫatti (d.i. Syrië) ontving¹⁰². In zijn 7de jaar (598 v.C.) voerde hij een rijke buit uit Jeruzalem naar Babylon mee¹⁰³, hetgeen door het Oude Testament wordt bevestigd: Nebukadnezar plunderde de Tempel en het koninklijke paleis¹⁰⁴. Bij de val van Jeruzalem in 587 v.C. plunderde Nebukadnezar de Tempel andermaal en transporteerde de kostbaarheden naar

---

215 (bibliografie) en HROUDA, in: KOLDEWEY & HROUDA, *WEB*⁵, p. 303.

100 In: VAN DER SPEK, *Studies in Ancient Near Eastern World View*, p. 296-300.

101 VAB 4, Nbk. nr. 15.

102 Kroniek ABC 5, obv. 17; zie ook obv. 13 (jaar 0), rev. 4 (jaar 3), 10 (jaar 6), 24 (jaar 10).

103 Kroniek 5, rev. 13.

104 2Kon., 24, 13 en 2Kron., 36, 10.

Babylonië¹⁰⁵.

Nebukadnezar vermeldt in enkele opschriften dat hij de tribuut naar de goden in Babylon bracht. Zo luidt het in een inscriptie:

Ik stapelde de opbrengst van de bergen, de rijkdom van de zeeën, de producten van alle landen, goud, zilver, zeer kostbaar edelgesteente, rijzige ceders, zware tribuut, rijkelijke giften, naar wens op en bracht ze voor hen (= de goden) binnen.¹⁰⁶

De tempel van Belos en de andere tempels (τό τε Βήλου ἱερὸν καὶ τὰ λοιπά): Met “de tempel van Belos” wordt het grote tempelcomplex van Esagila in Babylon – met de ziggurat Etemenanki – bedoeld. Deze tempel was aan de stadsgod Bēl-Marduk gewijd, maar ook vele andere godheden hadden er een kapel of schrijn. Opschriften van Nebukadnezar II bevestigen dat hij in het Esagila en in andere tempels van Babylon renovatiebouwwerken uitvoerde. De koning geeft in verschillende van zijn opschriften hiervan een overzicht:

In Esagila, het ontzagwekkende schrijn, het paleis van hemel en aarde, de plaats van vieringen, liet ik het E’umuša, het schrijn van de Enlil der goden, Marduk; het Kaḫilišu, de woonplaats van (de godin) Šarpānītu; het Ezida, het schrijn van Lugaldimmerankia (d.i. Nabû), met schitterend goud bekleden en ik liet ze schitteren als de dag. Etemenanki, de ziggurat van Babylon, bouwde ik opnieuw. (...) Ik herbouwde in Babylon het Emaḥ, de tempel van (de godin) Ninḫursag in Kadingirra; Eniggidarkalammasumma, de tempel van Nabû ša ḫarê; Enamḫe, de tempel van Adad in Kumar; Ekitušgarza, de tempel van Bēlet-Eanna (d.i. Ištar), in de niche van de stadsmuur, en ik verhoogde hun spitsen.¹⁰⁷

Daarnaast restaureerde Nebukadnezar in Babylon de tempels van Ninkarrak, Sîn, Šamaš en Gula¹⁰⁸. Uit andere opschriften van Nebukadnezar II blijkt dat hij in alle grote steden van Babylonië tempels renoveerde en verfraaide¹⁰⁹.

Hij ĩrenoveerde(?) de bestaande oude stad... (τὴν τε ὑπάρχουσιν ἐξ ἀρχῆς πόλιν...): Deze passage is corrupt en een bevredigende oplossing is niet te geven. Het eerste probleem betreft het woord na ἐτέρων ἔξωθεν. De Griekse handschriftelijke overlevering geeft geen zinvolle lezing. De manuscripten van *Contra Apionem*

105 2Kon., 25, 13-17; 2Kron., 36, 18; Jer., 52, 17-23.

106 VAB 4, Nbk. nr. 19, A iii 24-34; cf. VAB 4, Nbk. nr. 15, ii 30-39 (“Ik bracht het naar mijn stad Babylon vóór hem”; d.i. Marduk) en VAB 4, Nbk. nr. 9, iii 21-22.

107 VAB 4, Nbk. nr. 1, i 46 – ii 11 en NEUMANN, in: MARZAHN & NEUMANN, *Assyriologica et Semitica*, p. 321-322, nr. 1, ii 1-23; cf. VAB 4, Nbk. nr. 13, i 27-53; nr. 15, ii 40 – iv 48; nr. 19, A iii 35 – iv 22; nr. 19, B v 59 – vi 24; nr. 20, i 27-53; GEORGE, RA, 82 (1988), p. 143-146, i 28’ – ii 43’. Kadingirra en Kumar waren wijken in Babylon.

108 VAB 4, Nbk. nr. 13, i 46, nr. 15, iv 25-43; nr. 19, B v 70 – vi 24; nr. 20, i 45-48.

109 Een overzicht is te vinden in BERGER, *Neubabylonische Königsinschriften*, p. 105-107. Nebukadnezar herstelde tempels in Akkad, Baš, Borsippa, Cutha, Dilbat, Kish, Larsa, Marad, Sippar, Ur en Uruk.

lezen προσχαρισάμενος (“voldoen”, “tevreden stellen”). De meeste handschriften van de *Antiquitates* geven de lezing καταχαρισάμενος (“als een gunst schenken”, “frauderen”). In de andere manuscripten staat καταχρησάμενος (+ acc.: “verbruiken”, “verteren”) of καταχειρισάμενος (“van de hand doen”, “in de hand nemen”). De handschriften van Syncellus lezen προσκαταχαρισάμενος (“(erbij) als een gunst schenken”) of προσκαταχρησάμενος (“(erbij) verteren”). De antieke vertalingen bieden geen uitkomst en het lijkt erop dat zij getracht hebben een reeds corrupte brontekst zin te geven. De Latijnse vertaling van *Contra Apionem* vertaalt het kwestieuze woord als *adiciens* (“eraan toevoegend”, die van de *Antiquitates* geeft als vertaling *contulit* (“hij verenigde”). Michael Syrus vertaalt de passage als “hij voegde ook aan de decoratie van de oorspronkelijke stad en de andere buitenste stad toe”¹¹⁰. De Armeense vertaling van Eusebius’ *Kroniek* vertaalt: “Hij leidde nog andere wateren van buiten uit de oorspronkelijke stad binnen”¹¹¹. Deze vertaling is zonder meer corrupt¹¹².

Het woord ἀναγκάσας is eveneens problematisch. De betekenis van de vorm, “gedwongen hebbend”, past niet in de context. Twee handschriften van de *Antiquitates* lezen in plaats daarvan ἀνακαινίσας (“nadat hij heeft vernieuwd”). De Latijnse vertaling van de *Antiquitates* heeft met *prisca reparavit* (“hij herstelde oudheden”) deze lezing gevolgd. De Latijnse vertaling van *Contra Apionem* geeft *cogitans* (“overdenkend”, “beschouwend”).

Vele conjecturen zijn voor deze passage voorgesteld, maar geen is echt overtuigend¹¹³. VON GUTSCHMID¹¹⁴, die τήν – πόλιν op het voorafgaande κοσμήσας betreft, stelt de emendatie καὶ ἑτέραν ἔξωθεν προσιδρυσάμενος καὶ ἀναχώσας voor: “Hij verfraaide ... de bestaande oude stad overdadig, plaatste er een andere (stad) buiten de wallen bij en hoopte op”). GIANGRANDE¹¹⁵ emendeert, geïnspireerd door de Latijnse woorden *adiciens* en *cogitans*, de passage in *Contra Apionem* als τήν τε ὑπάρχουσιν ἔξ ἀρχῆς πόλιν καὶ ἑτέραν ἔξωθεν προσχωρησομένην κατανοήσας (“Toen hij de bestaande oude stad en de nieuwe, die ermee moest worden verbonden, aanschouwde”). Op grond van de geattesteerde lezing ἀνακαινίσας emenderen de meeste auteurs het eerste deel van de zinsnede als: τήν τε ὑπάρχουσιν ἔξ ἀρχῆς πόλιν ἀνακαινίσας ... καὶ ἀναγκάσας (“hij renoveerde de bestaande oude stad”). Over het woord na καὶ ἑτέραν (ἔξωθεν) zijn de meningen meer verdeeld. THACKERAY behoudt in zijn editie van *Contra Apionem* προσχαρισάμενος en vertaalt de passus als “hij voegde er

110 *Chron.*, III, p. 444 (vert. CHABOT). Het vermeende Griekse bronwoord was wellicht προσκόσμησας/-σάμενος.

111 KARST, *Chronik*, p. 22, r. 28-29.

112 Cf. KARST, *Chronik*, p. 247, Z-B 62.

113 Voor een overzicht, zie GIANGRANDE, CQ, NS 12 (1962), p. 108-114; GIANOTTI, *Lexis*, 20 (2002), p. 123-132 en BARCLAY, *Against Apion*, p. 84, n. 461.

114 *Kleine Schriften*, IV, p. 506-508 en *apud* PETERMANN, in: SCHOENE, *Chronicorum libri duo*, I, p. 48, n. 3.

115 CQ, NS 12 (1962), p. 113-114.

een andere (stad) buiten de wallen aan toe”)¹¹⁶. GIANOTTI¹¹⁷ emendeert het woord in προσχωρησάμενος en geeft de vertaling “hij verbond”. HANSEN¹¹⁸ stelt de conjectuur προσχωρῶσάμενος (“versterken bij” of “nog meer”) voor. MARCUS geeft voor de parallelle passage in de *Antiquitates* de emendatie καὶ ἑτέρα κατοχυρώσας (“hij versterkte die (d.i. de oude stad) met een andere”)¹¹⁹.

Het woord ἀναγκάσας blijft een *crux*. *Faute de mieux* volgen we de door de meeste auteurs voorgestelde conjectuur ἀνακαινίσας. In het geval van προσ/κατα-χαισάμενος volgen we de Latijnse vertalingen en interpreteren de tekst zo dat Nabokodrosoros een stad of stadsdeel bouwde (cf. *infra*). Welke Griekse woorden met *adiciens* en *contulit* werden vertaald, is niet te achterhalen. Zo komen we tot de volgende emendatie:

τὴν τε ὑπάρχουσιν ἐξ ἀρχῆς πόλιν ἀνακαινίσας καὶ ἑτέραν ἔξωθεν
†προσχωρησάμενος καὶ ἀναγκάσας (*Contra Apionem*)¹²⁰.

Door de onzekerheid over de tekst blijft het gissen naar wat Nabokodrosoros met de oude stad deed. Uit zijn opschriften en het archeologische onderzoek blijkt dat Nebukadnezar II Babylon grondig renoveerde en de stad een ingrijpend ander uitzicht gaf. Dit zou pleiten voor de conjectuur ἀνακαινίσας. Nebukadnezar renoveerde, zoals we zojuist gezien hebben, tempels, hij hoogde de (religieus) belangrijkste straten op, verbouwde de Ishtar-poort (cf. *infra*), restaureerde het paleis van zijn vader en bouwde zelf twee nieuwe paleizen (cf. *infra*), versterkte de wallen van Babylon en breidde die uit (cf. *infra*), verlegde de loop van de Eufraat (cf. GDB F 9b-c) en bouwde kademuren langs die rivier, groef het Libil-ḫegallakanaal opnieuw uit en sloeg er een brug over. Kortom, Nebukadnezar II maakte van Babylon een prachtige stad, met een grandeur en luister die pasten bij haar nieuwe status als hoofdstad van een wereldrijk.

Buiten de stadsmuren een andere (stad) (ἑτέραν ἔξωθεν): Voor zover bekend bouwde Nebukadnezar II geen nieuwe stad buiten de wallen. Zijn opschriften vermelden daarover niets expliciets, maar die waren minimaal in profane architectuur geïnteresseerd. Josephus spreekt verderop over de binnen- en buitenstad. Deze laatste is naar alle waarschijnlijkheid met de nieuwe stad, waarvan hier sprake, te identificeren.

In het gebied ten noorden van de stad en buiten de muren bouwde Nebukadnezar II op de heuvel, die in het Arabisch ‘Bābil’ heet – een duidelijke verwijzing naar

¹¹⁶ Josephus, I, p. 218-219 met n. 1. Dit voorstel werd gevolgd door ADLER & TUFFIN, *Chronography of George Synkellos*, p. 323 met n. 1.

¹¹⁷ Lexis, 20 (2002), p. 129-130.

¹¹⁸ In: KALMS, *Internationales Josephus-Kolloquium 2000*, p. 71-72.

¹¹⁹ Josephus, VI, p. 280-281 met n. 9-11. Dit voorstel werd overgenomen door BEGG & SPILSBURY, *Judean Antiquities 8-10*, p. 292 met n. 963.

¹²⁰ καὶ ἑτέρα †καταχωρησάμενος καὶ ἀναγκάσας (*Antiquitates*).

de antieke stadsnaam –, het zgn. ‘Zomerpaleis’¹²¹. De koning bouwde het naar eigen zeggen om Babylon te beschermen. Het lijkt niet erg waarschijnlijk dat met de stad buiten de wallen dit gebouw op Bābil wordt bedoeld. Zoals we verderop zullen zien, legde Nebukadnezar rond het oostelijke stadsdeel een buitenste verdedigingsgordel, de zgn. ‘Osthaken’, die bij het ‘Zomerpaleis’ eindigde, aan. De koning bouwde, zoals hij in zijn opschriften schrijft, de muren om de stad Babylon te beschermen (cf. *infra*). Dit kan tot gevolg hebben gehad dat het gebied tussen de binnenwallen en de nieuwe buitenwallen (dichter) werd bevolkt. Het is ook denkbaar dat Nebukadnezar deze buitenwallen precies optrok om de inwoners die zich door het uitdeinen van de stad in dit gebied hadden gevestigd, te beschermen. Het is immers aannemelijk dat Babylon als hoofdstad van een nieuw wereldrijk een grote bevolkingstoename kende. In de spijkerschriftbronnen wordt een aantal ‘voorsteden’ van Babylon genoemd¹²². De meeste ervan zijn in de Neo-Babylonische en vooral in de Achaemenidische periode geattesteerd, maar dit zegt natuurlijk niets over de tijd van ontstaan.

Archeologisch onderzoek kan een doorgedreven urbanisatie van het gebied dat door de nieuwe omwalling werd omsloten, niet bevestigen. De Duitse archeologen troffen in het noordelijke deel van dit gebied, tussen de heuvel Bābil en de binnenste omwalling, althans voor de Parthische tijd, resten van bewoning aan¹²³. Die dateren waarschijnlijk uit de Parthische tijd¹²⁴. Het gebied in het oosten tussen binnen- en buitenwallen kende wellicht maar een beperkte bewoning¹²⁵. Hier bevonden zich

121 Nebukadnezar zelf gaf aan het bouwwerk de naam “Leve Nebukadnezar, moge hij als verzorger van Esagila lang leven”; cf. VAB 4, Nbk. nr. 14, iii 28-29. In dat opschrift wordt de bouw beschreven (iii 11-27). Het paleis is slechts weinig blootgelegd en onderzocht; voor een beschrijving, zie KOLDEWEY & HROUDA, *WEB*², p. 19-24; UNGER, *Babylon*, p. 222-223; KOLDEWEY & WETZEL *Königsburgen*, II, p. 41-58. De gaten die in de constructie werden aangetroffen, waren volgens de Duitse opgravers bedoeld om de kamers te ventileren, vandaar de benaming “Zomerpaleis”. Volgens NASIR (*Sumer*, 35 (1979), p. 159) waren deze gaten echter bedoeld om de muren te ondersteunen; zie ook BOIY, *Late Achaemenid and Hellenistic Babylon*, p. 9.

122 Cf. het verouderde overzicht in UNGER, *Babylon*, p. 84-93. In het gebied voor de Uraš-poort, die in het zuiden van het oostelijke stadsdeel stond, lagen Lītamū, een grotere nederzetting, Bīt-bēri, Baḫē en Šaḫrīnu. In het gebied voor de Enlil-poort lagen een aantal nederzettingen, maar het westelijke stadsdeel, waar deze poort stond, werd niet door een nieuwe omwalling beschermd (Bīt-Ḥaḫḫūru, Bīt-Raḫimmu, Āl-nāru-eššu, Til-Galala, Dūru ša Karrabbi).

123 WETZEL, *Stadtmauern*, p. 68-70. UNGER (*Babylon*, p. 86-87) situeert in dit gebied Bīt šar Bābīli (“Huis van de koning van Babylon”), dat vanaf de regering van Nabonidus (555-539) in spijkerschriftdocumenten is geattesteerd. Volgens UNGER gaat het hier om een voorstad. Volgens BEAULIEU (*Reign of Nabonidus*, p. 98-104) is Bīt šar Bābīli een residentieel paleis, dat door Nabonidus werd gebouwd.

124 Cf. OELSNER, *Materialien*, p. 115-116. OELSNER identificeert resten van een ander bouwwerk in dit gebied, dat uit de Seleucidische tijd dateert, met het Bīt-Akītu, de Nieuwjaarstempel.

125 WETZEL, *Stadtmauern*, p. 74.

waarschijnlijk hoofdzakelijk gaarden en velden, maar omdat dit gebied nauwelijks is onderzocht, kunnen we hierover geen zekere uitspraken doen.

Als we ervan uitgaan dat Berossos ook hier de volgorde van de ‘Basaltsteen-inscriptie’ volgde, had deze nieuwe stad inderdaad betrekking op de bouw van de zgn. ‘Osthaken’¹²⁶.

Niet langer in staat ... de rivier om te keren (τὸ μηκέτι δύνασθαι τὸν ποταμὸν ἀναστρέφοντας): Het woord κατασκευάζειν (“uitrusten”, “regelen”), dat zowel in de handschriften van *Contra Apionem* als in die van de *Antiquitates* is geattesteerd, is enigszins problematisch. Twee handschriften van de *Antiquitates* laten het – wellicht daarom – weg, een oplossing die door NIESE¹²⁷ wordt gevolgd. De twee Latijnse vertalingen vertalen het woord verschillend. De vertaling van *Contra Apionem* vertaalt het werkwoord als *accedere* (“naderen”), die van de *Antiquitates* als *aliquo modo praevalere* (“op een of andere manier de overhand hebben”). GIANGRANDE stelt in plaats van κατασκευάζειν de conjectuur κατασπιλάζειν (“neerzweepen”) voor¹²⁸. GIANOTTI¹²⁹ voegt voor κατασκευάζειν het woord πόρον toe (“en een wed te bereiden”). VON GUTSCHMID¹³⁰ verdedigt de handschriftelijke lezing. Hoewel de betekenis van κατασκευάζειν niet werkelijk in deze context past, volgen we VON GUTSCHMID en aanvaarden we dus de lezing van de handschriften.

In het volgende zinsdeel wordt uitgelegd wat Nabokodrosoros deed om te voorkomen dat belegeraars de rivier tegen de stad zouden gebruiken: hij ommuurde de stad en blokkeerde zo de toegang via de rivier¹³¹.

Berosos’ mededeling doet denken aan de beschrijving die Herodotus en Xenophon geven van de manier waarop Babylon door Cyrus kon worden ingenomen¹³². De Perzische koning leidde namelijk het water van de Eufraat om. Hierdoor konden zijn troepen door de rivierbedding, die was drooggevalen, de stad binnendringen. Mogelijk wilde Berossos met deze notitie de Griekse historiografen corrigeren: door de defensieve maatregelen van Nabokodrosoros was een dergelijke methode niet mogelijk. De Griekse geschiedschrijvers hadden het dus verkeerd. In GDB F 10a geeft Berossos zijn versie van de verovering van Babylon door Cyrus.

126 VAB 4, Nbk. nr. 15 vi 22-38.

127 *Iosephi Opera*, II, p. 379. Handschriften R en O laten κατασκευάζειν weg.

128 CQ, NS 12 (1962), p. 110-112. Deze emendatie wordt overgenomen door BARCLAY, *Against Apion*, p. 84, n. 462.

129 *Lexis*, 20 (2002), p. 130-131.

130 *Kleine Schriften*, IV, p. 508.

131 Volgens ADLER & TUFFIN (*Chronography of Synkellos*, p. 323) staat in het voorafgaande zinsdeel hoe Nabokodrosoros de rivieromleiding wilde voorkomen, nl. door de bouw van een andere stad buiten de wallen. Dit is ook de interpretatie van de Armeense vertaling: “En hij versterkte de plaats opdat het belegeraars niet langer mogelijk zou zijn de stroom naar de stad toe te keren” (KARST, *Chronik*, p. 22, r. 30-31). Deze interpretatie is af te wijzen.

132 Herodot., I, 191 en Xenoph., Cyr., 7, 5, 9 vv.

Op basis van het relaas in de ‘Basaltsteen-inscriptie’ brengt VAN DER SPEK¹³³ deze passage in verband met de defensieve gordel van waterlopen en wallen waarmee Nebukadnezar II Babylon volgens het opschrift omringde¹³⁴. Dit is wel een heel verre allusie. Omdat de inscriptie reeds tevoren over de muren van Babylon sprak, heeft deze passage zeer waarschijnlijk betrekking op de verdedigingsgordel die Nebukadnezar II bij Sippar en Kish optrok (zie GDB F 9b). Bij Berossos gaat het om de muren rond Babylon zelf.

Omringde hij (ὕπερεβάλετο): In navolging van de *editio princeps* van de *Antiquitates* verkiezen de meeste moderne auteurs de emendatie περιεβάλετο (lett. “hij wierp rond”, “hij omwalde”). De handschriften van de *Antiquitates* en van *Contra Apionem* geven alle de vorm ὕπερεβάλετο (“hij wierp over”). Bij Syncellus staat ὕπερεβάλλετο. De letterlijke betekenis van ὕπερεβάλλω past in de context: om te voorkomen dat belegeraars via de rivier de stad konden binnendringen blokkeerde Nabokodrosoros de toegang met een omwalling over de rivier. Ook VON GUTSCHMID¹³⁵ en GIANGRANDE¹³⁶ accepteren de lezing van de manuscripten.

Het staat vast dat Nebukadnezar II maatregelen trof die moesten beletten dat vijanden via de Eufraat of de stadsgracht het stadsgebied konden binnendringen. In één opschrift zegt hij dat hij roosters aan de gracht van de oostelijke buitenmuur aanbracht:

Opdat sluipende plundersaars niet door de waterafvoer zouden binnendringen,
... ik de ijzeren *gullatu* d.m.v. dwarsbalken en versterkte ik zijn scharnieren.¹³⁷

Langs de Eufraat vonden de Duitse archeologen roosters in steen of ijzer, die de toegang tot kanalen blokkeerden¹³⁸. Er zijn echter geen bewijzen dat de koning, zo dit al mogelijk was, bouwwerken liet uitvoeren waarmee hij de Eufraat zelf kon afsluiten.

De binnenstad met drie wallen... (τρεῖς μὲν τῆς ἑνδον πόλεως περιβόλους...): Berossos’ beschrijving van Babylons dubbele verdedigingsgordel strookt niet volledig met de bevindingen van het archeologische onderzoek en de opschriften van Nebukadnezar II.

De stadskern van Babylon – de “binnenstad” – werd door een binnen- en buitenmuur beschermd¹³⁹. De binnenmuur, de *dūru* (“muur”), heette Imgur-Enlil (“Enlil heeft verhoord”). De buitenmuur, de *šalḫu* (“buitenwal”), droeg de naam

133 In: VAN DER SPEK, *Studies in Ancient Near Eastern World View*, p. 297.

134 VAB 4, Nbk. nr. 15 vi 39-56. De muren rond Babylon zelf werden daaraan voorafgaand behandeld in iv 66 - vi 38.

135 *Kleine Schriften*, IV, p. 509.

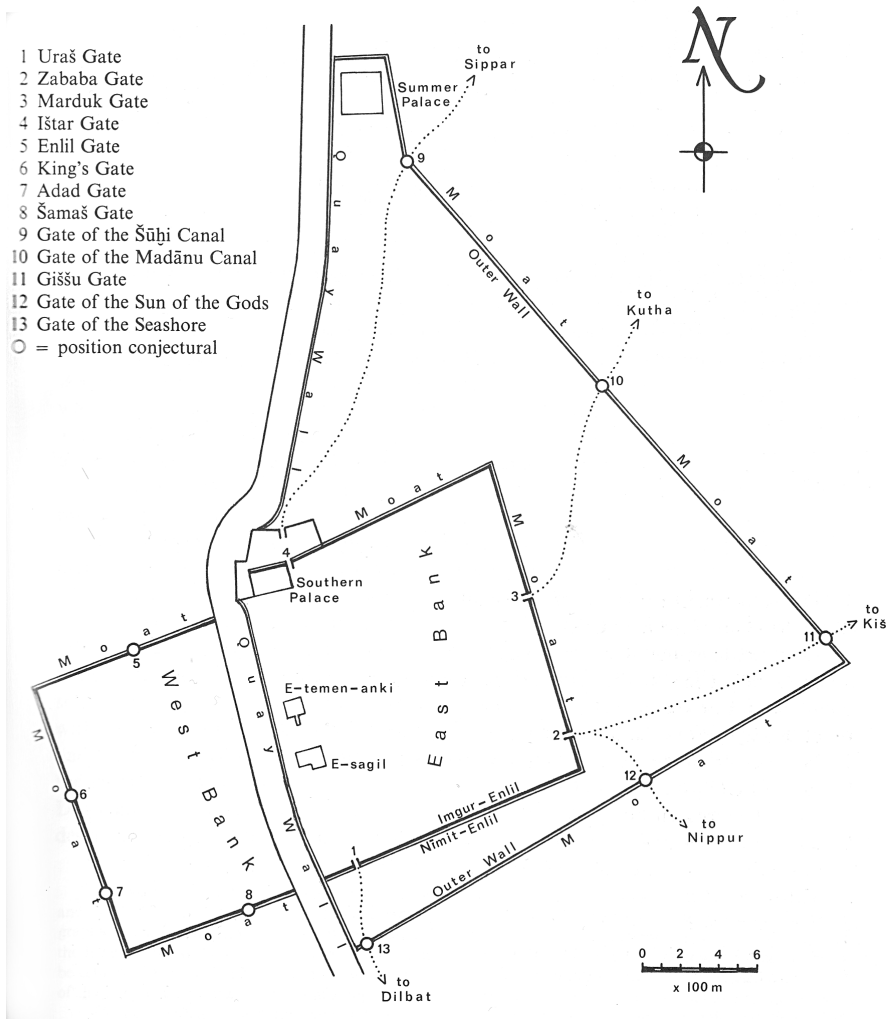
136 CQ, NS 12 (1962), p. 111-112.

137 VAB 4, Nbk. nr. 5, ii 1-10; cf. de lectuur in CAD, G, p. 128b, s.v. *gullatu* A.

138 WETZEL, *Stadtmauern*, p. 45 (boven Etemenanki) en p. 74 (bij heuvel Qašr); KOLDEWEY & WETZEL, *Königsburgen*, I, p. 14 (‘Südburg’); Eid., *Königsburgen*, II, p. 33 (‘Hauptburg’) en p. 128 (‘Westvoorwerk’ en Libil-ḫegalla-kanaal).

139 Cf. WETZEL, *Stadtmauern*, p. 7-8; zie ook KOLDEWEY & HROUDA, *WEB*⁵, p. 153-158.

Afbeelding 2: wallen en poorten van Babylon

Babylon: binnenste en buitenste verdedigingsgordel in de 6de eeuw v.C.

(GEORGE, *Babylonian Topographical Texts*, p. 141)

van Nēmetti-Enlil (“Steun van Enlil”). De Duitse opgravers hebben beide muren in hun Neo-Babylonische fase deels blootgelegd en onderzocht. Beide muren waren opgetrokken uit leemtechels. De binnenmuur Imgur-Enlil was 6,5 m breed. Nēmetti-Enlil, die op 7,2 m afstand van Imgur-Enlil stond, was 3,7 m breed. Nebukadnezar II verklaart in verschillende opschriften dat hij aan beide muren werkte:

Ik voltooidde Imgur-Enlil en Nēmetti-Enlil, de grote muren van Babylon, zijn (d.i. Marduks) verheven cultuscentrum, de stad van zijn majesteit.¹⁴⁰

140 VAB 4, Nbk. nr. 1, i 16-18; cf. VAB 4, Nbk. nr. 7, ii 3-4; nr. 9, i 41-43; nr. 13, i 54-57; nr. 15,

Volgens Nebukadnezar begon zijn vader Nabopolassar met de bouw van de muren, maar voltooidde hij die niet¹⁴¹. Opschriften van Nabopolassar zelf bevestigen zijn bouwactiviteiten. De stichter van het Neo-Babylonische rijk laat er geen twijfel over bestaan dat het hier herstellingswerken betrof¹⁴². Het staat inderdaad vast dat Babylon al veel langer was omwald¹⁴³. Nebukadnezars voorstelling dat Nabopolassar met de bouw van Imgur-Enlil en Nēmetti-Enlil begon, is dus strikt genomen onjuist, maar past bij de retoriek van Mesopotamische koningsopschriften.

Nabopolassar en Nebukadnezar hebben niet alleen Imgur-Enlil en Nēmetti-Enlil gerestaureerd, ze versterkten ook die verdedigingsgordel. De opschriften van Nebukadnezar verklaren dat Nabopolassar een gracht uitgroef en daarlangs twee muren uit baksteen en bitumen bouwde, die één geheel vormden¹⁴⁴. Nebukadnezar zelf verstevigde de grachtmuur van zijn vader met een derde muur, zoals hij in verschillende opschriften heeft opgetekend:

Wat geen vroegere koning gedaan had, mijn vader en verwekker omringde de stad met een dubbele wal uit bitumen en baksteen aan haar gracht. Ikzelf bouwde een sterke wal, een derde, de eerste langs de tweede, en verbond die met de muur die mijn vader had gemaakt. Zijn fundering legde ik tot diep in de onderwereld. Zijn hoogste punt bouwde ik hoog als een berg.¹⁴⁵

Omdat Nebukadnezar de bouw van een grachtmuur rond het westelijke stadsdeel apart vermeldt, heeft de geciteerde beschrijving kennelijk betrekking op het oostelijke deel. Over die westelijke grachtmuur zegt hij: “Met een bakstenen wal in het westen omringde ik de muur (*dūru*) van Babylon”¹⁴⁶. De koning spreekt niet

---

v 21-26; nr. 19, B v 4-7; nr. 20, ii 1-4.

141 VAB 4, Nbk. nr. 15, iv 66-73.

142 Voor Imgur-Enlil: AL-RAWI, *Iraq*, 47 (1985), p. 1-13, ii 26-41 (zie ook BERGER, *Neubabylonische Königsinschriften*, p. 135, Zyl. I, 1). Voor Nēmetti-Enlil: BRM 4, 51, 27-32 (zie ook BERGER, *o.c.*, p. 141, Zyl. II, 3).

143 De oudste getuigenissen voor het bestaan van muren om Babylon dateren uit de Oud-Babylonische periode. De naam van Nēmetti-Enlil komt voor het eerst voor in een opschrift van Sargon II (721-705). De met zekerheid oudste attestaties voor Imgur-Enlil dateren uit de tijd van Marduk-šāpik-zēri (1082-1070) en zijn opvolger Adad-aplaidina (1069-1048). De vermelding in een Laat-Babylonische kopie van een epos over de Kassitische koning Adad-šuma-ušur (1216-1187) is waarschijnlijk anachronistisch. De Imgur-Enlil uit de tijd van Nabopolassar en Nebukadnezar II had waarschijnlijk – min of meer – hetzelfde verloop als de muur uit de 11de eeuw v.C. Voor Nēmetti-Enlil hebben we hierover geen informatie. Voor referenties, zie GEORGE, *Babylonian Topographical Texts*, p. 343-346; zie verder STRECK, *RLA*, 9, p. 208, s.v. *Nēmed-Enlil*, 2.

144 VAB 4, Nbk. nr. 1, i 23-26; nr. 13, i 61-63; nr. 15, v 1-4; nr. 19, B v 12-13; nr. 20, ii 8-10.

145 VAB 4, Nbk. nr. 1, i 23-32; cf. nr. 13, i 61 - ii 5; nr. 15, v 1-4 en v 27-33; nr. 19, B v 12-21; nr. 20, ii 8-16; nr. 21, ii 1-5; NEUMANN, in: MARZAHN & NEUMANN, *Assyriologica et Semitica*, p. 321, i 23-34; cf. GEORGE, *Babylonian Topographical Texts*, p. 346-347. In één enkel opschrift schrijft Nebukadnezar dat hij zelf niet één, maar twee wallen bouwde (VAB 4, Nbk. nr. 15, v 27-31; cf. GEORGE, *o.c.*, p. 347).

146 VAB 4, Nbk. nr. 1, i 33-34; nr. 13, ii 6-7; nr. 15, v 34-37; nr. 19, B v 22-24; nr. 20, ii 17-18; nr. 21, ii 6.

over een vroegere muur, die Nabopolassar had opgetrokken. Dit kan erop wijzen dat Nebukadnezar als eerste een grachtmuur rond het westelijke stadsdeel bouwde¹⁴⁷. Het archeologische onderzoek in het oostelijke stadsdeel bevestigt wat Nebukadnezar in zijn opschriften over gracht en wallen schrijft. Op ca. 20 m afstand van de buitenmuur Nēmetti-Enlil troffen de Duitse archeologen een muur aan¹⁴⁸. Hij stond aan de stadszijde van een gracht, die ca. 80 m breed was. Aan de andere oever van de gracht werden geen resten van muren gevonden. Blijkbaar was aan deze zijde slechts een aarden berm. De grachtmuur kende verschillende bouwfases. Een eerste muur werd door Nabopolassar opgetrokken¹⁴⁹. Hij was van baksteen en bitumen en was gemiddeld 2,5 m breed. Daarnaast hebben de Duitse archeologen Nebukadnezars grachtmuur deels blootgelegd en onderzocht. Deze muur was eveneens uit baksteen en bitumen en was gemiddeld 3,5 m breed. Hij was verbonden met de muur van Nabopolassar, hetgeen resulteerde in één sterke grachtmuur. Mogelijk vormde deze muur de fundering voor een andere muur in leemtichels, maar hiervoor werd geen bewijs gevonden.

In het gebied rond het oostelijke stadsdeel werden de resten van een buitenste omwalling, die van de Duitse archeologen de naam 'Osthaken' kreeg, teruggevonden. In de tijd van de Duitse opgravingen waren in het landschap nog hoge, langgerekte aarden dammen waar te nemen¹⁵⁰. De wallen liepen van het zgn. 'Zomerpaleis' van Nebukadnezar II, dat zich ten noorden van de stadskern bevond, in NW-ZO-richting. Na een afstand van ca. 4 km bogen ze in een haast rechte hoek om en liepen vervolgens in NO-ZW-richting naar de Eufraat toe. De omwalling bestond uit drie muren. Aan de stadszijde stond een muur uit leemtichels, die 7 m breed was. Vóór deze muur bevond zich op een afstand van ca. 12 m een tweede muur. Deze muur, met een breedte van 7,8 m, bestond uit bakstenen en mortel van bitumen. De opgravers ontdekten in de ruimte tussen beide muren aardophopingen. Ze namen daarom aan dat die ruimte volledig met aarde was opgevuld. Op die manier ontstond een massieve wal van 26,8 m breed. Vóór de muur uit baksteen stond een derde muur, eveneens uit baksteen en bitumen. Aan deze muur, met een breedte van 3,3 m, lag de verdedigingsgracht.

Opschriften van Nebukadnezar II tonen aan dat hij voor de bouw van deze omwalling verantwoordelijk was. Eén opschrift meldt dat de koning de omwalling op 4000 el ten oosten van Babylon optrok en dat ze van de oever van de Eufraat benoorden de stad naar de oever van de Eufraat ten zuiden daarvan liep¹⁵¹. Nebukadnezar

147 Cf. WETZEL, *Stadtmauern*, p. 63.

148 Cf. WETZEL, *Stadtmauern*, p. 30-31 en p. 38-43.

149 Dat Nabopolassar deze muur bouwde, wordt bewezen door de vele bakstenen, voorzien van een stempel met zijn naam, die in de muur of in de buurt daarvan werden aangetroffen; cf. WETZEL, *Stadtmauern*, p. 30.

150 De beschrijving van de buitenste verdediging Gordel is gebaseerd op WETZEL, *Stadtmauern*, p. 70-75; zie ook KOLDEWEY & HROUDA, *WEB*⁵, p. 15-19. Het verdedigingssysteem van Babylon in het algemeen, waarvan de buitenste wallen een onderdeel waren, werd besproken door BATTINI, *Akkadica*, 104-105 (1997), p. 24-57.

151 VAB 4, Nbk. nr. 19, B vi 48-52.

versterkte daarmee een muur, die door zijn vader Nabopolassar was opgetrokken. Die is mogelijk te identificeren met de muur uit leentichels, waarvan de Duitse archeologen delen blootlegden en die volgens hen ouder kan zijn dan de tijd van Nebukadnezar II. Nebukadnezar beschrijft de bouw van de ‘Osthaken’ als volgt:

Om de bescherming van Esagila te versterken opdat geen moordzuchtige vijand tegen Babylon zou optrekken en geen pijl in het gevecht Imgur-Enlil, de stadsmuur van Babylon, zou bereiken, bouwde ik in de omgeving van Babylon in het oosten – wat geen enkele vroegere koning had gedaan – een sterke muur. Ik groef bij die muur een gracht en bereikte het grondwater. Ik zag de grachtmuur die mijn vader had gemaakt en zag dat zijn structuur zwak was. Ik bouwde een sterke muur van bitumen en baksteen, die, zoals een berg, niet zal wankelen en ik verbond die samen met de muur die mijn vader had gemaakt. Zijn fundering plaatste ik tot diep in de onderwereld. Zijn hoogste punt bouwde ik hoog als een berg. Om de omtrek van de muur te versterken plaatste ik een derde grote grondmuur als steun op de fundering van de bakstenen muur. Ik bouwde hem tot diep in de onderwereld en ik legde zijn fundering. Ik versterkte de bescherming van Esagila en Babylon en ik vestigde de eeuwige roem van mijn koningschap.¹⁵²

Het ligt voor de hand dat de wallen rond de buitenstad, waarover Berossos spreekt, op deze buitenste omwalling slaat. Alle opschriften van Nebukadnezar maken enkel melding van een muur rond het oostelijke stadsdeel. Om die reden is het onwaarschijnlijk dat de koning ook rond het westelijke deel een buitenste omwalling aanlegde¹⁵³. Waarschijnlijk werd dat als onnodig beschouwd. Ten westen van Babylon strekte zich namelijk een moerassig en zompig gebied uit, waardoor de toegang tot de stad vanuit die windrichting werd bemoeilijkt.

Berosos' bericht over de stadsmuren stemt in grote lijnen met de realiteit overeen. Hoewel vele koningen, onder wie Nabopolassar, aan de muren van Babylon bouwden, heeft Nebukadnezar naar alle waarschijnlijkheid de meest ingrijpende en grootschalige bouwwerken ondernomen. Hij voltooide de werken die zijn vader was begonnen aan Imgur-Enlil, Nēmetti-Enlil en de grachtmuur. Hij trok in het oosten een massieve omwalling op. Als we de grachtmuren meerekenen, bestonden de buitenste en binnenste verdedigingsgordel elk uit drie muren. Daar waar Berossos schrijft dat Nabokodrosoros de hele buitenstad omwalde, maken de opschriften van Nebukadnezar en het archeologische onderzoek duidelijk dat hij enkel rond het oostelijke stadsgebied een tweede verdedigingsgordel aanlegde.

¹⁵² VAB 4, Nbk. nr. 4, i 6 – ii 12. De verschillende exemplaren van dit opschrift – op een cilinder- worden beschreven door BERGER, *Neubabylonische Königsinschriften*, p. 256-262 (Nbk. Zylinder II, 8). Het is niet geweten waar deze exemplaren werden gevonden. Parallele passaaage zijn te vinden in VAB 4, Nbk. nr. 1, ii 12-21; nr. 5, i 12 – ii 24; nr. 9, ii 1-9; nr. 13, ii 25-34; nr. 14, ii 57 – iii 10; nr. 15, vi 22-38; nr. 19, B vi 46-59; nr. 20, i 54-63; nr. 21, i 26-32; nr. 28, i 2-7; WEISSBACH, *Inschriften im Wādī Brîsā*, p. 35, i 1-14 (Nahr el-Kelb); NEUMANN, in: MARZAHN & NEUMANN, *Assyriologica et Semitica*, p. 322, ii 24-34.

¹⁵³ Cf. WETZEL, *Stadtmauern*, p. 73.

Berossos stelt dat de muren rond de binnenstad uit baksteen en bitumen waren. Imgur-Enlil en Nēmetti-Enlil waren echter uit leemtichels opgetrokken. De muren rond de buitenstad, zo vervolgt Berossos, waren van tichels. In werkelijkheid waren twee van de drie muren van de ‘Osthaken’ van baksteen en bitumen en bestond de derde uit leemtichels. Josephus impliceert dat Nebukadnezar de muren voor het eerst bouwde; volgens Abydenus verving de koning een bestaande, vervallen omwalling; cf. GDB F 9d-e.

De muren van Babylon spraken dermate tot de verbeelding van Grieken en Romeinen dat ze door sommige auteurs tot de Zeven Wereldwonderen werden gerekend¹⁵⁴. De klassieke auteurs gaven de muren indrukwekkende afmetingen¹⁵⁵. Volgens Herodotus hadden de (buiten)wallen een omtrek van 480 stadia (ca. 84 km) en waren ze 200 koninklijke el hoog (ca. 92 m) en 50 koninklijke el breed (ca. 23 m)¹⁵⁶. De muur was breed genoeg om er een vierspan op te laten rijden. Er was ook een binnenwal, die even sterk, maar minder breed was¹⁵⁷. Ctesias (bij Diodorus) schrijft dat de muur 360 stadia in omtrek (ca. 65 km) en 50 vadem hoog (ca. 92 m) was en breed genoeg om er twee paardenspannen op te laten rijden¹⁵⁸. Diodorus geeft ook nog andere afmetingen: volgens Cleitarchus en sommige mensen die met Alexander de Grote naar Azië waren overgestoken, had de muur een omtrek van 365 stadia en was hij slechts 50 el hoog (ca. 23 m)¹⁵⁹.

Het valt uiteraard niet te zeggen of Berossos in zijn autograaf de afmetingen van de muren gaf. Het is denkbaar dat hij zich in het debat dat Grieken hierover voerden, inmengde. Hij kon in dat geval steunen op spijkerschriftteksten waarin informatie over de omtrek van de muren was opgetekend¹⁶⁰.

¹⁵⁴ De oudste overgeleverde getuigenis die de muren van Babylon tot de Zeven Wereldwonderen rekent, vormt een epigram op naam van Antipater van Sidon, die op het einde van de 2de eeuw v.C. leefde (*Ant.Pal.*, 9, 58); zie verder ook b.v. Strabo, *Geogr.*, 16, 1, 5; Hyginus, *Fab.*, 223; Philo Byz., *VII Orb.Spect.*, 5. Voor verdere referenties, zie BONCQUET, *Diodorus Siculus*, p. 82, n. 342.

¹⁵⁵ Voor een overzicht van alle getuigenissen verwijzen we naar BONCQUET, *Diodorus Siculus*, p. 72-81.

¹⁵⁶ 1, 178-179.

¹⁵⁷ Herodot., 1, 181, 1.

¹⁵⁸ FGrH 688 F 1b (Diod., 2, 7, 3-4).

¹⁵⁹ Cleitarchus FGrH 137 F 10 (Diod., 2, 7, 4). Diodorus geeft de alternatieve hoogte op gezag van “sommige jongere auteurs”. Hiermee doelde hij waarschijnlijk ook op Cleitarchus en de anonieme Alexander-begeleiders; cf. BONCQUET, *Diodorus Siculus*, p. 79.

¹⁶⁰ De teksten dateren uit de Neo- en Laat-Babylonische tijd en werden uitgegeven en besproken door GEORGE, *Babylonian Topographical Texts*, p. 130-137, nr. 15 en 16. Beide teksten behandelen de afmetingen van (delen van) Imgur-Enlil. Een optelsom van de afmetingen in tekst 16 leert dat de omtrek volgens deze tekst 1200 *nindanu* (naar schatting 7200 m) was – een mooi afgerond getal in het sexagesimale rekenstelsel. Esarhaddon en Nabonidus komen in hun opschriften tot dezelfde afmetingen (resp. Bab. A-G, Ep. 35, 34-38; ed. BORGER, *Inscripten Asarhaddons*, p. 25 en ‘Imgur-Enlil-cilinder’, i 22; ed. SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 347). Op grond van het archeologisch onderzoek kan worden geconcludeerd dat Imgur-Enlil naar alle waarschijnlijkheid meer dan 8000

Zie verder GDB F 9d-e, waar Abydenus meldt dat Nabokodrosoros een bestaande, vervallen omwalling verving en dat die nieuwe omwalling tot in de Macedonische periode overeind bleef.

Verfraaide hij de poorten (τοὺς πυλῶνας κοσμήσας): In de topografische lijst *Tintir* staan de namen van acht stadspoorten opgetekend¹⁶¹. Deze waren in de stadsmuren Imgur-Enlil en Nēmetti-Enlil ingebouwd en gaven toegang tot de binnenstad. Het waren dubbelpoorten, bestaande uit twee poortgebouwen: één poort ging door Imgur-Enlil, de andere door Nēmetti-Enlil. De toegang tot de twee poortgebouwen werd door twee vooruitgeschoven torens beschermd. De poortgebouwen hadden elk twee deuren. Beide gebouwen waren door tussenmuren met elkaar verbonden. In de opschriften van Nebukadnezar wordt alleen over de renovatie van de Ishtar-poort gesproken. Zij bevond zich in het noorden vlakbij de koningspaleizen en lag aan de zgn. ‘Processieweg’ van Marduk, de weg waarlangs het standbeeld van de god tijdens het Nieuwjaarsfeest de stad in en uit werd gedragen. Nebukadnezar beschrijft zijn werken aan de Ishtar-poort, die, omdat het straatniveau was verhoogd, moest worden herbouwd, als volgt:

Van de beide poorten van Imgur-Enlil en Nēmetti-Enlil waren de ingangen door de opvulling van de Straat van Babylon te laag geworden. Deze poorten slechtte ik. Aan het water legde ik hun fundering uit bitumen en baksteen. Ik liet (de poort) kunstvol herbouwen in bakstenen met zuiver lapis lazuli, waarin stieren en *mušḫuššu*-slangen¹⁶² waren gemaakt. Ik legde sterke ceders als haar dak. Ik bevestigde deuren van ceder overlegd met brons, de drempels en pinnen gegoten in koper, stevig in elk van haar poorten. Ik stelde wilde stieren uit koper en zeer woeste *mušḫuššu*-slangen op aan de posten. Ik vulde de poorten met glans tot verwondering van de mensen.¹⁶³

Nebukadnezar stelde, zoals uit andere opschriften blijkt, stieren en slangen, waaraan apotropeïsche werking werd toegekend (cf. GDB F 1a), ook aan andere poorten van Imgur-Enlil en Nēmetti-Enlil op¹⁶⁴.

Op basis van de teruggevonden resten van de Ishtar-poort kan een goede beschrijving van de rijke en veelkleurige decoratie die Nebukadnezar liet aanbrengen, worden gegeven. Op de poortgebouwen waren op een grondlaag van blauw emaille zwart-witte of rode geometrische figuren en witte rosetten aangebracht¹⁶⁵.

m in omtrek was.

161 *Tintir*, Tablet 5, 49-56 (ed. GEORGE, *Babylonian Topographical Texts*, p. 66). Op één na waren deze poorten naar goden genoemd. De Duitse opgravingen hebben in het oostelijke stadsdeel de vier stadspoorten blootgelegd. Een van hen, de Ishtar-poort, kan op basis van een *in situ* gevonden opschrift met zekerheid worden benoemd; cf. KOLDEWEY, *Ishtar-Tor*, p. 41, Abb. 43.

162 Dit is een mythologisch fabeldier; cf. GDB F 1a.

163 VAB 4, Nbk. nr. 15, v 57 - vi 21; cf. nr. 26, 6-13, dat opnieuw werd uitgegeven door GEORGE, *Babylonian Topographical Texts*, p. 339-340.

164 VAB 4, Nbk. nr. 1, i 19-22; nr. 9, i 44-45; nr. 13, i 58-60; nr. 19, B v 9-11; nr. 20, ii 5-7.

165 Voor een beschrijving van de Ishtar-poort, zie KOLDEWEY, *Ishtar-Tor*, p. 22-31 en Taf. 11-

Hoofdzakelijk op die delen van de poort die door de passanten werden gezien, wisselden horizontale banden met stieren en banden met *mušhuššu*-slangen elkaar af. De lijven van deze dieren, die eerst in vlakemaille en bij een latere bouwfase onder Nebukadnezar in reliëfemaille waren uitgevoerd, waren wit of geel, waarbij sommige lichaamsdelen rood of blauw waren gekleurd¹⁶⁶.

Naast de renovatie van de Ishtar-poort bouwde Nebukadnezar poorten in de door hem opgetrokken oostelijke buitenmuur¹⁶⁷. Deze poorten – vijf in getal, zoals een Neo- of Laat-Babylonisch tablet aantoont¹⁶⁸ – waren waarschijnlijk veel soberder. Zoals PONGRATZ-LEISTEN¹⁶⁹ opmerkte, kunnen poorten worden beschouwd als een markering, een doorgangszone tussen de cultuur en de orde van de stad enerzijds en de ‘barbarij’, de chaos van de buitenwereld anderzijds. Dit vormt waarschijnlijk mede een verklaring voor hun ‘heilige’ karakter¹⁷⁰.

Zie verder GDB F 9d-e, waar over bronzen poorten wordt gesproken.

Het paleis van zijn vader (τοῖς πατρικοῖς βασιλείοις): Hiermee wordt het paleis bedoeld dat door de Duitse archeologen de naam ‘Südburg’ kreeg¹⁷¹. Dit paleis – of correcter paleizencomplex – bevond zich op het zuidelijke deel van de heuvel Qaṣr (Arabisch voor “kasteel”), in het noorden van het oostelijke stadsdeel. Nebukadnezar geeft in zijn opschriften de precieze ligging van dit paleis in het oude Babylon¹⁷²: het lag tussen de binnenmuur Imgur-Enlil in het noorden en het kanaal Libil-ḫegalla in het zuiden. In het westen werd het begrensd door de Eufraat, in het oosten door de Processieweg Ay-ibūr-šabû. De Neo-Babylonische lagen van de ‘Südburg’ werden systematisch onderzocht.

Waarschijnlijk resideerden in de ‘Südburg’ van oudsher de koningen van Babylon, maar omdat de Duitse archeologen niet dieper gingen dan de lagen uit de Neo-Babylonische periode, kan dit archeologisch niet worden bewezen¹⁷³.

16 en KOLDEWEY & HROUDA, *WEB*⁵, p. 43-63.

166 Een reconstructie op basis van origineel materiaal van de Ishtar-poort, die haar pracht en praal duidelijk laat uitkomen, is heden in het Pergamon-museum in Berlijn te bewonderen.

167 De bouw van deze poorten wordt vermeld in Nebukadnezars opschriften, nl. VAB 4, Nbk. nr. 5, i 20-24; nr. 14, iii 8-10; nr. 15, vi 35-38; WEISSBACH, *Inscripten im Wâdī Brîsā*, p. 35, i 12-14 (Naḥr el-Kelb).

168 GEORGE, *Babylonian Topographical Texts*, nr. 17, p. 137-141.

169 *Ina šulmi īrub*, p. 25.

170 In een cultische kalender uit de Laat-Babylonische tijd (SBH VIII, v 27) staat opgetekend dat in de maand Tašrītu (september/oktober) bij de opgang van Sirius de stadspoorten werden gezegend.

171 Cf. KOLDEWEY & HROUDA, *WEB*⁵, p. 79-139; UNGER, *Babylon*, p. 216-222; KOLDEWEY & WETZEL, *Königsburgen*, I.

172 VAB 4, Nbk. nr. 14, ii 4-6; nr. 15, vii 40-46.

173 Sommige geleerden nemen aan dat de koningen vóór Nabopolassar een – eerder bescheiden – residentie elders in de stad hadden, nl. in het westelijke stadsdeel. Het zou pas met de stichting van het Neo-Babylonische rijk zijn dat de koninklijke residentie

Bij de opgravingen werd een ouder paleis blootgelegd, dat de archeologen aan Nabopolassar toeschreven¹⁷⁴. Door de opschriften van Nebukadnezar weten we dat Nabopolassar in het gebied van de ‘Südburg’ een paleis uit gedroogde leemtichels had gebouwd en daarin resideerde¹⁷⁵. Omdat hoogwater de funderingen had aangetast en de paleispoorten door Nebukadnezars ophoging van de Processieweg te laag waren geworden, renoveerde deze het paleis van zijn vader en breidde het uit¹⁷⁶.

Een ander paleis, dat hij daarmee verbond (ἑτέρα βασιλεία ἐχόμενα ἐκείνων): Dit slaat op het paleizencomplex dat op de heuvel Qaṣr ten noorden van de zojuist genoemde ‘Südburg’ stond. Het is een van de twee nieuwe paleizen die door Nebukadnezar in Babylon werden gebouwd¹⁷⁷. Het werd in het westen begrensd door de Eufraat, in het noorden door de heuvelrand, in het oosten door de Processieweg. In het zuiden lag de binnenste verdedigingsgordel (Imgur-Enlil, Nēmetti-Enlil en de grachtmuur). Het uitgestrekte paleizencomplex, dat Nebukadnezar als een eenheid beschouwde, bestond uit twee delen: een groot zuidelijk deel, dat de Duitse archeologen ‘Hauptburg’ noemden, en een kleiner, noordelijk deel, dat de naam ‘Nordburg’ kreeg. De ‘Hauptburg’ werd systematisch onderzocht, de ‘Nordburg’ slechts zeer oppervlakkig¹⁷⁸.

Bouwstenen met een opschrift van Nebukadnezar bewijzen dat hij dit paleizencomplex liet optrekken¹⁷⁹. In andere opschriften geeft de koning een ronkende beschrijving van de bouw. De opschriften onderschrijven Berossos’ woorden. Zoals deze stellen ze het paleis voor als een hoog en groots bouwwerk, vol pracht en praal en melden ze dat Nebukadnezar het met het paleis van zijn vader verbond. We mogen dan ook aannemen dat Berossos’ beschrijving – direct of indirect – op deze koningsinscripties teruggaat. De tekst van de opschriften gaat als volgt:

Op 490 el¹⁸⁰ afstand van de omtrek van Nēmetti-Enlil, de buitenmuur van Babylon, aan de buitenkant bouwde ik twee sterke wallen uit baksteen en

---

in Babylon groots werd uitgebouwd; cf. KUERT, in: NIELSEN, *Palace Institution*, p. 78 en BEAULIEU, *Reign of Nabonidus*, p. 98-104.

174 Cf. KOLDEWEY & HROUDA, *WEB*⁵, p. 120-128.

175 VAB 4, Nbk. nr. 14, ii 7-11; nr. 15, vii 47-56.

176 Nebukadnezars bouwactiviteiten in de ‘Südburg’ worden bewezen door *in situ* gevonden bouwstenen met de naam van de vorst en opschriften, waarvan er enkele ook *in situ* werden gevonden. Voor een overzicht van *in situ* gevonden stempels en opschriften, zie KOLDEWEY & WETZEL, *Königsburgen*, I, p. 29-32. De renovatie- en uitbreidingswerken worden beschreven in VAB 4, Nbk. nr. 9, iii 27-42; nr. 14, ii 12-21; nr. 15, vii 57 – viii 18.

177 Daarnaast bouwde Nebukadnezar op de heuvel Bābil, ten noorden van de heuvel Qaṣr, het zgn. ‘Zomerpaleis’; cf. *supra*.

178 Cf. KOLDEWEY & HROUDA, *WEB*⁵, p. 158-181; UNGER, *Babylon*, p. 222; KOLDEWEY & WETZEL, *Königsburgen*, II, p. 1-39.

179 Cf. KOLDEWEY & WETZEL, *Königsburgen*, II, p. 4-5.

180 360 el in VAB 4, Nbk. nr. 21, ii 22.

bitumen, een muur als een berg. Daartussen maakte ik een bouwwerk van baksteen. Daarboven bouwde ik, hoog verheven, een grootse binnenkamer (*kummu*) uit bitumen en baksteen als de woonplaats van mijn koningschap. Ik voegde dit paleis bij het paleis van mijn vader en creëerde een woonplaats voor mijn heerschappij. Sterke ceders, product van de hoge bergen, rijzige pijnbomen, cipressen, uitgelezen topkwaliteit, strekte ik uit als zijn dak. In al zijn poorten plaatste ik deuren uit Magan-hout en hout van ceders en cipressen en van dioriet en ivoor, ingelegd met zilver en goud en in brons gegoten, dorpels van zilver en pinnen van koper. Ik legde een kroon van lapis lazuli om zijn bovenste rand. Ik omringde het met een sterke, op een berg gelijkende muur uit bitumen en baksteen. Langs de bakstenen muur bouwde ik een grote muur uit sterke stenen, die uit grote bergen waren gekapt. Als een berg verhief ik zijn hoogste punt. Dat huis schiep ik om bewonderd te worden. Om aanschouwd te worden door alle mensen vulde ik het met luxe. Waardigheid, traditie, ontzag, de stralenglans van het koningschap omringen zijn contouren. Geen booswicht en onrechtvaardige treedt er binnen.¹⁸¹

In zijn opschriften legt Nebukadnezar uit waarom hij na de uitbreiding van het oude paleis een nieuw paleis bouwde. Het oude paleis was zijn enige residentie en die was hem te klein geworden¹⁸². Elders zegt hij dat hij met de bouw de verdediging van Babylon wilde versterken¹⁸³.

In vijftien dagen werd voltooid (συνετέλεσθη ἡμέραις δεκαπέντε): Deze ongeloofwaardige duur van de bouw is niet door Berossos verzonnen, maar vindt haar oorsprong in de ‘Basaltsteen-inscriptie’ van Nebukadnezar zelf. Dit is een duidelijk bewijs dat Berossos zich in zijn beschrijving van het paleis op opschriften van Nebukadnezar baseerde. De tekst van de ‘Basaltsteen-inscriptie’ luidt:

In een gunstige maand, op een geschikte dag, legde ik zijn (d.i. van het paleis) fundering tot diep in de onderwereld. Zijn hoogste punt maakte ik hoog als een gebergte. In 15 dagen voltooidde ik het werk eraan.¹⁸⁴

De zogenaamde ‘Hangende tuin’... (τὸν καλούμενον κρεμαστὸν παράδεισον...): De spijkerschriftbronnen reppen met geen woord over ‘Hangende Tuinen’ in Babylon of, meer algemeen, over een paleispark dat door Nebukadnezar II zou zijn aangelegd. Dit stilzwijgen staat in schril contrast tot de klassieke literatuur, die de ‘Hangende Tuinen’ tot de Zeven Wereldwonderen rekent. Verschillende klassieke auteurs geven een uitvoerige beschrijving van dit wonderbaarlijke technische ‘hoogstandje’.

Volgens Diodorus werd “de zogenaamde ‘Hangende Tuin” (ὁ καλούμενος κρεμαστὸς κήπος) in Babylon bij de acropolis gebouwd door een Syrische koning

181 VAB 4, Nbk. nr. 14, ii 31-56; cf. nr. 15, viii 42 – ix 37; nr. 21, ii 21-32.

182 VAB 4, Nbk. nr. 14, ii 22-25; nr. 15, viii 19-30.

183 VAB 4, Nbk. nr. 15, viii 42-44; nr. 21, ii 21.

184 VAB 4, Nbk. nr. 15, viii 59 – ix 1.

om zijn concubine, die van Perzische origine was, te behagen¹⁸⁵. Met de ‘Hangende Tuin’ wilde de koning het beboste bergachtige landschap van Perzië, waarnaar zij heimwee had, imiteren. De tuin, een park (*paradeisos*), dat aan elke zijde 4 plethron (ca. 120 m) lang was, bestond uit terugspringende plateaus, waardoor het geheel leek op een theater. Onder deze plateaus werden gaanderijen, die het gewicht van de tuin droegen, en koninklijke vertrekken gebouwd. De bovenste gaanderij was even hoog als de stadsmuur. Op het dak van de gaanderijen werden veelsoortige rijzige en anderszins prachtige bomen geplant. In één ruimte op de bovenste verdieping waren openingen gemaakt en stonden machines om het water uit de rivier naar boven te brengen.

De Romeinse Alexander-historiograaf Curtius biedt een gelijkaardige beschrijving van de ‘Hangende Tuinen’ (*pensiles horti*), een wonder, beroemd door verhalen van de Grieken, zoals hij schrijft¹⁸⁶. Curtius localiseert de Tuinen boven de citadel (*arx*, d.i. *acropolis*) en verklaart dat ze volgens de overlevering werden aangelegd door een “koning van Syrië, die in Babylon regeerde”. Hij deed dit uit liefde voor zijn echtgenote, die in het vlakke land dat Babylonië was, verlangde naar bossen en wouden. De Griekse geograaf Strabo situeert de ‘Hangende Tuin’ (ὁ κρεμαστός κήπος) aan de Eufraat¹⁸⁷. Ook bij hem vormt de tuin een vierkant van 4 plethron. Het bouwwerk bestond uit gewelven op kubusvormige terrassen. Trappen leidden tot het bovenste terras. Langs deze trappen bevonden zich schroeven, waarmee het water voortdurend uit de Eufraat werd geschept. Een laatste uitvoerige beschrijving van de Tuinen is te vinden in een werkje getiteld ‘Over de Zeven Wereldwonderen’ (*De VII orbis spectaculis*). Dit werk staat op naam van ene Philo van Byzantium. Wellicht wordt niet de ingenieur-schrijver bedoeld, die in de 2de eeuw v.C. leefde, maar was deze Philo een redenaar uit de late Oudheid¹⁸⁸.

De klassieke auteurs situeren de ‘Hangende Tuin(en)’ op of bij de burcht, vlakbij de Eufraat. Diodorus en Curtius zijn het erover eens dat een (As)syrische koning¹⁸⁹ de tuin voor zijn door heimwee gekwelde vrouw of concubine aanlegde, die volgens Diodorus uit Perzië afkomstig was. De klassieke beschrijvingen sluiten duidelijk bij Berossos’ verhaal aan en het ligt dan ook voor de hand dat ze een gemeenschappelijke bron hebben¹⁹⁰.

Diodorus spreekt over de ‘Hangende Tuin’ n.a.v. zijn beschrijving van Semiramis’ magnifieke bouwwerken in Babylon, een beschrijving die op Ctesias teruggaat. Omdat Diodorus de passage over de ‘Hangende Tuin’ met de woorden introduceert

185 Diod., 2, 10, 1-6.

186 5, 1, 32-35.

187 *Geogr.*, 16, 1, 5.

188 Cf. BRODERSEN, *Reiseführer*, p. 14-15.

189 Plinius de Oudere schrijft dat de Tuinen door Semiramis of “Syrus de koning van Assyrië” werden aangelegd (*Nat.Hist.*, 19, 49). Manuscripten geven ook de lezing *Cyrus*. Deze lezing wordt verkozen door VAN DER SPEK, in: VAN DER SPEK, *Studies in Ancient Near Eastern World View*, p. 309.

190 Cf. VAN DER SPEK, in: VAN DER SPEK, *Studies in Ancient Near Eastern World View*, p. 310.

dat die niet door Semiramis, maar door een latere Syrische koning werd gebouwd¹⁹¹, wijst dit erop dat de historiograaf hier een excerpt uit een andere auteur dan Ctesias invoegde¹⁹². Algemeen wordt aangenomen dat die auteur de Alexander-historiograaf Cleitarchus was, die met de Macedoniër in Babylon verbleef¹⁹³. Ook Curtius' beschrijving volgt een traditie die op dezelfde Cleitarchus teruggaat¹⁹⁴. Naar wordt aangenomen, baseerde Strabo zich eveneens op een van de Alexander-historiografen; mogelijk was dit ook Cleitarchus¹⁹⁵. Er zijn geen aanwijzingen dat Ctesias zelf over de 'Hangende Tuinen' heeft geschreven¹⁹⁶. Dit betekent dat de oudste attestaties over de 'Hangende Tuin(en)' van Babylon uit de tijd van Alexander de Grote dateren.

Het spreekt voor zich dat bij de Duitse opgravingen in Babylon naar het wereldwonder van de 'Hangende Tuinen' werd gezocht. KOLDEWEY¹⁹⁷ meende een eigenaardig gewelfd gebouw in de noordoost-hoek van de 'Südburg' met de Tuinen te kunnen identificeren – een hypothese die lange tijd voor waar werd aangenomen. WISEMAN¹⁹⁸ plaatste de Tuinen in de westelijke aanbouw van de 'Südburg'. NAGEL¹⁹⁹ meende hen in de zgn. 'Westelijke Voorpost'²⁰⁰ gevonden te hebben, hetgeen door READE²⁰¹ verder werd onderbouwd. Geen enkel voorstel tot localisering van de 'Hangende Tuinen' is, zoals BICHLER & ROLLINGER²⁰² concluderen,

191 Diod., 2, 10, 1.

192 Cf. b.v. BICHLER & ROLLINGER, in: ROLLINGER, *Von Sumer bis Homer*, p. 163; LENFANT, *Ctésias*, die in haar uitgave van Ctesias' *Persica* de passage niet heeft opgenomen.

193 Cf. JACOBY, *FGrH*, 3c, p. 431; SCHNABEL, *Berossos*, p. 34-39; PEARSON, *Lost Histories*, p. 230; KÖNIG, *Persika*, p. 143, n. 1; BONCQUET, *Diodorus Siculus*, p. 95-96; BRODERSEN, *Sieben Weltwunder*, p. 51-52; BICHLER & ROLLINGER, in: ROLLINGER, *Von Sumer bis Homer*, p. 169-170; zie ook de kritische bedenkingen van VAN DER SPEK, in: VAN DER SPEK, *Studies in Ancient Near Eastern World View*, p. 307-309.

194 Cf. BICHLER & ROLLINGER, in: ROLLINGER, *Von Sumer bis Homer*, p. 169-170.

195 Cf. BONCQUET, *Diodorus Siculus*, p. 97. BRODERSEN denkt aan Onesicritus (*Sieben Weltwunder*, p. 50; zie ook p. 41-42).

196 Cf. BONCQUET, *Diodorus Siculus*, p. 96; zie ook BICHLER & ROLLINGER, in: ROLLINGER, *Von Sumer bis Homer*, p. 167-172. JACOBY (*RE*, 11, kol. 2054), SCHNABEL (*Berossos*, p. 35 en p. 39), PEARSON (*Lost Histories*, p. 230-231) en BRODERSEN (*Sieben Weltwunder*, p. 49-50) nemen aan dat Ctesias wel degelijk over de Tuinen heeft geschreven en ze aan Semiramis toeschreef. Cleitarchus en Berossos zouden dan tegen deze visie van leer zijn getrokken en de Tuinen aan een andere koning hebben toegeschreven. BEAULIEU (*Oriental Institute Special Issues*, 2006, p. 137) stelt dat het relaas bij Diodorus op Berossos zelf teruggaat, maar hiervoor zijn geen bewijzen.

197 KOLDEWEY & HROUDA, *WEB*⁵, p. 99-107.

198 *Nebuchadrezzar*, p. 56-60.

199 *MDOG*, 110 (1978), p. 19-28; zie ook DEMIRJI, *Sumer*, 37 (1981), p. 56-61 en HROUDA, *Sumer*, 41 (1986), p. 15.

200 Voor een beschrijving, zie KOLDEWEY & HROUDA, *WEB*⁵, p. 148-149.

201 *Iraq*, 62 (2000), p. 208-213.

202 In: ROLLINGER, *Von Sumer bis Homer*, p. 153-158; zie ook VAN DER SPEK, in: VAN DER SPEK, *Studies in Ancient Near Eastern World View*, p. 302-303.

overtuigend. We moeten daarom vaststellen dat de ‘Hangende Tuinen’ van Babylon ‘onvindbaar’ zijn. STEVENSON²⁰³ geeft hiervoor een verklaring. Volgens hem zijn de Tuinen archeologisch niet meer te traceren, omdat de stenen van het bouwwerk in de loop der tijden werden ‘gerecycleerd’. Deze noodgreep is weinig overtuigend. Omdat het bestaan van de Tuinen door de spijkerschriftbronnen noch door het archeologische onderzoek kan worden bevestigd, gaan de meeste auteurs er nu van uit dat de ‘Hangende Tuinen’, zoals ze door Berossos en de klassieke auteurs worden beschreven, nooit hebben bestaan. De ‘Hangende Tuinen’ van Babylon waren – zo menen velen nu – het product van Griekse fantasie en ze zijn van hetzelfde allooi als onze verhalen over vliegende tapijten in Bagdad. Die verhalen vertrokken mogelijk van een reëel bestaande tuin of gebouw, dat door Nebukadnezar II was gebouwd²⁰⁴. Volgens BRODERSEN²⁰⁵ sprak een voor het grote publiek ontoegankelijke paleistuin van de koning in Babylon zo tot de verbeelding van de Grieken dat ze die vervolgens omvormden tot de fantastische ‘Hangende Tuinen’²⁰⁶. Hij wijst erop dat de klassieke beschrijvingen van de Tuinen gelijkenissen vertonen met de paradijselijke tuin van Alkinoös, koning der Phäaken, zoals die door Homerus in zijn *Odyssee* wordt geschilderd²⁰⁷. VAN DER SPEK²⁰⁸ ziet in de boven geciteerde passage uit de ‘Basaltsteen-inscriptie’ van Nebukadnezar, waarin deze de bouw van zijn nieuwe paleis beschrijft, de historische kern van het Griekse verhaal²⁰⁹.

Volgens BICHLER & ROLLINGER²¹⁰ zou Berossos met dat Griekse verhaal in contact zijn gekomen. Hij nam dat over en paste het aan: hij identificeerde de in de klassieke bronnen anonieme koning met Nebukadnezar II en verzoon het verhaal over diens huwelijk met de Medische prinses Amyitis (cf. GDB F 8c-e) om ook de anonieme door heimwee verteerde (bij)vrouw van de klassieke bronnen een naam te geven. Ook VAN DER SPEK²¹¹ neemt aan dat Berossos het Griekse verhaal wilde bijstellen. Hij sluit echter niet uit dat de hele episode over de ‘Hangende Tuin’ door Alexander Polyhistor in zijn epitome van Berossos’ werk werd ingevoegd. In een geschiedwerk over Babylonië verwachtten Griekse en Romeinse lezers nu eenmaal het verhaal van de ‘Hangende Tuinen’ van Babylon.

Er zijn echter aanwijzingen dat de ‘Hangende Tuinen’ van Babylon toch een verhaal van Babylonische origine was. In een opschrift beschrijft de Assyrische koning Sanherib (704-681) een botanische tuin, die hij bij zijn paleis in Ninive liet

203 *Iraq*, 54 (1992), p. 43-46.

204 Cf. BICHLER & ROLLINGER, in: ROLLINGER, *Von Sumer bis Homer*, p. 202-206.

205 *Sieben Weltwunder*, p. 56-57.

206 Het is inderdaad aannemelijk dat er zich in de paleizen van Nebukadnezar tuinen bevonden; cf. READE, *Iraq*, 62 (2000), p. 197-198.

207 *Od.*, 7, 112-121.

208 In: VAN DER SPEK, *Studies in Ancient Near Eastern World View*, p. 313. Hij wordt hierin gevolgd door BEAULIEU, *Oriental Institute Special Issues*, 2006, p. 138.

209 VAB 4, Nbk. nr. 15, ix 22-28; cf. VAN DER SPEK, in: VAN DER SPEK, *Studies in Ancient Near Eastern World View*, p. 299.

210 In: ROLLINGER, *Von Sumer bis Homer*, p. 171-172.

211 In: VAN DER SPEK, *Studies in Ancient Near Eastern World View*, p. 311-312.

aanleggen. De beschrijving vertoont frappante gelijkenissen met de ‘Hangende Tuinen’:

Ik legde daarnaast (d.i. naast het paleis) een park aan, evenbeeld van het Amanus-gebergte, waarin alle aromatische bomen en fruitbomen, afkomstig uit het gebergte en uit Babylonië, alsmede katoendragende bomen werden samengebracht²¹².

Daarnaast is op een reliëf in Ninive uit de tijd van Assurbanipal (668-ca. 630) een tuin – of misschien correcter, boomgaard – afgebeeld, die veel gelijkenissen vertoont met de ‘Hangende Tuinen’²¹³. DALLEY²¹⁴ concludeerde dat de ‘Hangende Tuinen’ van Babylon in werkelijkheid de botanische tuin van Sanherib in Ninive was. Door verwarring zou die tuin tot de tuin van Nebukadnezar in Babylon omgevormd zijn. BICHLER & ROLLINGER²¹⁵ hebben terecht tegen deze ‘vormingshypothese’ geargumenteerd.

Wij veronderstellen dat Sanheribs opschrift en het reliëf bijdroegen tot het ontstaan van een verhaal over een wonderlijk park, dat Nebukadnezar voor zijn door heimwee verteerde Medische vrouw liet aanleggen. Hierbij is het mogelijk dat dat verhaal zich ook door een reëel, door Nebukadnezar geconstrueerd gebouw of tuin of door een passage, zoals die in de ‘Basaltsteen-inscriptie’, liet inspireren. De Alexander-historiografen kwamen met deze legende in contact en vormden die om tot hun fantastisch verhaal over de ‘Hangende Tuinen’ van Babylon. Voor onze interpretatie pleit dat Berossos’ *Babyloniaca* aantoont dat nog andere, in het Nabije Oosten circulerende verhalen door de Grieken werden overgenomen en aangepast. We denken hierbij aan Sanheribs oprichting van een monument en zijn stichting van Tarsus (cf. GDB F 8c-d), de vuurdood van Sarakos (cf. GDB F 8d-e), de aanleg van een groot waterreservoir (cf. GDB F 9b-c).

In zijn analyse van het verhaal citeert VAN DER SPEK²¹⁶ een uitspraak van FINLEY: “The ability of the ancients to invent and their capacity to believe are persistently underestimated”. De auteur heeft het over Grieken en Romeinen, maar o.i. kan deze uitspraak ook op Babyloniërs worden toegepast...

De beslissing om de ‘Hangende Tuinen’ te duiden als een origineel Babylonisch dan wel Grieks verhaal hangt uiteindelijk ook nauw samen met hoe men Berossos als

212 LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 111, vii 53-57; cf. FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 87-89 [T 12].

213 Voor een afbeelding van het reliëf, zie DALLEY, *Iraq*, 54 (1996), p. 51, Fig. 1. Geleerden hebben vroeger die tuin daadwerkelijk met de ‘Hangende Tuinen’ geïdentificeerd of hem geduid als een prototype. Zo schrijft RASSAM (*Asshur and the Land of Nimrod*, p. 355) over het reliëf: “(...) which Sir Henry Rawlinson and other Assyrian scholars identified with the famous hanging gardens”. Ook MEISSNER (*WZKM*, 12 (1898), p. 272-274) zag in het reliëf de beroemde ‘Hangende Tuinen’.

214 *Iraq*, 56 (1994), p. 45-56; zie ook EAD., in: DEROW & PARKER, *Herodotus and his World*, p. 171-189.

215 In: ROLLINGER, *Von Sumer bis Homer*, p. 172-198.

216 In: VAN DER SPEK, *Studies in Ancient Near Eastern World View*, p. 307; zie FINLEY, *Ancient History*, p. 9.

auteur interpreteert: was hij een ‘wetenschapper’ en volgde hij trouw zijn bronnen of was hij eerder een creatief auteur, die zijn bronmateriaal soms grondig bewerkte en verhalen verzon? Het is onmogelijk deze vragen bevredigend te beantwoorden. Wie eerstgenoemde opvatting aanhangt, zal voor een Babylonische origine van het verhaal argumenteren; wie de Babyloniër veeleer als een creatief schrijver ziet, zal het als van oorsprong Grieks uitleggen.

Nog veel meer (πολλὰ πρὸς τούτοις): Dit is een duidelijke aanwijzing dat Berossos veel meer over Nebukadnezar II, volgens hem de grootste Babylonische koning, heeft geschreven. De excerpten van Abydenus (GDB F 9b-e) bieden aanvullende informatie.

Verwijt ... de Griekse auteurs (μέμφεται τοῖς Ἑλληνικοῖς συγγραφεῦσιν): Dit bewijst overduidelijk dat Berossos wist wat Griekse auteurs over Babylon hadden geschreven. Het belang van deze vaststelling mag niet worden onderschat: Berossos was niet alleen de Griekse taal meester, hij had ook kennis van Griekse literatuur en historiografie. Als het om de geschiedenis van Babylonië ging, waren in zijn tijd vooral de werken van Herodotus en Ctesias invloedrijk bij zijn Griekse lezers (cf. Hoofdstuk 4, §4). Voorgangers verwijten leugens verteld te hebben was een topos in de Griekse historiografie en de kritiek was niet altijd terecht. In het geval van Berossos waren de verwijten wél gerechtvaardigd.

Babylon door Semiramis ... gesticht... (ὕπὸ Σεμιράμεως ... κτισθῆναι τὴν Βαβυλῶνα...): Deze opvatting is voor het eerst bij Ctesias te vinden. In zijn relaas geeft hij een breedvoerige schildering van hoe Semiramis de stad stichtte en inrichtte²¹⁷. Ze liet van overal architecten en ambachtslieden komen en zette twee miljoen werklieden, afkomstig uit het gehele koninkrijk, in. Daarna beschrijft Ctesias de schitterende en indrukwekkende bouwwerken: de stadsmuren, de brug over de Eufrat, de kaaimuren langs de oevers van die rivier, twee paleizen, gebouwd aan weerszijden van voornoemde brug en de tempel van Zeus-Belos. Herodotus van zijn kant noemt Semiramis een van vele Babylonische koningen die aan de muren van Babylon werkten²¹⁸.

Hoewel dit nergens expliciet in de overgeleverde fragmenten van de *Babyloniaca* staat, hebben we goede redenen om aan te nemen dat Berossos de opvatting was toegedaan dat Babylon door de stadsgod Bēl-Marduk was gesticht. Abydenus verklaart dat Belos na de schepping van de wereld Babylon met wallen omgaf (GDB F 1c-d). Waarschijnlijk had Berossos in die context ook geschreven dat dezelfde god eerst Babylon had gesticht. In *Enūma Elish*²¹⁹, het Babylonische scheppingsepos dat een loflied op Bēl-Marduk was (cf. GDB F 1a), staat dat Marduk Babylon stichtte. Het ligt voor de hand dat Berossos als ‘priester’ van Bēl de theologie van *Enūma*

²¹⁷ FGrH 688 F 1b (= Diod., 2, 7, 2 - 9, 9).

²¹⁸ 1, 184.

²¹⁹ *Ee*, 5, 117-130.

Elish volgde.

Deze opvatting was ook in de Grieks-Romeinse wereld wijdverbreid, zoals blijkt uit de opmerking van Curtius dat Semiramis Babylon had gesticht en “niet, zoals de meesten (*plerique*) geloofden, Belus”²²⁰. De klassieke verhalen over Semiramis’ bouwactiviteiten in Babylon waren ongetwijfeld geïnspireerd op de grootschalige bouwprojecten die Nebukadnezar II in die stad had laten uitvoeren.

F 9b [Eusebius, *Praeparatio Evangelica*, 9, 41, 6-8]

Nabuchodonosoros (Ναβουχοδονόσορος): In het parallelle excerpt uit de *Kroniek* (GDB F 9c) wordt de koning “Nabukodrossoros” geheten. Omdat deze naam dichter bij de Akkadische naam Nabû-kudur(rî)-uṣur staat, veronderstellen we dat dit de vorm was die door Berossos werd gebruikt. Zie ook GDB F 9a.

Omwalde hij Babylon... (Βαβυλῶνα μὲν ἐτείχισε...): Dit is een verkorte en aangepaste parafrase van het bouwbericht van Alexander Polyhistor, dat bij Josephus (GDB F 9a) vollediger en accurater is overgeleverd. Uit GDB F 9a weten we dat Nebukadnezar zowel de binnen- als buitenstad met een driedubbele wal omringde. De periode van 15 dagen heeft in dat fragment betrekking op de bouw van Nebukadnezars paleis. Aangezien de koning in een opschrift voor de voltooiing van zijn paleis hetzelfde tijdsbestek geeft, kunnen we ervan uitgaan dat de periode van 15 dagen bij Berossos op het paleis betrekking had. Door inkorting werden in het excerpt uit Abydenus, dat de bouw van het paleis achterwege laat, deze 15 dagen met de bouw van de stadsmuren verbonden.

Hij leidde ... de <N>armakales af ... †de Arakanos (τόν τε <N>αρμακάλην ... ἐξήγαγεν ... †τόν τε Ἀράκανον): Ἀρμακάλην is, zoals VON GUTSCHMID²²¹ suggereerde, waarschijnlijk een verbastering van Ναρμαλακην (*Narmalaken*), dat in het Aramees “Koningskanaal” of “Koningsrivier” betekent. Deze waterloop verbond de Eufraat met de Tigris en wordt door verschillende klassieke auteurs vermeld²²². Plinius de Oudere en Ammianus noemen hem een tak van de Eufraat. Plinius schrijft dat door het werk van ene gouverneur Gobares, die verder onbekend is, de Eufraat werd afgeleid en dat die waterloop door alle Assyriërs *Naarmalchas*, wat Plinius als “koningsrivier” (*regium flumen*) vertaalt, werd geheten. Het kanaal wordt ook in de spijkerschriftbronnen vermeld, waar het *Nār-šarri*, het Akkadische equivalent van de Aramese naam, heet. Aan de samenloop van dit kanaal en de Tigris stichtte Seleucus I de ‘koningsstad’ Seleucia-aan-de-Tigris. Nār-šarri lag ten noorden van

²²⁰ 5, 1, 24.

²²¹ In: SCHOENE, *Chronicorum libri duo*, I, p. 37, n. 6.

²²² Plin., *Nat.Hist.*, 6, 120 (*Naarmalchas*; zie ook 5, 89); Ammianus, 24, 2, 7 (*Naarmalcha*); Isidorus van Characene FGrH 781 F 2 (1) (Ναρμάλας) en Zosimus, *Hist. Nov.*, 3, 24, 2 (Ναρμαλάχης). Het is niet zeker of het in alle attestaties om hetzelfde Koningskanaal gaat; cf. FONTAINE, *Ammien Marcellin, Histoire, IV, Commentaire*, p. 77-78 (n. 172); STÜCKELBERGER & GRASSHOFF, *Klaudios Ptolemaios, Handbuch der Geographie*, 5-8, p. 583, n. 312 en DEN BOEFT E.A., *Commentary on Ammianus XXIV*, p. 42-46.

Babylon, niet ver van Sippar, de stad die in de volgende zin wordt vermeld.

In de handschriftelijke overlevering van de *Praeparatio* komt naast de lezing Ἀράκανον de variant Ἀράκωνον voor. In deze laatste lectuur kan men een verbastering van de Akkadische naam *Arahtu* (Grieks: *Ἀραχ(α)τον) zien. Daarom verkiezen we de lezing Ἀράκωνον. ‘Arahtu’ was de naam voor de westelijke arm van de Eufraat, die door Babylon stroomde en werd als synoniem voor Eufraat gebruikt.

De zinsnede, meer bepaald de grammaticale samenhang van τὸν τε Ἀράκωνον met de rest van de zin, is problematisch. De Armeense vertaling van Eusebius’ *Kroniek* (GDB F 9c) lost het probleem op door “Arakanon” weg te laten: volgens de tekst leidde de koning de Armakales uit de Eufraat af. Bij Michael de Syriër luidt het dat Nebukadnezar de rivier Armakales, die een arm van de Eufraat was, afleidde en de gracht Akrokranos groef²²³. Uit het vervolg van de tekst blijkt dat hiermee het reservoir bij Sippar (cf. *infra*) wordt bedoeld. Michaels versie is daarom als corrupt af te wijzen.

Er zijn geen bronnen die bevestigen dat Nebukadnezar het Koningskanaal uitgroef. In opschriften verklaart de vorst dat hij van de Tigris bij Opis, een stad in de buurt van het latere Seleucia, tot de Eufraat bij Sippar een wal optrok en het gebied met krachtige wateren omringde²²⁴. Het moet onduidelijk blijven of de koning hiermee op de aanleg van het Koningskanaal zinspeelde. De andere opschriften van Nebukadnezar spreken enkel over waterwerken in Babylon. De koning bouwde een kaaimuur langs de oostelijke oever van de Eufraat, die, zoals hij in zijn opschriften verklaart, van de Ishtar-poort in het noorden tot de Urash-poort in het zuiden liep²²⁵. Hij voltooide daarmee de werkzaamheden die door zijn vader Nabopolassar waren gestart. Waarschijnlijk wilde Nebukadnezar met de kaaimuur voorkomen dat de bedding van de Eufraat, die in de loop der tijden veranderde, naar het oosten opschoof.

In de Eufraat zelf bouwde Nebukadnezar langs de oostoever een machtig bastion. Dit fort, met muren die 20 tot 25 m dik waren, bevond zich ten westen van de ‘Südburg’²²⁶. Door de bouw van dit massieve fort werd de loop van de Eufraat naar het westen gedrongen. Dit valt op te maken uit een opschrift van Neriglissar (559-556), waarin hij schrijft dat “in de regering van een vroegere koning” het water van de Eufraat zich te ver van de zijkant van Esagila had teruggetrokken. Daarom zocht

223 *Chron.*, III, p. 445 (vert. CHABOT).

224 Cf. BLACK, *NAPR*, 1 (1987), p. 15-21; cf. *infra*.

225 VAB 4, Nbk. nr. 13, ii 8-18; nr. 20, ii 19-29; cf. nr. 1, i 35-45; nr. 15, v 5-11; nr. 19, B v 27-37; nr. 21, i 24-25 en ii 7-9; NEUMANN, in: MARZAHN & NEUMANN, *Semitica*, i 37-44, p. 321; zie verder GEORGE, *Babylonian Topographical Texts*, p. 353-354. Bij de Duitse opgravingen zijn delen van de kaaimuren van Nabopolassar en Nebukadnezar blootgelegd en onderzocht; cf. KOLDEWEY & HROUDA, *WEB*⁵, p. 139-143 en WETZEL, *Stadtmauern*, p. 31-36 en p. 44-48. De muur van Nebukadnezar varieerde qua dikte van 3 tot 6,4 m.

226 Cf. KOLDEWEY & HROUDA, *WEB*⁵, p. 148-149. Bouwstenen met de naam van Nebukadnezar bewijzen dat deze het bastion bouwde. Hij behandelt de bouw in VAB 4, Nbk. nr. 13, ii 19-24; cf. nr. 19, B v 51-58; zie verder GEORGE, *Babylonian Topographical Texts*, p. 355.

Neriglissar de oude bedding en liet de rivier opnieuw daarlangs stromen²²⁷.

Daarnaast is het bekend dat Nebukadnezar het Libil-ḫegalla-kanaal, naast de Eufraat de belangrijkste waterweg in Babylon²²⁸, opnieuw in gebruik nam:

Libil-ḫegalla, het oostelijke kanaal van Babylon, was sinds verre dagen verlaten, met afval van aarde en vol bagger. Ik zocht zijn bedding en herstelde zijn boorden van de oever van de Eufraat tot Ay-ibūr-šabû (d.i. de Processieweg van Marduk) met bitumen en baksteen.²²⁹

De precieze duiding van de zinsnede in de *Praeparatio* is onzeker. Mogelijk bedoelde Berossos dat Nebukadnezar zowel de <N>armakales als de Arakanos afleidde. In dat geval zou met het afleiden van de Arakanos (Araḫtu) de bouw van de kaaimuren en van het bastion, die de loop van de rivier terugdrongen, kunnen zijn bedoeld. Deze interpretatie is echter minder waarschijnlijk. Omdat de <N>armakales – tenminste als die inderdaad met het Koningskanaal te identificeren is – zich niet ver van Sippar bevond en in de volgende zin over een reservoir ten noorden van die stad wordt gesproken, is het minder plausibel dat Berossos met “Arakanos” op waterwerken in Babylon doelde.

We veronderstellen om die reden dat de zinsnede op een andere manier moet worden geïnterpreteerd. Hiervoor steunen we op een passage in de *Geografie* van Claudius Ptolemaeus. Ptolemaeus noteert dat de Eufraat wordt gesplitst in de rivier die door Babylon vloeit en de rivier die tussen Eufraat en Tigris door Seleucia vloeit en die “Koningsrivier” (Βασιλείος ποταμός) wordt geheten²³⁰. Deze Koningsrivier is de <N>armakales. De anonieme rivier die door Babylon vloeit kan met de Araḫtu worden geïdentificeerd. Naar alle waarschijnlijkheid sprak Berossos over slechts één waterafleiding en moet de zinsnede als volgt worden uitgelegd: Nabokodrossoros leidde de <N>armakales, dit is een arm van de Eufraat, van de Arakanos (Araḫtu) af.

Vele eeuwen na Berossos vinden we bij Yāqūt ar-Rūmī, een Byzantijn die rond 1200 in Bagdad leefde, een vermelding dat Nebukadnezar waterlopen omleidde. Yāqūt, die een 9de-eeuwse Arabische auteur citeert, schrijft namelijk in zijn geografisch woordenboek onder het lemma *Bābil* dat Buḥt Naṣṣar (= Nebukadnezar) de loop van de Eufraat omleidde. De Eufraat liep voorheen langs Babylon, maar omdat Nebukadnezar vreesde dat het water de stadsmuren zou neerhalen, verlegde hij zijn loop naar de huidige bedding²³¹.

227 VAB 4, Ngl. nr. 1, i 41 – ii 5; cf. GEORGE, *Babylonian Topographical Texts*, p. 355.

228 In de topografische lijst *Tintir* wordt nog een derde waterweg genoemd, “HU-du-uk-x” (Tablet 5, 60), maar voor zover bekend, is deze naam nergens anders geattesteerd; cf. GEORGE, *Babylonian Topographical Texts*, p. 356.

229 VAB 4, Nbk. nr. 8, i 11-22; cf. nr. 19, A vii 54-59; zie verder GEORGE, *Babylonian Topographical Texts*, p. 356-357. De loop van dit kanaal is gedeeltelijk bekend. Het liep ten zuiden van de ‘Südburg’ en mondde in de Eufraat uit; cf. GEORGE, o.c., p. 357-358.

230 *Geogr.*, 5, 20, 8.

231 Yaq.I. 447-450; vertaling bij JANSSEN, *Bābil*, p. 71. JANSSEN (o.c., p. 175) suggereert dat dit misschien refereert naar Nebukadnezars bouw van het massieve bastion in de Eufraat, waardoor de loop van de rivier werd gewijzigd. Het ligt meer voor de hand dat Yāqūt

Boven de stad der Sipparenen ... een reservoir (ὕπερ δὲ τῆς Σιππαρινῶν πόλιος λάκκον...): De stad Sippar lag zo'n 60 km ten noorden van Babylon. De afmetingen van dit waterreservoir zijn onrealistisch. De omtrek van 40 parasangen (een Perzische lengtemaat) komt met ca. 220 km overeen; de diepte van 20 vadem met ca. 35 m. Dit bouwwerk doet denken aan de verdedigingsmuur die Nebukadnezar II in de buurt van Sippar liet bouwen. De koning zegt er in zijn opschriften het volgende over:

Boven Babylon (var.: Opis) tegenover Sippar van Šamaš wierp ik van de oever van de Tigris tot de oever van de Eufraat over een afstand van 5 *bēru* (ca. 50 km) een grote aarden dam op. Ik omringde het gebied (var.: de stad) over een afstand van 20 *bēru* (ca. 200 km) met krachtige wateren, zoals de vloed van de zee. Om te voorkomen dat deze dammen door de druk van de golven van de woeste wateren zouden worden verwijderd, bouwde ik de randen van de sterke wallen in bitumen en baksteen.²³²

Resten van deze muur zijn in Ḥabl Aš-Šaḥr, dat iets ten noorden van het oude Sippar ligt, teruggevonden²³³. Bouwstenen met daarop de naam van Nebukadnezar II tonen aan dat de wal door hem werd gebouwd. De archeologen vonden geen sporen van de gracht, “de krachtige wateren”, waarover de opschriften berichten²³⁴. Klassieke auteurs alluderen op deze verdedigingswerken van Nebukadnezar. Xenophon vertelt dat Cyrus de Jongere op zijn doortocht door Babylonië bij een diep uitgegraven gracht aankwam, die over een afstand van 12 parasangen (ca. 65

---

hier alludeert op Plinius, *Nat.Hist.*, 6, 120, waar wordt gezegd dat Gobares Naarmalchas van de Eufraat afleidde om te voorkomen dat de kolkende stroom van de rivier Babylon zou beschadigen.

232 *Sumer*, 3 (1947), p. 10-11, i 27 - ii 8 (met correcties in *Sumer*, 4 (1948), p. 141), waar twee cilinders die de tekst bevatten, werden gepubliceerd. Een in details afwijkende tekst is te vinden in VAB 4, Nbk. nr. 19, B vi 67-76. De muur wordt verder vermeld in twee fragmentarische opschriften: één uit Nahr el-Kelb (WEISSBACH, *Inschriften im Wādī Brīsā*, p. 35, i 23-27) en een ander uit Babylon (KOLDEWEY, *Tempel von Babylon*, p. 68, nr. 4). Voor een nieuwe uitgave en bespreking van de tekstgetuigen verwijzen we naar BLACK, *NAPR*, 1 (1987), p. 15-21.

233 Cf. BLACK E.A., *NAPR*, 1 (1987), p. 3-46; GASCHÉ (ed.), *NAPR*, 2 (1989), p. 23-70.

234 Omdat andere opschriften van Nebukadnezar een parallelle formulering gebruiken voor de gracht die Nebukadnezar rond de buitenmuur van Babylon liet graven, veronderstelt BLACK (*NAPR*, 1 (1987), p. 19-21) dat hier in feite deze gracht wordt bedoeld. In de boven geciteerde opschriften zouden “de krachtige wateren” per vergissing met de muur in de buurt van Sippar zijn verbonden. Dit is o.i. onwaarschijnlijk. De opschriften zeggen over de “krachtige wateren” bij Sippar dat die 20 *bēru* lang waren. Dat wordt over de gracht rond de buitenmuur van Babylon niet gezegd. Dit wijst er o.i. op dat Nebukadnezars opschriften wel degelijk over twee verschillende grachten spreken. Bovendien zinspelen de klassieke bronnen eveneens op het bestaan van een dergelijke gracht.

km) door de vlakte naar de Medische Muur liep²³⁵. Over die “zogenaamde Medische Muur” schrijft de Griek dat hij niet ver van Babylon lag²³⁶. Hij was gebouwd met bakstenen, ingelegd in bitumen en was 20 voet (ca. 6 m) breed, 100 voet (ca. 30 m) hoog en naar verluidt 20 parasangen (ca. 110 km) lang. Strabo vermeldt in zijn *Geografie* als geografische aanduiding “bij Opis en de zogenaamde Muur van Semiramis”²³⁷, die met Xenophons Medische Muur te identificeren is.

Berossos’ verhaal over het waterreservoir vertegenwoordigt naar alle waarschijnlijkheid een traditie die voortbouwde op de “krachtige wateren, zoals de vloed van de zee”, waarmee Nebukadnezar zijn wal tussen Sippar en Opis (Babylon) wilde beschermen. Het is misschien geen toeval dat Berossos en de opschriften van de koning voor de omtrek min of meer dezelfde afmeting geven, nl. ca. 200-220 km²³⁸.

Deze traditie raakte ook in de Griekse wereld bekend. Herodotus en Ctesias maken namelijk ook melding van een gigantisch waterreservoir. Volgens Herodotus groef de Babylonische koningin Nitocris ver boven Babylon, niet ver van de Eufraat, een waterreservoir²³⁹. Toen het reservoir, dat een omtrek van 420 stadia (ca. 7,8 km) had, tot op het waterpeil was uitgegraven, liet de koningin het omringen met een stenen wal. Met het waterreservoir wilde Nitocris haar land tegen een Medische invasie verdedigen. Ctesias schrijft dat Semiramis op het laagste punt van Babylonië een vierhoekig reservoir uit baksteen en bitumen aanlegde²⁴⁰. Het had een diepte van 35 voet (ca. 10 m) en de zijden waren 300 stadia (ca. 5,5 km) breed. Bij Ctesias had het bassin geen defensieve functie: door het water van de Eufraat naar dat reservoir om te leiden viel de rivierbedding in Babylon droog en kon Semiramis een tunnel aanleggen, die haar twee paleizen, elk aan weerszijden van de rivier, verbond. Na de voltooiing van de tunnel liet de koningin de Eufraat opnieuw in zijn bedding vloeien zodat niemand haar tunneldoorgang kon zien.

Beide Griekse auteurs en Berossos bewijzen dat er in het Nabije Oosten een verhaal circuleerde waarin een Babylonische koning of koningin een gigantisch waterreservoir uitgroef. Dat verhaal was naar alle waarschijnlijkheid geïnspireerd op een poëtische passage uit de opschriften van Nebukadnezar die de aanleg van

235 *Anab.*, 1, 7, 15. Volgens Xenophon liet de Grootkoning de gracht graven, toen hij van Cyrus’ opmars vernam. De omvang van deze onderneming – de gracht was 5 vadem (ca. 9,3 m) breed, 3 vadem (ca. 5,6 m) diep en ca. 60 km lang – maakt de mededeling van Xenophon ongeloofwaardig.

236 *Anab.*, 2, 4, 12.

237 *Geogr.*, 11, 14, 8; cf. *ibid.*, 2, 1, 26.

238 Het getal van 20 *bēru* (meer dan 200 km) duidt wellicht de omtrek van de wateren aan. De muur in de buurt van Sippar was 5 *bēru* lang; de andere muur waarover de opschriften spreken, die van Babylon over Kish naar Kār-Nergal liep, was 4 2/3 *bēru* lang. BLACK (*NAPR*, 1 (1987), p. 21) vermoedt dat de opschriften tot de lengte van 20 *bēru* kwamen door de lengte van beide muren samen met de afstand tussen hun eindpunten op te tellen. Hierdoor werd een denkbeeldig vierkant gevormd.

239 1, 185, 4-5.

240 FGrH 688 F 1b (= Diod., 2, 9, 1-3).

een verdedigingsmuur bij Sippar vastlegden. Zoals we hieronder zullen zien, combineerde dit verhaal mogelijk een element uit een opschrift van Sanherib, waarin een sluis die automatisch openging, wordt vermeld.

Ze werden “*Echetognomones*” genoemd (καλέουσι δ’ αὐτὰς ἐχetoγνώμονας): Het woord ἐχetoγνώμονες is een hapax. *LSJ* interpreteert het als een samenstelling op basis van γνώμων (“maatstaf”, “wijzer”), wat de letterlijke betekenis “een wijzer hebbend” geeft²⁴¹. LEOPARDI²⁴² stelde de conjectuur ὀchetογνώμονας (lett. “kanaalaanduider”; “kanalisatie”)²⁴³ voor. Dit woord is echter nergens geattesteerd. Bovendien pleit de transcriptie *echetognomonas* van de Armeense vertaling (GDB F 9c) voor de lezing van de Griekse handschriften. De Armeense vertaling legt het woord uit als “alsof ze van zichzelf uit een wil of bereidwilligheid hadden”, hetgeen suggereert dat de sluizen automatisch opengingen. De vertaling vatte het woord kennelijk als een samenstelling op basis van γνώμη (“oordeel”, “wil”) op. Naar analogie met het woord αὐτογνώμων (acc. mv. αὐτογνώμονας, “naar zijn eigen oordeel”) kan ἐχetoγνώμων inderdaad als “een oordeel, wil hebbend” worden geïnterpreteerd. De vertaling van *LSJ* is daarom af te wijzen.

Sluizen die automatisch opengingen, doen, zoals DALLEY²⁴⁴ terecht opmerkt, denken aan een passage uit de Bavian-inscriptie van de Assyrische koning Sanherib. Om de watertoevoer naar Ninive te optimaliseren en het gebied te laten floreren, liet Sanherib kanalen graven. Over een van die kanalen zegt hij dat “die sluis (lett. “rivierpoort”) [zonder] schoffel of *narpasu* (“klep?”) vanzelf wordt geopend en water in overvloed laat stromen”²⁴⁵. De koning voegt eraan toe dat de poort niet door “het werk van mensenhanden” wordt geopend. Het is denkbaar dat Abydenus’ notitie over de poorten van het waterreservoir een reminiscentie is aan de automatische sluizen van Sanherib. Dit zou betekenen dat de traditie over het gigantische waterreservoir bij Sippar, zoals zij bij Berossos te vinden is, verschillende, oorspronkelijk van elkaar losstaande verhaalelementen combineerde.

Hij bouwde ook dijken... (ἐπετείχισε δὲ καί...): Er zijn geen andere bewijzen dat Nebukadnezar dijken aan de Perzische Golf liet aanleggen, maar dit zegt niets over de historiciteit van Berossos’ bericht. Het bronnenmateriaal dat ons over het gebied aan de Perzische Golf, Zeeland, informeert, is zeer beperkt. Er zijn maar weinig archeologische gegevens beschikbaar²⁴⁶. De specifieke landschappelijke

241 *LSJ* (p. 747b) vertaalt het als “sluices” of “penstocks to hold up the water at a certain height”.

242 Geciteerd door MRAS, *Praeparatio Evangelica*, I, p. 553. Deze conjectuur werd overgenomen door DES PLACES, *Eusèbe, Préparation évangélique*, VIII-IX-X, p. 342.

243 Het woord ὀchetός betekent “waterafvoer”, “kanaal”.

244 *Iraq*, 56 (1994), p. 55. DALLEY brengt deze notitie van Abydenus onterecht in verband met de ‘Hangende Tuinen’ van Babylon en Sanheribs botanische tuin in Ninive.

245 *Bavian-inscriptie*, r. 30-31 (LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 81; met correcties bij FRAHM, *Sanherib-Inschriften*, p. 154 [T 122]).

246 Zie de artikelen van GASCHE et al. in *Akkadica*, 125 (2004), p. 141-215; 126 (2005), p. 1-43;

omstandigheden van de kustregio – zich verplaatsende moerassen en rivierbeddingen, een in de tijd variërende kustlijn – maken het archeologisch onderzoek zo goed als onmogelijk. Nebukadnezar legde in zijn opschriften bijna uitsluitend religieuze bouwwerken of werken in en rond de rijkshoofdstad Babylon vast. Hieruit mogen we echter niet concluderen dat de koning geen andere bouwwerken liet uitvoeren. Daarnaast zijn er weinig tot geen tekstuele bronnen die ons voor deze periode over Zeeland informeren. We weten dat de gouverneur van Zeeland een van de belangrijkste rijksgroten was²⁴⁷. Voor de Achaemenidische periode is een belasting, “afdracht in plaats van corvee in Zeeland” bekend, hetgeen impliceert dat de staat in dat gebied werken liet uitvoeren²⁴⁸. Het is echter niet bekend of deze belasting reeds in de tijd van Nebukadnezar II bestond.

Om bovengenoemde redenen gaan we van de historiciteit van Berossos’ notitie uit. Als we het excerpt uit Abydenus met het Berossos-citaat bij Josephus combineren, kunnen we opmaken dat Berossos eerst over de bouwactiviteiten van Nabokodrosoros in Babylon sprak. Daarna behandelde hij bouwwerken in de rest van Babylonië en ging daarbij kennelijk van noord naar zuid: afleiding van het Koningskanaal – uitgraven van een waterreservoir boven Sippar – dijken langs de kust van de Perzische Golf – stichting van Teredon.

Stichtte de stad Teredon (Τερηδόνα πόλιν ἔκτισε): Naast Abydenus maken andere klassieke auteurs en geografen melding van een dorp of stad met de naam Teredon (Τερηδών)²⁴⁹. Ze situeren die plaats in het uiterste zuiden van Babylonië bij de samenvloeiing van Tigris en Eufraat²⁵⁰. De precieze ligging is onbekend. Mogelijk lag Teredon bij Basra²⁵¹. De naam van de stad is vooralsnog niet in de spijkerschriftbronnen teruggevonden²⁵².

Volgens Arrianus, die zelf de naam “Diridotis” (Διρίδωτις) gebruikt, was Teredon de overslagplaats voor handelswaar uit Arabië: handelaars verzamelden in Diridotis vanuit de omliggende gebieden wierook en de andere reukwerken die Arabië

128 (2007), p. 1-72.

247 Voor het bestuur van Zeeland, zie BEAULIEU, *JCS*, 54 (2002), p. 101-114.

248 Akk.: *dīku ša kū urāši ša māt tâmti* (BM 82634), geciteerd door JURSA, in: CRAWFORD, *Regime Change*, p. 88.

249 Cf. WEISSBACH, *RE*, 9, kol. 2035-2036, s.v. *Iridotis*; *RE*, V.A, kol. 584-586, s.v. *Teredon*; zie ook SCHUOL, *Charakene*, p. 148-149.

250 Strabo, *Geogr.*, 16, 3, 2; Plin., *Nat.Hist.*, 6, 145; Arr., *Ind.*, 41, 6; Ptol., *Geogr.*, 5, 20, 5; Ammian., 23, 6, 11 (zie ook 23, 6, 23); Steph. Byz., s.v. Τερέδων; Dionys. *Perieg.*, v. 982 (cf. Nicoph. Blemm., *Paraphr.*; ed. BERNHARDY, *Dionys. Perieg.*, I, p. 422, r. 17-20). Aelianus geeft het curieuzeverhaal dat in Teredon muizen ijzerkruid aten (*Nat.Anim.*, 5, 19).

251 Cf. POTTS, *Arabian Gulf*, II, p. 88-89 en STÜCKELBERGER & GRASSHOFF, *Klaudios Ptolemaios, Handbuch der Geographie*, 5-8, p. 593.

252 WEISSBACH (*RE*, 9, kol. 2036 en *RE*, V.A, kol. 584-586) argumenteerde voor een identificatie met de oude Mesopotamische stad Eridu (Abū Šahrēn), maar behalve een veronderstelde naamsgelijkheid zijn er geen bewijzen – tekstuele noch archeologische – die deze identificatie kunnen onderbouwen.

produceerde²⁵³. Omdat Arrianus het verslag volgt dat Nearchus, admiraal van Alexander de Grote, over zijn zeereis van Indië naar Babylonië naliët, beschrijft hij dus de situatie in de tweede helft van de 4de eeuw v.C.

De klassieke bronnen bevestigen indirect dat het gebied van Teredon door Arabische invallen werd bedreigd. Plinius de Oudere schrijft dat aan de linkeroever van de samenvloeiing van Eufraat en Tigris, waaraan Teredon lag, Chaldeeën woonden en op de rechteroever nomadische Scenitae²⁵⁴. Strabo geeft meer informatie over deze Scenitae. Het waren Arabieren die leefden in zuidelijk Mesopotamië in het gebied langs de Eufraat en aan de rand van de woestijn²⁵⁵. Hun gebied was bar en droog. De Scenitae leefden van hun kudde en plunderingen. Wanneer hun kudde en rooftochten niets meer opleverden, trokken ze naar een ander gebied.

We veronderstellen dat deze Arabische Scenitae bij hun plundertochten het gebied waarin Teredon lag, binnenvielen. Arabische rooftochten in Babylonië worden expliciet vermeld in de spijkerschriftbronnen. Astronomische Dagboeken uit de hellenistische tijd tonen aan dat Arabieren geregeld Babylonië rondtrokken en plunderden, waarbij ze zelfs Babylon niet ontzagen²⁵⁶. Deze late getuigenissen zeggen uiteraard niets over de situatie ten tijde van Nebukadnezar. Het is echter mogelijk dat ook in die periode Arabische stammen het cultuurland van Mesopotamië aanvielen en plunderden. Een fragmentarische sectie uit de 'Harran Stele' van Nabonidus (555-539) kan in die zin worden geïnterpreteerd. In de lacuneuze tekst is er sprake van Arabieren, wapens, het land Akkad (Babylonië), roven en plunderen²⁵⁷. De oorlogsgod Nergal brak de wapens van de Arabieren en zij allen onderwierpen zich aan Nabonidus.

Het is zeer goed mogelijk dat Teredon als bolwerk tegen deze Arabische raids werd gesticht. Geen andere bron bevestigt dat Nebukadnezar II de stichter van de stad was. De overgeleverde bronnen hadden echter maar weinig interesse voor het gebied aan de Perzische Golf. De bouwopdrachten van Nebukadnezar concentreerden zich op de rijkshoofdstad Babylon en op religieuze bouwwerken elders te lande. Mogelijk was de vorst in het gebied van de Perzische Golf actief. Op het eiland Failaka, het antieke Ikaros, dat, zoals Strabo²⁵⁸ schrijft, in de Perzische Golf vlakbij Teredon ligt, werden twee, mogelijk drie inscripties met de naam van Nebukadnezar II gevonden²⁵⁹. Een van deze inscripties staat op een bouwsteen

²⁵³ *Ind.*, 41, 6-7.

²⁵⁴ *Nat.Hist.*, 6, 145.

²⁵⁵ *Geogr.*, 16, 1, 26 en 3, 1.

²⁵⁶ AD -129A, 'rev.', 19'; -125A, obv.', 21; 'rev.', 20'; -124A, 'obv.', 8'-9'; 'rev.', 5'-7'; -124B, 'obv.', 21'; 'rev.', 20'; -122D, 'rev.', 9'; -119B, obv.', 13'; -118A, obv.', 22; 'rev. 22'; -117B, 'obv.', 4'; -111B, 'rev.', 11'; -108B, rev. 20'; -105A, 'rev. 22'. Arabieren worden ook vermeld in -329, 'rev. 2', maar de context is gebroken en het is dus niet geweten of het hier ook om rooftochten gaat.

²⁵⁷ *Harran Stele*, 1 i 45 – ii 2 en *Harran Stele* 2 ii 3-8 (ed. SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 490).

²⁵⁸ *Geogr.*, 16, 3, 2.

²⁵⁹ Cf. POTTS, *Arabian Gulf*, I, p. 348-349. De naam van de koning is in de derde inscriptie hersteld ([Nabû-kudurrî]-uṣur). De herstelling is zeer onzeker.

en luidt: “Paleis van Nebukadnezar, koning van Babylon”²⁶⁰. Het is omstreden of deze inscriptie het bestaan van een paleis van Nebukadnezar op Failaka aantoon²⁶¹. Het is namelijk mogelijk dat de steen op doorvoer naar Mesopotamië was om daar als bouwelement voor een paleis van Nebukadnezar II gebruikt te worden²⁶². De betrokkenheid van de Neo-Babylonische koningen in het gebied aan de Perzische Golf wordt duidelijk geïllustreerd door de attestatie voor het elfde jaar van Nabonidus (544/3 v.C.) van een gouverneur (*bēl pīḫāti*) van Dilmun²⁶³. Het is onduidelijk of deze functionaris aan het hoofd van een Babylonische provincie stond dan wel een soort ‘area manager’ was, die de handel tussen Dilmun en Babylonië behartigde²⁶⁴.

Die hij de ‘Hangende Tuinen’ noemde (κρεμαστοὺς παραδείσους ὀνομάσας): cf. GDB F 9a.

F 9c [Eusebius, *Chronik* [Arm.], p. 18, r. 27 – p. 19, r. 17]

Nabukodrossoros (Nabukodrossoros): Terwijl Eusebius in zijn inleiding op dit fragment spreekt over “Nabuchodonosoros”, geeft hij in het excerpt zelf deze naam. Deze gaat, zoals we gezien hebben, op Berossos terug. Zie GDB F 9a en b.

Bij de toegangsroutes (an den Zugängen): De Armeense vertaling heeft het Griekse woord εἰσβολή, dat ook “inval” betekent, hier vertaalt als “ingang”. Ook Michael Syrus vertaalde het woord op deze manier²⁶⁵.

De zogenaamde ‘Zeven uitzonderlijke Wonderen’ (die sogenannten Sieben Außerordentlichen Wunderwerke): Zoals we in GDB F 9a gezien hebben, werden de ‘Hangende Tuinen’ van Babylon tot de Zeven Wereldwonderen gerekend²⁶⁶. Deze toevoeging gaat niet op Berossos terug, maar op Abydenus. De oudste attestatie voor de traditie van de Zeven Wereldwonderen dateert namelijk uit de tweede eeuw v.C.²⁶⁷. Bovendien gaan wij ervan uit dat de legende van de ‘Hangende Tuinen’ pas vanaf de tijd van Alexander de Grote bij Griekse auteurs bekend raakte (cf. GDB F 9a).

²⁶⁰ FERRARA, *JCS*, 27 (1975), p. 231-232.

²⁶¹ Zo interpreteert POTTS (*Arabian Gulf*, I, p. 349) de inscriptie. RICE (*Archaeology of the Arabian Gulf*, p. 213) blijft voorzichtig.

²⁶² Cf. FERRARA, *JCS*, 27 (1975), p. 232 en HOWARD-CARTER, *RLA*, 6, p. 395.

²⁶³ VS 6, 81. Het is onduidelijk welk gebied met de term ‘Dilmun’ werd aangeduid. Waarschijnlijk sloeg Dilmun in de Neo-Babylonische periode op Bahrain, Failaka en een deel van de kuststreek van noordelijk Arabië; cf. ZADOK, *RGTC*, 8, p. 311-312.

²⁶⁴ Cf. KESSLER, in: POTTS, *New Studies in the Archaeology and Early History of Bahrain*, p. 152; zie ook POTTS, *Arabian Gulf*, I, p. 349-350.

²⁶⁵ *Chron.*, III, p. 445 (vert. CHABOT).

²⁶⁶ Cf. BRODERSEN, *Sieben Weltwunder*, p. 47-57.

²⁶⁷ *Laterculi Alexandrini*, kol. 8, r. 22 – kol. 9, 6 (ed. DIELS, p. 9-10).

F 9d[Eusebius, *Praeparatio Evangelica*, 9, 41, 5-6]

Met het voortschrijden van de tijd... (τῷ χρόνῳ δὲ τῷ ἰκνευμένῳ...): Hier worden de stadsmuren Imgur-Enlil en Nēmetti-Enlil bedoeld (cf. *supra*). De buitenste wallen, de zgn. ‘Osthaken’, werden pas door Nebukadnezar II opgetrokken. Imgur-Enlil en Nēmetti-Enlil waren van ongebakken leemtichels. Hierdoor hadden ze maar een beperkte ‘houdbaarheid’ en waren periodieke herstellingswerken vereist. Bovendien werden deze muren in de loop der tijden door vijanden ontmanteld²⁶⁸.

Bouwde opnieuw een omwalling (τειχίσαι δὲ αὖθις): Nebukadnezar was slechts een van vele koningen die aan de wallen van Babylon werkten. De vorst voerde wel de meest grootschalige bouwwerken uit: hij herstelde niet alleen de binnenste verdedigingsgordel (Imgur-Enlil, Nēmetti-Enlil, grachtmuur), hij omsloot ook het westelijke stadsdeel met een grachtmuur en bouwde rond het oostelijke stadsdeel een imposante buitenste verdedigingsgordel (de zgn. ‘Osthaken’). Zie GDB F 9a.

Met bronzen poorten (ἐὼν χαλκόπυλον): In zijn opschriften bevestigt Nebukadnezar dat hij de poorten van Babylon met brons bedekte. In een opschrift waarin hij de renovatie van de Ishtar-poort beschrijft, zegt de koning dat de cederen deurvleugels van de poortgebouwen met brons waren overlegd²⁶⁹. De drempels en de pinnen waren van koper. Over de poorten van de ‘Osthaken’ zegt Nebukadnezar eveneens dat hun deurvleugels met brons waren overlegd²⁷⁰. Ook Herodotus spreekt in zijn beschrijving van Babylon over bronzen poorten²⁷¹.

Tot in de tijd van de heerschappij van de Macedoniërs (μέχρι τῆς Μακεδονίων ἀρχῆς): Omdat Imgur-Enlil en Nēmetti-Enlil – zoals gezegd – uit ongebakken leemtichels waren opgetrokken, moesten ze, ook na Nebukadnezars herstellingswerken, periodiek worden gerenoveerd. We weten dat de laatste Neo-Babylonische koning Nabonidus (555-539) het oostelijke deel van Imgur-Enlil – met name van de Marduk- tot de Zababa-poort – restaureerde, omdat dat deel in verval was geraakt²⁷². Klassieke auteurs laten er geen twijfel over bestaan dat de muren ten tijde van Alexander de Grote nog overeind stonden. Zo noemt Curtius Babylon n.a.v. Alexanders intocht in 331 v.C. een goed verdedigde stad (*tam munitae urbis*)²⁷³, terwijl Pausanias meedeelt dat Seleucus de muren ongemoeid liet²⁷⁴. Berossos’ notitie lijkt Herodotus tegen te spreken. Deze schrijft dat Darius I (522/1-

268 Voor een overzicht van werken aan de muren, zie GEORGE, *Babylonian Topographical Texts*, p. 343-346.

269 VAB 4, Nbk. nr. 15, vi 11-14; zie *supra*.

270 VAB 4, Nbk. nr. 5, i 22-23; nr. 14, iii 9; nr. 15, vi 37.

271 1, 179, 3.

272 *Imgur-Enlil Cilinder*, ex. 1, i 17 – ii 8 (ed. SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 347-348).

273 5, 1, 17.

274 1, 16, 3.

486) de muren van Babylon slechtte en de poorten neerhaalde²⁷⁵. De historiciteit van dit bericht is omstreden. Sommige geleerden hebben deze strafmaatregel in verband gebracht met Darius' opvolger, Xerxes (485-465), die in 482 v.C. met een Babylonische opstand had af te rekenen²⁷⁶.

F 9f-h

Nebukadnezars verwoesting van Salomo's Tempel in Jeruzalem in 587 v.C. en de Babylonische Gevangenschap van het Joodse volk, die volgens de profetie van Jeremia 70 jaren zou duren²⁷⁷, waren ook voor de christenen belangrijke momenten in hun 'Gewijde Geschiedenis'. In hun apologie van de Bijbelse chronologie melden verschillende christelijke auteurs dat Berossos over Nebukadnezar sprak.

Volgens Tatianus (**GDB F 9f**) gaf Berossos een uiteenzetting over de Babylonische koningen

en bleef hij langer stilstaan bij Nebukadnezar. De door Tatianus genoemde campagne tegen de Feniciërs en de Joden verwijst naar alle waarschijnlijkheid naar de campagne tegen de opstandige satraap van Egypte, Coele-Syrië en Fenicië, die door Josephus (**GDB F 9a**) wordt beschreven.

Theophilus (**GDB F 9g**), die zich op Josephus baseert, constateert dat Berossos op vele punten met het Bijbelse relaas van de Pentateuch, de boeken toegeschreven aan Mozes, overeenstemt. De gedeeltelijke overeenstemming met de profeten Jeremia en Daniel is gefingeerd. Zoals we in **GDB F 9a** reeds gezegd hebben, is het hoogst onwaarschijnlijk dat Berossos expliciet over de verwoesting van de Tempel en zijn latere wederopbouw en over de Joodse ballingschap sprak.

Theophilus merkt op dat Berossos Nebukadnezar "Abobassaros" (Ἀβοβάσσαρον) noemde. Dit is een corruptie van de naam "Nabopalassaros"²⁷⁸. Theophilus' opmerking komt voort uit het feit dat in het Berossos-citaat in Josephus' *Antiquitates* (**GDB F 9a.2**), zoals dat in de handschriften is overgeleverd, verkeerdelijk de naam Nabopolassar in plaats van die van Nebukadnezar staat. De profeet Jermia voorspelde, zoals zojuist gezegd, dat de Babylonische Gevangenschap 70 jaren zou duren. Het boek Daniel bevat verschillende verhalen over Nebukadnezar en Daniel, die aan zijn hof verbleef.

Julius Africanus (**GDB F 9h**) merkt n.a.v. de duur van de Babylonische Gevangenschap enkel op dat Berossos Nebukadnezar vermeldde.

²⁷⁵ 3, 159.

²⁷⁶ Cf. de discussie bij ROLLINGER, *Herodots babylonischer Logos*, p. 46-66; zie ook BRIANT, *From Cyrus to Alexander*, p. 899.

²⁷⁷ *Jer.*, 25, 11-12 en 29, 10.

²⁷⁸ Cf. MARCOVICH, *Ad Autolycum*, p. 136 (kritisch apparaat).

CONCLUSIE

De historische kern van Berossos' relaas over Nabokodrosoros' campagne tegen de opstandige satraap van Egypte, Coele-Syrië en Fenicië wordt gevormd door de Slag bij Karkemish in 605 v.C. In die slag bracht Nebukadnezar, toen nog kroonprins, het Egyptische leger een zware nederlaag toe en drong hij de Egyptische invloed in Syrië-Palestina terug. Berossos geeft een 'getelescopeerde' versie: trok Nebukadnezar II in werkelijkheid ook de daaropvolgende jaren op campagne in Syrië-Palestina, dan stelt Berossos het, zoals ook Josephus, zo voor dat Nabokodrosoros in één slag het hele gebied onder controle bracht. Met de opstandige satraap wordt de Egyptische farao bedoeld. Het is historisch incorrect dat deze een gouverneur of vazal van Babylonië was. Wellicht verwoordt Berossos hier een ideologie die Babylon als de legitieme opvolger van het Assyrische rijk – waartoe Egypte had behoord – voorstelde. Nebukadnezar is er evenwel nooit in geslaagd Egypte te veroveren. Misschien volgde Berossos hier een traditie die ook in het Oude Testament is terug te vinden. Mogelijk ondersteunde Berossos met dit relaas de Seleucidische aanspraken op Coele-Syrië en Fenicië, gebieden die door de Ptolemeeën waren bezet.

De archeologische en tekstuele bronnen bevestigen in grote lijnen Berossos' relaas over Nabokodrosoros' bouwwerken. Berossos behandelde eerst de werken in Babylon en beschreef vervolgens, waarschijnlijk van noord naar zuid, Nabokodrosoros' bouwactiviteiten in Babylonië. Voor de bouwwerken in Babylon baseerde Berossos zich waarschijnlijk – direct of indirect op opschriften van de koning. Het is zeer plausibel dat hij met name één opschrift van de vorst, de zgn. 'Basaltsteen-inscriptie' of een kopie ervan, onder ogen heeft gehad.

Het verhaal van de 'Hangende Tuin' reflecteert volgens onze interpretatie een authentieke Babylonische traditie, die door klassieke auteurs werd overgenomen en verder uitgewerkt. Een ander 'pseudo-historisch' verhaal, dat ook zijn weg vond naar de Griekse wereld, vormt de aanleg van het gigantische waterreservoir boven Sippar. Dit verhaal is waarschijnlijk geïnspireerd op de verdedigingswal die door Nebukadnezar in die regio werd gebouwd.

In GDB F 9a.1 wordt gezegd dat Berossos de Griekse historiografen aanviel, omdat zij aan Semiramis de stichting van Babylon en de constructie van magnifieke gebouwen aldaar toeschreven. Dit toont aan dat Berossos wist wat Griekse auteurs, zoals Ctesias, over de Babylonische geschiedenis hadden geschreven.

EXCURSUS 1: MEGASTHENES EN ANDERE DOOR JOSEPHUS VERMELDE AUTEURS OVER NEBUKADNEZAR II

Zowel Josephus als Abydenus voegen bij hun uittreksel uit de epitome die Alexander Polyhistor van de *Babyloniaca* maakte, een citaat uit de *Indica* van Megasthenes²⁷⁹,

²⁷⁹ Voor meer informatie over Megasthenes en zijn werk, zie Hoofdstuk 4, §3.

dat over Nabokodrosoros (Nebukadnezar) gaat²⁸⁰. Naar alle waarschijnlijkheid vonden beide auteurs dit citaat in Polyhistor's epitome. Mogelijk was hij het die het aan zijn tekst uit Berossos toevoegde. Ook Strabo geeft een parafrase van het citaat, die iets afwijkt²⁸¹. De geograaf geeft ook de context waarin Megasthenes Nabokodrosoros ter sprake bracht. Volgens Megasthenes vielen de Indiërs nooit een ander land aan en evenmin werden zij zelf ooit van buitenaf door een leger aangevallen en verslagen. De enige uitzonderingen hierop waren de legers van Heracles, Dionysus en Alexander de Grote. Daarna voert Megasthenes een rij grote 'barbaarse' veroveraars op en constateert dat geen van hen tot Indië was geraakt. Als veroveraars noemt hij Sesostris de Egyptenaar²⁸², Tearkon²⁸³ de Ethiopiër, Nabokodrosoros en Idanthysus de Scyth²⁸⁴.

De veroveringen die aan Nabokodrosoros worden toegeschreven, wijken in de verschillende versies iets van elkaar af. Volgens Josephus onderwierp de koning het grootste deel van Libië en Iberië. In de versie van Abydenus trok Nabokodrosoros tegen Libië en Iberië op, versloeg hen en deporteerde een deel van de bevolking naar de rechteroever van de Pontus²⁸⁵. Strabo maakt daarvan dat de koning tot de Zuilen (van Heracles) in Iberië, d.i. de engte van Gibraltar, oprukte²⁸⁶. De veroveringen die aan Nabokodrosoros worden toegeschreven, spiegelen de veroveringen en veldtochten van Heracles, zoals die b.v. bij Diodorus staan beschreven²⁸⁷. Heracles veroverde tijdens zijn Tiende Werk, waarbij hij het hele westelijke bekken van de Middellandse Zee doorkruiste, Libië en Iberië en

280 FGrH 680 F 8a (*Ant.Jud.*, 10, 227 en *Ap.*, 1, 144) en 685 F 6a-b (Euseb., *Chronik*, p. 20, r. 1-7 en *Praep.Ev.*, 9, 41, 1-3).

281 FGrH 715 F 11a.

282 Deze 'persona' vond zijn oorsprong in Egyptische tradities, die vervolgens door de Grieken verder werden ontwikkeld en uitgebreid; cf. KEES, *RE*, II.A, kol. 1861-1876, s.v. *Sesostris* en QUACK, *NP*, 11, kol. 474, s.v. *Sesostris*; zie ook MALAISE, *CdÉ*, 41 (1966), p. 244-272 en LLOYD, *Herodotus*, II, 99-182, p. 16-18.

283 De naam is duidelijk geïnspireerd op Taharqa, naam van de Ethiopische koning die tevens farao van Egypte was (690-664) en die de Assyriërs de hegemonie over Syrië-Palestina betwistte.

284 Ook Herodotus schrijft over Idanthysus, koning der Scythen (*Hist.*, 4, 76, 6; 120, 3; 126; 127, 1), maar kent hem geen prominente rol toe. De Scyth vocht tegen Darius I.

285 Dit is een etiologie die moet verklaren waarom het gebied ten oosten van de Zwarte Zee in de klassieke bronnen eveneens Iberië heette (het zgn. 'Caucasische Iberië').

286 Strabo vervolgt dat Tearkos ook tot hier kwam en ἐκεῖνος ("die") van daaruit zijn leger naar Thracië en Pontus leidde. Volgens ROLLER (*BNJ Online*, 715 F 11a) slaat deze zinsnede op Tearkos, maar het gebruik van het woord ἐκεῖνος sluit dit uit. Nabokodrosoros zelf lijkt op grond van de context onwaarschijnlijk. JONES (*Geography of Strabo*, VII, p. 9) betreft – o.i. terecht – deze zinsnede op Sesostris. Ook volgens Diodorus (1, 55, 6) trok de Egyptische koning naar Thracië. Het is mogelijk dat Abydenus ἐκεῖνος verkeerdelijk met Nabokodrosoros verbond. Dit zou dan de toevoeging over de deportatie naar Pontus kunnen verklaren.

287 Talloze mythen waren over Heracles in omloop. Ze werden verzameld door ROBERT, *Griechische Heldensage*, II, p. 421-756.

civiliseerde die gebieden²⁸⁸. Bij die gelegenheid richtte hij de Zuilen op, die de grens tussen de oceaan en de Middellandse Zee markeerden. Verder nam Heracles deel aan de tocht van de Argonauten en kwam op die manier in Thracië en het gebied van de Zwarte Zee en de Pontus terecht²⁸⁹. De spiegeling is niet compleet: in tegenstelling tot Nabokodrosoros leidde Heracles ook nog een campagne tegen Indië²⁹⁰, Iberië met de Zuilen van Heracles, Thracië en de Zwarte Zee, Libië, Ethiopië en Indië golden in de Griekse wereld als de grenzen van de bekende beschaafde wereld. Megasthenes volgde in zijn lijst van grote ‘barbaarse’ veroveraars Griekse concepten over wereldheerschappij. Hij stelt Nabokodrosoros voor als een waarlijk groot wereldveroveraar.

Megasthenes’ keuze voor Nabokodrosoros als wereldveroveraar is ongetwijfeld geïnspireerd door het feit dat Nebukadnezar tot in de hellenistische tijd in Babylonië en ook daarbuiten (met name bij Joden en Feniciërs) grote faam genoot. Die grote faam kunnen we afleiden uit het feit dat Berossos hem de grootste Babylonische koning noemde en dat minstens tot het einde van de tweede eeuw v.C. een purperen gewaad van de vorst in het Esagila werd bewaard²⁹¹. De keuze is in die zin opmerkelijk omdat bij andere klassieke auteurs de legendarische Semiramis de Mesopotamische wereldveroveraar *par excellence* was. Megasthenes was, zoals bekend, ambassadeur in dienst van Seleucus I. Mogelijk verbleef hij aan het hof van deze vorst in Babylon en later in Seleucia-aan-de-Tigris en kwam hij op die manier met de Babylonische tradities over Nebukadnezar in contact. Aan het Babylonische milieu ontleende hij mogelijk ook de naam “Nabokodrosoros”, een vorm die ook door Berossos werd gebruikt en een goede weergave van de naam in het Akkadisch, Nabû-kudur(ṛī)-uṣur, is.

We kunnen in de keuze voor Nabokodrosoros ook een politiek statement zien. Hecataeus van Abdera, die aan het concurrerende Lagidische hof verbonden was, stelt in zijn *Aegyptiaca* de Egyptische koning Sesoösis (Sesostris) als grote wereldveroveraar voor²⁹². Sesoösis veroverde Ethiopië, de meeste Cycladen-eilanden²⁹³, Thracië en heel Azië. Hij overtrof zelfs Alexander de Grote, want hij ging naar de volken der Scythen²⁹⁴. Hij stak bovendien de Ganges over en doorkruiste heel Indië tot aan de oceaan, d.i. het einde van de wereld. Volgens Megasthenes, die waarschijnlijk na Hecataeus schreef, behoorde Sesostris niet tot diegenen die Indië hadden bereikt. Bij hem ging hij enkel naar Europa. Mogelijk wilde Megasthenes – als reactie op Hecataeus – de veroveringen van

288 Diod., 4, 17, 4 – 18, 6.

289 Diod., 4, 40-49.

290 Diod., 4, 3, 1.

291 AD -187A, ‘rev. 11’-12’.

292 *apud* Diod., 1, 55.

293 Dit is ongetwijfeld een allusie op de zgn. ‘Nesiotenbond’, een confederatie van eilanden in de Egeïsche Zee, die ergens tussen 291 en 287 v.C. onder controle van Ptolemaeus I kwam; cf. WILL, *Histoire politique*, I, p. 94, 96.

294 Diod., 1, 55, 3-4.

Sesostris minimaliseren en stelde hij tegenover deze Egyptenaar de Babylonische wereldveroveraar Nabokodrosoros, van wie Seleucus de legitieme opvolger was. Is deze interpretatie correct, dan ondersteunde Megasthenes met dit beeld van de Babylonische koning de Seleucidische literaire propaganda – iets wat mogelijk ook Berossos deed.

Strabo schrijft dat Nabokodrosoros bij de Babyloniërs, aldus Megasthenes, beroemder was dan Heracles. Bij Abydenus luidt het dat hij volgens Megasthenes moediger was dan de Griekse held. Josephus stelt dat Megasthenes probeerde te bewijzen dat de Babyloniër Heracles in moed en daden overtrof. Josephus' versie staat naar alle waarschijnlijkheid verder af van de originele tekst van Megasthenes. Feitelijk klopt de bewering niet, omdat Heracles in tegenstelling tot Nabokodrosoros Indië had veroverd en hij het dus was die de Babyloniër in daden overtrof. Bovendien wilde Josephus de grootheid van Nabokodrosoros waarschijnlijk benadrukken om op die manier de nederlaag van Juda acceptabeler te maken.

Waarom Nabokodrosoros met Heracles wordt vergeleken, is onduidelijk. In de hellenistische tijd gold Heracles als de krachtpatser die (Helleense) beschaving in de barbaarse gebieden had gebracht. De figuur van Heracles speelde ook een rol in de propaganda van de hellenistische staten. De Macedonische dynastie der Argeaden, waartoe Alexander de Grote behoorde, claimde dat ze van Heracles afstamde. Deze afstamming werd ook opgeëist door de Ptolemeeën en de Antigoniden, de andere met de Seleuciden concurrerende dynastie. Misschien moeten we de vergelijking Nabokodrosoros-Heracles in dit licht interpreteren: Nabokodrosoros, de voorganger van Seleucus, was beroemder en moediger dan de Helleense krachtpatser, op wie Ptolemeeën en Antigoniden in hun propagandastrijd een beroep deden.

Algemeen wordt aangenomen dat Megasthenes zijn *Indica* vóór Berossos schreef²⁹⁵. KUHRT²⁹⁶ suggereert dat Berossos zijn voorstelling van Nebukadnezar op Megasthenes voortbouwde. Wij nemen aan dat beiden door hetzelfde Babylonische milieu werden geïnspireerd en dat Berossos via dat milieu tot zijn beeld van Nebukadnezar kwam.

Naast Megasthenes vermelden ook nog andere historici Nebukadnezar II. Josephus schrijft dat ene Diocles in het tweede boek van zijn *Persica* de Babylonische koning vermeldt²⁹⁷. Werk en auteur zijn verder onbekend. Voorts brachten historiografen over Fenicië Nebukadnezar ter sprake. Philostratus, over wie verder niets bekend is, schrijft dat Nebukadnezar de stad Tyrus 13 jaar belegerde²⁹⁸. Mogelijk maakte ook Menander van Ephese (of Pergamon), die vermoedelijk rond 200 v.C. leefde, melding van dit beleg²⁹⁹. Daarnaast bevestigen de archieven van de Feniciërs, zo

295 Cf. Hoofdstuk 4, §4.

296 In: KUHRT & SHERWIN-WHITE, *Hellenism in the East*, p. 56.

297 FGrH 693 F 1 (= Joseph., *Ant.Jud.*, 10, 228).

298 FGrH 789 F 1a+b (= resp. Joseph., *Ant.Jud.*, 10, 228 en *Ap.*, 1, 144).

299 FGrH 783 F 7 (= Joseph., *Ap.*, 1, 156). Josephus geeft als bron “de Fenicische archieven”.

schrijft Josephus in *Contra Apionem*³⁰⁰, Berossos' bericht dat Nebukadnezar heel Syrië en Fenicië onderwierp.

EXCURSUS 2: DE PROFETIE VAN NABOKODROSOROS

Na het citaat uit Megasthenes geeft Eusebius, zowel in de Armeense vertaling van zijn *Kroniek* als in zijn *Praeparatio Evangelica*, een ander excerpt uit Abydenus dat niet op Berossos teruggaat³⁰¹. Het gaat – zo staat in de tekst – om een verhaal dat onder de Chaldeeën circuleerde. Het citaat is uitvoeriger in de *Praeparatio* en gaat als volgt. Op weg naar zijn paleis wordt Nabokodrosoros door een demon bezeten en begint te orakelen. De koning voorspelt de Babyloniërs dat een Perzische “muilezel”³⁰² (d.i. Cyrus) hen met steun van de Babylonische goden in slavernij zal leiden. Dit is duidelijk een *vaticinium ex eventu*. De Pers zal worden geholpen door ene Medes, “de Assyrische trots”³⁰³, waarna Nabokodrosoros deze vervloekt. De koning hoopt een beter lot te krijgen. Zijn bede wordt verhoord: hij verdwijnt plots.

Dit citaat komt, zoals gezegd, niet uit Berossos. Deze schrijft dat Nabokodrosoros na een ziekte stierf (cf. GDB F 10a). Bovendien bevat het verhaal niet-Babylonische elementen: Nabokodrosoros spreekt over de Griekse Schikgodinnen, de Moirae, en noemt de god Belos (Bēl) zijn voorvader. In de klassieke chronografie was Belos de eerste Assyrische koning, die na zijn dood werd vergoddelijkt³⁰⁴. Een van de verwensingen – eenzaam verblijven in onherbergzame gebieden – doet inhoudelijk denken aan een passage uit het Bijbelse boek *Daniel*, waarin Nebukadnezar uit de mensenwereld wordt gestoten³⁰⁵. Vermoedelijk ontstond het verhaal van Abydenus in (gehelleniseerde) joodse of christelijke kringen³⁰⁶.

Onder Joden waren tal van legenden over Nebukadnezar in omloop, waarvan de

---

JACOBY meent dat dit citaat op Menander, die in *Ap.*, 1, 116-127 wordt geciteerd, teruggaat. BEGG & SPILSBURY (*Judean Antiquities* 8-10, p. 293, n. 974) achten het ook mogelijk dat dit citaat uit de zojuist genoemde Philostratus komt.

300 *Ap.* 1, 143 (= FGrH 790 F 1).

301 Euseb., *Praep.Ev.*, 9, 41, 3-4 en *Chronik*, p. 20, r. 7- 16. Voor een commentaar op deze passage, zie ook DE BREUCKER, *BNJ Online*, 685 F 6a-b.

302 D.w.z. half-Pers en half-Mediër; cf. Herodot., 1, 55, 2. Volgens Herodotus (1, 107, 2) was Cyrus de zoon van de Pers Cambyses en de Medische prinses Mandane.

303 Deze Medes is verder onbekend. MRAS (*Praeparatio Evangelica*, I, p. 551) ziet hierin een allusie op de Medisch-Babylonische coalitie die Assyrië ten val bracht.

304 Cf. Castor FGrH 250 F 1.

305 *Dan.*, 4, 29-30.

306 KOCH (in: VAN DER WOUDE, *Daniel in the Light of New Findings*, p. 87-89) gaat ervan uit dat het verhaal bij Abydenus en dat in *Daniel*, 4 een gemeenschappelijke bron hebben. HENZE (*Madness of Nebuchadnezzar*, p. 43) meent dat die bron een Babylonisch volksverhaal is. Dit is onwaarschijnlijk. De associatie van Nebukadnezar met onherbergzame gebieden is een Joods motief, dat zijn oorsprong vindt in het jarenlange verblijf van Nabonidus in Arabië (cf. *infra*).

bekendste die van de eerste vijf hoofdstukken van *Daniel* zijn. Bij deze legenden gaat het om zowel pseudepigrafische of zgn. apocriefe verhalen, waarvan de oudste attestaties tot de hellenistische periode teruggaan, als om latere vermeldingen in de rabbijnse en vroeg-Middeleeuwse literatuur³⁰⁷. Deze verhalen hadden weinig met de ‘historische’ Nebukadnezar van doen. In één traditie werden b.v. elementen die geïnspireerd waren op het koningschap van Nabonidus, op naam van Nebukadnezar geschreven³⁰⁸.

Het feit dat Nebukadnezar bij Joden en christenen zo bekend, of beter berucht, was, verklaart mede waarom zijn regering in de overgeleverde fragmenten van de *Babyloniaca* een zo prominente rol inneemt³⁰⁹.

307 Deze legenden werden verzameld en besproken door SACK. *Images*², p. 36-46.

308 Het betreft *Daniel*, hoofdstuk 4. De historische allusies in dit verhaal slaan op het jarenlange verblijf van Nabonidus in de Arabische woestijn; cf. HENZE, *Madness of Nebuchadnezzar*.

309 Nebukadnezar kwam ook in de Arabische literatuur ter sprake, waar hij Buḥt Naṣṣar wordt geheten; cf. JANSSEN, *Bābil*, p. 172-177. De Arabische auteurs brengen Nebukadnezar in herinnering als een goddeloze koning en vijand van Israël, maar ook als heerser over de gehele wereld en groots bouwheer. Onder de Mandeëërs, een christelijk-gnostische secte, circuleerde ook een verhaal waarin Nebukadnezar optreedt. Zijn dochter ging naar Jeruzalem en bekeerde zich daar tot het Mandeïsme. Als gevolg hiervan bekeerde ook Nebukadnezar zich tot het Mandeïsme; cf. DROWER, *Mandaeans*, p. 282-288.

DE OPVOLGERS VAN NABOKODROSOROS TOT DE VEROVERING VAN CYRUS (F 10A-D)

Na zijn exposé over Nabokodrosoros (Nebukadnezar II) vervolgt Berossos zijn geschiedenisoverzicht. Dit eindigt met Alexander de Grote, zoals uit GDB F 14 blijkt.

F 10a [Josephus, *Contra Apionem*, 1, 145-153]

Zal duidelijk worden aangetoond (σαφῶς ἐπιδειχθήσεται): Ondanks Josephus' aankondiging dat het uittreksel uit Berossos het Bijbelse relaas over de verwoesting en de wederopbouw van de Tempel zal bevestigen, wordt in het uittreksel dat de Jood vervolgens geeft, hier helemaal niet over gesproken. De reden ligt voor de hand: Berossos heeft over deze gebeurtenissen, die in de Babylonische geschiedenis slechts marginale fait-divers waren, niet geschreven.

Bovenvermelde muur (τοῦ προειρημένου τείχους): Door het fragmentarische karakter van de *Babyloniaca* is het niet meer mogelijk te achterhalen om welke muur het gaat. De zin suggereert dat de koning stierf voordat deze muur voltooid werd. Misschien gaat het om de verdedigingswal, de zgn. 'Medische Muur', die de vorst in de buurt van Sippar optrok¹. Voor referenties, zie GDB F 9b.

Werd hij ziek en stierf (ἐμπέσων εἰς ἀρρωστίαν, μετήλλαξε τὸν βίον): Over de doodsoorzaak van Nebukadnezar II is, behalve deze mededeling, niets bekend. De Babylonische kronieken noteren regelmatig hoe de regering van een koning eindigde. Berossos' woorden doen denken aan wat in de kronieken over de dood van Nabonassar en Esarhaddon staat opgetekend: zij werden ziek en stierven². De *Koningslijst van Uruk*³ en de *Canon van Ptolemaeus* bevestigen dat Nebukadnezar 43 jaar regeerde.

Zijn zoon Eueilmaraduchos (ὁ υἱὸς αὐτοῦ Εὐεῖλμαράδουχος): Amēl-Marduk (561-560). De door Josephus gebruikte naam is geïnspireerd op de naam in de Oudtestamentische traditie (Ēwil-merodach⁴ of Εὐιλμαρωκαχ⁵). De andere tekstgetuigen geven als naam Ἀμιλμαρούδοκος (GDB F 10c), *Amilmarudochos* (GDB F 10b) en *Amilmarôdokos* (GDB F 10d). Dit zijn goede weergaven van de Akkadische naam Amēl-Marduk (var.: Amīl-Marduk). Deze vormen reflecteren daarom de naam die door Berossos werd gebruikt. De spijkerschriftbronnen bevestigen dat

1 Cf. BARCLAY, *Against Apion*, p. 87, n. 485.

2 Kroniek ABC 1A, i 11 (Nabonassar) en Kroniek 1, iv 31 // 14, 29 (Esarhaddon); zie ook GLASSNER, *Chronicles*, nr. 16 en nr. 18.

3 GRAYSON, *RIA*, 6, p. 97, obv. 7'.

4 Hebr.: אוֹיֵל מֶרֶדַּךְ (2Kon., 25, 27).

5 4Regn., 25, 27.

Amēl-Marduk de zoon van Nebukadnezar II was⁶. Over de omstandigheden waarin hij aan de macht kwam, is weinig geweten⁷. Mogelijk verliep de opvolging niet vlekkeloos⁸.

Amēl-Marduk wordt bij name genoemd in een literaire tekst, bewaard op een zeer beschadigd tablet uit de Laat-Babylonische periode⁹. Het verhaal, dat door het fragmentarische karakter moeilijk te reconstrueren is, suggereert dat Amēl-Marduk bij zijn vader Nebukadnezar uit de gratie was gevallen. Volgens de interpretatie van GRAYSON¹⁰ misdroeg Amēl-Marduk zich aanvankelijk: hij verwaarloosde het Esagila en Babylon en schonk geen aandacht aan zoon of dochter, familie of clan¹¹. Na een gebed tot Marduk in de tempel kwam hij, aldus GRAYSON, tot inkeer. FINKEL¹² geeft een andere interpretatie: Amēl-Marduk werd ten overstaan van zijn vader Nebukadnezar valselijk van allerlei wandaden beschuldigd. Hij kon zich hiertegen niet verdedigen en trok naar de tempel om er de hulp van Marduk af te smeken. FINKEL legt bij zijn interpretatie een verband met een andere tekst uit de Laat-Babylonische periode, een gebed tot Marduk¹³. Met dat gebed vraagt een man – volgens het colofon Nabû-šuma-ukīn, zoon van Nabû-kudurī-ušur –, die als gevolg van valse beschuldigingen in de gevangenis was terechtgekomen, de god om hulp. FINKEL identificeert Nabû-kudurī-ušur (Nebukadnezar) met de gelijknamige koning en neemt aan dat Nabû-šuma-ukīn niemand anders dan Amēl-Marduk is. Nabû-šuma-ukīn zou na zijn vrijlating uit dankbaarheid de naam Amēl-Marduk (“Man van Marduk”) hebben aangenomen. Voor het bestaan van een traditie over Amēl-Marduks gevangenschap verwijst FINKEL naar veel latere Joodse teksten¹⁴. FINKELS

6 Cf. b.v. SACK, *Amel-Marduk*, p. 95, Vase Fragments, 1, 2, 4; *Babylon Stele* van Nabonidus, v 25' (ed. SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 518).

7 Voor een beschrijving van de bronnen en het leven van deze vorst verwijzen we naar SACK, *Amel-Marduk*.

8 Dit wordt gesuggereerd door de dateringsformules in contemporaine documentaire teksten. Gedurende drie maanden werden dateringen volgens het troonsbestijgingsjaar van Amēl-Marduk en het 43ste jaar van Nebukadnezar II naast elkaar gebruikt; cf. ZAWADZKI, *Šulmu*, 4, p. 316-317 en ZA, 86 (1996), p. 217-219. Een document uit Uruk gebruikt de uitzonderlijke dateringsformule “jaar 43, Vrouwe van Uruk, koning van Babylon” (YOS 17, 9). Dit kan erop wijzen dat de heerschappij van Amēl-Marduk aanvankelijk werd gecontesteerd; cf. ZAWADZKI, o.c., p. 312-315. De hypothese van SACK (*Amel-Marduk*, p. 2-3; 25) dat Nebukadnezar II en Amēl-Marduk enkele maanden samen regeerden, werd terecht afgewezen; cf. WISEMAN, *Nebuchadrezzar*, p. 113-114; ZAWADZKI, o.c., p. 312.

9 Gepubliceerd door GRAYSON, *BHLT*, p. 87-92, zie verder FINKEL, in: RINGER, *Babylon Focus*, p. 336-337 en SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 589-590 (wiens interpretatie op sommige punten fundamenteel van vornoemde auteurs afwijkt).

10 *BHLT*, p. 87.

11 WISEMAN suggereert dat deze misstappen door Nebukadnezar werden begaan (*Nebuchadrezzar*, p. 102-103).

12 In: RINGER, *Babylon Focus*, p. 337.

13 In: RINGER, *Babylon Focus*, p. 323-342.

14 Volgens *Wayyiqra Rabbah*, een midrash (“uitlegging”) op *Leviticus*, die in de 5de/6^{de}

identificatie van Nabû-kudurrî-ušur met de koning en van Nabû-šuma-ukīn met Amēl-Marduk blijven speculatief. Het eerstgenoemde fragmentarische literaire verhaal bewijst in ieder geval dat er in de late tijd verhalen over Amēl-Marduk circuleerden.

In het Oude Testament wordt van Amēl-Marduk gezegd dat hij bij zijn troonsbestijging Jojakin, de koning van Juda die in 597 v.C. door Nebukadnezar II was afgezet en in Babylon werd gevangen gehouden, vrijliet en vorstelijk behandelde¹⁵. Deze daad lag aan de basis van vermeldingen van en anekdotes over Amēl-Marduk in de latere Joodse literatuur¹⁶.

Omdat hij de staatszaken wetteloos en immoreel behartigde (προσὰς τῶν πραγμάτων ἀνόμως καὶ ἀσελγῶς): De Babylonische kronieken houden zich aan de objectieve feiten en geven geen evaluatie van gebeurtenissen of personen. Zij kunnen bijgevolg dit soort opmerkingen niet bevestigen of ontkrachten. Andere, meer op sensatie beluste spijkerschriftteksten bestaan er niet. Hebben klassieke auteurs b.v. de ‘chronique scandaleuse’ van het Romeinse keizerhof met verve beschreven, dan zijn dergelijke teksten voor de Neo-Babylonische periode niet overgeleverd. Dit wil echter niet zeggen dat dit soort sensatieliteratuur in Babylonië niet bestond.

Berosos’ negatieve beeld van Amēl-Marduk vindt een parallel in inscripties van de laatste Neo-Babylonische koning Nabonidus. In de ‘Adad-guppi Stele’ staat – in algemene termen – dat geen van hun zonen, mensen of rijksgrotten Nebukadnezar II en Neriglissar na hun dood wierookoffers brachten¹⁷. Verwaarlozing van de cultus van afgestorvenen gold als een zware zonde. Dit roept de passage in het zojuist genoemde verhaal over de misstappen van Amēl-Marduk op, maar de interpretatie van die tekst is, zoals gezegd, problematisch. De bemerking van Nabonidus is overigens zelfverheerlijkend. Tegenover de verwaarlozing stelde hij zijn eigen loyaliteit: hij bracht de overleden koningen onophoudelijk rijkelijke offers¹⁸.

---

eeuw n.C. ontstond, plaatsten de hoge ambtenaren van het rijk Amēl-Marduk op de koningstroon, toen Nebukadnezar 7 jaar afwezig was – in werkelijkheid een echo van Nabonidus’ jarenlange verblijf in de Arabische stad Teima. Bij zijn terugkeer gooide Nebukadnezar zijn zoon wegens zijn ontrouw in de kerker (*Wayiqra Rabba*, 18, 2; vert. ISRAELSTAM, *Midrash Rabbah. Leviticus*, p. 229). Volgens de *Kroniek van Jerachmeel*, die in de 12de eeuw schreef, werd Amēl-Marduk door zijn vader op grond van valse beschuldigingen opgesloten en zat hij samen met de voormalige koning van Juda, Jojakin, te Babylon in de gevangenis (*Kroniek van Jerachmeel*, 66, 5; vert. GASTER, *Chronicles of Jerahmeel*, p. 207 – voor een moderne uitgave: YASSIF, *The Book of Memory* [Hebreeuws]). Deze gemeenschappelijke gevangenschap bouwt waarschijnlijk voort op 2Kon., 25, 27-30, waar van Amēl-Marduk wordt gezegd dat hij bij zijn troonsbestijging Jojakin vrijliet.

15 2Kon., 25, 27-30 en Jer., 52, 31-34; cf. Joseph., *Ant.Jud.*, 10, 229.

16 De getuigenissen werden verzameld door SACK, *Amel-Marduk*, p. 18-23.

17 *Adad-guppi Stele*, ex. 2, iii 11’-16’ (ed. SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 507); zie ook LONGMAN, in: HALLO, *Context of Scripture*, I, p. 477-479.

18 *Adad-guppi Stele*, ex. 2, iii 16’-23’ (ed. SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 507).

Waarschijnlijk behandelde Nabonidus de slechte regering van Amēl-Marduk in de ‘Babylon Stele’. In dat opschrift stelt de koning zich voor als de waardige opvolger van Nebukadnezar en Neriglissar (v 14’-24’)¹⁹. Daarna worden in gebroken context Amēl-Marduk en Lābāši-Marduk vermeld (v 25’-34’). Omdat Nabonidus elders in het opschrift Lābāši-Marduk als een slechte koning afschildert (iv 37’-42’), is het zeer aannemelijk dat hij dat ook in de beschadigde passage deed en Amēl-Marduk en Lābāši-Marduk als onwaardige opvolgers van hun respectieve vader neerzette. Op die manier wilde Nabonidus zijn eigen staatsgreep legitimeren. Zoals het gerechtvaardigd was dat Neriglissar de slechte koning Amēl-Marduk uit de weg had geruimd, zo was het ook legitiem dat Nabonidus Lābāši-Marduk van de troon had gestoten. Mogelijk propageerde reeds Neriglissar de visie dat Amēl-Marduk een slechte en goddeloze heerser was om zijn machtsgreep te rechtvaardigen, maar hiervoor ontbreekt tot op heden elk bewijs. De negatieve schildering van Amēl-Marduk staat in contrast tot de *Uruk Profetie*, een tekst uit de Laat-Babylonische periode, waarin een positief beeld van Amēl-Marduk wordt gegeven – tenminste als de laatste in de tekst genoemde anonieme koning met deze te identificeren is²⁰.

Neriglissoroōros ... vermoordde hem (ὕπὸ ... Νηριγλισσοροόρου ἀνιρέθη): Nergal-šar(ra)-uṣur, beter bekend als Neriglissar (559-556). In de primaire tekstgetuigen zijn de volgende varianten van de naam overgeleverd: Νηριγλισσοροός (GDB F 10a), *Neglisaros* (GDB F 10b), Ἰγλισάρης (GDB F 10c), *Niglisaris* (GDB F 10d). Omdat de vorm *Neriglissoroōros* (Νηριγλισσοροός) het dichtst bij de Akkadische naam Nergal-šar(ra)-uṣur aansluit, kiezen we deze naam. Mogelijk gaf Berossos de naam als *Νηριγλισσοροός.

De staatsgreep van Neriglissar²¹ wordt niet expliciet door andere bronnen bevestigd. Het staat vast dat hij van niet koninklijken bloede was: hij was een zoon van Bēl-šuma-iškun, zoals hij in zijn koningsopschriften schrijft, en behoorde tot een welgestelde voorname familie²². De spijkerschriftteksten bieden informatie over zijn carrière vóór de coup. Vóór zijn koningschap wordt Neriglissar vermeld in contracten, waarvan het oudste uit het 9de regeringsjaar van Nebukadnezar II (596/5 v.C.) dateert²³. Neriglissar had zakelijke contacten met de bekende handelsfamilie Egibi²⁴. Algemeen wordt aangenomen dat de usurpator identiek is met de gelijknamige *sinmagir*, een belangrijke rijksfunctionaris, die voor het 7de jaar van Nebukadnezar (d.i. 598/7 v.C.) in een bouwopschrift is geattesteerd²⁵. In het

19 Uitgegeven door SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 518.

20 Cf. BEAULIEU, in: COHEN E.A., *Tablet and Scroll*, p. 41-52.

21 VAN DRIEL, *RIA*, 9, p. 228-229, s.v. *Neriglissar*; SACK, *Neriglissar*.

22 SACK (*Neriglissar*, p. 23, n. 2) suggereert dat Neriglissar uit de clan Nūr-Sîn kwam, maar hiervoor ontbreekt vooralsnog elk bewijs.

23 *Nbk.* 83.

24 Cf. VAN DRIEL, *JEOL*, 29 (1985-1986), p. 57-62; SACK, *Neriglissar*, p. 23-25; cf. WUNSCH, in: BONGENAAR, *Interdependency*, p. 99-100.

25 Cf. de zgn. ‘Hofkalender’, uitgegeven door UNGER, *Babylon*, p. 285, nr. 26, iv 22. In werkelijkheid is deze tekst helemaal geen hofkalender, maar is het een fragment van

Oude Testament lezen we dat deze Nergal-šarra-ušur (Hebr.: נֶרְגַל שַׂרְאֻשֻׁר, Nergal Sar-eššer) in 587 v.C. Nebukadnezar bij de belegering van Jeruzalem als een van de opperbevelhebbers ter zijde stond²⁶. Als belangrijke rijksgrote kon Neriglissar gemakkelijker een gooi naar de macht doen.

In de spijkerschriftbronnen vinden we geen bevestiging dat Neriglissar met een zuster van Amēl-Marduk was getrouwd. Tot op heden zijn drie dochters van Nebukadnezar – en dus (half)zusters van Amēl-Marduk – bij name bekend: Innin-ēṭirat, Ba’u-asītu en Kaššaya²⁷. Voor geen van hen is een echtgenoot geattesteerd. Vaak wordt gesuggereerd dat Kaššaya de echtgenote van Neriglissar was²⁸, maar dit is hoofdzakelijk gebaseerd op het feit dat zij lange tijd de enige bekende dochter van Nebukadnezar was. Er is geen reden om aan Berossos’ mededeling dat Neriglissaroöros in de koninklijke familie was ingetrouwd, te twijfelen.

Eueimaraduchos had 2 jaar geregeerd (βασιλεύσας ἔτη β’): De *Koningslijst van Uruk*²⁹ en de *Canon van Ptolemaeus*, waar Amēl-Marduk Illoaroudamos wordt geheten, bevestigen dat deze twee jaar regeerde.

Neriglissaroöros ... regeerde 4 jaar (Νηριγλισσορόρος ἐβασίλευσεν ἔτη δ’): De *Canon van Ptolemaeus*, waar hij Nèrigasolassaros wordt geheten, geeft Neriglissar 4

een bouwinscriptie; cf. BERGER, *Neubabylonische Königsinschriften*, p. 313, Nbk. Prismen-Fragment (VIII) en JURSA, in: JACOBS & ROLLINGER, *Der Achämenidenhof*, p. 67-68. Voor de functie van *sinmagir*, zie VON SODEN, *ZA*, 62 (1972), p. 84-90. Het feit dat de *sinmagir* in de zojuist genoemde ‘Hofkalender’ tussen gouverneurs van gebieden in zuidelijk Babylonië wordt genoemd, impliceert dat hij een bestuurder in die contreien was. Twee regels verder (iv 26) vinden we “Bēl-šuma-iškun, van het land Puqūdu”, een Aramees stamgebied dat in het zuidoosten van Babylonië lag. Hij is mogelijk te identificeren met de vader van Neriglissar. Indien deze identificatie correct is, betekent dit dat Neriglissar van Arameese afkomst was; cf. VAN DRIEL, *RIA*, 9, p. 228. Op grond van een tablet, BM 55920, concludeert WISEMAN (*Chronicles*, p. 38 en n. 10) dat Nebukadnezar II Neriglissar ook had aangesteld om supervisie over het Ebabbar, de hoofdtempel van Sippar, uit te oefenen. Het is niet zeker of de in de tekst genoemde Neriglissar met de latere koning te identificeren is.

26 Jer., 39, 3 (LXX 46, 3: Ναργαλασαρ). De Hebreeuwse tekst leest na de naam *Nergal Sar-ēšēr* רגל-סר-עשר (*smgr-nbw*). Hiermee wordt op de titel *sinmagir* gedoeld, maar de Masoreten interpreteerden de woordgroep verkeerdelijk als een eigennaam (*samgar-nebu*); cf. VON SODEN, *ZA*, 62 (1972), p. 86.

27 Cf. BEAULIEU, *Or.*, NS 67 (1998), p. 173-201.

28 Cf. WEISBERG, in: GARELLI, *Palais et royauté*, p. 450-454 en WISEMAN, *Nebuchadrezzar*, p. 10-11. Omdat Kaššaya veel vroeger in teksten is geattesteerd dan Nebukadnezars zonen, vermoedt JOANNÈS (*RA*, 73 (1980), p. 184) dat zij ouder was. BEAULIEU (*Or.*, NS 67 (1998), p. 199-201) speculeert dat Kaššaya en haar broers misschien uit twee verschillende huwelijken werden geboren en dat strijd tussen deze twee takken tot Neriglissars staatsgreep leidde. De Canadese geleerde geeft toe dat het helemaal niet zeker is dat de usurpator met Kaššaya was getrouwd.

29 GRAYSON, *RIA*, 6, p. 97, obv. 8’.

jaar. Volgens de *Koningslijst van Uruk*³⁰, die een praktisch karakter had, regeerde Neriglissar 3 jaar en 8 maanden. De *Profetie der Dynastieën*, een werk uit de hellenistische periode, maakt daarvan 3 jaar³¹.

Enkele bouwopdrachten lichten ons in over de bouwactiviteiten die Neriglissar in Babylon en Sippar tijdens zijn regering liet uitvoeren³². Een kroniek, die meer weg heeft van een historisch verhaal, beschrijft dat de vorst in zijn derde jaar een succesvolle campagne tegen de koning van Pirindu, een bergachtig gebied in zuidelijk Anatolië, ondernam³³.

Zijn zoon *Laborosoarchodos* (τούτου υἱὸς Λαβοροσοάρχοδος): *Lābāši-Marduk* (556). De tekstgetuigen hebben de naam van deze koning zeer verbasterd overgeleverd: *Λαβοροσοάρχοδος* (GDB F 10a), *Labossorakos* (GDB F 10b), *Λαβασσοάρασκος* (GDB F 10c), *Labossorakos* (GDB F 10d). In zijn citaten uit Josephus geeft Eusebius de naam als *Λαβαεσσοάραχος*³⁴ en *Labesorachos*³⁵. Uit de verschillende varianten kunnen we een vorm als *Labos(s)ardokos destilleren.

Voor 9 maanden (μῆνας θ'): Volgens de *Koningslijst van Uruk* regeerde *Lābāši-Marduk* 3 maanden³⁶. Ook in contemporaine documenten is het koningschap van *Lābāši-Marduk* voor 3 maanden geattesteerd³⁷. Het is mogelijk dat zijn gezag niet overal werd erkend. Het getal van "9" bij Berossos kan te wijten zijn aan een fout in de tekstoverlevering³⁸.

Omdat hij in vele opzichten zijn kwade natuur toonde (διὰ τὸ πολλὰ ἐμφαίνειν κακοίθη): Deze beschrijving komt overeen met wat Nabonidus, die aan de coup deelnam, over *Lābāši-Marduk* schrijft. Hij bevestigt ook Berossos' opmerking dat de koning nog een kind was. In de 'Babylon Stele' zegt Nabonidus namelijk dat na de dood van Neriglissar:

Lābāši-Marduk, zijn kleine zoon, die niet onderricht was in goede zeden³⁹,

30 GRAYSON, *RIA*, 6, p. 97, obv. 9'.

31 *Profetie der Dynastieën*, ii 6' (ed. VAN DER SPEK, *Achaemenid History*, 13, p. 313).

32 VAB 4, Ngl. nr. 1-3 (p. 208-219); cf. BERGER, *Neubabylonische Königsinschriften*, p. 334-341.

33 Kroniek ABC 6 (GLASSNER, *Chronicles*, nr. 25). In een cilinderfragment wordt ook melding gemaakt van een veldtocht, maar het kan niet meer worden nagegaan om welke campagne het gaat; cf. BRINKMAN, in: EICHLER, *Kramer Anniversary*, p. 48-50. Voor Pirindu, zie CASSABONNE, *Cilicie à l'époque achéménide*.

34 *Praep. Ev.*, 9, 40, 5.

35 KARST, *Chronik*, p. 24, r. 5.

36 GRAYSON, *RIA*, 6, p. 97, obv. 10'. In de *Canon van Ptolemaeus* is *Lābāši-Marduk* niet opgenomen, omdat de lijst alleen met volle regeringsjaren rekent.

37 Cf. PARKER & DUBBERSTEIN, *Babylonian Chronology*, p. 13.

38 PARKER & DUBBERSTEIN suggereren dat Berossos' origineel over 2 maanden sprak (*Babylonian Chronology*, p. 13).

39 Akk.: *lā ahiz riddi*; vertaald door CAD als "untutored in mores" (R, p. 354, s.v. *rīdu*). De woorden zijn polyinterpretabel. Ook mogelijk zijn de vertalingen "die zich niet

zich tegen de wil van de goden in op de troon van het koningschap zette.⁴⁰ Daarna volgt in de tekst een lacune. In die lacune werd vermoedelijk beschreven hoe Lābāši-Marduk ten val werd gebracht.

Het was voor Nabonidus zaak Lābāši-Marduk als een slechte koning, die niet door de goden werd gesteund, voor te stellen. Op die manier wilde de usurpator zijn eigen machtsgreep legitimeren. Berossos volgde kennelijk deze pro-Naboniduspropaganda. Lābāši-Marduk komt ter sprake in de *Profetie der Dynastieën*⁴¹, maar omdat de tekst beschadigd is, is het niet geweten of de *Profetie* dit negatieve oordeel deelde. Nabonidus zelf wordt in de *Profetie* als een usurpator (“rebel-prins”) en slechte koning beschreven⁴².

Door de Vrienden doodgeslagen (ὕπὸ τῶν φίλων ἀπετυμpanίσθη): Met “vrienden” worden heel waarschijnlijk de *philoï*, in de hellenistische periode een klasse van hovelingen, bedoeld⁴³.

De precieze betekenis van het woord ἀποτυμpanίζω is onzeker. *LSJ* vertaalt het als “(dood)knuppelen”⁴⁴. De Armeense vertaling van deze passage (GDB F 10b) omschrijft het als “hij werd neergeslagen met knuppels, gedood”⁴⁵. Het werkwoord kan ook naar een welbepaalde vorm van executie verwijzen (*apotympanismos*), maar het is omstreden welke vorm wordt bedoeld: kruisiging, op een plank nagelen⁴⁶ of onthoofding⁴⁷. VAN DER SPEK⁴⁸ verbindt ἀποτυμpanίζω met het Babylonische martelwerktuig “rooster van ondervraging” (*simmiltu ša maš’altu*), dat werd gebruikt om beschuldigten tot een bekentenis te dwingen. Dit suggereert de interpretatie van *apotympanismos* als “op een plank nagelen”. Het zou ook impliceren dat Lābāši-Marduk eerst werd gemarteld voordat hij werd gedood. Het is echter niet duidelijk of het woord hier in zijn technische betekenis, als verwijzing naar een specifieke vorm van executie, is gebruikt. De Babylonische bronnen vertellen niets over de omstandigheden van de val van Lābāši-Marduk. De relevante passage in de ‘Babylon Stele’ van Nabonidus is beschadigd.

---

gedroeg/kon gedragen” of “die geen leiding nam/kon nemen”; cf. SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 524, n. 813.

40 *Babylon Stele*, iv 37’-42’ (ed. SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 517).

41 *Profetie der Dynastieën*, ii 9’-10’ (ed. VAN DER SPEK, *Achaemenid History*, 13, p. 313): “na hem (Neeriglissar) zal zijn zoon de troon bestijgen. | Hij zal niet...”

42 *Profetie der Dynastieën*, ii 11’-16’ (ed. VAN DER SPEK, *Achaemenid History*, 13, p. 313).

43 Cf. BARCLAY, *Against Apion*, p. 83, n. 454.

44 *Supp.*, p. 21b.

45 KARST, *Chronik*, p. 24, r. 7-9.

46 Cf. *LSJ*, p. 225a en TODD, in: HUNTER & EDMONDSON, *Law and Social Status*, p. 34-35; zie ook MACDOWELL, *Athenian Homicide Law*, p. 111-112.

47 Cf. LATTE, *RE*, Suppl., 7, kol. 1607-1608 en HYLDAHL, *RAC*, 15, p. 349.

48 In: VAN DER SPEK, *Studies in Ancient Near Eastern World View*, p. 295.

Kenden eensgezind het koningschap aan Nabonnedos toe (κοινῇ τὴν βασιλείαν περιέθηκαν Ναβοννήδω): Nabû-nā'id, beter bekend als Nabonidus (555-539)⁴⁹. De vormen Ναβαννήδοχος (GDB F 10c) en Nabonedochos (GDB F 10d) zijn duidelijk verbasteringen.

De 'Babylon Stele' van Nabonidus beschrijft – na een lacune, waarin naar alle waarschijnlijkheid de staatsgreep zelf werd behandeld – de benoeming van Nabonidus tot koning van Babylonië. De tekst bevestigt Berossos.

Ze brachten me het paleis binnen. Allen wierpen ze zich aan mijn voeten en kusten mijn voeten. Ze begroetten voortdurend mijn koningschap. Op bevel van Marduk, mijn heer, werd ik verheven tot meester over het land.⁵⁰

Op basis van Berossos mogen we aannemen dat deze mensen de samenzweers waren, die Lābāši-Marduk ten val hadden gebracht. In zijn 'Harran Stele' bevestigt Nabonidus dat hij nooit naar het koningschap had getaald:

De goden en godinnen hebben voor mij gebeden. Sîn heeft me tot het koningschap beroepen.⁵¹

Het is ongeweten of deze twee opschriften van Nabonidus de waarheid vertellen over diens aspiraties en troonsbestijging dan wel propagandistisch zijn en zijn rol bij de coup bewust minimaliseren. Mogelijk was de rol van Nabonidus bij de staatsgreep groter dan hij zelf wil toegeven⁵².

Een man uit Babylon (τὴν τῶν ἐκ Βαβυλῶνος): Over de achtergrond van Nabonidus is nauwelijks iets geweten. De namen van zijn ouders zijn bekend. Zoals Nabonidus in vele van zijn opschriften meedeelt, heette zijn vader Nabû-balāssu-iqbi⁵³. Over deze man is verder niets bekend⁵⁴. Nabonidus' moeder heette Adad-guppi (Ḫadad-happe)⁵⁵. Ook over haar is niet zoveel geweten. In haar 'autobiografische' inscriptie

49 Cf. DANDAMAYEV, *RIA*, 9, p. 6-11, s.v. *Nabonid (Nabû-nā'id)* A en ROAF, *ibid.*, p. 11-12, s.v. *Nabonid (Nabû-nā'id)* B.

50 *Babylon Stele*, v 1'-10' (ed. SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 517-518).

51 *Harran Stele*, ex. 1, i 8-9 (ed. SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 496).

52 BEAULIEU (*Reign of Nabonidus*, p. 90-98) vermoedt dat de zoon van Nabonidus, de latere kroonprins Bēl-šarra-ušur (de Belsassar van het Oude Testament) het brein achter het complot was.

53 Eenmaal vinden we de naam Nusku-balāssu-iqbi; cf. DONBAZ, *ARRIM*, 9 (1991), p. 12, r. 2. Het gaat hier om een opschrift op een baksteen uit Harran.

54 In Nabonidus' opschriften staat achter zijn naam frequent het epitheton *rubû emqu* ("wijze prins"). Daarnaast komen ook *rubû gitmalu* ("perfecte prins") en *šakkanaku qitruḏu* ("heldhaftige gouverneur") voor; cf. SEUX, *Epithètes royales*, p. 252-253, n. 107 en p. 277, n. 71. Het is echter onduidelijk of deze epitheta op Nabû-balāssu-iqbi slaan (zo BEAULIEU, *Reign of Nabonidus*, p. 68 en MAYER, in: DIETRICH & LORETZ, *Dubsar anta-men*, p. 256-257) dan wel op Nabonidus zelf (zo SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 13). Volgens LANDSBERGER (in: *In memoriam Halil Edhem*, p. 150) was Nabû-balaassu-iqbi het hoofd van een Aramese stam, die in Babylonië leefde. MAYER (o.c., p. 256-257) speculeert dat hij een verwante – misschien een broer of halfbroer – van Nabopolassar was,

55 Dit is een West-Semitische naam, waaruit BEAULIEU (*Reign of Nabonidus*, p. 76) concludeert

zegt Adad-guppi dat ze in het 20ste jaar van Assurbanipal (= 649 v.C.) werd geboren⁵⁶. Vermoed wordt dat zij uit Harran, een stad in NW Mesopotamië, afkomstig was⁵⁷. Er zijn geen aanwijzingen dat ze, zoals sommige moderne geleerden speculeren, een priesteres van de maangod Sîn in die stad was⁵⁸. Adad-guppi genoot onder de regering van Nabonidus klaarblijkelijk aanzien en faam. Dit kan worden afgeleid uit het feit dat de zgn. ‘Nabonidus Kroniek’ haar dood heeft genoteerd en meedeelt dat er een officiële rouwperiode werd gehouden⁵⁹.

In GDB F 10c wordt expliciet gezegd dat Nabonidus geen familie van Lābāši-Marduk was. Mogelijk kwam hij, zoals zijn moeder, uit Harran⁶⁰. De *Profetie der Dynastieën* rekent Nabonidus immers tot de “dynastie van Harran”⁶¹. Dit kan verklaren waarom de vorst de stad herbouwde en er de tempel van de maangod restaureerde. Berossos’ mededeling dat Nabonidus uit Babylon kwam, hoeft hiermee niet in contradictie te zijn. Op het moment van de staatsgreep kan Nabonidus al vele jaren in Babylon – aan het koningshof – hebben verbleven. Dit wordt gesuggereerd door de ‘Adad-guppi Stele’, waarin wordt gezegd dat Nabonidus vele jaren aan het koningshof verbonden was:

Nabonidus, mijn zoon en spruit, liet ik ten overstaan van Nebukadnezar, de zoon van Nabopolassar, en Neriglissar, de koning van Babylon, dienen. Dag en nacht hield hij bij hen de wacht en datgene wat hen beviel, deed hij voortdurend.⁶²

Er zijn geen andere spijkerschriftbronnen die ons over Nabonidus’ carrière vóór zijn koningschap inlichten⁶³. Het is onzeker of met “Labynetos (Λαβύνητος) de Babylonier”, die volgens Herodotus⁶⁴ in 585 v.C. een vredesverdrag tussen de Lydiërs en de Meden mee tot stand wist te brengen, Nabonidus wordt bedoeld⁶⁵.

---

dat Adad-guppi van West-Semitische origine was. Dit is o.i. geen dwingende conclusie.

56 *Adad-guppi Stele*, ex. 1, i 29 (ed. SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 503).

57 Cf. BEAULIEU, *Reign of Nabonidus*, p. 69 en p. 75-76; SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 9-10 en n. 15.

58 De hypothese van het priesteresschap werd verdedigd door DHORME, RA, 41 (1947), p. 1-21 en MAYER, in: DIETRICH & LORETZ, *Dubsar anta-men*, p. 253-256. Ze wordt terecht weerlegd door BEAULIEU, *Reign of Nabonidus*, p. 70-75 en SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 14-15, n. 46. MAYER (o.c., p. 254) speculeert dat Adad-guppi een oomzegster van Assurbanipal was.

59 Kroniek ABC 7, ii 13-15 (GLASSNER, *Chronicles*, nr. 26).

60 Cf. BEAULIEU, *Reign of Nabonidus*, p. 76; SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 11.

61 *Profetie der Dynastieën*, ii 12': BALA-e Ḥar-ra-an (ed. VAN DER SPEK, *Achaemenid History*, 13, p. 313).

62 *Adad-guppi Stele*, ex. 1, ii 45-48 (ed. SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 507).

63 De Nabonidus die in twee teksten, Nbk. 70 (in twee van elkaar afwijkende kopieën; uit 597 v.C.) en CT 22, 185 (begin 6de eeuw), wordt genoemd, wordt wel eens met de latere koning geïdentificeerd (zo BEAULIEU, *Reign of Nabonidus*, p. 82-84). Voor deze identificatie zijn er echter geen harde bewijzen.

64 1, 74, 3.

65 Zo DOUGHERTY, *Nabonidus*, p. 33-37; RÖLLIG, ZA, 54 (1964), p. 239; BEAULIEU, *Reign of Nabonidus*, p. 80-82.

Sommige geleerden menen dat Labynetos in werkelijkheid Nebukadnezar II is⁶⁶.

De muren ... langs de rivier (τὰ περὶ τὸν ποταμὸν τείχη ...): De bouw van deze muur wordt bevestigd door het archeologische onderzoek⁶⁷ (zie GDB F 9a-h, Afbeelding 1). Delen van deze muur werden langs de oostelijke oever van de Eufraat onderzocht. De muur was opgetrokken uit baksteen en bitumen en was gemiddeld 7,6m dik. De muur onderscheidde zich van vroegere muren doordat hij een echte vestingmuur was. Vóór die muur bouwde Nabonidus de eigenlijke kademuur, die gemiddeld 3,5m dik was.

Mogelijk alludeert de *Profetie der Dynastieën* op deze muur, wanneer ze n.a.v. de regering van Nabonidus schrijft over een vestingmuur (*dūru*) in Babylon⁶⁸.

In het 17de jaar van zijn koningschap (οὐσης δὲ τῆς βασιλείας αὐτοῦ ἐν τῷ ἑπτακαιδεκάτῳ ἔτει): 539 v.C. De *Canon van Ptolemaeus*, waar de koning Nabonadios heet, en de *Profetie der Dynastieën*⁶⁹ bevestigen dat Nabonidus tijdens zijn 17de jaar door Cyrus werd onttroond. Het is historisch gezien incorrect dat Cyrus zijn veroveringen pas in 539 v.C. begon⁷⁰. Reeds vóór die tijd, in de periode 555-550 v.C., had hij de Medische koning Astyages verslagen en Medië ingelijfd, zoals spijkerschriftbronnen aantonen⁷¹. Daarna versloeg de Pers koning Croesus van Lydië, dat toen grote delen van Anatolië controleerde, en annexeerde dat rijk. Vóór 539 v.C. ondernam Cyrus ook campagnes in Centraal-Azië.

Er zijn bovendien aanwijzingen dat Cyrus reeds vroeger naar Babylonië was opgerukt. Volgens Herodotus marcheerde Cyrus eerst tot de rivier de Gyndes, die met de Diyala in Oost-Mesopotamië wordt geïdentificeerd, en hield hij zich daar de hele zomer op⁷². Cyrus deed dit, aldus Herodotus, omdat hij de onstuimige rivier, die een van zijn heilige witte paarden had verzwolgen, wilde bestraffen. Daarom liet de Pers aan de rivieroever 360 kanalen graven, waardoor de rivier zijn wilde

66 Cf. SCHMITT, *RLA*, 6, p. 411-412, s.v. *Labynetos*. De controverse is een gevolg van het feit dat Herodotus twee Labynetoi kent. In 1, 188, 1 schrijft hij dat Cyrus optrok tegen de zoon van de legendarische koningin Nitocris, die dezelfde naam als zijn vader Labynetos had. Het staat vast dat een van beiden Nabonidus is, maar de identiteit van de andere Labynetos is onzeker. Geleerden stellen Nebukadnezar II of Nabonidus' zoon, Belsassar, voor; cf. DOUGHERTY, *Nabonidus*, p. 33-47; SCHMITT, o.c.; BEAULIEU, *Reign of Nabonidus*, p. 80-82; zie ook ASHERI, *Erodoto*, I, p. 316 en Id., in: ASHERI E.A., *Herodotus, Books I-IV*, p. 135.

67 Cf. WETZEL *Stadtmauern*, p. 48-53; KOLDEWEY & HROUDA, *WEB*⁵, p. 198-199.

68 ii 15' (ed. VAN DER SPEK, *Achaemenid History*, 13, p. 313). BEAULIEU interpreteert *dūru* echter als "fort" en meent dat dit alludeert op een paleis dat door Nabonidus in Babylon zou zijn gebouwd (*Reign of Nabonidus*, p. 101).

69 ii, 13' (ed. VAN DER SPEK, *Achaemenid History*, 13, p. 313). In de *Koningslijst van Uruk* (GRAYSON, *RLA*, 6, p. 97, obv. 11') is het aantal regeringsjaren niet volledig zeker.

70 Cf. BRIANT, *From Cyrus to Alexander*, p. 31-40.

71 Zie *Ehulhul Stele* van Nabonidus, i 26-29 (ed. SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 417; Nabonidus' jaar 3, 553/2 v.C.) en Babylonische Kroniek ABC 7, ii 1-4 (waarschijnlijk Nabonidus' jaar 6, 550/549).

72 1, 188-190.

kracht verloor. Pas bij het begin van de volgende lente hernam Cyrus zijn opmars naar Babylon. Ook een zeer fragmentarische passage in de ‘Nabonidus Kroniek’ kan in die zin worden geïnterpreteerd: in de passus, die zeer waarschijnlijk op Nabonidus’ 16de jaar betrekking heeft, zijn de woorden “Uruk”, “doden”, “Tigris” en mogelijk “Perzië” en “troepen” te lezen⁷³. VON VOIGTLANDER⁷⁴ en BEAULIEU⁷⁵ vermoeden op basis van deze fragmentarische passage dat er reeds in de winter van 540/539 v.C. in de regio van Uruk vijandelijkheden hadden plaatsgevonden.

De rest van Azië (τὴν λοιπὴν Ἀσίαν ἅπασαν): De handschriften van *Contra Apionem* geven de lezing τὴν λοιπὴν Ἀσίαν (“rest van Azië”), hierin gevolgd door de Latijnse vertaling. In het citaat dat Eusebius op gezag van Josephus geeft, staat τὴν λοιπὴν βασιλείαν ἅπασαν (“de rest van het hele koninkrijk”)⁷⁶. De Armeense vertaling maakt daarvan “alle andere koninkrijken”⁷⁷. Syncellus geeft in zijn parafrase van het Josephus-citaat de woorden πᾶσαν - τὴν λοιπὴν ἀρχήν (“de rest van het hele rijk”)⁷⁸. NIESE⁷⁹, THACKERAY⁸⁰ en JACOBY⁸¹ verkiezen de versie van Eusebius. Er bestaat o.i., zoals ook BARCLAY⁸² meent, geen dwingende reden om de lezing van de Griekse handschriften van *Contra Apionem* te verwerpen.

Bovendien zijn Eusebius’ woorden feitelijk onjuist: Cyrus veroverde eerst Babylonië. Pas daarna annexeerde hij de Neo-Babylonische gebieden in het westen. Het strookt daarentegen wel met de historische realiteit dat Cyrus eerst de “rest van Azië” onderwierp voordat hij het Babylonische rijk aanviel (cf. *supra*).

Toen Nabonnedos zijn opmars vernam (αἰσθόμενος δὲ Ναβόννηδος τὴν ἔφοδον αὐτοῦ...): Cyrus’ verovering van Babylon en de val van Nabonidus worden beschreven in de zgn. ‘Nabonidus Kroniek’⁸³. De kroniek noteert dat in de periode voorafgaand aan maand VII (september/oktober) van Nabonidus’ jaar 17 godenbeelden uit verschillende steden van Babylonië naar Babylon werden gebracht (iii 8-12). Ongetwijfeld gebeurde dit vanwege de imminente dreiging van Cyrus: op die manier kon worden voorkomen dat de beelden in handen van de Perzen zouden vallen.

73 Kroniek ABC 7, iii 1-4, met GRAYSON, ABC, p. 282. BRIANT (*From Cyrus to Alexander*, p. 41-42) vermoedt dat de spijkerschriftbronnen enkel de laatste fase van de vijandelijkheden, die reeds vroeger waren begonnen, beschrijven.

74 *Neo-Babylonian Empire*, p. 194-195.

75 *Reign of Nabonidus*, p. 219-220; zie ook de discussie bij BRIANT, *From Cyrus to Alexander*, p. 884-885.

76 *Praep. Ev.*, 9, 40, 7.

77 KARST, *Chronik*, p. 24, r. 15.

78 MOSHAMMER, p. 269, r. 19.

79 *Iosephi Opera*, V, p. 28.

80 *Josephus*, I, p. 222-223, met n. 4.

81 *FGrH*, 3c, p. 393.

82 *Against Apion*, p. 87-88, n. 498.

83 Kroniek ABC 7; GLASSNER, *Chronicles*, nr. 26; zie ook de online uitgave van VAN DER SPEK (www.livius.org).

In maand VII leverde Cyrus slag met het Babylonische leger bij de stad Opis, ten noorden van Babylon (iii 13-14). Blijkbaar had het Babylonische leger de Perzen daar opgewacht. Mogelijk was dat bij de ‘Medische Muur’, die in de nabijheid van Opis wordt gesitueerd (cf. GDB F 9c). Het Babylonische leger moest zich terugtrekken. Cyrus plunderde en doodde de bevolking. Op dag 14 van dezelfde maand (10 oktober) viel Sippar zonder slag of stoot in Perzische handen (iii 14). Nabonidus sloeg op de vlucht (iii 15). Twee dagen later, op dag 16 (12 oktober 539 v.C.), trokken Ugbaru (Gubaru), gouverneur van Medië (Akk.: *Gutium*)⁸⁴, en het leger van Cyrus Babylon zonder strijd binnen (iii 15-16). Later werd Nabonidus, toen die naar Babylon was teruggekeerd, in die stad gevangen genomen (iii 16). Tot het einde van die maand omsingelden de ‘schilddragers’ van de Meden de poorten van Esagila, maar – zo noteert de kroniek – dit veroorzaakte geen onderbreking in de eredienst (iii 16-18). Ongetwijfeld werden ook elders in Babylon soldaten geposteed, maar omdat de kronieken in het milieu van de tempel van Esagila ontstonden, had de ‘Nabonidus Kroniek’ alleen aandacht voor de omsingeling van Esagila en de continuïteit van de eredienst. De omsingeling wijst erop dat de situatie in Babylon nog precair was. Op dag 3 van de volgende maand (29 oktober) kwam Cyrus de stad binnen en nam aan een religieuze ceremonie deel. Vrede heerste in de stad en Cyrus sprak vrede over de hele stad uit (iii 18-20). Gubaru stelde gezagsdragers in Babylon aan (iii 20). De daaropvolgende maanden (maanden IX-XII, d.i. november/december 539 tot februari/maart 538 v.C.) keerden de godenbeelden die door Nabonidus naar Babylon waren gehaald, naar hun tempels terug (iii 21-22).

TOLINI⁸⁵ stelt de voorstelling van de gebeurtenissen door de Kroniek in vraag. Op basis van een betaling, opgetekend in het troonsbestijgingsjaar van Cyrus (539/8), voor bouwwerkzaamheden die in de periode van maand X tot maand XII (begin januari tot eind februari 538) aan de muur van de Enlil-poort werden uitgevoerd⁸⁶, leidt hij af dat er bij de inname van Babylon wel degelijk geweld aan te pas was gekomen. In zijn reconstructie van de gebeurtenissen stelt TOLINI dat Ugbaru met een verrassingsaanval via de Enlil-poort zich de toegang tot Babylon had geforceerd en zo de stad snel kon innemen.

Berossos volgt de ‘Nabonidus Kroniek’ in grote lijnen, maar er zijn ook, zoals we zullen zien, enkele opvallende verschillen. Hoewel de kroniek dit niet expliciet zegt, trok Nabonidus, zoals bij Berossos, met zijn leger Cyrus tegemoet. In de slag die daarop volgde, werd het Babylonische leger verslagen.

84 Ugbaru is naar alle waarschijnlijkheid een verschrijving voor de naam “Gubaru”, die enkele regels verder wordt vermeld. Deze Gubaru lag vermoedelijk aan de basis van het verhaal over Gobryas, dat we bij Xenophon vinden. Gobryas was volgens Xenophon een naar Cyrus overgelopen “Assyriër”, die zich op de Assyrische koning wilde wreken (Cyr. 4, 6, 1 sq.). Hij was aanwezig bij de belegering van Babylon, drong als een van de eersten het paleis binnen en doodde de koning (Cyr. 7, 5, 8 sq.). Voor Ugbaru/Gubaru/Gobryas, zie BEAULIEU, *Reign of Nabonidus*, p. 226-230.

85 ARTA, 2005/003.

86 Cyr. 10; cf. GEORGE, *Babylonian Topographical Texts*, p. 349.

Hij vluchtte ... en werd in de stad der Borsippeërs ingesloten (φυγὼν ... συνεκλείσθη εἰς τὴν Βορσιπηνῶν): Borsippa lag op zo'n 20 km ten zuidwesten van Babylon en kan als zijn 'zusterstad' worden beschouwd. De 'Nabonidus Kroniek' bevestigt dat Nabonidus na zijn nederlaag vluchtte, maar zegt niet waarheen. De tekst onderschrijft Berossos dat, toen de Perzen Babylon innamen, Nabonidus zelf niet in de stad was. De kroniek noteert dat de koning later, op een niet nader bepaald tijdstip, naar Babylon terugkeerde en daar werd gevangen genomen. Wat Nabonidus in de tussentijd had gedaan en waar hij was, zegt de kroniek niet. In een poging Berossos met de kroniek te verzoenen veronderstelt VAN DER SPEK⁸⁷ dat Nabonidus naar Borsippa was gevlucht en nadien in Babylon werd gevangen gehouden. Overigens weten we ook niet wat Cyrus in de periode tussen de val van Babylon op 12 oktober en zijn intocht op 29 oktober deed. Mogelijk zat hij Nabonidus achterna. Volgens TOLINI⁸⁸ was hij in die tijd met het Babylonische leger, dat zich ten zuiden van Sippar bevond, over een overgave aan het onderhandelen.

Toen Cyrus Babylon had ingenomen (Κῦρος δὲ Βαβυλῶνα καταλαβόμενος): Volgens de 'Nabonidus Kroniek' was het de Medische gouverneur Gubar, die met het leger van Cyrus Babylon innam. Cyrus zelf trok de stad twee weken later triomfantelijk binnen. In de 'Cyrus Cilinder', een propagandatekst van Cyrus, wordt gezegd dat Marduk Cyrus Babylon zonder strijd of slag liet binnentrekken⁸⁹. Berossos sluit aan bij deze versie van de gebeurtenissen, die de rol van Cyrus bij de val van Babylon centraal stelt en de verdienste van een ondergeschikte volledig op conto van de Grootkoning schrijft.

De buitenste wallen ... tot op de grond gelijk te maken (τὰ ἔξω ... τεῖχη κατασκάψαι): Dit wordt niet door andere spijkerschriftbronnen bevestigd. De 'Nabonidus Kroniek' noteert voor een niet nader te bepalen periode na de inname van Babylon dat "de poort was vernietigd"⁹⁰. De context is gebroken, maar niets wijst erop dat het hier om een stadspoort van Babylon gaat. Berossos' bericht wordt tegengesproken door Herodotus, die n.a.v. de verwoesting van de muren en poorten van Babylon door Darius I schrijft dat Cyrus geen van beide had gedaan⁹¹. Ook het archeologische onderzoek weerlegt Berossos' mededeling: nog in de tijd van de Duitse opgravingen in het begin van de 20ste eeuw waren in het landschap resten van de buitenwallen te zien (cf. GDB F 9a.1).

BARCLAY⁹² veronderstelt dat Berossos deze opmerking verzoon om te verklaren waarom de in de klassieke wereld zo beroemde muren van Babylon in Berossos' tijd

87 In: VAN DER SPEK, *Studies in Ancient Near Eastern World View*, p. 292.

88 ARTA, 2005/003, p. 10-12.

89 *Cyrus Cilinder*, r. 19 (ed. SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 552).

90 Kroniek ABC 7, iv 4'.

91 3, 159, 1. In de *Cyrus Cilinder* spreekt Cyrus zelf over het versterken van Imgur-Enlil (r. 38; ed. SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 554).

92 *Against Apion*, p. 88, n. 501.

helemaal niet zo indrukwekkend waren. Berossos' opmerking impliceert dat Cyrus met een opstand van Babylon tijdens zijn afwezigheid rekening hield.

Hij brak toen op voor Borsippa... (ἀνέβη ἐπὶ Βορσίππων...): Zoals we gezien hebben, schrijft de 'Nabonidus Kroniek' dat Nabonidus na de val van Babylon naar die stad terugkeerde en daar werd gevangen genomen. VAN DER SPEK⁹³ lost deze discrepantie met Berossos op door ervan uit te gaan dat Nabonidus door Cyrus in Borsippa werd gevangen genomen, maar in Babylon werd vastgehouden. Voor deze interpretatie pleit dat Nabonidus' vlucht naar Borsippa kan verklaren waarom Gubaru Babylon zonder strijd kon innemen en Cyrus daarbij niet aanwezig was: deze was namelijk Nabonidus achternagegaan. De Kroniek kan echter ook zo worden uitgelegd dat Nabonidus naar Borsippa was gevlucht en van daaruit naar Babylon terugkeerde om er vervolgens gevangen genomen te worden.

Het is niet uit te sluiten dat er verschillende, van elkaar afwijkende tradities over de vlucht en vangenneming van Nabonidus bestonden.

Maar gaf zich op voorhand over (ἀλλ' ἐγχειρίσαντος αὐτὸν πρότερον): Het is zeer speculatief om de passage in de 'Nabonidus Kroniek' zo te begrijpen dat Nabonidus naar Babylon was teruggekeerd om zich daar aan de Perzen over te geven. De kroniek en Berossos zijn het er in ieder geval over eens dat Nabonidus in Perzische handen viel.

Hij gaf hem Carmanië als verblijfplaats (καὶ δούς οἰκητήριον αὐτῷ Καρμανίαν): Carmanië is een gebied in zuidelijk Iran, aan de Iraanse zijde van de Perzische Golf. Het komt ruwweg overeen met het moderne Kirman. In GDB F 10c-d wordt gezegd dat Nabonidus het gouverneurschap over dit gebied kreeg.

Het bewaard gebleven deel van de 'Nabonidus Kroniek' deelt niet mee hoe het met Nabonidus na zijn vangenneming afliep. Berossos' versie wordt bevestigd door de *Profetie der Dynastieën*, die voorspelt dat "de koning van Elam zijn (d.i. van Nabonidus) plaats zal veranderen ... (en) hem in een ander land zal laten wonen"⁹⁴. Xenophon geeft in zijn *Cyropedie* een andere versie over het einde van Nabonidus: deze werd na de inname van Babylon door de overloper Gobryas (Gubara) gedood⁹⁵. Niets wijst erop dat deze versie historisch correct is. Met de 'Opvoeding van Cyrus' stelde Xenophon zich niet tot doel een historisch werk te schrijven.

Nabonidus' ballingschap kan worden vergeleken met het lot dat de Lydische koning Croesus onderging, nadat hij door Cyrus was verslagen en afgezet. Volgens Ctesias gaf Cyrus hem Bare(y)ene, een grote stad vlakbij de Medische hoofdstad Ecbatana⁹⁶. Volgens Herodotus werd Croesus, nadat eerst de dood op de brandstapel dreigde,

93 In: VAN DER SPEK, *Studies in Ancient Near Eastern World View*, p. 292.

94 ii 20-21 (ed. VAN DER SPEK, *Achaemenid History*, 13, p. 313).

95 *Cyr.*, 7, 5, 29-30.

96 FGrH 688 F 9 (= Photius, §4). Voor dit gebruik om steden te schenken, zie BRIANT, *REA*, 87 (1985), p. 53-71.

een raadgever van Cyrus en van diens zoon en opvolger Cambyses⁹⁷.

Volgens Abydenus leefde Nabonidus nog in de tijd van Darius I (522/1-486) in Carmanië (GDB F 10d).

F 10b [Eusebius, *Chronik* [Arm.], p. 15, r. 5-10]

Cyrus, de zoon van Cambyses (Kyros des Kambyses (Sohn)): Deze filiatie wordt in GDB F 10a niet vermeld. Op grond van deze parafrase mogen we aannemen dat Berossos die wel vermeldde. In de spijkerschriftteksten wordt de naam als *Kambuzija* weergegeven⁹⁸.

F 10c [Eusebius, *Praeparatio Evangelica*, 9, 41, 4]

Duidde hij Nabannedochos ... als koning aan (Ναβαννήδοχον ἀποδείκνυσι βασιλέα): In GDB F 10a wordt gezegd dat het de coupplagers waren die Nabonnedos tot koning maakten. Die versie wordt bevestigd door de spijkerschriftbronnen.

Die helemaal geen verwante van hem was (προσήκοντά οἱ οὐδέν): Zoals we in GDB F 10a gezien hebben, was Nabonidus de zoon van Nabû-balāssu-iqbi en van Adad-guppi (Ḫadad-ḫappe). Beiden hadden, voor zover bekend, geen familiebanden met de familie van Nebukadnezar II of van Neriglissar.

Schonk .... de heerschappij over Carmanië (Καρμανίης ἡγεμονίῃ δωρέεται): In GDB F 10a wordt enkel gezegd dat Cyrus Nabonidus naar Carmanië verbande. Zoals we daar gezien hebben, behandelde Cyrus de voormalige koning Croesus op een gelijkaardige wijze: volgens Ctesias gaf de Grootkoning hem het bestuur over een stad in Medië. Of Cyrus werkelijk de overwonnen koningen bestuurlijke macht gaf, is onzeker.

F 10d [Eusebius, *Chronik* [Arm.], p. 20, r. 16-23]

Schoonzoon Niglisaris (Schwiegersohn Niglisaris): Deze discrepantie met GDB F 10a, waar Neriglissar als schoonbroer van de koning wordt omschreven, is te wijten aan het feit dat het Griekse woord κηδεστής zowel “schoonbroer” als “schoonzoon” betekent.

Nabonedochos werd bevolen (den Nabonedochos ward befohlen): PETERMANN vertaalt de werkwoordsvorm als actief: “hij beval Nabonedochos”⁹⁹. Hij houdt de passieve vorm (*iubebatur*) evenwel ook voor mogelijk. De actieve vorm wordt gebruikt in de parallelle Griekse tekst (ἀποδείκνυσι).

⁹⁷ Resp. 1, 86-88; 1, 207; 3, 36.

⁹⁸ B.v. opschriften van Cyrus op tichels (zie SCHAUDIG, *Inscripten Nabonids*, p. 548-549) en in de *Cyrus Cilinder* (i 21; ed. SCHAUDIG, o.c., p. 552).

⁹⁹ In: SCHOENE, *Chronicorum libri duo*, I, p. 41: *iussit/iubebat*.

Die hem echter helemaal niet toekwam (der doch diesem durchaus nicht gehörte): De Armeense vertaling heeft het Griekse bronwoord, een vorm van προσήκω (προσήκοντα in GDB F 10c), geïnterpreteerd in zijn betekenis van “toebehoren aan” en heeft het woord betrokken op “de troon van het koninkrijk”.

Koning Darius annexeerde ... van zijn provincie (Darius der König riß von seiner Provinz ... an sich): KARST¹⁰⁰ prefereert met een kleine emendatie de vertaling “sluit hem van zijn provincie uit”. Deze notitie kan niet door andere bronnen worden bevestigd. Het is op zich mogelijk dat Nabonidus ten tijde van Darius I (522/1-486) nog in leven was. Dit lijkt dan wel moeilijk verenigbaar met de opmerking van Nabonidus’ moeder Adad-guppi dat zij in 649 v.C. werd geboren¹⁰¹, hetgeen impliceert dat Nabonidus zelf ergens in de laatste decennia van die eeuw moet zijn geboren. BEAULIEU¹⁰² acht het echter mogelijk dat Nabonidus, zoals zijn moeder, meer dan 100 jaar is geworden.

CONCLUSIE

Berossos’ relaas over de Neo-Babylonische opvolgers van Nebukadnezar II wordt grotendeels door de spijkerschriftbronnen bevestigd. Wat de Babyloniër over Amēl-Marduk en over Lābāši-Marduk en de samenzwering tegen deze laatste meldt, komt overeen met wat Nabonidus in zijn ‘Babylon Stele’ hierover zegt. Kennelijk volgde Berossos de pro-Naboniduspropaganda, zoals die in dit opschrift naar voren komt. Berossos’ mededeling over het einde van Nabonidus’ koningschap loopt in grote lijnen parallel met de gebeurtenissen, zoals die in de ‘Nabonidus Kroniek’ staan opgetekend. Zijn ballingschap wordt bevestigd door een andere historische tekst, de ‘Profetie der Dynastieën’.

Daarnaast bevatten de excerpten informatie die door de spijkerschriftbronnen niet kan worden bevestigd (maar evenmin ontkracht). Dit geldt met name voor de familiebanden van Neriglissar met Amēl-Marduk. Ook zijn staatsgreep wordt nergens geëxpliciteerd. Het stilzwijgen der spijkerschriftbronnen heeft vooral te maken met het feit dat voor deze periode geen kronieken zijn overgeleverd.

Bevestigt het archeologische onderzoek de bouw van Nabonidus’ muur langs de Eufraat, dan spreekt ditzelfde onderzoek Berossos’ bericht dat Cyrus de buitenwallen van Babylon slechtte, tegen.

¹⁰⁰ *Chronik*, p. 246, Z-B 58.

¹⁰¹ *Adad-guppi Stele*, ex. 1, i 29 (ed. SCHAUDIG, *Inschriften Nabonids*, p. 503).

¹⁰² *Reign of Nabonidus*, p. 231.

EXCURSUS: NACHLEBEN VAN NABONIDUS EN ZIJN ZOON BĒL-ŠARRA- UŠUR

Nabonidus was – en is – een erg omstreden persoonlijkheid¹⁰³. Zoals elke grote Babylonische koning ondernam hij veldtochten¹⁰⁴ en liet hij bouwwerken uitvoeren¹⁰⁵. Zijn regering wordt echter getekend door zijn verblijf in de stad Teima op het Arabische schiereiland, dat tien jaar duurde. De precieze redenen hiervoor zijn onbekend. Het bestuur over Babylonië werd in die periode waargenomen door zijn zoon, kroonprins Bēl-šarra- ušur, de Belsassar van de Bijbel. De koning zelf verzuimde hierdoor zijn religieuze plicht om aan het Babylonische Nieuwjaarsfeest deel te nemen. Een ander omstreden punt is zijn – vermeende? – religieuze hervorming, die inhield dat de maangod Sîn boven de Babylonische stadsgod Marduk werd verheven.

In spijkerschriftteksten uit de periode na zijn regering had Nabonidus een slechte reputatie. De ‘Cyrus Cilinder’ en het zgn. ‘Strofengedicht van Nabonidus’¹⁰⁶, producten van Cyrus-propaganda, verguizen hem volledig¹⁰⁷. Ook in de ‘Profetie der Dynastieën’ wordt Nabonidus als een slechte koning afgeschilderd: hij was een usurpator, verdrukte het land en beraamde kwaad tegen Babylonië¹⁰⁸.

Herodotus vermeldt driemaal de naam “Labynetus”, een verbasterde weergave van Nabonidus, maar slechts in twee gevallen is het zeker dat hier op de historische Nabonidus wordt gedoeld. Volgens de Griekse historiograaf sloot de Lydische koning Croesus een bondgenootschap met de Babyloniërs, toen Labynetus hun koning was¹⁰⁹. Verder meldt Herodotus dat Cyrus tegen de zoon van koningin Nitocris optrok die, aldus de auteur, zoals zijn vader, Labynetus heette¹¹⁰.

In de grotten van Qumran werd een gebed in het Aramees ontdekt, dat op naam van Nabonidus staat¹¹¹. Slechts de eerste regels zijn bewaard gebleven. In de inleiding wordt gezegd dat Nabonidus (*nbny* in het Aramees) in Teima door een ziekte werd

103 Voor de regering van Nabonidus verwijzen we naar BEAULIEU, *Reign of Nabonidus*; D’AGOSTINO, *Nabonido*; zie verder WISEMAN, *CAH*, 3.2², p. 243-251; KUERT, in: BEARD & NORTH, *Pagan Priests*, p. 117-155 (over de religieuze politiek van Nabonidus); SACK, in: YOUNG E.A., *Crossing Boundaries and Linking Horizons*, p. 455-473; WEISBERG, in: EID., o.c., p. 547-556.

104 Uit Kroniek ABC 7 weten we dat Nabonidus in de eerste jaren van zijn regering veldtochten ondernam tegen Cilicië (Hume) en tegen Syrië-Palestina. Bepalend voor Nabonidus’ regering was de campagne op het Arabische schiereiland (cf. *infra*).

105 Nabonidus bouwde in vrijwel elke grote stad van Babylonië en restaureerde in Babylon een deel van de stadswal Imgur-Enlil. Voor een overzicht van zijn bouwactiviteiten aan tempels en profane gebouwen, zie BERGER, *Neubabylonische Königsinschriften*, p. 108-110.

106 Zie echter de positieve interpretatie van een passage in deze tekst door MACHINIST & TADMOR, in: COHEN E.A., *Tablet and Scroll*, p. 146-150.

107 Uitgegeven door SCHAUDIG, *Inschriften Nabonids*, resp. p. 550-556 en p. 563-578.

108 ii 11-16.

109 1, 77, 2.

110 1, 188, 1. In 585 v.C. bemiddelde Labynetus de Babyloniër tussen Lydiërs en Meden (1, 74, 3). Zoals we gezien hebben, kan hiermee Nebukadnezar II zijn bedoeld; cf. *supra*.

111 4Q242 (ed. GARCÍA MARTÍNEZ & TIGCHELAAR, *Dead Sea Scrolls*, I, p. 486-487); cf. SACK, *Mesopotamia*, 17 (1982), p. 105-106 en Id., *RA*, 77 (1983), p. 59-67.

getroffen en hierdoor ver van de mensen moest verblijven. Gedurende 7 jaar bad hij tot de heidense goden, evenwel zonder succes. Toen hij zijn gebed tot God de Allerhoogste richtte, genas hij. Op aanraden van een Joodse exorcist – mogelijk een van de ballingen –, die hem zijn zonden vergaf, verheerlijkte Nabonidus God schriftelijk in de vorm van het gebed.

Nabonidus' verblijf in de Arabische woestijn vormde de inspiratiebron voor een ander Joods verhaal, dat ditmaal over Nebukadnezar gaat. In dit verhaal, dat in het boek *Daniel* is opgenomen¹¹², wordt verteld dat Nebukadnezar na een beslissing van de Allerhoogste voor een bepaalde periode uit de menselijke gemeenschap werd gestoten en in de wildernis als een dier leefde. Toen de koning zijn verstand terugkreeg, prees hij de Allerhoogste. Zoals we in GDB F 9 (Excursus 2) en F 10a terloops vermeld hebben, werd in de Joodse literatuur het jarenlange verblijf van Nabonidus in den vreemde aan Nebukadnezar toegeschreven.

In *Daniel* zijn ook verhalen opgenomen rond de Babylonische koning Belsassar¹¹³, volgens het Bijbelboek de laatste Babylonische koning¹¹⁴. Dit personage ontleent zijn naam aan Bēl-šar(ra)-uṣur, de zoon van Nabonidus, die tijdens het verblijf van zijn vader in Teima regent in Babylonië was. In Josephus' *Antiquitates* worden Nabonidus en Belsassar aan elkaar gelijkgesteld: de Joodse historiograaf schrijft dat de laatste koning van Babylon "Baltasares" was, die bij de Babyloniërs "Naboandēlos" werd geheten¹¹⁵. Op die manier wilde Josephus twee tegenstrijdige tradities omtrent de naam van de laatste Babylonische koning met elkaar verbinden.

---

112 *Dan.*, 4; cf. het uitgebreide onderzoek van HENZE, *Madness of Nebuchadnezzar*.

113 *Dan.*, 5, 7 en 8.

114 *Dan.*, 4, 30 – 5, 1.

115 *Ant.Jud.*, 10, 231. In *Daniel* wordt Belsassar opgevolgd door Darius de Mediër. Ook deze discrepantie met de Babylonische bronnen wist Josephus op te lossen. Hij stelt dat Cyrus, de koning der Perzen, en Darius, de koning der Meden, samen op veldtocht gingen tegen Baltasares/Naboandelos (*Ant.Jud.*, 10, 232).

HET EINDE VAN CYRUS EN DE ANDERE PERZISCHE KONINGEN (F 11)

F 11 [Eusebius, *Chronik* [Arm.], p. 15, r. 11-14]

Cyrus ... 9 jaar (Kyros 9 Jahre): Cyrus II de Grote (538-530). De *Canon van Ptolemaeus* en de contemporaine spijkerschriftdocumenten bevestigen dat Cyrus 9 jaar koning van Babylonië was.

In de vlakte van Daas... kwam hij om het leven (in der Ebene Daas ... kam er um): Met “Daas” wordt verwezen naar het gebied van de Dahae (Latijn) of Dahā (Oud-Perzisch)¹. In het Grieks heten ze Δάαι of, zoals de geograaf Stephanus van Byzantium schrijft, Δάσαι. De Dahae waren een Scythische nomadenstam, die in verschillende gebieden van Centraal-Azië – o.a. ten noorden van Hyrcanië, langs de zuidoostelijke kusten van de Kaspische Zee – leefden². De spijkerschriftteksten geven geen informatie over de dood van de Grootkoning. Voor deze periode zijn geen kronieken tot ons gekomen. Uit contemporaine documenten kan op basis van de dateringsformules worden opgemaakt dat Cyrus tussen 12 en 31 augustus 530 v.C. stierf³.

Herodotus en Ctesias stemmen met Berossos overeen dat Cyrus in de strijd tegen een Scythische stam, die ten oosten van de Kaspische Zee leefde, sneuvelde. Alleen verschillen ze in de identiteit van die stam. Herodotus schrijft dat Cyrus na de verovering van Babylon de Massagatae wilde onderwerpen⁴. Dezen leefden in de grote vlakte ten oosten van de Kaspische Zee ten noorden van de rivier de Jaxartes (modern: Syr Darya). Tomyris, hun koningin, wilde zich niet zonder meer overgeven en in de strijd die hierop volgde, sneuvelde Cyrus eerloos. Herodotus voegt eraan toe dat over de dood van Cyrus vele verhalen de ronde deden, maar dat dit verhaal hem het betrouwbaarste leek. Volgens Ctesias trok Cyrus tegen de Derbices op. In de eerste veldslag werd hij aan zijn dijbeen verwond. Drie dagen later stierf hij⁵. De klassieke bronnen geven verschillende aanduidingen over het gebied waar de Derbices precies woonden⁶. Ze zijn het erover eens dat ze in de gebieden van Centraal-Azië, ten oosten van de Kaspische Zee, leefden. Mela en Plinius de Oudere schrijven dat hun gebied aan de Kaspische Zee grensde⁷. Ptolemaeus zegt dat ze tussen de Massagetae en de Dahae woonden⁸.

Een zeer verschillend verhaal over de dood van Cyrus biedt Xenophon in zijn

1 Cf. WEISSBACH, *RE*, Suppl., 4, kol. 1157, s.v. Kyros 6); BURSTEIN, *Berossus*, p. 29; DANDAMAYEV, *Encycl.Iran.*, 6, p. 520.

2 Cf. VOGELSANG, *Encycl.Iran.*, 6, p. 581-582, s.v. Dahae ii.

3 Cf. PARKER & DUBBERSTEIN, *Babylonian Chronology*, p. 14.

4 1, 201 en 204-214.

5 FGrH 688 F 9 (Photius §6 en §8).

6 Cf. TOMASCHKE, *RE*, 5, kol. 237-238, s.v. Derbikes.

7 Mela, 3, 29 en Plin., *Nat.Hist.*, 6, 48.

8 *Geogr.*, 6, 10, 2.

*Cyropaedia*⁹. Toen de Grootkoning op hoge leeftijd zijn dood voelde naderen, regelde hij zijn troonsopvolging. Na een lange rede nam hij afscheid en stierf. Sommige geleerden beschouwen de versie van Xenophon als de meest waarschijnlijke¹⁰. De gelijkenissen tussen Berossos, Herodotus en Ctesias pleiten er echter voor dat hun relaas, althans in grote lijnen, historisch correct is¹¹. Bovendien is Xenophons *Cyropaedia* een vorstenspiegel en daarin past beter een verhaal van een succesvolle koning die zijn einde goed voorbereidt en van ouderdom sterft.

Volgens iranologen hebben Herodotus, Ctesias en Xenophon zich voor hun verhaal over Cyrus' dood op Iraanse, mondelinge tradities gebaseerd¹². In het geval van Berossos mogen we aannemen dat deze Babylonische bronnen geraadpleegd had. De overgeleverde Babylonische kronieken tekenen, zoals we gezien hebben, frequent de omstandigheden op die tot het einde van een regering leidden¹³.

Cambyses ... 8 jaar (Kambyses ... 8 Jahre): Zoals Berossos schrijft, regeerde deze Achaemenidische koning, zoon van Cyrus II, 8 jaar, nl. van 530 tot 522 v.C.

Darius 36 jaar (Dareh 36 Jahre): Darius I regeerde, zoals Berossos schrijft, 36 jaar, nl. van 522/1 tot 486 v.C. Darius I meldt in de Oud-Perzische versie van de Bisitun-inscriptie dat hij in het begin van zijn regering met verschillende troonpretendenten had af te rekenen, nl. Gaugamata (alias Bardiya), Nidintu-Bēl en Arkha¹⁴. Deze twee laatsten noemden zich Nebukadnezar en beweerden dat ze een zoon van Nabonidus waren¹⁵. Uit contemporaine documentaire spijkerschriftteksten weten we dat deze drie pretendents gedurende enkele maanden in Babylonië als koning werden erkend¹⁶.

9 Cyr., 8, 7, 1-28.

10 Cf. HIRSCH, *Friendship of the Barbarians*, p. 82-84; SANCISI-WEERDENBURG, *Acta Iranica*, 25 (1985), p. 459-472 en TUPLIN, in: SOMMERSTEIN & ATHERTON, *Education in Fiction*, p. 65-162.

11 Cf. KUHRT, *Ancient Near East*, p. 660 en BRIANT, *From Cyrus to Alexander*, p. 49-50.

12 B.v. SANCISI-WEERDENBURG, *Acta Iranica*, 25 (1985), p. 459-472; DANDAMAYEV, *Encycl.Iran.*, 6, p. 520.

13 We geven enkele voorbeelden uit Kroniek ABC 1A: Nabonassar werd ziek in zijn 14de jaar en stierf in zijn paleis (i 11); Bēl-ibni werd door de Assyriërs afgezet in zijn 3de regeringsjaar (ii 28); Mušēzib-Marduk onderging hetzelfde lot in zijn 4de regeringsjaar (iii 22-23); Sanherib werd vermoord door zijn zoon op 20.X.jaar 8 (iii 34-35); Esarhaddon werd op weg naar Egypte ziek en stierf op 10.VIII.jaar 12 (iii 30-31).

14 Bisitun OP, §16-20 en §49-50 (ed. SCHMITT, *Bisitun Inscriptions of Darius, Old Persian Text*).

15 Cf. STRECK, *RIA*, 9, p. 206, s.v. *Nebukadnezar III. und IV.* WEISBERG vraagt zich af of de twee usurpatoren Nebuchadnezar III en IV niet één en dezelfde persoon waren (YOS 17, p. xxi-xxiv). Deze visie wordt niet door andere geleerden gedeeld.

16 Voor een overzicht van de documenten, zie ZAWADSKI, *AMI*, 27 (1994), p. 127-145; zie verder GRAZIANI, *Testi editi ed inediti datati al regno di Bardiya*; DANDAMAYEV, *NABU*, 1993, nr. 11; JURSA, *NABU*, 1993, nr. 19; DANDAMAYEV, *NABU*, 1995, nr. 34; ZAWADSKI, *NABU*, 1995, nr. 54-56.

Xerxes en verder de andere Perzische koningen (Xerxes, und weiter die übrigen Perserkönige): Op grond van GDB F 14 weten we dat Berossos zijn werk met Alexander de Grote eindigde. Dit betekent dus dat hij alle Achaemenidische koningen de revue liet passeren. Dat Eusebius hier zijn lijst afbreekt, komt wellicht doordat de latere Achaemniden – in tegenstelling tot de eerste – minder belangrijk waren voor de Oudtestamentische geschiedenis¹⁷. Bovendien kon de kerkvader voor de Perzische koningen een beroep doen op andere, beter bekende bronnen: de werken van Griekse geschiedschrijvers. Uit GDB F 12, dat over een religieuze hervorming onder Artaxerxes II gaat, blijkt dat Berossos' origineel meer bood dan een chronologisch overzicht van Achaemenidische koningen.

CONCLUSIE

Hoewel in dit excerpt de Achaemenidische periode slechts kort wordt behandeld, hebben we reden om aan te nemen dat Berossos' relaas veel uitgebreider was. Dit wordt ook door GDB F 12 bevestigd. De doodsoorzaak van koningen was een topos in de Babylonische kronieken. Mogelijk baseerde Berossos zich op een dergelijke tekst bij zijn beschrijving van Cyrus' dood.

---

¹⁷ Volgens de Oudtestamentische traditie besloot Cyrus tot de wederopbouw van de Tempel in Jeruzalem, terwijl die onder Darius I werd voltooid.

DE INVOERING VAN DE BEELDENCULTUS VAN ANAÏTIS (F 12)

In zijn derde boek, ongetwijfeld bij het overzicht van Achaemenidische koningen, spreekt Berossos over een cultushervorming die door Artaxerxes II werd ingevoerd.

F 12 [Clemens van Alexandrië, *Protrepticus*, 5, 65, 2-3]

Maar vuur en water, zoals filosofen (ἀλλὰ πῦρ τε καὶ ὕδωρ ὡς φιλόσοφοι): Griekse auteurs bevestigen dat de Perzen aanvankelijk geen godenbeelden vereerden. Volgens Herodotus hadden de Perzen niet de gewoonte godenbeelden, tempels en altaren op te richten¹, hetgeen door Strabo wordt onderschreven². Het wordt algemeen aanvaard dat de aanhangers van Zoroaster aanvankelijk geen cultusbeelden vereerden³.

Artaxerxes ... Ochus (Ἀρταξέρξης ... τοῦ Ὠχοῦ): Artaxerxes II, de zoon van Darius II Ochus⁴. Hij regeerde van 405/4 tot 359/8 v.C.

Als eerste het beeld van Aphrodite Anaïtis opstelde (πρῶτος τῆς Ἀφροδίτης Ἀναίτιδος τὸ ἄγαλμα ἀναστήσας): Anaïtis is de Griekse weergave van de naam van de Iraanse godin Anāhīta, die in het Perzische pantheon een prominente plaats innam⁵. Anāhīta/Anaïtis werd met verschillende Griekse godinnen geïdentificeerd. Over het algemeen wordt ze aan Artemis gelijkgesteld⁶. Mogelijk bedoelde Plutarchus

- 1 1, 131, 1. BRIANT (*From Cyrus to Alexander*, p. 677 en p. 998) stelt dat Herodotus' voorstelling van zaken niet volledig strookt met wat de 4de-eeuwse historiograaf Dino in zijn *Persica* schrijft. Dino zou namelijk hebben geschreven dat de Perzen wel degelijk standbeelden van vuur en water vereerden (FGrH 690 F 28). O.i. interpreteert BRIANT de desbetreffende passage verkeerd: θεῶν ἀγάλματα μόνα τὸ πῦρ καὶ ὕδωρ νομίζοντας. Wij verstaan ἀγάλματα niet als "standbeelden", maar als "beelden", "representaties" en vertalen de zinsnede als "ze beschouwen vuur en water als enige beelden van goden".
- 2 *Geogr.*, 15, 3, 13. Voor een analyse van deze passage en haar relatie tot wat Herodotus heeft geschreven, zie DE JONG, *Traditions of the Magi*, p. 122-129.
- 3 DE JONG, *Traditions of the Magi*, p. 350-352.
- 4 JACOBY (FGrH, 3c, p. 394) beschouwt de zinsnede τοῦ Δαρείου τοῦ Ὠχοῦ als problematisch. BURSTEIN (*Berossus*, p. 29) vertaalt verkeerdelijk als "zoon van Darius, zoon van Ochus". In werkelijkheid gaat het om één en dezelfde persoon. Ochus nam na zijn troonsbestijging de koningsnaam Darius (II) aan; cf. Ctesias FGrH 688 F 15 (= Photius, §48): "Ochus werd koning en noemde zich Darius".
- 5 Cf. BOYCE & CHAUMONT & BIER, *Encycl.Iran.*, 1, p. 1003-1011, s.v. *Anāhīd*; DE JONG, *Traditions of the Magi*, p. 268-286 (met op p. 268, n. 68 verwijzing naar oudere literatuur); BRIANT, *From Cyrus to Alexander*, p. 253-254.
- 6 Cf. CHAUMONT, *Encycl. Iran.*, 1, p. 1006. Over het algemeen worden Anāhīta/Anaïtis, Artemis Anaïtis en Artemis Persica ("de Perzische Artemis") als benamingen voor één en dezelfde godin beschouwd. Volgens BROSIUS (in: BROSIUS & KUHRT, *Achaem.Hist.*, 11, p. 227-238) moeten deze godinnen van elkaar worden onderscheiden. O.i. is het

Anaïtis, wanneer hij sprak over “een oorlogszuchtige godin, van wie men kan vermoeden dat het Athena is”⁷. Bij Berossos wordt de Perzische godin met de Griekse liefdesgodin Aphrodite geïdentificeerd. Ook Herodotus identificeerde Anaïtis naar alle waarschijnlijkheid met Aphrodite. De Griekse historiograaf schrijft dat de Perzen de cultus van Ourania (“de Hemelse”) Aphrodite van de Assyriërs en Arabieren hadden overgenomen⁸. De Assyriërs noemden haar Mylitta⁹, de Arabieren Alilat en de Perzen Mitras. Naar algemeen wordt aangenomen, is “Mitras” – in werkelijkheid de naam van een mannelijke god die met de Griekse zonnegod Helios wordt geïdentificeerd – hier een fout en bedoelde Herodotus Anaïtis¹⁰. Volgens Strabo vereerden de Perzen o.a. Aphrodite, waarmee hij ongetwijfeld op Anaïtis doelde¹¹. Dat Berossos Anaïtis aan Aphrodite koppelt, heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat de Perzische godin in Babylonië met Ištar, godin van o.a. de liefde, werd geïdentificeerd¹².

Berosos is onze enige bron die de invoering van cultusbeelden aan Artaxerxes II toeschrijft¹³. Het belang dat Artaxerxes volgens Berossos aan de cultus van Anaïtis hechtte, wordt door andere bronnen onderschreven. In enkele opschriften van Artaxerxes II worden voor het eerst, naast het opperwezen Auramazda (Ahura-Mazda), ook Anāhīta en Mithra expliciet aangeropen¹⁴. Het is echter zeer onwaarschijnlijk dat Anāhīta en Mithra zomaar ‘uit het niets’ opdoken. Waarschijnlijk behoorden zij tot de “(andere) goden”, die soms in de opschriften van Achaemenidische koningen vóór Artaxerxes II worden vermeld¹⁵.

echter mogelijke dat achter deze benamingen verschillende verschijningsvormen van eenzelfde godin schuilgaan.

- 7 Artax., 3, 2. BOYCE (*History of Zoroastrianism*, II, p. 209) en BRIANT (*From Cyrus to Alexander*, p. 677) aanvaarden deze identificatie. DE JONG (*Traditions of the Magi*, p. 279-280) betwist haar.
- 8 1, 131, 3.
- 9 Dit is de weergave van de Akkadische naam Mulissu (Sum.: Ninlil), een godin die in het eerste millennium met de Mesopotamische Aphrodite, Ištar, kon worden geïdentificeerd; cf. KREBERNIK, *RLA*, 9, p. 456.
- 10 Cf. DE JONG, *Traditions of the Magi*, p. 103-110.
- 11 *Geogr.*, 15, 3, 13.
- 12 Cf. de bijwijlen zeer speculatieve analyse van de relatie tussen Anāhīta en Ištar door BOYCE, *History of Zoroastrianism*, II, p. 29-31 en *Encycl.Iran*, 1, p. 1005-1006; zie de kritische bedenkingen van BRIANT, *From Cyrus to Alexander*, p. 678-679.
- 13 BOYCE, *History of Zoroastrianism*, II, p. 217-218; DE JONG, *Traditions of the Magi*, p. 351.
- 14 Het betreft drie drietalige bouwopschriften. We citeren de passages volgens de Oud-Perzische versies: A²Sa, r. 4-5 (ed. KENT, *Old Persian*, p. 154 en STEVE, *Studia Iranica*, 4 (1975), p. 7-18; restauratie van het paleis van Darius I in Susa); A²Sd, r. 3-4 (ed. KENT, o.c., p. 154-155; eveneens uit Susa); A²Ha, r. 5-6 (ed. KENT, o.c., p. 155; uit Ecbatana).
- 15 B.v. *Bisitun OP*, §63 (Darius I; ed. SCHMITT, *Bisitun Inscriptions of Darius, Old Persian Text*, p. 71); X^{Pc}, r. 12 (Xerxes; ed. KENT, *Old Persian*, p. 149); D²Sa, r. 3 (Darius II; ed. KENT, o.c., p. 154). Volgens BOYCE, die een o.i. zeer speculatieve theorie over de opkomst van Anāhīta uitwerkte, werd de cultus van Anāhīta reeds door Darius II op instigatie van zijn echtgenote Parysatis, de moeder van Artaxerxes II, gepropageerd (*History of*

Plutarchus schrijft dat Artaxerxes II te Pasargadae in een tempel van Athena aan een kroningsceremonie deelnam¹⁶. Zoals we gezien hebben, is het omstreden of met “Athena” hier Anaïtis wordt bedoeld. Als deze identificatie wel degelijk correct is, duidt dit erop dat Anaïtis reeds vóór Artaxerxes II een prominente rol had. Mogelijk bestond Artaxerxes’ religieuze hervorming er niet in dat hij de cultus van Anaïtis in Iran introduceerde, maar dat hij die cultus in het hele Achaemenidische rijk propageerde en daarbij godenbeelden invoerde.

In Babylon, Susa, ... (ἐν Βαβυλῶνι καὶ Σούσοις, ...): “Persae” is een andere benaming voor Persepolis¹⁷, de hoofdplaats van de satrapie Persis en een van de hoofdsteden van het Achaemenidenrijk. Bactra, het moderne Bakh in het noorden van Afghanistan, was de hoofdstad van de satrapie Bactrië. Ook Babylon, Susa, Ecbatane en Sardis waren satrapie- en rijkshoofdsteden. Het is onzeker of Damascus, in ieder geval een belangrijke stad in de provincie Trans-Eufратene (Syrië-Palestina), ook satrapiehoofdstad was¹⁸. Op basis van Berossos’ hoofdstedenlijst is dit waarschijnlijk het geval.

Berosos noemt hier de belangrijkste steden van het Achaemenidenrijk¹⁹. Mogelijk citeerde hij uit een officiële bron, misschien de tekst zelf van het desbetreffende decreet, dat door Artaxerxes II was uitgevaardigd²⁰.

Er zijn geen andere bronnen die het bestaan van een cultus van Anāhīta/Anaïtis in Babylon attesteren. Verwonderlijk is dat niet: het beschikbare bronnenmateriaal, de spijkerschriftteksten, had enkel oog voor de traditionele Babylonische godsdienst. Voor Ecbatana²¹, Susa²² en Sardis²³ weten we dat er zich tempels van

Zoroastrianism, II, p. 201-204; zie ook *Acta Iranica*, 28 (1988), 277-82 en *Encycl.Iran.*, 1, p. 1003-1004.

HENKELMANS studie van de ‘Fortificatietabletten’ van Persepolis heeft aangetoond dat de Achaemenidische koningsinscripties niet de religieuze praxis reflecteren. In werkelijkheid was de godsdienstbeleving veel meer polytheïstisch dan de opschriften suggereren; cf. HENKEMAN, *The Other Gods Who Are*.

16 *Artax.*, 3, 2.

17 Cf. b.v. Arr., *Anab.*, 3, 18, 10.

18 Cf. BRIANT, *From Cyrus to Alexander*, p. 487.

19 Cf. BRIANT, *From Cyrus to Alexander*, p. 680. Hij wijst erop dat het ontbreken van Memphis, de hoofdstad van Egypte, de nauwkeurigheid van Berossos’ lijst bewijst. Egypte had immers onder Artaxerxes II zijn onafhankelijkheid van Perzië herwonnen.

20 Cf. BURSTEIN, *Berosus*, p. 29, n. 119 en BRIANT, *From Cyrus to Alexander*, p. 676.

21 Plut., *Artax.*, 27, 4 (tempel van “Artemis die ze Anaïtis noemen”) en Isidor.Char., 6 (= FGrH 781 F 2: Anaïtis).

22 Plin., *Nat.Hist.*, 6, 135: “tempel van Diana”, de Romeinse Artemis. Volgens DE JONG is deze tempel echter aan Nanaia gewijd, een aan Anāhīta verwante godin (*Traditions of the Magi*, p. 272, n. 94).

23 Uit Sardis komen twee wij-opschriften gewijd aan Artemis Anaïtis, die uit de Romeinse tijd dateren; zie DIAKONOFF, *Babesch*, 54 (1979), p. 154, nr. 48 en 49). BOYCE & GRENET gaan ervan uit dat er in de tijd van Berossos zelf geen tempel van Anaïtis in Sardis was. Ze menen dat Berossos op een heiligdom in de buurt van die stad doelde (*History of*

Anāhīta/Anaïtis bevonden, maar de getuigenissen zijn soms van veel latere datum.

Instrueerde dat te vereren (ὑπέδειξε σέβειν): Omdat in de Griekse tekst het voegwoord καί (“en”) tussen Ecbatane en Persae ontbreekt, meent BRIANT²⁴ dat Berossos een onderscheid maakt tussen steden waarin het standbeeld werd opgericht en steden waar Anaïtis moest worden vereerd. Dit onderscheid is o.i. zeer onwaarschijnlijk.

De bedoeling van de cultushervorming van Artaxerxes II is moeilijk in te schatten. Het is zeer onwaarschijnlijk dat Artaxerxes zijn niet-Perzische onderdanen een van oorsprong Iraanse cultus wilde opleggen. Volgens BRIANT²⁵ richtte de Grootkoning zich met de cultus tot de Perzische elite die zich in de belangrijkste centra van het Achaemenidenrijk had gevestigd. Op die manier wilde hij de Perzische diaspora nauwer aan zich binden. O.i. is het zeer aannemelijk dat de cultus ook voor de andere bevolkingsgroepen van het rijk openstond, met name voor die niet-Perzen die in de belangrijkste Achaemenidische centra aan de rijksadministratie waren verbonden. Dit zou kunnen verklaren waarom Artaxerxes met de Perzische gewoonte brak geen beelden te vereren. Godenbeelden vormden in de meeste andere godsdiensten van het Nabije Oosten namelijk een wezenlijk onderdeel van de cultus. Met de cultus van Anaïtis zou Artaxerxes II dan de Perzische en niet-Perzische bestuurselite aan de Achaemenidische dynastie hebben willen binden. Een verdere aanwijzing dat de cultus van Anaïtis zich ook tot niet-Perzen richtte, vormt wellicht het feit dat die in delen van Anatolië mettertijd ook onder niet-Perzen populair was.

Een historische parallel voor een ‘multi-etnische rijkscultus’ is de cultus van Serapis in Ptolemeïsch Egypte. Deze cultus, die Egyptische en Griekse elementen combineerde, werd onder Ptolemaeus II geïntroduceerd en moest Grieken en Egyptenaren in één eredienst samenbrengen.

CONCLUSIE

Dit fragment toont aan dat Berossos zich in zijn derde boek niet beperkte tot een chronologisch overzicht van de Achaemenidische koningen (cf. GDB F 11). Hij behandelde ook gebeurtenissen uit hun regering, zoals hij dat ook voor de Neo-Babylonische periode had gedaan (cf. GDB F 8a-e en F 9a). De Perzische periode na Darius I was voor joodse en christelijke apologeten echter minder relevant. Bovendien kon voor dit tijdvak een beroep worden gedaan op de ‘mainstream’ werken van Griekse historiografen, zoals Herodotus en Ctesias. Dit verklaart waarom van Berossos’ behandeling van de periode van de Achaemeniden zo weinig is bewaard gebleven.

Zoroastrianism, III, p. 203-205).

24 *From Cyrus to Alexander*, p. 677.

25 *From Cyrus to Alexander*, p. 677-680, inz. p. 679; zie ook: BROSIUS, in: BROSIUS & KUERT, *Achaem.Hist.*, 11, p. 228 en 235.

De religieuze innovatie van Artaxerxes II bestond er misschien niet zozeer in dat hij de cultus van Anaïtis als zodanig introduceerde als wel dat hij die cultus naar de belangrijkste rijksseden bracht en daarbij het gebruik van standbeelden invoerde. De invoering van de cultus van Anaïtis in Babylon en de andere steden wordt niet door andere bronnen bevestigd. In het geval van Babylon kan dit worden verklaard doordat de spijkerschriftbronnen uitsluitend de traditionele Babylonische godsdienst beschrijven

Een lexicografisch lemma (F 13)

F 13 [Papyri Oxyrhynchus, 70, 4182 F 5, r. 20 (ed. SCHIRONI)]

In het derde boek (ἐν γ): Het getal ‘3’ (γ) is paleografisch niet zeker, maar de andere mogelijke lezingen zijn uitgesloten, omdat Berossos’ werk niet meer dan drie boeken telde¹.

De overgeleverde fragmenten van Boek 3 bevatten geen woorden, waarop dit lemma zou kunnen slaan.

Van Aloros tot Alexander de Grote (F 14)

F 14 [Eusebius, *Chronik* [Arm.], p. 25, r. 26 – p. 26, r. 1]

Van Aloros tot Alexander (von Alôros bis auf Alexandros): Dit is de enige duidelijke aanwijzing dat Berossos in zijn *Babyloniaca* de Babylonische geschiedenis tot Alexander de Grote, die van 331 tot 323 v.C. over Babylonië regeerde, behandelde.

Voor Ninos en Semiramis geen bijzondere belangstelling (des Ninus und der Šamiram ... nicht sonderlich acht): Ninos en vooral Semiramis waren in de klassieke literatuur beroemde Assyrische koningen. Ninos gold als de eerste noemenswaardige koning van Azië. Hij legde de grondslagen van het Assyrische rijk en stichtte de stad Ninos, d.i. Ninive. Hij werd opgevolgd door zijn echtgenote Semiramis, over wie nog veel meer legenden de ronde deden. Zij vestigde een wereldrijk, stichtte Babylon en liet indrukwekkende bouwwerken na. Ninos, wiens naam is afgeleid van de stad Ninive (Ninos in het Grieks), is een zuiver Griekse creatie. Waarschijnlijk circuleerden over Semiramis ook in Mesopotamië verhalen, waarvan de historische kern op de figuur van de Assyrische koningin-moeder Sammu-rāmat (rond 800 v.C.) teruggaat (cf. GDB F 5a). De Grieks-Romeinse verhalen, die Semiramis als wereldveroveraarster en stedenstichtster voorstellen, zijn zonder meer het product van Griekse fantasie, die zich op de Mesopotamische legenden inspireerde en erop voortbouwde.

Er zijn geen aanwijzingen dat Berossos in zijn werk de Griekse creatie van Ninos vermeldde. Hij bracht wel Semiramis ter sprake. De Babyloniër verwees de Griekse verhalen over haar naar het rijk der fabelen: in zijn relaas over Nebukadnezars bouwwerken bekritiseerde de auteur scherp die Griekse historiografen die de stichting van Babylon en de magnifieke bouwwerken in die stad aan Semiramis hadden toegeschreven (GDB F 9a.1). Mogelijk vermeldde Berossos Semiramis ook in de marge van zijn overzicht van Babylonische koningen (GDB F 5a).

¹ Cf. SCHIRONI, *From Alexandria to Babylon*, p. 118.

SARACHERO, DE OPSMUKSTER VAN HERA (F 15)

F 15 [Hesychius, s.v. Σαραχήρω]

In zijn lexicon heeft Hesychius een lemma dat uit het werk van Berossos komt, opgenomen. Het is niet te achterhalen in welk deel van zijn werk en in welke context Berossos dit woord, Sarachero, vermeldde.

Opsmukster (κοσμήτρια): Κοσμήτρια is een zeldzaam woord. Behalve bij Hesychius komt het voor in de *Panarion* of ‘Weerlegging van alle ketterijen’ van de 4de -eeuwse bisschop Epiphanius van Salamis¹. Het *Patristic Greek Lexicon* vertaalt het als “opsmukster”, “haarband-vrouw”². *LSJ* beschouwt κοσμήτρια als een synoniem van κοσμήτρια, de vrouwelijke vorm van κοσμητήρ/κοσμητής, dat o.a. “opsmukker”, “schoonmaker (van tempelstandbeelden)” betekent. De vertaling van BURSTEIN³, “embellishment”, die op DOSSIN⁴ teruggaat (cf. *infra*), moet van de hand worden gewezen.

Van Hera (τῆς Ἥρας): Deze godin, echtgenote van de oppergod Zeus, is gelijk te stellen met Šarpānītu (of Zarpānītu)⁵, die in Berossos’ tijd ook Bēltiya (“Mijn Vrouwe”) werd geheten. Šarpānītu/Bēltiya was de gemalin van de oppergod van het Babylonische pantheon, Bēl-Marduk.

Het is onduidelijk wie of wat met “Sarachero” wordt bedoeld. In het Grieks komen vrouwelijke eigennamen eindigend op -ω frequent voor (b.v. Sappho). Die vrouwennamen hebben in de regel het accent op de *omega* (b.v. Σαπφώ). Omdat in de handschriftelijke overlevering van Hesychius’ lexicon het accent bij Sarachero niet op de *omega*, maar op de *eta* staat, kwamen geleerden tot de conclusie dat het hier niet om een eigennaam kan gaan⁶.

DOSSIN⁷ interpreteert “Sarachero” als de Griekse weergave van de Sumerische woorden *sar* (“schrijven”) en *gira* (“hemel”). *Sar(a)-gira* betekende volgens de Belgische geleerde “geschrift van de hemel” en hierin zag hij een omschrijving voor “sterrenfirmament”. Op grond van deze interpretatie verklaarde DOSSIN het lemma als: “sterrenfirmament (*sarachero*) = versiering (κοσμήτρια) van (de hemelgodin)

1 *Pan.*, 76, 43, 8.

2 p. 769b.

3 *Berossus*, p. 17.

4 *Bull.Ac.Belg.*, ser. 5, 57 (1971), p. 399.

5 Beide lezingen zijn mogelijk. De huidige *communis opinio* gebruikt de vorm ‘Šarpānītu’.

6 Cf. ZWICKER, *RE*, I.A, kol. 2387; zie ook de discussie bij DOSSIN, *Bull.Ac.Belg.*, ser. 5, 57 (1971), p. 391-392.

7 *Bull.Ac.Belg.*, ser. 5, 57 (1971), p. 394-399.

Hera, m.a.w. van de hemel”. Deze interpretatie is problematisch. De duiding van Hera als hemel is moeilijk. Bovendien betekent het Griekse woord κοσμήτρια, zoals we gezien hebben, geen “versiering”, maar duidt het een vrouwelijke persoon (“opsmukster”) aan. Om deze laatste reden is ook de interpretatie van HENKELMAN⁸ af te wijzen. Hij brengt *sarachero* in verband met Griekse leenwoorden uit het Iraans/Elamitisch, die een soort Perzische tuniek aanduiden.

In theorie kan “*sarachero*” de transcriptie van een Akkadisch of Sumerisch, zelfs Aramees woord zijn dat een vrouwelijk beroep aanduidt. Het probleem is echter dat in geen van die talen een plausibel bronwoord te vinden is. Daarom gaan we van een eigennaam uit. Het bezwaar van het verkeerde accent is o.i. overkomelijk. Accentuering is een latere toevoeging in Griekse handschriften. Het is denkbaar dat de originele eigennaam “*Sarachero*” in de Griekse handschriften verkeerdelijk als een soortnaam werd opgevat en het accent op de *eta* kreeg. Voor de interpretatie van “*sarachero*” als eigennaam pleit dat *Šarpānītu* over een hofhouding beschikte. Uit de grote godenlijst AN=*Anum* blijkt dat ze een raadgeefster, Gašan-šud_x-an-na⁹ geheten, en twee kapsters met de namen *Šilluštāb* en *Katunna* had¹⁰. We beschikken over meer attestaties van deze kapsters, die steeds samen worden genoemd¹¹. Alleen de godenlijst AN=*Anum* vermeldt hun positie als kapster van *Šarpānītu*¹².

Het is plausibel dat *Sarachero* een ander lid van de hofhouding van *Šarpānītu* was, nl. haar κοσμήτρια, opsmukster of schoonmaakster. Het is echter niet duidelijk welke godin hiermee dan wordt bedoeld¹³. Als hypothese stellen we de godin *Šarraḫītu* voor. Deze hypothese is gebaseerd op het feit dat *Sarahero* een goede Griekse weergave van *Šarraḫītu* kan zijn. *Shin* (š) werd in het Grieks met een *sigma* (ς) getranscribeerd¹⁴. De *eta* (η) werd in het latere Grieks als /i/ uitgesproken

8 IN: LANFRANCHI E.A., *Continuity of Empire*, p. 122, n. 173.

9 Cf. CAVIGNEAUX & KREBERNIK, *RIA*, 9, p. 500, s.v. *Nin-šud-ana*.

10 AN=*Anum*, Tablet 2, r. 259-262 (ed. LITKE, *Assyro-Babylonian God Lists*).

11 Cf. LAMBERT, *RIA*, 5, p. 488, s.v. *Katunna*.

12 *Šilluštāb* en *Katunna* hadden een schrijn, waarschijnlijk in het E-rab-riri, het heiligdom van de god *Madānu* in het Esagila (cf. GEORGE, *Babylonian Topographical Texts*, nr. 12, p. 107, (rev.), r. 17; Neo-Assyrisch). Ze worden, samen met andere godinnen, in een ritueel dat in het Esagila werd voltrokken, aangeroepen (K 3446+, r. 39, uitgegeven door LAMBERT, *RA*, 91 (1997), p. 56-62; Neo-Assyrisch). In een feestkalender uit hellenistisch Babylon, waarin ze “dochters van Erua” (d.i. *Šarpānītu*) worden geheten, staat dat ze in de tiende maand in processie gingen (SBH VIII, v 44). Een exegetische compilatietekst, eveneens uit de hellenistische periode, heeft opgetekend dat de twee godinnen, “de dochters van Esagila”, op 11 Du-ūzu naar het Ezida, de hoofdtempel van Nabû in Borsippa, gingen (ZA, 6 (1891), p. 241-244, r. 2-3 en r. 5-7; transcriptie en vertaling van de passage bij UNGER, *Babylon*, p. 271 en LIVINGSTONE, *Explanatory Works*, p. 255). Dit ritueel had te maken met de zomerzonnnewende en het lengen van de nachten.

13 Bij “*Sara*” zouden we kunnen denken aan het Akkadische woord *šarratu* (“koningin”), een frequent epitheton van godinnen (cf. TALLQVIST, *Akkadische Götterepitheta*, p. 237-240). In “*chero*” zou men het Akkadische *kirû*, dat “tuin”, “gaard” betekent, kunnen zien. Een epitheton “koningin van de gaard” (*šarrat kirû*) is echter niet geattesteerd.

14 Cf. GELLER, *ZA*, 87 (1997), p. 65.

en kan dus een i-klank weergeven. In de ‘Graeco-Babyloniaca’ wordt een *eta* occasioneel als transcriptie voor *i* gebruikt¹⁵. De *chet* (ḫ) kon in het Grieks door een *chi* (χ) worden getranscribeerd. Zo is bij Hesychius het woord Σεχέξ, de planeet Mercurius, de weergave van het Akkadische *Šiḫtu*¹⁶. De uitgang *-ro* als weergave voor *tu* is problematisch, maar kan het resultaat van tekstcorruptie zijn.

Šarraḫītu is een relatief onbekende godin, die vooral voor de hellenistische periode is geattesteerd¹⁷. In hellenistische prebendecontracten uit Uruk wordt ze frequent vermeld in de lijst van godheden aan wier cultus prebenden waren verbonden¹⁸. Ze wordt daarnaast genoemd in een ritueel uit die stad ter ere van Ištar¹⁹.

Šarraḫītu komt ook in Babylon voor. Ze wordt, na Šilluštāb en Katunna, vermeld in een Laat-Babylonisch ritueel, dat in de maand Kislīmu (maand IX) in het Esagila werd uitgevoerd²⁰. In een exegetische compilatietekst, die in 138 v.C. in Borsippa werd geschreven, volgt na de hieronder in n. 12 genoemde passage over Šilluštāb en Katunna een uittreksel over de godin Ašrat (r. 9-13). In r. 10b-12 wordt gezegd:

Ašratu van Esagila. Dit is Šarraḫītu, Inanna²¹: Šarraḫītu (“de trotse”) = Ašratu de vreemdelinge. Kam en spiegel in haar handen – *kakku sakku*²² – het is een afspiegeling van de ster Dode Man²³.

Ašratu was een van oorsprong West-Semitische godin en was in de late traditie de gemalin van Amurru, die als patroongod van de Arameërs fungeerde²⁴. Als Ašratu

15 Cf. GELLER, ZA, 87 (1997), p. 72, nr. 5, r. 125-126: di-lu-u₂ = δηλ[ov].

16 De ‘Graeco-Babyloniaca’ hanteerden andere transcriptieregels. Daar werd een *chet* ofwel niet weergegeven ofwel door de Griekse *ksi*, een niet voor de hand liggende keuze; cf. GELLER, ZA, 87 (1997), p. 67.

17 Cf. SCHROEDER, SPAW, 41 (1916), p. 1188; McEWAN, *Priest and Temple*, p. 188 en BEAULIEU, ASJ, 14 (1992), p. 55-56. In een godenlijst uit de Neo-Assyrische periode is er sprake van “Šarra’itum, koningin van Šu-Sîn”, IIR 60, nr. 1, i 16). EBELING (*Tod und Leben*, p. 10) en McEWAN (o.c., p. 188) stellen deze godin met Šarraḫītu gelijk.

18 Zie b.v. BRM 2, 40, r. 5 (uit 150 SE, d.i. 162/1 v.C.) en OECT 9, 61, obv. 7 (uit 153 SE, d.i. 159/8 v.C.). De spelling van de naam in de contracten varieert: *ḏsar-ra-a/i-ḫi-i/ḫi-tu₄*.

19 THUREAU-DANGIN, *Rit.Acc.*, p. 114, obv., r. 17.

20 ÇAÇIRGAN & LAMBERT, JCS, 43-45 (1991-1993), p. 94, r. 16; voor andere referenties; cf. *ibid.*, p. 101.

21 De lezing *ḏinanna* is een interpretatie van LIVINGSTONE, *Explanatory Works*, p. 61. Op het tablet zelf staat het teken *qal₃*. Dat kan in deze context enkel als *qallu* (“klein”) gelezen worden, wat moeilijk te begrijpen is. McEWAN, *Priest and Temple*, p. 188 interpreteert het als een woordspel: *qal₃* refereert naar *šerru* (“klein kind”) en dat zou zinspelen op de naam Šarraḫītu.

22 Letterlijk “verborgen en geblokkeerd” (of: “duister?”). *Kakku sakku* is de benaming voor een soort compilatie; cf. CAD, S, p. 78a, s.v. *sakku*, 2 b), zie ook CAD, K, p. 153b, s.v. *kanku* d)

23 Deze sterrenconstellatie (Akk.: *pagru*) is o.a. opgenomen in de grote sterrencatalogoog van *Mul.Apin* (Tablet 1, ii 12; ed. HUNGER & PINGREE, *MUL-APIN*). Het is niet duidelijk met welke moderne sterrenconstellatie “Dode man” overeenkomt (Delphinus?).

24 Voor Ašratu, zie EBELING, *RLA*, 1, p. 169, s.v. Ašratu en WIGGINS, *Reassessment of ‘Asherah’*, p. 132-150; voor Amurru, zie EBELING, *RLA*, 1, p. 101-103, s.v. Amurru 2) en EDZARD, *RLA*, 7, p.

van Esagila wordt ze hier met Šarraḫītu gelijkgesteld. Daarna wordt er gesproken over een kam en spiegel. LIVINGSTONE²⁵ suggereert dat beide voorwerpen verwijzen naar Šilluštāb en Katunna in hun hoedanigheid van kapster van Šarpānītu. Beide voorwerpen kunnen ook op Šarraḫītu betrekking hebben. Dit zou dan kunnen betekenen dat zij een derde kapster of, om Hesychius' woord te gebruiken, een opsmukster van Šarpānītu was. Deze interpretatie kan niet door andere bronnen worden ondersteund. Het is derhalve zeer speculatief of bij Berossos met Sarachero Šarraḫītu werd bedoeld.

CONCLUSIE

Met Sarachero wordt een godin uit de hofhouding van de Babylonische Hera, Šarpānītu-Bēltiya, bedoeld, nl. haar opsmukster. Mogelijk gaat het om de godin Šarraḫītu, maar dit is helemaal niet zeker. Het is volstrekt onduidelijk in welke context Berossos over een goddelijke opsmukster sprak.

*

* *

Hesychius' lexicon bevat, naast het lemma uit Berossos, nog andere woorden uit het Tweestromenland. De lexicograaf onderscheidt woorden die gebruikt werden door de Chaldeeën, Babyloniërs en Assyriërs. Op basis waarvan dit onderscheid werd gemaakt, is niet duidelijk. Babyloniërs en Chaldeeën zijn als synoniemen op te vatten. SCHNABEL²⁶ meent dat al deze lemmata op Berossos teruggaan. Dit is zeer onwaarschijnlijk. De geleerde gaat er verkeerdelijk van uit dat alle informatie over Mesopotamië niet anders dan uit de *Babyloniaca* van Berossos kan komen.

433-438, s.v. *Martu* (*Mardu*).

25 *Explanatory Works*, p. 62.

26 *Berosos*, p. 260.

IDENTIEKE GODEN, ANDERE NAMEN (F 16)

F 16 [Agathias, *Historiae*, 2, 24]

In zijn beschrijving van de oorlogen tussen het Byzantijnse rijk en de Sassaniden last Agathias, die in de 6de eeuw n.C. leefde, een uitweiding in over de Perzische godsdienst, zoals die in zijn tijd werd aangehangen (2, 23-25)¹. Hierbij trekt hij fel van leer tegen Zoroaster, die de traditionele godsdienst van de Perzen door complexe en immorele doctrines had vervangen. Vóór de religieuze hervormingen van Zoroaster vereerden de Perzen alle traditionele heidense goden, die ook door de Grieken werden aanbeden, alleen gaven de Perzen die goden andere namen. In de lijst van voorbeelden, die Agathias geeft, wordt slechts één Iraanse godheid, Anaitis, genoemd. Belos is een Mesopotamische en West-Semitische god, Sandes een Anatolische. Agathias vertegenwoordigt een late en diffuse traditie.

Vereerden zij Zeus, Kronos (Δία τε καὶ Κρόνον ... ἐτίμων): Het is niet zeker of Agathias hiermee, zoals JACOBY² meent, specifiek naar Berossos' tekst verwijst. Het is aannemelijker dat beide namen hier gebruikt zijn als equivalenten voor Perzische goden: Zeus werd met Ahura-Mazda geïdentificeerd, Kronos met Zervan.

Ze noemden Zeus ... Belos (Βῆλον μὲν τὸν Δία ... ἐκάλουν): Deze identificatie vinden we in het Polyhistor-excerpt van Berossos' boek 1 (GDB F 1a-b). De glosse gaat, zoals we gezien hebben, niet op Berossos terug, maar is een latere toevoeging. We mogen er wel van uitgaan dat Berossos zelf Belos als de 'Babylonische' Zeus beschouwde.

Heracles Sandes (Σάνδην τε τὸν Ἡρακλέα): Sandes was, zoals gezegd, een god vereerd in Anatolië. Hij was de stadsgod van Tarsus. BURSTEIN³ gebruikt de hier vermelde identificatie met Heracles om een crux in GDB F 8d op te lossen. Daar wordt gezegd dat Sanherib na zijn overwinning in Cilicië een "tempel van de Atheners" oprichtte. BURSTEIN emendeert deze zinsnede tot "tempel van Sandes, die Heracles is". Deze hypothese is weinig overtuigend: Agathias kan deze identificatie uit het werk van Athenocles of van Simacus hebben gehaald (zie verder GDB F 8d). Niets wijst erop dat Berossos over Sandes heeft gesproken.

Aphrodite Anaitis (Ἀναίτιδα τὴν Ἀφροδίτην): Anaitis is de Griekse weergave van de Iraanse naam Anāhīta. De identificatie met Aphrodite wordt vermeld in het Berossos-fragment uit Clemens van Alexandrië (GDB F 12).

1 Een analyse van deze uitweiding is te vinden bij DE JONG, *Traditions of the Magi*, p. 229-250.

2 FGrH, 3c, p. 395.

3 Berossos, p. 24, n. 82.

Athenocles en Simacus (Ἀθηνοκλεῖ καὶ Σιμάκῳ): Athenocles (FGrH 682) en Simacus (FGrH 683) zijn verder onbekend.

DE LANGE LEVENS VAN DE OUDEN (F 17)

F 17 [Josephus, *Antiquitates Judaicae*, 1, 107]

Josephus beseft dat de lange levensjaren van Noë en andere Bijbelse figuren ongeloofwaardig kunnen overkomen. Daarom wil hij hiervoor een geloofwaardige verklaring geven: de eerste mensen waren door God geliefd, hadden andere voeding, waren deugdzaam en met het oog op de ontwikkeling van astronomie en geometrie liet God hen lang genoeg leven om de periodiciteit van astronomische fenomenen te onderkennen¹. Ten slotte wijst Josephus erop dat alle auteurs over oude geschiedenis, Griekse zowel als niet-Griekse, die lange levens van de eerste mensen bevestigden.

Manetho (Μανέθων): Deze Egyptische priester, tijdgenoot van Berossos, schreef o.a. een geschiedwerk over Egypte, gebaseerd op Egyptische bronnen. Zie FGrH 609 en Hoofdstuk 4, §5) en GDB T 4a.

Mochus (Μῶχός): Zijn werk over Fenicische geschiedenis werd volgens Tatianus² door Laetus naar het Grieks vertaald. Mochus leefde vóór Posidonius van Apamea, vermoedelijk in de tweede eeuw v.C. Zie FGrH 784.

Hestiaeus (Ἑστιαῖος): Niets is over deze auteur van een *Phoenica* bekend. Hij wordt geciteerd door Josephus, Stephanus van Byzantium en in het *Oxyrhynchus Glossarium* (P.Ox. 4812)³. Zie FGrH 786.

Hieronymus (Ἱερώνυμος): Deze onbekende Egyptische auteur, die over Fenicië schreef, wordt enkel door Josephus vermeld⁴. Zie FGrH 787.

Hesiodus (Ἡσίοδος): De beroemde Griekse dichter uit de 8ste eeuw, auteur van de *Theogonie* en *Werken en dagen*. Josephus somt hierna de Griekse auteurs in dalende chronologische volgorde op.

Hecataeus (Ἑκαταῖος): Hecataeus van Milete, geograaf en historiograaf, die rond 500 v.C. leefde. Zie FGrH 1 en Hoofdstuk 4, §3.

1 *Ant.Jud.*, 1, 105-106. Josephus zegt dat de “ouden” geen betrouwbare voorspellingen konden doen, als ze niet 600 jaar – de volledige duur van de kosmische cyclus van het ‘Grote jaar’ – leefden. Volgens WEILL gaat de opvatting dat het Grote jaar 600 jaar duurde op Berossos terug (geciteerd door THACKERAY, *Josephus*, IV, p. 51, n. a). Dit is o.i. zeer onwaarschijnlijk. Zie verder FELDMAN, *Judean Antiquities* 1-4, p. 38, n. 260.

2 FGrH 784 T 1.

3 *Frg.* 10a, r. 5-6 (ed. SCHIRONI, *From Alexandria to Babylon*).

4 De eerste maal in *Ant.Jud.*, 1, 93.

Hellanicus (Ἑλλάνικος): Hellanicus van Mytilene, historiograaf uit de 5de eeuw v.C., schreef ook over mythen, geografie en chronografie. Zie FGrH 4.

Acusilaus (Ἀκουσίλαος): Acusilaus van Argos, die in de 5de eeuw v.C. leefde, schreef een mythografisch werk, *Genealogiae* of *Historiae* geheten. Zie FGrH 2.

Ephorus (Ἐφορος): Ephorus van Cyme, historiograaf uit de 4de eeuw v.C., schreef een panhelleense geschiedenis. In dat werk behandelde hij de mythische periode bewust niet. De vermelding van Ephorus in deze getuigenlijst is bijgevolg opmerkelijk. Zie FGrH 70.

Nicolaus (Νικόλαος): Nicolaus van Damascus (ca. 64 v.C. – begin 1ste eeuw n.C.) schreef o.a. een universele geschiedenis in 144 boeken, die de titel *Historiae* droeg. Zie FGrH 90. THACKERAY⁵ suggereert dat Josephus deze opsomming van auteurs van Nicolaus overnam.

De ouden 1000 jaar leefden (τοὺς ἀρχαίους ζήσαντας ἔτη χίλια): In het geval van Berossos is dit een verwijzing naar de regeringsjaren van de vroegste koningen. Zie GDB F 3a-d en F 5a-b.

---

⁵ Josephus, IV, p. 47, ad n. b.

DE ASTRONOMISCHE FRAGMENTEN OP NAAM VAN BEROSSOS (F 18-23)

INLEIDING: HET PROBLEEM VAN DE AUTHENTICITEIT VAN DE ASTRONOMISCHE FRAGMENTEN

De authenticiteit van de fragmenten met astronomisch-astrologische inhoud (FGrH 680 F 15-22¹ = GDB F 18-23) is zeer omstreken. Vóór JACOBY's standaardeditie werd de authenticiteit van deze fragmenten vrijwel unaniem aanvaard². Wel was er discussie of de citaten tot de *Babyloniaca* zelf dan wel tot een ander werk van Berossos behoorden³. Met de monografie van SCHNABEL⁴ werd deze discussie beslecht. Sindsdien is de *communis opinio* dat, als de astronomische fragmenten authentiek zijn, zij uit de *Babyloniaca* zelf komen, meer bepaald uit het eerste boek. Alleen DREWS⁵ pleitte voor een plaatsing in het derde boek. Zijn argument dat dit boek anders te weinig materiaal zou hebben bevat, nl. alleen maar de Neo-Assyrische en Neo-Babylonische koningen, gaat absoluut niet op voor een werk dat slechts fragmentarisch is overgeleverd. We weten b.v. dat Berossos in dat boek ook de Achaemenidische periode behandelde.

In zijn standaardeditie schreef JACOBY de astronomisch-astrologische passages onder voorbehoud aan "(Pseudo-)Berossos von Kos" toe⁶. Omdat hij zijn commentaar op Berossos nooit publiceerde, kennen we zijn precieze argumentatie niet. Door deze toeschrijving deed JACOBY in ieder geval de discussie over de authenticiteit van de fragmenten ontbranden.

Sindsdien zijn de meningen erg verdeeld. DREWS⁷ argumenteerde voor de echtheid van alle fragmenten. LAMBERT stelde de authenticiteit van GDB F 22 (de te verwachten verwoesting van de aarde door vuur en water) in vraag⁸, maar aanvaardde wel dat de maantheorie (GDB F 21a-e) authentiek was⁹. BURSTEIN¹⁰ weerlegde dan weer LAMBERTS twijfels over de echtheid van GDB F 22: alle fragmenten zijn volgens

- 1 We rekenen GDB F 7b bij voorbaat niet tot de astronomische fragmenten. De context van het citaat is astronomisch, maar de inhoud zelf is historisch.
- 2 MÜLLER, *FHG*, II, p. 509-510; SUSEMIHL, *Geschichte der griechischen Literatur*, I, p. 607; SCHWARTZ, *RE*, 3, kol. 316; SCHNABEL, *Berossos*, p. 17-19; LEHMANN-HAUPT, *RIA*, 2, p. 5. Voor zover we konden nagaan, was HAVET de eerste die de astronomische en historische fragmenten van elkaar scheidde. Hij oordeelde dat ze niet door dezelfde auteur waren geschreven (*Mémoire sur la date*, p. 3-5).
- 3 Cf. SUSEMIHL, *Geschichte der griechischen Literatur*, I, p. 607 met n. 424.
- 4 *Berossos*, p. 17-19.
- 5 *Iraq*, 37 (1975), p. 53.
- 6 *FGrH*, 3c, p. 398-397.
- 7 *Iraq*, 37 (1975), p. 51-55.
- 8 *Iraq*, 38 (1976), p. 171-173.
- 9 *Iraq*, 38 (1976), p. 171, n. 2.
- 10 *Berossos*, p. 31-32.

hem authentiek. In haar basisartikel over Berossos deelde KUHRT¹¹ JACOBY's scepsis volledig. Omdat de fragmenten volgens haar Griekse, geen Babylonische concepten reflecteren, oordeelde ze dat alle citaten latere toeschrijvingen zijn. 'Berossos de astroloog' is volgens haar een Grieks-Romeinse creatie. Bovendien legde KUHRT overtuigend uit dat, in weerwil van wat vele geleerden tot dan dachten, het niet Berossos kan zijn geweest die astronomische kennis van Babylonië naar de Griekse wereld overbracht. Het waren vooral de Babylonische verwezenlijkingen op het gebied van de mathematische astronomie die hun weg naar de Grieks-Romeinse wereld vonden en daarover gaan de astronomische fragmenten op naam van Berossos helemaal niet. KUHRT's scepticisme staat in schril contrast tot VERBRUGGHE & WICKERSHAM¹². Deze geleerden, die op KUHRT's argumenten niet ingingen, aanvaardden de echtheid van alle fragmenten.

In wat volgt, bespreken we de astronomisch-astrologische fragmenten één voor één en behandelen we bij elk fragment de authenticiteitsvraag. We willen twee preliminaire opmerkingen maken. Het feit dat de astronomisch-astrologische fragmenten een andere tekstoverlevering kennen – zij worden door Griekse en Romeinse geleerden geciteerd – dan de historische excerpten, is op zich geen indicatie van hun onechtheid. De Joodse en christelijke apologeten en chronografen, onze voornaamste bron voor de historische fragmenten, waren in de *Babyloniaca* vooral geïnteresseerd, omdat die de waarheid van de Heilige Schrift kon onderbouwen. De Kerk verguisde en verbood zelfs astrologie, de discipline die zo eng met de Chaldeeën en Babylon was verbonden: alleen God kwam het immers toe de toekomst te kennen. In de hellenistische periode en in het Romeinse keizerrijk was astrologie bij Grieken en Romeinen dan weer zeer populair en genoten Chaldeeuwse astrologen een haast spreekwoordelijke reputatie. Als tweede willen we opmerken dat, als één fragment niet authentiek blijkt te zijn, dit niet automatisch betekent dat alle andere ook onecht zijn. Elk fragment moet afzonderlijk worden geanalyseerd en beoordeeld.

F 18 [Palchus, *Liber apotelesmaticus*, 135 (CCAG, 5.1 p. 204)]

Palchos somt in deze passus auteurs op die op het gebied van de Babylonisch-Chaldeeuwse astronomie werkzaam waren of erover hadden geschreven.

Ptolemaeus (Πτολεμαῖου): Claudius Ptolemaeus, de beroemde astronoom en geograaf, die in de 2de eeuw n.C. in Alexandrië werkte. Hij was o.a. auteur van een astronomisch handboek, *Syntaxis* (*Almagest*) geheten. Zijn denkbeelden bleven eeuwenlang bepalend.

Babyloniërs en Chaldeeën (Βαβυλώνιοι μὲν οὖν καὶ Χαλδαῖοι): Het onderscheid tussen beiden is onduidelijk. Mogelijk bedoelde Palchos "inwoners van Babylonië" en "astrologen die behoren tot de Babylonische priesterklasse". Griekse en Romeinse

11 In: KUHRT & SHERWIN-WHITE, *Hellenism in the East*, p. 36-44.

12 Berossos, p. 15 en p. 17.

auteurs waren verdeeld over wie als eersten de kennis van de astronomie hadden ontdekt: de Babyloniërs of de Egyptenaren. De opvatting dat het de Babyloniërs waren, prevaleerde; cf. *infra* bij GDB F 19.

Apollonius van Myndus (Ἀπολλώνιον τὸν Μύνδιον): Het is onzeker wanneer Apollonius leefde. De meeste auteurs dateren hem vóór Posidonius van Apamea (ca. 135-51/0 v.C.)¹³. Volgens OLTRAMARE¹⁴ is het echter veel waarschijnlijker dat hij een tijdgenoot van Seneca was.

Seneca schrijft dat Apollonius, die hij zeer ervaren in het onderzoeken van de natuur¹⁵ noemt, naar eigen zeggen bij de Chaldeeën in de leer was geweest¹⁶. Volgens Seneca stelde Apollonius dat de Chaldeeën kometen qua natuur tot de planeten rekenden en hun baan konden bepalen¹⁷. Later gaat Seneca breedvoerig op de kometentheorie van Apollonius in¹⁸.

Artemidorus (Ἀρτεμίδωρον): Het is onduidelijk wie met Artemidorus wordt bedoeld. BOLL¹⁹ denkt aan Artemidorus van Parium, die, zoals Apollonius van Myndus, door Seneca in zijn *Naturales Quaestiones* wordt genoemd²⁰. BIDEZ²¹ identificeert deze laatste met de Artemidorus die een astronomisch werk met als titel *Phaenomena* ("Fenomenen") schreef²². Het is onzeker wanneer deze Artemidorus leefde. Mogelijk was hij vóór de hierboven genoemde Posidonius van Apamea werkzaam²³. Wat hij, zoals Palchos aangeeft, met Babylonische of Chaldeeuwse astronomie te maken had, is niet geweten.

13 B.v. SCHNABEL, *Berosos*, p. 109-110; 113; KROLL, *RE*, Suppl., 5, kol. 45.

14 *Sénèque. Questions naturelles*, II, p. 299.

15 *Peritissimum inspicendorum naturalium*. De handschriften lezen *naturalium*, maar de meeste moderne uitgevers hebben dit geëmend in *natalium* (GERCKE, p. 238, r. 15; OLTRAMARE, II, p. 304; CORCORAN, II, p. 234). Dit geeft de vertaling "zeer ervaren in het onderzoeken van geboortedagen", d.w.z. in het trekken van horoscopen. Er zijn o.i. geen dwingende redenen voor deze emendatie.

16 *Nat.Quaest.*, 7, 4, 1.

17 Hoe de Babyloniërs over kometen (Akk. *šallummû*) dachten, is niet geweten (cf. STEPHENSON & WALKER, *Halley's Comet*, p. 9-10). Het aantal testimonia is zeer beperkt. In de *Astronomische Dagboeken* staan enkele waarnemingen van kometen genoteerd. De oudste is voor 234 v.C. Daarnaast merkten de Babyloniërs in 164 v.C. en 87 v.C. een komeet op, die we als de Komeet van Halley kunnen identificeren; cf. STEPHENSON & WALKER, o.c., p. 17-18.

18 *Nat.Quaest.*, 7, 17.

19 *CCAG*, 5/1, p. 204, n. 3.

20 1, 4, 3-4 (over het ontstaan van een regenboog) en 7, 13, 1-3 (over het wezen van kometen).

21 *Apud CCAG*, 5/1, p. 204, n. 3.

22 Vermeld in *Vita Arati*, II (ed. MARTIN, *Scholia in Aratum*, p. 13, r. 2-3).

23 Cf. KAUFFMANN, *RE*, 2, kol. 1333, s.v. *Artemidoros* 35).

***: BOLL, de uitgever van de tekst, vermoedt na Ἀρτεμίδωρον een lacune, hetgeen door alle andere auteurs wordt gevolgd²⁴.

Degenen na hem (οἱ ἐφεξῆς): conjectuur van BOLL²⁵ Handschriftelijk is ὁ ἐφῆς overgeleverd, wat geen betekenis heeft. Omdat hier auteurs worden genoemd die volgens Palchos de Babylonisch-Chaldeeuwse astronomie kenden, verkiest SCHNABEL²⁶ de emendatie ὁ Ἐπιγένης, Epigenes (zie verder GDB F 19). Deze had, zoals Apollonius, naar eigen zeggen bij de Chaldeeën gestudeerd²⁷. Deze emendatie is minder waarschijnlijk. KROLL²⁸ van zijn kant dacht aan een andere eigenaam, Ἐφύεις (Ἐπήεις, zoals de naam door de moderne uitgevers wordt gelezen), die eenmaal door Philo van Byblos wordt vermeld²⁹. Deze was echter een Egyptisch priester.

Conclusie. Dit fragment zegt enkel in algemene bewoordingen dat Berossos over astronomische fenomenen heeft geschreven.

F 19 [Plinius, *Naturalis Historia*, 7, 193]

Plinius geeft dit citaat in zijn behandeling van de uitvinding van het schrift. Eerst schrijft hij dat naar zijn mening de Assyriërs altijd al het schrift bezaten, maar voegt daaraan toe dat volgens anderen het schrift door de Egyptenaren of de Feniciërs was uitgevonden (*Nat.Hist.*, 7, 192).

Epigenes (Epigenes): astroloog uit Byzantium, over wie niet veel geweten is³⁰. Verondersteld wordt dat Epigenes in de 2de eeuw v.C. leefde en dat zijn opvattingen via Posidonius werden overgeleverd, maar zeker is dat niet³¹. Seneca schrijft dat Epigenes naar eigen zeggen bij de Chaldeeën in de leer was gegaan³². Volgens de astroloog, zo schrijft Seneca, hadden de Chaldeeën van kometen niets begrepen. Seneca zet Epigenes' eigen kometentheorie uitvoerig uiteen en weerlegt die³³. Censorinus brengt Epigenes ter sprake in een discussie over de lengte van een zwangerschap³⁴. Dezelfde auteur en ook Plinius geven Epigenes' opvatting over

24 CCAG, 5/1 p. 204; zie verder SCHNABEL, *Berossos*, p. 257; JACOBY, *FGrH*, 3c, p. 395 en VERBRUGGHE & WICKERSHAM, *Berossos*, p. 67. O.i. is de overgeleverde tekst ook zonder lacune zinvol.

25 CCAG, 5/1, p. 204; zie ook JACOBY, *FGrH*, 3c, p. 395 en VERBRUGGHE & WICKERSHAM, *Berossos*, p. 67. Aanvankelijk dacht BOLL aan een onbekende eigenaam (CCAG, 1, p. 80).

26 *Berossos*, p. 257.

27 *Nat.Quaest.*, 7, 4, 1.

28 *RE*, Suppl., 5, kol. 45.

29 *FGrH* 790 F 4 (= Euseb., *Praep.Ev.*, 1, 9, 49).

30 Cf. REHM, *RE*, 6, kol. 66-67, s.v. *Epigenes* 17); HÜBNER, *NP*, 3, kol. 1106, s.v. *Epigenes* 4).

31 OLTRAMARE acht het veel waarschijnlijker dat Epigenes een tijdgenoot van Seneca was (*Sénèque. Questions naturelles*, II, p. 299).

32 *Nat.Quaest.*, 7, 4, 1.

33 *Nat.Quaest.*, 7, 4, 2 - 10, 3.

34 *De die nat.*, 7, 5-6.

de maximale lengte van een mensenleven (zie GDB F 23a-b). Plinius' mededeling dat Epigenes zich over de ouderdom van de Babylonische hemelwaarnemingen uitsprak, sluit aan bij Seneca's bericht over zijn – vermeende? – scholing bij de Chaldeeën.

Sterrenobservaties van 720.000 jaar (DCCXX annorum observationes): Het is misschien geen toeval dat 720.000 jaar overeenkomt met 200 *saroi* (1 *saros* = 3600 jaar); zie GDB F 3a.

Opgeschreven op gebakken tichels (coctilibus laterculis inscriptas): Hoewel ongebakken klei in Mesopotamië als schrijfmateriaal veel gebruikelijker was, werden kleitabletten, nadat ze beschreven waren, geregeld gebakken. Hierdoor werden ze minder fragiel. Vanaf de Middel-Babylonische en Middel-Assyrische periode werden in literaire tabletten soms gaatjes gemaakt. De gangbare verklaring is dat dit moest voorkomen dat het tablet tijdens het bakken zou breken³⁵. De spijkerschriftteksten zelf spreken soms over gebakken tabletten. De Neo-Assyrische koning Esarhaddon (680-669) vermeldt in zijn opschriften dat hij koningsinscripties uit gebakken klei liet maken³⁶. In het colofon van enkele tabletten uit de Neo-Babylonische tijd staat dat hun tekst een kopie is van een gebrand origineel³⁷. Gebakken tabletten waren waarschijnlijk bedoeld om in bibliotheken bewaard te worden of in het openbaar tentoongesteld te worden.

Critodemus (Kritodemos): Over het leven van deze astroloog is zo goed als niets geweten³⁸. Hij wordt in de hellenistische tijd gedateerd. Plinius is de eerste auteur die hem vermeldt. Critodemus schreef een astrologisch werk, *Horasis* ("Verschijning"), dat verloren is gegaan. Uittreksels van het werk werden door de 2de-eeuwse astroloog Vettius Valens, onze voornaamste bron voor Critodemus, in zijn *Anthologiae* opgenomen³⁹. Vettius geeft op naam van Critodemus horoscopen die na Plinius zijn gedateerd en dus niet op de astroloog kunnen teruggaan⁴⁰. Kennelijk was Critodemus bekend genoeg om materiaal ten onrechte aan hem toe te schrijven. Citaten en vermeldingen bij andere auteurs suggereren dat hij

35 PEARCE trekt deze verklaring in twijfel (CANE, p. 2268).

36 *Inscripten Asarhaddons*, Ep. 40, 9-10 (ed. BORGER, p. 27-28).

37 B.v. BAK, nr. 440 (KIENAST, *Iškar šēlebi*, p. 56, r. 67-70; 'Fabel van de vos'; kopie van een gebakken origineel uit Babylon) en 441 (CT 17, 50, rev., r. 7-8, 'Mythe van de tandworm'). Beide tabletten zijn door dezelfde kopiist geschreven, nl. Marduk-šuma-ušur, zoon van Nabû-nādin-ipri, afstammeling van Kuduranu. Voor verdere referenties, zie CAD, Š, p. 113. s.v. *šarpu A*.

38 Cf. BOLL, RE, 11, kol. 1928-1930, s.v. *Kritodemos*; HÜBNER, NP, 6, kol. 855, s.v. *Kritodemos*.

39 Vettius Valens, 3, 5, 1 sq. (ed. PINGREE, p. 135, r. 12 sq.) en 5, 8, 1 sq. (ed. PINGREE, p. 223, r. 24 sq.). De uittreksels gaan over kwaaddoende sterren en door de astrologie vastgestelde kritieke punten in een mensenleven. Vettius noemt de *Horasis* in 3, 8, 3 sq. (ed. PINGREE, p. 142, r. 12 sq.) en citeert in 9, 1, 5 (ed. PINGREE, p. 316, r. 16-19) het begin van het werk.

40 Cf. NEUGEBAUER & VAN HOESSEN, *Greek Horoscopes*, p. 185-186.

inderdaad een belangrijke astroloog moet zijn geweest⁴¹. Firmicus Maternus noemt zelfs zijn naam in een lijst van mythische en legendarische astrologen⁴². In geen enkele andere bron dan hier bij Plinius wordt gezegd dat Critodemus enige kennis van Babylonische sterrenkunde bezat.

490.000 jaar (CCCCXC): Volgens HUXLEY⁴³ is Plinius' opmerking over aantekeningen van 490.000 jaren oud in tegenspraak met GDB F 7b, waarin wordt gezegd dat Nabonassar alle documenten van vóór zijn regeringstijd liet vernietigen. Om die reden veronderstelt HUXLEY dat het handschriftelijk overgeleverde getal (CCCCXC) corrupt is en emendeert het tot een honderdtal, 490 (CCCCXC). Tussen Berossos en Nabonassar (747-734) lagen ca. 490 jaar, zo stelt HUXLEY vast. Zijn hypothese moet echter worden verworpen. Plinius citeert Berossos en Critodemus, zoals BONCQUET⁴⁴ terecht opmerkt, om de hoge ouderdom van het schrift te bewijzen. In die context past een periode van slechts 490 jaar niet. Bovendien begrijpen wij GDB F 7b niet zo dat Nabonassar alle documenten vernietigde. Zowel GDB F 7b als hier Plinius, ten slotte, zijn onhistorische tradities en staan om die reden elkaar niet in de weg. Het getal van 490.000 jaar is voor Berossos problematisch: het spreekt zijn eigen chronologische kader tegen. Volgens de Babyloniër duurde de antediluviaanse periode 432.000 jaar. De periode van na de Vloed tot de Guti duurde 33.094 jaar (cf. GDB F 5a). We weten niet hoeveel jaren Berossos voor de periode van de Guti tot zijn eigen tijd rekende, maar dit was zeker geen 25.000 jaar, het getal dat nodig is om de som van 490.000 jaren te bereiken. Dit betekent dat het getal van 490.000 jaar niet op Berossos kan teruggaan. Ofwel is het getal in de handschriften corrupt overgeleverd ofwel is de toeschrijving aan Berossos niet authentiek.

Het is opvallend dat klassieke auteurs, wanneer zij zich over de ouderdom van de Babylonische sterrenkunde uitlaten, tot vergelijkbare getallen komen. Volgens Diodorus, die zelf aan de geloofwaardigheid van het getal twijfelt, telden de Chaldeeën vanaf de tijd dat ze begonnen waren de sterren te observeren totdat Alexander de Grote naar Azië overstak (in 334 v.C.) 473.000 jaar⁴⁵. Cicero noemt met misprijzen het getal van 470.000 jaar⁴⁶. Volgens de Egyptische priester-stoïcijn Chaeremon (ca. 30-60 n.C.) voerden de Chaldeeën hun kennis van de astrologie tot

41 Hephaestio uit het Egyptische Thebe (rond 415 n.C.) citeert in zijn astrologisch handboek uit Critodemus' *Pinax* ("Bord", waarop astronomische tabellen werden geschreven) (*Apotelesmatica*, 2, 10, 41-46; ed. PINGREE, p. 114, r. 21 – p. 115, r. 11). Rhetorius, die rond 500 n.C. een astrologische compilatie samenstelde, citeert Critodemus in het hoofdstuk "Algemene aspecten van een gewelddadige dood" (CCAG, 8/4, p. 199, r. 15 – p. 202, r. 10); zie verder Theophilus (8ste eeuw), die auteur was van een "Synoptische inleiding van voorspellingen op grond van het universum" (CCAG, 1, p. 130, r. 20).

42 *Math.*, 4, pr., 5 (geschreven in de jaren 335-337).

43 GRBS, 5 (1964), p. 126-127.

44 *Diodorus Siculus*, p. 192.

45 2, 31, 9.

46 *Div.*, 1, 36; 2, 97.

meer dan 400.000 jaar terug⁴⁷. Waarschijnlijk stammen de getallen van Diodorus en Cicero uit eenzelfde traditie. SCHNABEL⁴⁸ meent dat die traditie op de chronologie van Berossos teruggaat, maar dit is helemaal niet zeker.

In vergelijking met de Griekse en Romeinse wereld is de hoge ouderdom van de Babylonische astronomische waarnemingen historisch correct. De oudste systematische optekening van hemelwaarnemingen is te vinden in de *Astronomische Dagboeken*, die waarschijnlijk in de tijd van Nabonassar (747-734) ontstonden (cf. Hoofdstuk 3, 2.2.2.3). Al veel vroeger werden, zij het minder systematisch, hemelobservaties genoteerd. De oudste astronomische optekeningen reiken waarschijnlijk tot de Oud-Babylonische periode. De grote astronomische omenserie *Enūma Anu Enlil*, in het eerste millennium een canoniek werk, gebruikte heel wat materiaal dat uit deze periode dateert⁴⁹. In Tablet 63 van deze serie, het zgn. 'Venus Tablet', dat omnia gebaseerd op de observaties van de (on)zichtbaarheid van Venus bevat, wordt het 8ste jaar van Ammišaduqa van Babylon (1646-1626) vermeld. Om die reden is het zeer goed mogelijk dat een aantal opgetekende waarnemingen uit deze tijd stammen⁵⁰.

De Babylonische astronomen van de hellenistische periode waren in staat periodieke verschijnselen terug te berekenen. Voor het trekken van sommige horoscopen b.v. werd de stand van de hemellichamen bij de geboorte d.m.v. berekeningen gereconstrueerd⁵¹. Ook de maansverduisteringen die in de 'Saros Canon' staan opgetekend, zijn het resultaat van berekeningen achteraf⁵². In theorie konden de Babylonische astronomen periodieke fenomenen tot het begin der tijden terugberekenen.

Grieken en Romeinen waren ervan overtuigd dat de Babyloniërs, evenals de Egyptenaren, sinds vele eeuwen de astronomie beoefenden. In het debat over de prioriteit van culturen, dat in de hellenistische tijd woedde, stond ook de uitvinding van de astronomie/astrologie ter discussie. Sommigen claimden dat die wetenschap voor het eerst in Babylonië was ontwikkeld⁵³.

47 FGrH 618 F 7.

48 Berossos, p. 106-107.

49 Cf. BROWN, *Mesopotamian Planetary Astronomy-Astrology*, p. 254; zie ook NEUGEBAUER, *Exact Sciences*, 2de ed., p. 99-100.

50 Cf. BROWN, *Mesopotamian Planetary Astronomy-Astrology*, p. 249-250; HUNGER & PINGREE, *Astral Science*, p. 34-39. Het 'Venus Tablet' werd uitgegeven door REINER & PINGREE, *Venus Tablet*.

51 Cf. ROCHBERG-HALTON, *Babylonian Horoscopes*, p. 33.

52 Cf. BRACK-BERNSSEN, *Zur Entstehung der babylonischen Mondtheorie*, p. 18. In de 'Saros Canon' (AD 5, 2-4) werden mogelijke maansverduistering in de periode 748/740 en 316/308 genoteerd.

53 Volgens Diodorus verklaarden de Egyptenaren dat zij de waarneming van de sterren hadden uitgevonden (1, 69, 5). De Chaldeeën beweerden dan weer dat ze sinds myriaden jaren de hemel observeerden (2, 31, 9). Josephus schrijft dat de kennis van de astronomie door toedoen van Abraham van de Chaldeeën naar de Egyptenaren werd gebracht (*Ant.Jud.*, 1, 168). Volgens Cicero observeerden de Assyriërs als eersten de banen en

Als Berossos, zoals wij mogelijk achten (cf. *infra*), over Babylonische astronomie heeft geschreven, is het aannemelijk dat hij de lange traditie die de Babyloniërs op het gebied van hemelwaarnemingen hadden, vermeldde. Het is mogelijk dat Berossos in dat geval het begin van de Babylonische waarnemingen tot het eerste jaar van Aloros terugvoerde, toen Oannes de mensen alle wetenschappen en vaardigheden onderwees (cf. GDB F 1a-b).

Conclusie. Als Berossos over Babylonische astronomie geschreven heeft, is het plausibel dat hij de ouderdom van deze wetenschap benadrukte en op de beschikbare optekeningen van eeuwenlange hemelwaarnemingen wees. Het getal van 490.000 jaar is echter moeilijk met de chronologie, zoals Berossos die in de *Babyloniaca* opstelde, te verenigen.

F 20 [Scholia in Aratum, p. 3, r. 28 – p. 4, r.3 en r. 17-22 (ed. MARTIN)]

De anonieme commentator wil in deze passus een schijnbare contradictie in Aratus' leerdicht oplossen. In vers 10 van de proloog tot de *Phaenomena* schrijft de dichter dat het Zeus zelf was die de tekens aan de hemel plaatste en de sterren onderscheidde. Later, bij zijn beschrijving van het sterrenbeeld Maagd dicht Aratus dat onder de mensen een legende over het ontstaan van dit sterrenbeeld leefde. Uit afgrijzen voor de misdadige verdorvenheid van de jongere mensengeneratie verliet Rechtvaardigheid, die tot dan onder de mensen had geleefd, de aarde en ging naar de hemel. Daar verschijnt ze sindsdien 's nachts onder de naam "Maagd" aan de mensen (*Phaen.*, vv. 96-136). Dit impliceert dat het sterrenbeeld Maagd pas na Zeus' ordening van het firmament ontstond en lijkt dus in tegenspraak te zijn met wat Aratus in zijn proloog schrijft. De commentator legt uit dat Zeus/Jupiter de sterren zelf aan het firmament plaatste, maar dat de ordening in sterrenbeelden of constellaties het werk van mensen is.

Zegt ... heeft hij niets uitgelegd (†ait ... exposuit nihil): De zin is corrupt, hetgeen waarschijnlijk mede te wijten is aan de slechte kwaliteit van de Latijnse vertaling. De persoonsvorm *ait* ("hij zegt") – heel waarschijnlijk de vertaling van het Griekse φησι – is onmogelijk op een bevredigende manier met de vorm *exposuit* ("hij zette uiteen") en de eerste woorden van de zin te verenigen. Verschillende vertalingen werden voorgesteld⁵⁴, maar geen enkele kan aan de tekst, zoals die

---

bewegingen van sterren (*Div.*, 1, 1). Plinius bericht dat de astrologie door Atlas werd uitgevonden. Volgens anderen, zo gaat hij verder, waren het de Egyptenaren, volgens nog anderen de Assyriërs (*Nat.Hist.*, 7, 203). Michael Psellus, Byzantijnse auteur uit de 11de eeuw, maakt melding van het prioriteitsdebat tussen Chaldeeën en Egyptenaren (Πόα γένη τῶν φιλοσοφούμενων λόγων, p. 443-444; cf. VAN DER HORST, *Chaeremon*, fr. 2, p. 8).

54 SCHNABEL (*Berossos*, p. 257 ad 20): "Denn jene Sternnamen und Bezeichnungen hat Berossos erst später irgendwo in seiner Erzählung der Weltschöpfung auseinandergesetzt (erzählt), womit er zeigt, dass keiner jener Namen zur Einrichtung der Welt von

is overgeleverd, recht doen. De onderliggende betekenis is wel duidelijk: volgens Berossos kwamen, aldus de commentator, de namen van de sterrenconstellaties en de betekenisgevende verhalen eromheen later, d.w.z. na de schepping van het universum door Jupiter, tot stand. In onze vertaling hebben we om de tekst zin te geven de woorden “ontstaan zijn” toegevoegd.

In de Procreatio (in Procreatione): Het Latijnse woord *procreatio* is waarschijnlijk de vertaling van het Griekse *kosmogonia* (“kosmogonie”)⁵⁵ of *genesis* (“schepping”)⁵⁶. MAASS⁵⁷ meende dat dit de titel van een ander werk van Berossos was. Volgens SCHNABEL⁵⁸ verwijst *procreatio* naar het ontstaan van het universum, dat door Berossos in zijn eerste boek wordt beschreven (cf. GDB F 1a-b).

Die benamingen en duidingen van sterren (istas ... appellationes et significationes stellarum...): VERBRUGGHE & WICKERSHAM⁵⁹ vertalen *significationes* (etymologisch: “het maken van tekens”) als “het ordenen van sterren in tekens”. De opvatting dat mensen, niet een god, sterren in constellaties groepeerden en hen namen gaven, is niet Babylonisch. Volgens de Babyloniërs gingen ook de sterrenconstellaties en hun namen op de goden terug. In *Enūma Elish*, het ‘Babylonische scheppingsepos’, staat:

Hij (= Marduk) schiep de posities voor de grote goden. De sterren, hun evenbeeld, de constellaties maakte hij.⁶⁰

Enūma Elish verhaalt verder dat de hemelgod Anu ter ere van Marduk diens boog tot sterrenbeeld maakte en het namen gaf⁶¹. “Scheppen” impliceerde in de Mesopotamische gedachtewereld “een naam geven”. *Enūma Elish* verwoordt deze visie als volgt, wanneer het wil uitdrukken dat hemel en aarde nog niet bestonden:

Toen boven geen naam was gegeven aan de hemel en beneden de onderwereld niet bij naam werd genoemd.⁶²

Zeus gemacht worden ist.” Deze vertaling laat het woord *ait* (“hij zegt”) achterwege. VERBRUGGHE & WICKERSHAM (Berossos, p. 67): “These names and placings of the stars in constellations even Berossos in his *Creation* admits have nothing to do with the actual creation of the universe by Jupiter.” Deze interpretatie laat *ait*, *postea aliquando* (“later op een gegeven moment”) en *ita significans* (“zo aantoonend”) onvertaald.

55 Cf. MAASS, *In Aratum reliquiae*, p. 143.

56 Cf. VERBRUGGHE & WICKERSHAM, *Berossos*, p. 15.

57 *In Aratum reliquiae*, p. 143. De originele Griekse titel luidde volgens MAASS Περὶ κοσμογονίας.

58 *Berossos*, p. 18-19; zie ook VERBRUGGHE & WICKERSHAM, *Berossos*, p. 15.

59 *Berossos*, p. 67.

60 *Ee*, 5, 1-2. Voor *Enūma Elish*, zie GDB F 1. ROCHBERG herstelt op basis van *Ee*, 5, 2 een passage in een exemplaar van Tablet 22 van de omenserie *Enūma Anu Enlil* (*Aspects of Babylonian Celestial Divination*, p. 271, r. 18'). Volgens deze herstelling staat in de tekst dat de goden Anu, Enlil en Ea de constellaties creëerden.

61 *Ee*, 6, 86-90.

62 *Ee*, 1, 1-2.

Het is derhalve zeer onwaarschijnlijk dat Berossos de Griekse rationalistische opvatting onderschreef dat de sterrenbeelden en hun namen zuiver menselijke fabricage waren.

Eudorus (Eudorus): Eudorus van Alexandrië, Platonische filosoof die in de eerste eeuw v.C. leefde⁶³. Hij schreef o.a. een astronomisch werk, dat mogelijk een commentaar op Aratus was⁶⁴. Waarschijnlijk baseerde hij zich voor dit werk op de stoïcijn Diodorus van Alexandrië, een leerling van Posidonius van Apamea⁶⁵.

SCHNABEL⁶⁶ veronderstelt dat Eudorus de bron is van wat hier over Berossos wordt gezegd. Dit is niet onmogelijk, maar moet, gezien het corrupte en verwarde karakter van de passus, onzeker blijven.

Conclusie. De opvatting dat mensen het firmament in sterrenconstellaties groepeerden en hen namen gaven, is niet Babylonisch, maar wel typisch voor het Griekse rationalistische denken. Het is daarom zeer onwaarschijnlijk dat Berossos een dergelijke opvatting verkondigde.

De maantheorie op naam van Berossos (F 21a-e)

Verschillende klassieke auteurs hebben op naam van Berossos een theorie overgeleverd die een verklaring voor de maanfasen en maansverduisteringen geeft. Volgens deze theorie was de maan een bol, bestaande uit twee delen. De ene helft was donkerblauw en zonder vuur. De andere helft was vurig en stralend wit en straalde licht uit – de maan had dus eigen licht⁶⁷.

De maanfasen – de verschillende verschijningsvormen van de maan – zijn het resultaat van de mate van aantrekkingskracht van de zonnestralen op het verlichte deel van de maan. Hoe dichter de maan bij de zon staat, des te meer het licht dat door de vurige maanhelft wordt uitgestraald, door de zon wordt aangetrokken. De vurige helft keert zich hierdoor naar de zon toe, terwijl de donkere helft navenant naar de aarde draait. Bij het begin van de maancyclus staat de maan in conjunctie met de zon, d.w.z. zij staat het dichtste bij dat hemellichaam. Hierdoor is de aantrekkingskracht van de zon op de maan het grootste. Als gevolg daarvan is de vurige maanhelft volledig naar de zon gedraaid, terwijl de donkere helft volledig naar de aarde is toegekeerd. Omdat die donkere helft tegen de omringende duisternis van de hemel niet afsteekt, zien wij op aarde niets van de maan (nieuwe maan). In het midden van de maanmaand, wanneer de maan in oppositie, d.w.z. het

63 Cf. MARTINI, *RE*, 6, kol. 915-916, s.v. *Eudoros* 10); BALTES. & LAKMANN, *NP*, 4, kol. 221-222, s.v. *Eudoros* 2).

64 Cf. DÖRRIE & BALTES, *Platonismus im 2. und 3. Jahrhundert nach Christus*, 3, p. 290, n. 4.

65 Cf. MAASS, *In Aratum reliquiae*, p. 30; MARTIN, *Histoire du texte*, p. 31.

66 *Berossos*, p. 18.

67 Cf. TOULMIN, *Isis*, 58 (1967), p. 65-76 en de commentaren op TOULMIN door FORMAN, PALGEN en AABOE in *Isis*, 59 (1968), p. 91-93.

verst van de zon staat, is de aantrekkingskracht van de zonnestralen het minste. De vurige maanhelft is nu volledig naar de aarde gedraaid en wij zien een volle maan. Deze theorie verklaart op dezelfde manier ook maansverduisteringen: de maan heeft dan haar donkere helft volledig naar de aarde gekeerd.

De Romeinse filosoof Lucretius (ca. 97-55 v.C.) zet in zijn leerdicht *De rerum natura* (“Over de natuur der dingen”) eenzelfde maantheorie uiteen⁶⁸. De maan is een voor de helft stralende bol, die om haar eigen as draait. Wanneer de maan haar verlichte helft volledig naar ons heeft gekeerd, draait ze die geleidelijk opnieuw van ons weg. Lucretius noemt deze theorie “de leer van de Chaldeeën uit Babylon” (*Babylonica Chaldaeorum doctrina*)⁶⁹. Ook de Platonist en sofist Apuleius (ca. 125-ca. 185) vermeldt in zijn ‘Over de God van Socrates’ (*De deo Socratis*) deze maantheorie en schrijft haar, zoals Lucretius, aan de Chaldeeën toe (“zoals de Chaldeeën van mening zijn”, *ut Chaldaei arbitrantur*)⁷⁰. Blijkbaar werd dezelfde maantheorie nu eens aan de Babyloniërs in het algemeen, dan weer aan de Babylonische astronoom *par excellence*, Berossos, toegeschreven.

In zijn *Brief aan Pythocles* alludeert Epicurus, de grondlegger van het Epicurisme, dat door Lucretius werd aangehangen, op deze maantheorie⁷¹: bij de verschillende verklaringen voor de maanfasen noteert hij de omwenteling van de maan rond haar eigen as⁷². Werd vroeger het auteurschap van Epicurus in twijfel getrokken⁷³, dan wordt nu de authenticiteit van de *Brief aan Pythocles* aanvaard. Dit betekent dat de eerste attestatie van de maantheorie op naam van Epicurus, die haar niet als Babylonisch kenmerkte, staat. Epicurus leefde van 342/1 tot 271/0 v.C., ongeveer in dezelfde periode als Berossos dus⁷⁴.

In de spijkerschriftteksten is een dergelijke maantheorie niet geattesteerd. De Babyloniërs konden in de tijd van Berossos terugkijken op een eeuwenlange traditie van maanobservaties. De astronomen van de Laat-Babylonische periode legden

68 5, 720-726.

69 5, 727.

70 *De deo Socratis*, 1, 1.

71 Deze brief wordt geciteerd door Diogenes Laërtius in zijn *Leven en leer van beroemde filosofen*, 10, 84-116. Een aparte uitgave van deze tekst werd verzorgd door BOLLACK & LAKS, *Epicure à Pythoclès*.

72 κατὰ στροφὴν τοῦ σώματος τούτου (Diog. Laërt., 10, 94).

73 Cf. de discussie bij BOLLACK & LAKS, *Epicure à Pythoclès*, p. 45-55.

74 Ook de kerkvader Augustinus zette deze maantheorie uiteen, maar noemt haar aanhangers niet bij naam: hij heeft het over “anderen zeggen” (*alii dicunt*) (*Enarr. In Psalm.*, 10, 3); zie ook Isidorus van Sevilla (rond 600 n.C.), *De natura rerum*, 18, 1-2. Volgens SOUBIRAN (*Vitruve*, IX, p. XLIX) is het weinig waarschijnlijk dat Augustinus zich op de passage van Vitruvius baseerde, maar was zijn bron mogelijk Varro; zie ook DIELS, *Doxographi Graeci*, p. 200. Daarnaast staat deze maantheorie ook in een fragment dat uit de *De naturis rerum* van Suetonius (rond 100 n.C.) zou komen (fr. 131; ed. REIFFERSCHIED, *Suetoni reliquiae*, p. 208-209). De toeschrijving aan Suetonius, die vooral bekend is omwille van zijn smeulige Romeinse keizersbiografie, is echter zeer onzeker.

het resultaat van hun dagelijkse waarnemingen nauwkeurig in teksten zoals de *Astronomische Dagboeken*, vast⁷⁵. In dezelfde periode slaagden deze astronomen erin de periodiciteit van welbepaalde maanfenomenen te achterhalen. Op basis daarvan ontwikkelden ze ingenieuze methoden die hen in staat stelden die verschijnselen te voorspellen. De astronomen berekenden de baan van de maan, de duur van een synodische maand (de duur van de periode tussen nieuwe maan en de daaropvolgende nieuwe maan) en voorspelden maansverduisteringen. Het resultaat van hun berekeningen noteerden de astronomen in zgn. ‘efemeriden’. In ‘Leerteksten’ (Eng.: *Procedure Texts*) tekenden ze de regels op, die aan deze berekeningen ten grondslag lagen.

Meer fundamentele vragen, waarover Griekse filosofen en astronomen zich bogen – zoals: uit welke materie bestaat de maan, waar komt het maanlicht vandaan of wat is de verklaring voor de maanfasen? – hebben de Babyloniërs, althans schriftelijk, nooit behandeld. Misschien hebben de Babylonische astronomen – in tegenstelling tot hun Griekse collega’s – over dergelijke vragen nooit nagedacht. Als geleerden, verbonden aan de tempel, lag voor hen – zoals voor de Middeleeuwse geleerden – het wereldbeeld, dat in de religie was geworteld, vast.

F 21a [Vitruvius, *De architectura*, 9, 2, 1-2]

In zijn uitvoerige uiteenzetting over astronomie, die hij als inleiding op het onderwerp ‘tijdmeting’ geeft, beschrijft Vitruvius twee theorieën over de oorsprong van het maanlicht en de maanfasen. Eerst legt hij de maantheorie op naam van Berossos uit en daarna die van de grote astronoom-wiskundige Aristarchus van Samos (ca. 310-230 v.C.). De theorie van deze laatste vertrok van het gegeven dat de maan geen eigen licht had, maar het licht van de zon weerkaatste. Aangenomen wordt dat Vitruvius de theorie op naam van Berossos via het werk van Varro kende⁷⁶.

Bol, die voor de helft straalt... (pilam ... ex dimidia parte candentem...): In de Mesopotamische literatuur vinden we tal van beschrijvingen van het uiterlijk van de maan. In de omenliteratuur werden bepaalde facetten van het maanuiserlijk nauwkeurig beschreven en geïnterpreteerd. Gelet werd op haar kleur, de mate van helderheid, hoe haar ‘hoorns’ of ‘kroon’ eruitzagen⁷⁷. Een hymne aan de maangod

⁷⁵ Voor een overzicht van de verschillende soorten astronomische teksten verwijzen we naar SACHS, *JCS*, 2 (1948), p. 271-290 en BRACK-BERNSSEN, *Zur Entstehung der babylonischen Mondtheorie*, p. 7-21 en p. 29-30; zie ook HUNGER & PINGREE, *Astral Sciences*, p. 139-270. Welke maanfenomenen de Babylonische astronomen konden berekenen en op welke wijze wordt uiteengezet door NEUGEBAUER, *HAMA*, p. 474-540.

⁷⁶ Cf. SCHNABEL, *Berosos*, p. 110; SOUBIRAN, *Vitruve*, IX, p. XLIX.

⁷⁷ Tablet 1-13 van de astrologische omenserie *Enūma Anu Enlil* bevat een uitgebreide collectie van dergelijke maanomena. De eerste zes tabletten zijn uitgegeven door VERDERAME, *Tavole I-VI della serie astrologica Enūma Anu Enlil*.

Sîn zegt dat hij in zuiver kornalijn en lapis lazuli, d.i. rood en blauw, opkomt⁷⁸. Het is niet geweten of de Babyloniërs de Grieks-Romeinse opvatting deelden dat de maan een bol was en dat die uit een vurige en een donkere helft bestond. In de Mesopotamische religieuze literatuur, waar zij met de maangod Sîn wordt gelijkgesteld, gaf de maan zelf licht. Zoals de zonnegod Šamaš eigenmachtig de dag verlichtte, zo deed Sîn dit 's nachts. In tal van teksten wordt gezegd dat Sîn een stralend licht aan de hemel is of in de nacht schittert. In een bezwering die in verschillende kopieën uit de Neo-Assyrische tijd is overgeleverd, staat b.v.:

Sîn, schitterend hemellicht (Nannar), voornaamste der goden. Sîn, gij die u voortdurend vernieuwt, die de duisternis verlicht, die licht brengt voor de talrijke mensen, die uw stralen richt naar de zwarthoofdige mensen, uw helder licht straalt in de zuivere hemelen. Uw toorts is stralend, zoals (de vuurgod) Girra... Uw ontzagwekkende schittering vult de wijde aarde.⁷⁹

Het is niet bekend of de Babylonische astronomen deze theologisch geïnspireerde opvatting zonder meer hadden overgenomen of dat ze er andere opvattingen op nahielden. De astronomische teksten spreken zich over de oorsprong van het maanlicht niet uit. In Babylonië bestond er echter geen scheiding tussen wetenschap en religie. Wetenschap, zoals astronomie, werd in de hellenistische periode in de tempel bedreven door mensen die aan het heiligdom gelieerd waren en die vaak ook een liturgisch-cultische functie hadden (cf. Hoofdstuk 2). Daarom lijkt het aannemelijk dat ook de astronomen ervan uitgingen dat de maan zelf licht gaf – een opvatting die overigens ook door sommige Griekse Presocratici werd gehuldigd (cf. *infra*).

Onder de schijf van de zon (sub orbem solis): De ruimtelijke verhouding tussen maan en zon is niet-Babylonisch, maar typisch Grieks. Reeds de Presocratici hadden zich over de ruimtelijke verhouding tussen de hemellichamen uitgesproken. Zo zegt Anaximander dat de zon het meest bovenaan staat en de banen van de vaste sterren het meest onderaan⁸⁰. Volgens de Pythagoreeër Philolaus kwam na de vijf planeten de zon. Daaronder bevond zich de maan en daaronder de aarde⁸¹. Dezelfde ordening zon - maan - aarde volgde ook Anaxagoras⁸². Later ontwikkelden Griekse astronomen geometrische modellen om de bewegingen van zon, maan en planeten te verklaren. De eerste die een dergelijk model – met concentrische

78 PERRY, *Hymnen an Sin*, p. 23, Text nr. 5a), r. 7-8; p. 25, Text nr. 5c), r. 4. Van de maangod wordt ook gezegd dat hij een blauwe baard van lapis lazuli had. Dit wordt echter ook over andere goden gezegd; cf. STOL, in: MEIJER, *Natural Phenomena*, p. 255. Er is dus geen verband met de donkerblauwe kleur van de donkere maanhelft in de maantheorie op naam van Berossos.

79 BUTLER, *Dreams and Dream Rituals*, p. 381-382, r. 1-7.

80 DK, nr. 12 A fr. 11.

81 DK, nr. 44 fr. A 16.

82 DK, nr. 59 fr. A 42. Zie verder ook de ruimtelijke opvattingen van Leucippus (DK, nr. 67 fr. A 2) en Democritus (DK, nr. 68 fr. A 40).

cirkels – ontwikkelde, was Eudoxus van Cnidus (eerste helft 4de eeuw v.C.)⁸³.

Door de specifieke eigenheid van het zonlicht (propter eius proprietatem luminis): Reeds voordien had Vitruvius over de aantrekkingskracht van de zonnestralen op de planeten gesproken⁸⁴. De verklaring is dat hitte aantrekkingskracht uitoefent. Ook Plinius de Oudere schrijft over de aantrekkingskracht van de zonnestralen op de planeten⁸⁵.

Ze wordt dan “eerste (maan)” genoemd (et tunc eam vocari primam): Hiermee wordt nieuwe maan bedoeld. In de Latijnse literatuur wordt de nieuwe maan ook “eerste maan” genoemd. Zo zegt Varro dat de nieuwe maan “laatste en eerste” wordt geheten⁸⁶. Dit is niet de Babylonische praxis. Volgens de Babylonische kalender, die op de maancyclus is gebaseerd, begint de maand op de avond van de eerste zichtbaarheid van de maan, de dag die dus bij Vitruvius “tweede maan” wordt geheten.

“Tweede (maan)” (secunda): Dit is de dag waarop de maan voor het eerst zichtbaar is. Voor de Babyloniërs was dit de eerste dag van de maancyclus. De manier om de verschillende ‘maan-dagen’ aan te duiden als “x-ste maan”, d.w.z. “x-ste dag van de nieuwe maancyclus” is elders in de Grieks-Romeinse literatuur geattesteerd. Columella, de auteur van een werk over de landbouw, spreekt over de “twaalfde”, “veertiende”, “vijftiende maan”⁸⁷ en Plinius heeft het b.v. over de “vierde maan”⁸⁸. De spijkerschriftteksten gebruiken deze aanduiding niet: zij spreken over “maan op dag x”.

We hebben geen enkel idee of en zo ja, welke natuurkundige verklaring de Babyloniërs voor de maanfasen hadden⁸⁹. BURSTEIN⁹⁰ ziet grote gelijkenissen tussen de theorie op naam van Berossos en een passage uit het Babylonische scheppingsepos *Enūma Elish*⁹¹. Na de schepping van de maan stelt Marduk de maancyclus vast. Hij verordent dat de maan in het midden van de maand, op de 15de dag, in oppositie tot de zon moet staan. Wanneer de zon haar van de hemelhorizon aankijkt, moet de maan met gelijke tred afnemen. Op de dag van haar verdwijning moet ze de baan van de zon naderen.

BURSTEIN wijst erop dat Berossos en *Enūma Elish* allebei de maanfasen aan de hand van

83 Cf. SAMBURSKY, *Physical World of the Greeks*, p. 58-64; LINTON, *From Eudoxus to Einstein*, p. 25-49.

84 9, 1, 9-13.

85 *Nat.Hist.*, 2, 69-71.

86 *Res rusticae*, 1, 37.

87 2, 10, 10 en 15.

88 *Nat.Hist.*, 2, 128; zie ook 18, 347.

89 Cf. NEUGEBAUER, *HAMA*, p. 550.

90 *Berossus*, p. 16, n. 21.

91 *Ee*, 5, 12-22; zie ook VANSTIPHOUT, *JCS*, 33 (1981), p. 196-198.

de relatie tussen de zon en de maan beschrijven. Hij concludeert daaruit dat deze passage in *Enūma Elish* waarschijnlijk de bron voor Berossos' uiteenzetting over de maanfasen was. Deze conclusie is o.i. onterecht. Dat de maanfasen aan de hand van de relatie tussen zon en maan worden beschreven, ligt in zekere zin voor de hand. Elke hemelobserveerder kan op basis van zijn waarnemingen tot deze beschrijving komen. Bovendien gaat Berossos' maantheorie in vergelijking met *Enūma Elish* een stap verder: ze beschrijft niet alleen het verloop van de onderlinge posities tussen zon en maan, maar legt ook uit waarom de maan bij die cyclus wast en afneemt. Die verklaring vinden we, zoals gezegd, nergens in de spijkerschriftteksten terug.

F 21b [Cleomedes, *Caelestia*, 2, 4 (ed. TODD, p. 67)]

Cleomedes stelt in zijn astronomisch schoolboek drie theorieën over de oorsprong van het maanlicht voor. Na Berossos volgt een tweede theorie die stelt dat de maan door de zon wordt verlicht en dat zij door de weerspiegeling de lucht verlicht. Volgens een derde theorie is het maanlicht het resultaat van haar eigen substantie en de inwerking van het zonlicht daarop.

Voor de helft van vuur (ἡμίπυρον): cf. GDB F 21a.

In de lengte (κατὰ μῆκος): Dit verwijst naar de longitudinale beweging van de maan, waarbij ze samen met de zon en andere hemellichamen in oostelijke richting gaat. Deze beweging werd door de Babylonische astronomen van de late periode bestudeerd en berekend⁹².

[*waarmee ze samen met de kosmos beweegt*] ([ἦν σὺν τῷ κόσμῳ κινεῖται]): Dit is incorrect: de maan beweegt in oostelijke richting, terwijl het universum precies in omgekeerde richting beweegt. Om die reden vermoeden BOWEN & TODD⁹³ dat het hier om een interpolatie gaat. Mogelijk betreft het een verkeerd ingevoegde glosse.

In de breedte (κατὰ πλάτος): Dit is de latitudinale beweging van de maan. Omdat de baan van de maan ten opzichte van het eclipticavlak van de aarde schuin loopt, snijdt de maan in haar omwenteling rond de aarde het eclipticavlak op twee punten (de zgn. 'dalende' en 'klimmende knoop'). Hierdoor beweegt de maan nu eens boven de ecliptica, dan weer loopt ze eronder. De Babylonische astronomen van de late tijd kenden deze beweging en konden haar berekenen⁹⁴.

Rond haar eigen as (περὶ τὸ ἑαυτῆς κέντρον): Deze beweging was de Babylonische astronomen onbekend. Ze is essentieel voor de maantheorie op naam van Berossos. Omdat de maan voor de helft licht geeft en zij rond haar eigen as draait, zien we op aarde de maan in haar verschillende fasen.

⁹² Cf. NEUGEBAUER, *HAMA*, p. 476-497.

⁹³ *Cleomedes' Lectures on Astronomy*, p. 136-137, n. 3; zie ook GOULET, *Cléomède*, p. 220, n. 336.

⁹⁴ Cf. NEUGEBAUER, *HAMA*, p. 514-521.

Naar ons (πρὸς ἡμᾶς): Dit is de lezing van de handschriften. Ze werd door TODD⁹⁵ in zijn nieuwe kritische editie overgenomen. De conjectuur “naar de zon” (πρὸς ἥλιον), voorgesteld door MANITIUS en overgenomen door JACOBY⁹⁶ moet worden verworpen.

Conjunctie met de zon (πρὸς τὴν σύνοδον τοῦ ἡλίου): Dit is het begin van de maancyclus bij nieuwe maan. De omwenteling van de maan rond haar eigen as duurt even lang als de tijd tussen twee conjuncties, m.a.w. als de maancyclus.

F 21c-e [uit Aëtius, *Placita* (ed. DIELS)]

Berossos wordt in de *Placita* aangehaald in het hoofdstuk over het wezen van de maan (F 21c), in dat over haar licht (F 21d) en over de maansverduistering (F 21e). Het is opmerkelijk dat Berossos als enige Oud-Oosterse auteur in dit overzicht van meningen van Griekse en hellenistische filosofen is opgenomen.

Halfvurige bol (ἡμιπύρωτον σφαῖραν): cf. GDB F 21a.

Anaximander (Ἀναξίμανδρος): Griekse filosoof uit Milete, die tussen ca. 610 en 546 v.C. leefde⁹⁷.

Xenophanes (Ξενοφάνης): Griekse filosoof uit Colophon, een stad in Lydië, die tussen ca. 570 en 475 v.C. wordt gedateerd⁹⁸.

Eigen licht (ἴδιον ... φῶς): cf. GDB F 21a. Naast de genoemde Presocratici huldigden ook Heraclitus⁹⁹ en de sofist Antiphon (2de helft 5de eeuw v.C.)¹⁰⁰ deze opvatting. Thales was, aldus Aëtius, de eerste Griekse filosoof die stelde dat de maan door de zon werd verlicht¹⁰¹.

Volgens de omwenteling van het vuurloze deel (κατὰ τὴν ... ἐπιστροφὴν τοῦ ἀπυρώτου μέρους): Zoals voor de maanfasen, is ook voor de maansverduistering in de spijkerschriftteksten geen astronomische verklaring geattesteerd. In het 16de Tablet van de late Sumerisch-Akkadische versie van de incantatieserie *Utukkū lemnūtu* (“Slechte *utukkū*-demonen”) wordt het ontstaan van maansverduisteringen op mythologische wijze uitgelegd: de verduistering ontstaat doordat zeven monsters

95 Cleomedis *Caelestia*, p. 67; zie ook GOULET, *Cléomède*, p. 221, n. 339.

96 FGrH, 3c, p. 396.

97 DK, nr. 12 fr. A 22.

98 DK, nr. 21 fr. A 43.

99 DK, nr. 22 fr. B 12 (= Aëtius, 2, 28, 6).

100 DK, nr. 87 fr. B 27 (= Aëtius, 2, 28, 4).

101 Aëtius, 2, 28, 5.

de maangod Sîn aanvallen en volledig omsingelen¹⁰².

Conclusie. De Babyloniërs hebben zich in de overgeleverde spijkerschriftteksten nooit uitgelaten over een natuurkundige verklaring voor de maancyclus of maansverduisteringen. De vraag kan zelfs worden gesteld of zij, ingebed in hun door de godsdienst bepaald wereldbeeld, zich met dergelijke vraagstukken bezighielden. Er zijn geen aanwijzingen in het Babylonische bronnenmateriaal dat deze maantheorie in Babylonië werd ontwikkeld. Als de Babylonische astronomen zouden hebben aanvaard dat de maan rond haar eigen as draaide – een omwenteling die essentieel is voor de maantheorie –, dan mag worden vermoed dat zij die, zoals de longitudinale en latitudinale beweging, bestudeerd en berekend hadden. Hiervoor zijn geen bewijzen.

In Vitruvius' beschrijving van de maanfasen zijn duidelijk niet-Babylonische elementen te onderkennen. Op zichzelf is het denkbaar dat zij te wijten zijn aan een Grieks-Romeinse *interpretatio* van een origineel Babylonische theorie of aan het feit dat de Babyloniërs die theorie herformuleerden volgens Grieks-Romeinse concepten. Anderzijds is het geweten dat Grieken en Romeinen eigen opvattingen en doctrines aan de 'Chaldeeën' toeschreven om die zo meer autoriteit te geven. Op grond van de huidige stand van het onderzoek gaan wij, zoals NEUGEBAUER¹⁰³, ervan uit dat de maantheorie niet Babylonisch is, maar door Grieken en Romeinen ten onrechte aan de Babyloniërs in het algemeen en aan Berossos in het bijzonder werd toegeschreven.

De datum van de verwoesting van het universum (F 22)

F 22 [Seneca, *Naturales Quaestiones*, 3, 29, 1]

Met de *Natuurvraagstukken*, waarin hij meteorologische verschijnselen behandelt, wil Seneca in de eerste plaats aantonen dat die verschijnselen zich niet zomaar lukraak voordoen, maar in werkelijkheid aan vaste wetmatigheden onderworpen zijn¹⁰⁴. Het hele universum, ook het weer, is gestructureerd volgens een rationele orde en alles verloopt volgens een vast plan.

Seneca citeert Berossos in de epiloog van het derde boek, dat over het grondwater gaat (3, 27-30). In deze epiloog behandelt de stoïcijn de vraag wanneer precies de zondvloed – waarvan het vaststaat dat zij komt – zich zal voltrekken. De zondvloed

102 CT 16, pl. 19 sq., r. 1-188; cf. STOL, *Natural Phenomena*, p. 260.

103 HAMA, p. 550. NEUGEBAUER betitelt de maantheorie als nonsens, maar gaat ervan uit dat Berossos haar wel degelijk verwoordde. Hij denkt dat Berossos hiermee wou tegemoetkomen aan de Griekse hang naar filosofische speculatie. In een eerdere publicatie (PAPS, 107 (1963), p. 529) stelde NEUGEBAUER dat Berossos op het gebied van de maan totaal onwetend was van de eigentijdse Babylonische astronomie.

104 Cf. WAIBLINGER, *Senecas Naturales Quaestiones*, p. 20. Voor meer informatie over het werk, zie GROSS, *Senecas Naturales Quaestiones* en MAURACH, *Seneca*, p. 144-157.

zal komen volgens hetzelfde principe als de wereldbrand (*conflagratio*), nl. telkens wanneer het universum aan een nieuwe ordening toe is (3, 28, 7). Daarop volgt de passus over Berossos, die op grond van astronomische data aangeeft wanneer een zondvloed en wereldbrand zich zullen voordoen. Hoewel Seneca dit suggereert, zegt Berossos strikt genomen niet dat die vernietiging cyclisch is. Hij zegt enkel dat de aarde door vuur of water zal worden vernietigd, wanneer zich een welbepaalde constellatie voordoet. Over de frequentie of de periodiciteit van dit astronomische fenomeen spreekt hij zich niet uit.

Vele moderne geleerden veronderstellen dat Seneca zijn informatie – misschien via zijn leermeester Papirius Fabianus – van Posidonius van Apamea overnam¹⁰⁵.

Voor de wereldbrand (conflagrationi): De opvatting dat de wereld door vuur zal worden vernietigd, is nergens in de spijkerschriftteksten geattesteerd. De wereldbrand, de zgn. *ekpyrosis* (ἐκπύρωσις), is typisch gedachtegoed van de Stoa¹⁰⁶. De Stoa geloofde in de cyclische vernietiging van de hele kosmos door vuur. Zeno van Citium, de stichter van de Stoa, verwoordt de doctrine als volgt: “de gehele kosmos wordt volgens door het lot vastgestelde tijden door vuur verwoest. Vervolgens wordt hij opnieuw geordend”¹⁰⁷. De periode tussen ontstaan en vergaan van het universum werd het ‘Grote jaar’ genoemd.

De vraag rijst hoe de Stoa tot de idee van de *ekpyrosis* is gekomen. Heeft ze die zelf ontwikkeld of van elders overgenomen? Zijn er in dat laatste geval aanwijzingen dat de Stoa, zoals LONG¹⁰⁸ suggereert, Babylonische ideeën heeft geaccapareerd? De stoïcijnen zelf hebben zich nooit expliciet over de oorsprong van de doctrine uitgelaten.

Antieke auteurs beschouwen de natuurfilosoof Heraclitus van Ephese (ca. 535-475 v.C.) als de grondlegger van de doctrine van de *ekpyrosis*. Volgens Diogenes Laërtius stelde Heraclitus “dat de kosmos uit vuur wordt geschapen en opnieuw door vuur wordt verwoest”¹⁰⁹. Simplicius beaamt dit: “en Heraclitus zegt dat de kosmos nu eens door vuur wordt vernietigd, dan weer uit het vuur wordt geordend overeenkomstig bepaalde perioden van tijd”¹¹⁰. Heraclitus zegt dit echter niet zelf met zoveel woorden; in werkelijkheid interpreteert Simplicius op deze manier diens woorden “vlam vatten in maten” en “uitdoven in maten”. Simplicius voegt eraan toe dat de stoïcijnen later deze doctrine ook aanhingen.

Het is echter zeer discutabel of Heraclitus wel degelijk de doctrine van de *ekpyrosis* voorstond. Deze opvatting lijkt namelijk in tegenspraak te zijn met andere ideeën

105 Cf. b.v. DIELS, *Doxographi Graeci*, p. 19 en p. 225; SCHNABEL, *Berossos*, p. 96-97 en GROSS, *Senecas Naturales Quaestiones*, p. 105 en n. 1 en p. 144.

106 Cf. b.v. WHITE, in: INWOOD, *Companion to the Stoics*, p. 137-138 en 141-143.

107 SVF I 98. Voor meer referenties bij de vroege stoïcijnen, zie SVF IV, p. 48, s.v. ἐκπύρωσις en ἐκπύρωσις.

108 In: BARNES, *Science and Speculation*, p. 166-167.

109 DK, nr. 22 fr. A 1 (Diog. Laërt. 9, 8).

110 DK, nr. 22 fr. A 10.3 (Simplic., *In Aristot., De caelo*, 1, 10; ed. HEIBERG, p. 294, r. 4-7).

van de natuurfilosoof. Om die reden zijn de meeste moderne geleerden de mening toegedaan dat Heraclitus nooit zelf de idee van de *ekpyrosis* heeft ontwikkeld, maar dat latere antieke filosofen zijn leer op die manier hebben geïnterpreteerd of aangepast¹¹¹. Het waren precies de stoïcijnen die Heraclitus als hun antieke autoriteit namen en sommige van hun eigen opvattingen aan hem toeschreven¹¹². Heraclitus geloofde immers, zoals de stoïcijnen, dat vuur het basiselement was, waaruit de hele kosmos was ontstaan en opgebouwd. Het is dus aannemelijk dat de stoïcijnen, zonder dat ze dit zelf zo uitdrukkelijk hebben neergeschreven, hun doctrine van de *ekpyrosis* – ten onrechte – op Heraclitus lieten teruggaan.

Vóór de Stoa zijn in de Griekse filosofie elementen van de leer van de *ekpyrosis* te onderkennen. Plato hield rekening met een verwoesting van de wereld door vuur. In zijn *Timaeus* laat hij een Egyptisch priester aan de Atheense staatsman en wijsgeer Solon vertellen dat vele verschillende vernietigingen de mensheid hebben getroffen en nog zullen treffen¹¹³. De vernietigingen met de grootste impact geschieden door water en vuur. Vervolgens geeft de priester een rationele verklaring van de Griekse mythe van Phaëthon, de zoon van de zonnegod Helios. Omdat Phaëthon de zonnewagen van zijn vader niet kon besturen, stortte die op aarde neer en verschroeide hij alles. In werkelijkheid, zo legt de priester uit, verwijst die mythe naar een afwijkende koers van de hemellichamen die rond de aarde bewegen en gaat het om een vernietiging door groot vuur van wat op aarde is. Volgens Plato doet de vernietiging door vuur zich periodiek, na verloop van lange tijdspannen, voor. Ze is echter niet universeel: de vuurcatastrofe treft alleen de aarde en dankzij de Nijl ontsnapt Egypte eraan. Dit is een fundamenteel verschil met de Stoa, die geloofde in een volledige vernietiging van het hele universum.

De Stoa is waarschijnlijk zelf tot de doctrine van de *ekpyrosis* gekomen. Ze bouwde daarbij voort op opvattingen van vroegere Griekse wijsgeren. Met Heraclitus deelde ze de doctrine dat vuur het basiselement van de kosmos was. Met Plato geloofde ze in een periodiek terugkerende verwoesting van de wereld door vuur. Natuurlijk kan de vraag worden gesteld hoe Heraclitus en Plato tot hun respectieve ideeën zijn gekomen¹¹⁴. Er zijn echter geen aanwijzingen die een Babylonische oorsprong

111 Cf. MARCOVICH, *RE*, Suppl., 10, kol. 297-298; KIRK E.A., *Presocratic Philosophers*², p. 185 en p. 197-200. Dat Heraclitus wel degelijk over de *ekpyrosis* heeft gesproken, wordt verdedigd door KAHN, *Art and Thought*, p. 134-147 en ROBINSON, *Heraclitus*, p. 96-101 en p. 138-139. In de discussie staat de interpretatie van drie op naam van Heraclitus overgeleverde fragmenten, DK, nr. 22 fr. B 30, 31 en 90, centraal. Reeds in de Oudheid werden deze fragmenten soms zo uitgelegd dat Heraclitus van een periodieke wereldbrand uitging; cf. het juist aangehaalde citaat van Simplicius (DK, nr. 22 fr. A 10.3).

112 Cf. SAMBURSKY, *Physical World of the Greeks*, p. 198-199; KIRK E.A., *Presocratic Philosophers*², p. 185.

113 *Tim.*, 22c-d.

114 Sommige geleerden menen dat de idee van een wereldbrand aan het Zoroastrisme is ontleend; cf. VAN DER WAERDEN, *Hermes*, 80 (1952), p. 140-149; BOYCE, *History of Zoroastrianism*, II, p. 234; BOYCE & GRENET, *History of Zoroastrianism*, III, p. 367-368. Het is inderdaad zo dat in de Zoroastrische eschatologie de aarde op het einde der tijden door vuur zal worden

doen vermoeden.

Vloed (diluvio): De Griekse mythologie kende drie grote vloedén, nl. de vloed in de tijd van Ogyges, die van Deucalion en Pyrrha en de vloed uit de tijd van Dardanus. De idee van een cyclische kosmische vloed is niet in de spijkerschriftteksten geattesteerd. De vroege stoïcijnen geloofden evenmin in de periodieke vernietiging van de wereld door een vloed¹¹⁵. Dat botste met hun doctrine dat vuur het oerelement was, van waaruit alles ontstond en waarnaar alles terugkeerde. Vóór de Stoa gingen sommige Griekse wijsgeren van een periodieke, niet universele vloed uit. We hebben reeds gezien dat volgens Plato verschillende catastrofén, waaronder een vloed, de mensheid zullen blijven treffen¹¹⁶. Na het verloop van de gebruikelijke jaren, zo schrijft hij verderop, zal een vloed uit de hemel de Grieken treffen¹¹⁷. Volgens Aristoteles werd de cyclisch terugkerende ‘Grote winter’ door overstromingen gekenmerkt. Zoals er bij de jaargetijden een winter is, schrijft hij, zo treedt na verloop van door het lot vastgestelde tijden in een “grote periode” (d.i. een ‘Groot jaar’) ook een grote winter in met “een overvloed aan regens”¹¹⁸. In de latere Stoa werd de cyclische verwoesting door een vloed aanvaard, zoals blijkt uit twee testimonia¹¹⁹.

De cyclische vernietiging van de wereld door nu eens vuur, dan weer water is vanaf de eerste eeuw n.C. een populaire opvatting in de Grieks-Romeinse wereld. Deze opvatting is te vinden in het astronomische leerdicht van Manilius¹²⁰, dat ergens tussen 9 en 22 n.C. werd gedicht, in de “Homerische kwesties” van de

---

gezuiverd. Bij het Laatste Oordeel smelten de metalen in de aarde en een rivier van gesmolten metaal zal de aarde bedekken. Daarna moeten de zielen van de overledenen bij wijze van ‘vuurproef’ door die rivier van gesmolten metaal waden (cf. SHAKED, *Encycl. Iran.*, 8, p. 565-568). De Romeinse natuurkundige en grammaticus Nigidius Figulus (ca. 100-45 v.C.) gebruikt het woord *ekpyrosis*, wanneer hij het gedachtegoed van de Perzische Magi bespreekt (Nigidius, fr. 67; ed. SWOBODA, p. 83). De Griekse redenaar Dio Chrysostomus alludeert op de *ekpyrosis*, wanneer hij naar eigen zeggen een mythe van de Magi citeert (*Or.*, 36, 47-50). In beide gevallen gaat het echter om een *interpretatio Graeca* of, juister, *Stoica* en bewijzen ze dus niet dat de Stoa en de Magi er dezelfde opvattingen op nahielden; cf. DE JONG, *Traditions of the Magi*, p. 329. De Zoroastrische eschatologische visie van een zuivering d.m.v. een vuurrivier moet conceptueel worden onderscheiden van de opvatting van een periodiek terugkerende universele brand. Het is speculatief om tussen beide concepten een verband of beïnvloeding te vermoeden.

115 Cf. MANSFELD, in: VERMASEREN, *Studies in Hellenistic Religions*, p. 146-147, n. 52.

116 *Tim.*, 22c.

117 *Tim.*, 23a.

118 *Meteor.*, 1, 14 (352a).

119 SVF II 608 (*Commenta Lucani*, 813; ed. USENER, p. 252) en SVF II 1174 (*Orig.*, *Contra Cels.*, 4, 64). VON ARNIM, de auteur van SVF, denkt dat Origenes hier alludeert op de stoïcijn Chrysippus, maar dit is niet zeker.

120 4, 829-839.

stoïcijn Heraclitus (eerste eeuw n.C.)¹²¹ en in een rede van Dio Chrysostomus (ca. 40 n.C.-na 110 n.C.)¹²². Moderne geleerden gaan er terecht van uit dat die idee van een cyclische verwoesting van de wereld door vuur en water Grieks en dus niet Babylonisch van oorsprong is¹²³.

Wanneer alle planeten ... zullen samenkomen (omnia sidera ... convenerint): Een vergelijkbare opvatting is te vinden bij de zojuist genoemde stoïcijnse auteur Heraclitus, die in de eerste eeuw n.C. een werkje getiteld 'Homerische kwesties' (*Quaestiones Homericae*) schreef. Heraclitus was dus tijd- en filosofisch geestesgenoot van Seneca. Telkens wanneer de zon, de maan en de planeten in één teken van de dierenriem samenkomen, zal, zo schrijft Heraclitus, een algehele vernietiging van de kosmos optreden¹²⁴.

Gebeurtenissen koppelen aan standen van hemellichamen en berekenen wanneer een bepaalde constellatie tot stand kon komen, zijn kenmerkend voor de Babylonische astronomie/astrologie. Het is genoegzaam bekend dat de Babyloniërs geloofden dat de positie van de hemellichamen en hun onderlinge verhoudingen invloed hadden op het ondermaanse bestaan. Het is logisch dat een zeer bijzondere constellatie, zoals degene die Seneca hier beschrijft, zeer bijzondere gebeurtenissen aankondigde. Ook gingen de Babyloniërs ervan uit dat gebeurtenissen zich later bij eenzelfde hemelconstellatie opnieuw konden voordoen. Deze opvatting was, zoals we in Hoofdstuk 3 gezien hebben, de reden waarom in de *Astronomische Dagboeken* astronomische en meteorologische gegevens met informatie over marktprijzen, het rivierpeil en relevant geachte gebeurtenissen werden gecombineerd.

De Babylonische astronomen van de hellenistische periode waren zeer deskundig in het berekenen van periodiek terugkerende astronomische fenomenen, zoals maansverduisteringen of de stand van de maan, de zon en de planeten op een gegeven tijdstip. In theorie waren deze astronomen dus in staat om de datum waarop de door Seneca beschreven constellaties tot stand zouden komen, te berekenen. Vanuit dit perspectief is het gemakkelijk te verklaren waarom aan de Babyloniër Berossos een door de astronomie bepaalde datum werd toegeschreven. Omdat de Babyloniërs, zoals gezegd, niet in een cyclische destructie van het universum geloofden, gaat de verbinding van deze catastrofes met die bijzondere constellatie niet op hen terug. Waarschijnlijk was dit een stoïcijnse creatie.

Door de kringen van alle (per orbes omnium): PINGREE¹²⁵ heeft opgemerkt dat de term *orbis* ("kring", "cirkel", "baan") in samenhang met de hemellichamen geen Babylonisch concept is, maar een Grieks-Romeins.

¹²¹ *Quaest.Hom.*, 25 (ed. OELMANN).

¹²² *Or.*, 36, 47-50.

¹²³ Cf. MANSFELD, in: VERMASEREN, *Studies in Hellenistic Religions*, p. 146-147, n. 52; PINGREE, in: NISSEN & RINGER, *Mesopotamien und seine Nachbarn*, p. 622.

¹²⁴ *Quaest.Hom.*, 53.

¹²⁵ Aangehaald door LAMBERT, *Iraq*, 38 (1976), p. 172, n. 5.

In het sterrenbeeld Kreeft – in Steenbok (in Cancerem – in Capricornum): In een citaat dat Censorinus aan Aristoteles toeschrijft, wordt eenzelfde tijdstip voor de wereldbrand en zondvloed gegeven:

Er is bovendien het jaar dat door Aristoteles liever “het grootste” dan “het grote jaar” wordt geheten. Dat jaar wordt door de banen van de zon, de maan en de vijf planeten tot stand gebracht, wanneer ze samen terugkeren naar hetzelfde teken waar ze vroeger tegelijkertijd stonden. Het hoogtepunt van de winter van dat jaar vormt de *kataklysmos*, wat wij “vloed” noemen; het hoogtepunt van de zomer de *ekpyrosis*, wat de wereldbrand is. Want in deze elkaar afwisselende jaren ziet men de wereld nu eens in vuur, dan weer in water veranderen.¹²⁶

De vloed vindt volgens Censorinus plaats op het hoogtepunt van de winter van het ‘Grootste jaar’, waarmee de winterzonnewende wordt bedoeld. Op dat tijdstip treedt de zon het dierenriemteken Steenbok binnen. De wereldbrand treedt op het hoogtepunt van de zomer op, bij de zomerzonnewende, wanneer de zon het teken Kreeft binnengaat. Verschil met Seneca is dat deze een nauwkeurige constellatie van de hemellichamen geeft: alle op één lijn.

De idee dat het ‘Grote jaar’ begint (en eindigt), wanneer de zon, maan en planeten naar hun beginpositie zijn teruggekeerd, vinden we bij Plato, die zelf over het “Perfekte jaar” (τέλειος ἐνιαυτός) spreekt¹²⁷, en bij Cicero¹²⁸. In tegenstelling tot wat Censorinus over Aristoteles schrijft, verbinden Plato en Cicero de terugkeer naar de oorspronkelijke constellatie niet met een vernietiging van het bestaande universum. Het ‘Grote jaar’ duidde in de eerste plaats een grotere tijdsperiode aan, die vaak door astronomische fenomenen werd bepaald¹²⁹. De verbinding met een universele catastrofe werd door de stoïcijnen gelegd. Zij beweren, aldus Nemesius, bisschop van Emesa, dat wanneer de planeten naar hetzelfde teken waar elk van hen bij het begin van de kosmos stond, zijn teruggekeerd, er op vastgestelde perioden een *ekpyrosis* en vernietiging van alle zijnden is¹³⁰.

Censorinus’ citaat is niet terug te vinden in een van de volledig overgeleverde werken

¹²⁶ *De die nat.*, 18, 11.

¹²⁷ *Tim.*, 39d.

¹²⁸ *Nat. Deor.*, 2, 51.

¹²⁹ Enkele voorbeelden van ‘Grote jaren’ zijn te vinden bij NEUGEBAUER, HAMA, p. 618, waar hij wijst op de meerduidelijkheid van de term. De oudste attestatie van het ‘Grote jaar’ in de Griekse wereld staat op naam van de Presocraticus Heraclitus (DK, nr. 22 fr. A 13.1 = Aëtius, 2, 32, 3 en fr. 13.2 = Censorinus, 18, 11). In het getuigenis van Aëtius duurde Heraclitus’ ‘Grote jaar’ 18.000 jaar; volgens Censorinus was dat 10.800 jaar. Voor Heraclitus en het ‘Grote jaar’, zie MARCOVICH, *RE*, Suppl., 10, kol. 301-303; KAHN, *Art and Thought*, p. 156-157. MARCOVICH, o.c., kol. 301 meent dat dit ‘Grote jaar’ Babylonisch van oorsprong is, maar hiervoor zijn geen bewijzen.

¹³⁰ SVF II 625. Nemesius haalt deze stoïcijnse visie aan in zijn antropologisch werk, getiteld ‘Over de natuur van de mens’, dat hij rond 400 schreef. Het zij opgemerkt dat bij Nemesius, in tegenstelling tot de andere genoemde getuigenissen, de hemellichamen niet samen naar één plaats terugkeerden, maar elk naar een andere.

van Aristoteles. Veelal wordt aangenomen dat de passus uit zijn *Over de filosofie*¹³¹ of uit de *Protrepticus*¹³² komt, twee werken die slechts in fragmenten bekend zijn. Sommige geleerden menen dat het citaat niet volledig op Aristoteles kan teruggaan en zijn van oordeel dat het door stoïcijns gedachtegoed is gecorrumpeerd. Volgens EFFE¹³³ zijn het ‘Grootste jaar’ en de *kataklysmos* authentiek, terwijl de *ekpyrosis* en de vernietiging van het hele universum onecht zijn. Deze elementen werden later o.i.v. de Stoa toegevoegd. Andere geleerden gaan nog een stap verder: zij stellen de authenticiteit van het hele citaat in vraag en wijzen daarbij op de grote parallellen met Seneca¹³⁴.

Het heeft er alle schijn van dat de toeschrijving van dit citaat aan Aristoteles deels of volledig onterecht is. Kennelijk werd hetzelfde stoïcijnse gedachtegoed ter legitimatie met twee verschillende autoriteiten verbonden: Aristoteles en Berossos.

Conclusie. SCHWARTZ¹³⁵ merkte reeds op dat Berossos in dit fragment Griekse concepten met de Babylonische methode van astrologische berekeningen verbond. Inderdaad, de achterliggende gedachte van dit fragment – het voorspellen van gebeurtenissen op basis van astronomische gegevens – is de hoeksteen van de Babylonische astrologie. De idee dat het universum cyclisch door vuur (*ekpyrosis*) of water wordt vernietigd en de associatie van die catastrofes met een bepaalde constellatie, zijn echter voor Babylonië niet geattesteerd. Uit onze analyse blijkt dat het Griekse concepten zijn. De doctrine van de *ekpyrosis* is door de Stoa ontwikkeld. Aanzetten tot de idee van een terugkerende grote vloed vinden we bij Plato en Aristoteles. De combinatie van beide cyclische catastrofes is in de tijd van Seneca bij Griekse en Romeinse auteurs een populaire opvatting.

Daar waar SCHWARTZ ervan uitging dat Berossos zelf die Griekse concepten in zijn werk had opgenomen, menen wij dat het latere Grieks-Romeinse auteurs zijn geweest die deze concepten met de Babyloniër verbonden. Hierbij speelden ze op de faam en de deskundigheid van de Babylonische astronomen-astrologen om constellaties te berekenen en gebeurtenissen te voorspellen, in.

De maximum levensduur van een mens (F 23a-b)

F 23a [Plinius, *Naturalis Historia*, 7, 160]

Plinius bespreekt in dit deel van Boek 7, dat aan de mens is gewijd (7, 153-164), de maximale lengte van een mensenleven en meent dat hierover geen zekere uitspraken te doen zijn. Bij zijn discussie betreft hij het oordeel van de astrologen.

131 Zo b.v. BERNAYS, *Theophrastos*, p. 170 en EFFE, *Studien zur Kosmologie*, p. 64-72.

132 Zo b.v. USENER, *RhM*, 28 (1873), p. 392-403 en DE CALLATAÏ, *Annus Platonicus*, p. 32-42; zie verder DÜRING, *Aristotle's Protrepticus*, p. 168; RAPISARDA, *De die natali*, p. 228.

133 *Studien zur Kosmologie*, p. 62-65.

134 Cf. ROCCA-SERRA, *Censorinus*, p. 63; MANSFELD, in: VERMASEREN, *Studies in Hellenistic Religions*, p. 145-146, n. 49; RAPISARDA, *De die natali*, p. 228.

135 *RE*, 3, kol. 316.

Zoals bij GDB F 19, wordt aangenomen dat Plinius dit citaat, al dan niet via Papirius Fabianus, aan Varro heeft ontleend¹³⁶.

Epigenes (Epigenes): cf. GDB F 19.

Petosiris en Nechepso (Petosiris ac Necepsos): Deze Egyptenaren zijn fictieve personen¹³⁷. Nechepso was farao en wordt daarom in andere werken ook wel eenvoudigweg als “de koning” (ὁ βασιλεύς) geciteerd¹³⁸. Petosiris was priester en wijze. Ze worden zowel samen als apart als auteur genoemd. Onder de naam van Petosiris en/of Nechepso circuleerden in de Oudheid verschillende astrologische geschriften, die alle fragmentarisch tot ons zijn gekomen¹³⁹. De oudste vermeldingen zijn te vinden bij auteurs uit de eerste eeuw n.C., zoals hier Plinius¹⁴⁰. De kern van de teksten die op naam van Petosiris en/of Nechepso staan, dateert uit de jaren 150-120 v.C.

Een aantal van de overgeleverde fragmenten behandelt de ‘klassieke’ onderwerpen van de hellenistische astrologie en horoscopenkunde, zoals de theorie van de ‘kritieke (gevaarlijke) jaren’, het bepalen van goede en slechte momenten en, zoals hier, het berekenen van de lengte van iemands leven. Andere fragmenten hebben betrekking op astrale omina of op de *iatromathematica*, de in de Oudheid zeer populaire wetenschap die astrologische inzichten in de geneeskunde toepaste. Nog andere gaan over de toepassing van numerologie bij de toekomstvoorspelling. De ‘personae’ van Petosiris en Nechepso zijn een eclatant voorbeeld van hoe in de hellenistische tijd geprobeerd werd astrologische werken meer aanzien en gezag te geven door hen met Oosterse, c.q. Egyptische auteurs te verbinden.

136 Cf. KROLL, *RE*, 20, kol. 308; SCHNABEL, *Berosos*, p. 97-98.

137 Cf. KROLL, *RE*, 16, kol. 2160-2165, s.v. *Nechepso*; Id., *RE*, 19, kol. 1165, s.v. *Petosiris*; GUNDEL & GUNDEL, *Astrologumena*, p. 27-35; PINGREE, *Dictionary Scientific Biography*, 10, p. 547-549.

138 Er is een farao met die naam bekend. Manetho noemt als eerste koning van de 26ste dynastie Nechepsôs. Hij moet in het begin van de 7de eeuw v.C. worden gedateerd (FGrH 609 F 2). Over deze farao is verder niets bekend.

139 De in zijn tijd bekende fragmenten werden verzameld door RIESS, *Nechepsonis et Petosiridis Fragmenta*. Deze verzameling is verouderd, onvolledig en niet altijd betrouwbaar.

140 Zie verder Plinius, *Nat.Hist.*, 2, 88; Thrasyllus, filosoof onder keizer Tiberius (*CCAG*, 8/3, p. 100, 19); Lucilius, epigrammendichter onder keizer Nero (*Ant.Pal.*, 11, 164); Juvenalis, die in de eerste decennia van de 2de eeuw n.C. zijn satiren dichtte (*Sat.*, 6, 581). De brief waarin Thessalus van Tralles, arts die onder keizer Nero floreerde, schrijft een boek van Nechepso in een bibliotheek te Alexandrië te hebben gevonden (1, pr., 6; ed. FRIEDRICH, *Thessalos*, p. 47-48) is een latere vervalsing, vermoedelijk uit de 3de of 4de eeuw; cf. PINGREE, in: GRANZ & KRISTELLER, *Catalogus Translationum*, 3, p. 83-86 (anders KROLL, *RE*, 16, kol. 2165). Ook de astroloog Antiochus van Athene moet als vroege gebruiker worden geschrapt. CUMONT (*Mélanges Bidez*, p. 135-147) pleitte voor een datering tussen 100 v.C. en 50 n.C., maar PINGREE (*CPh*, 72 (1977), p. 204) plaatst de astroloog in de 2de helft van de 2de eeuw n.C. Onze belangrijkste bronnen voor Petosiris en Nechepso zijn de astrologen Vettius Valens (2de eeuw n.C.), Firmicus Maternus (1ste helft 4de eeuw n.C.) en Hephaestio van Thebe (begin 5de eeuw n.C.).

Tetartemorios (tetartemorion): Letterlijk: “vierde deel” (Gr. τεταρτημόριον), nl. van de dierenriem. De ‘tetartemorios’-leer is een astrologische methode om de leeftijd te bepalen die een individu ten hoogste kan bereiken¹⁴¹. De methode vertrekt van de opkomsttijden van de dierenriemtekens aan het hemelfirmament. Elk teken heeft een welbepaalde opkomsttijd. Wanneer iemand in teken x wordt geboren, wordt het getal van de opkomsttijd van dit teken opgeteld met de opkomsttijden van de twee daaropvolgende tekens (tekens y en z). Het getal dat door deze optelsom wordt verkregen, is de maximumleeftijd die die persoon kan bereiken. Aangezien de dierenriemtekens verschillende opkomsttijden hebben, varieert die maximumleeftijd. Daarnaast zijn de opkomsttijden afhankelijk van de geografische ligging, met name de breedtegraad, van de plaats waar de dierenriem wordt waargenomen. De maximumleeftijd van een individu wordt dus ook bepaald door de plaats waar hij geboren werd of woont. Daarom schrijft Plinius dat de maximumleeftijd in Italië 124 jaar is. Hoe hij tot dit getal is gekomen, is overigens niet duidelijk¹⁴².

Er bestonden twee verschillende astronomische methoden om de opkomsttijden van de dierenriemtekens te berekenen: de zgn. ‘Systeem A’ en ‘Systeem B’. Systeem A gaat ervan uit dat het interval tussen de opkomsttijden van opeenvolgende dierenriemtekens steeds hetzelfde is, bij Systeem B variëren die intervallen. Voor Babylon betekent dit dat bij Systeem A het interval tussen de opkomsttijden steeds 4° is; bij Systeem B varieert dit tussen 3° en 6°¹⁴³.

Het bepalen van de maximumleeftijd van een mens aan de hand van de opkomsttijden van de dierenriemtekens was een algemeen aanvaarde doctrine in de hellenistisch-Romeinse astrologie.

Plinius verbindt de ‘tetartemorios’-leer met Petosiris en Nechepso. De maximumleeftijden die hij aan Epigenes en Berossos toeschrijft, zijn volgens dezelfde doctrine tot stand gekomen. Epigenes gebruikte de opkomsttijden, zoals die volgens Systeem A voor Alexandrië zijn berekend ($38;20 + 38;20 + 35 = 111;40$)¹⁴⁴. Volgens deze berekening is het inderdaad correct dat, zoals Plinius schrijft, een mens geen 112 jaar kan volmaken. Berossos’ getal van 116 jaar is de som van de hoogste opkomsttijden, berekend voor Babylon volgens Systeem A ($40 + 40 + 36 = 116$).

De astronomische grondslag van deze doctrine is Babylonisch van oorsprong: zowel Systeem A als Systeem B werden door de Babylonische astronomen in de Laat-Babylonische periode ontwikkeld¹⁴⁵. Het samenbrengen van drie opeenvolgende

141 Cf. SCHILLING, *Pline l’Ancien, Livre VII*, p. 222-223 en NEUGEBAUER, *HAMA*, p. 368-371 en p. 721.

142 De opkomsttijden waarop dit getal is gebaseerd, zijn onbekend. De 4de-eeuwse astroloog Firmicus Maternus geeft in zijn werk *Mathesis* de opkomsttijden voor Rome (2, 11, 8). Op basis hiervan zou de maximumleeftijd voor een Romein 121 jaar zijn. Het is echter mogelijk dat deze opkomsttijden niet betrouwbaar zijn, waardoor ook het getal van 121 onzeker is; cf. MONAT, *Firmicus Maternus, Livres 1 et 2*, p. 163, n. 44.

143 Cf. NEUGEBAUER, *HAMA*, p. 368.

144 Cf. NEUGEBAUER, *HAMA*, p. 721 en PINGREE, *From Astral Omens*, p. 24.

145 Cf. NEUGEBAUER, *HAMA*, p. 368-371. ROCHBERG ontdekte een derde, waarschijnlijk oudere

tekens is in de spijkerschriftteksten niet geattesteerd. Wel verdeelden de Babylonische astronomen de dierenriem in groepen van drie tekens die in hemellengte 120° van elkaar verschilden¹⁴⁶.

Nu is het zo dat de dierenriem, d.w.z. de verdeling van de ecliptica in 12 gelijke delen, een relatief jonge innovatie in de Babylonische astronomie is: de zodiak is voor het eerst in spijkerschriftteksten uit de 5de eeuw v.C. geattesteerd. De astrologische toepassingen van deze innovatie, zoals b.v. horoscopen, zijn van nog jongere datum. Mogelijk werden zij niet allemaal op spijkerschrifttabletten vastgelegd. Het is denkbaar dat sommige nieuwe astrologische toepassingen in het Aramees op vergankelijk materiaal werden opgetekend en dus niet bewaard zijn gebleven¹⁴⁷. Anderzijds is het bekend dat de hellenistische astrologie elementen uit de Babylonische astronomie/astrologie overnam, aanpaste, erop voortbouwde en zo tot nieuwe doctrines kwam, die maar weinig meer met Babylonische astrologie van doen hadden¹⁴⁸. Zo werd de bovengenoemde Babylonische methode om de dierenriem te verdelen in drie groepen van vier tekens die in hemellengte 120° van elkaar verschilden, door de hellenistische astrologie overgenomen. Deze groepering vormde de astronomische basis voor de zeer invloedrijke astrologische doctrine van het 'driehoeksaspect'¹⁴⁹, die voor Babylonië niet teruggevonden is. Ook kende

---

methode, die mogelijk een voorloper van Systeem A was (in: BURNETT E.A., *Studies History Exact Sciences*, p. 56-94). Hierbij werd een teken van de dierenriem in 12 delen onderverdeeld (de zgn. 'dodekatemoria'). Voor elk deel werd de opkomsttijd berekend. De som van die 12 opkomsttijden gaf de opkomsttijd van het teken.

146 Cf. KOCH-WESTENHOLZ, *Mesopotamian Astrology*, p. 167-168; ROCHBERG-HALTON, *JAOS*, 108 (1988), p. 62-63. Door deze groepering vormden tekens 1 (Ram), 5 (Leeuw) en 9 (Boogschutter) een eerste groep; tekens 2 (Stier), 6 (Maagd), 10 (Steenbok) een tweede groep en zo verder.

147 Dit zou b.v. kunnen verklaren waarom er maar een beperkt aantal horoscopen – 28 om precies te zijn – is ontdekt. Slechts enkele werden in spijkerschrift genoteerd en bleven bewaard, terwijl het gros in de spreektaal, het Aramees, werd geschreven en verloren is gegaan.

148 Cf. NEUGEBAUER, *HAMA*, p. 613. KOCH-WESTENHOLZ (*Mesopotamian Astrology*, p. 176-179) constateert dat de hellenistische astrologie maar weinig elementen uit de Babylonische astrologie overnam.

149 De leer hield in dat op basis van de planeten die in die drie tekens stonden, voorspellingen werden gemaakt; zie ook BOUCHÉ-LECLERCQ, *Astrologie grecque*, p. 165-166 en p. 169-170. Bij het 'driehoeksaspect' werd de zodiak als een cirkel afgebeeld. De drie tekens die samen een groep vormden, werden door lijnen met elkaar verbonden, waardoor driehoeken ontstonden. Deze geometrische voorstelling is als zodanig niet geattesteerd in de spijkerschriftliteratuur. Op de achterzijde van een kleitabiet vinden we een gelijkaardige afbeelding, een cirkel met 12 punten, die opgedeeld is in vier driehoeken, maar die punten verwijzen, zoals de bijschriften verduidelijken, naar de maanden, die elk aan een planeet werden gekoppeld. Het is daarom zeer twijfelachtig of de tekening iets met de dierenriem en de doctrine van het 'driehoeksaspect' te maken heeft (TCL 6, 13; uitgegeven en besproken door ROCHBERG-HALTON, *ZA*, 77 (1987), p. 207-228).

de hellenistisch-Romeinse astrologie andere, voor Babylonië niet geattesteerde verdelingen van de dierenriem, zoals in groepen van twee of vier tekens. In de huidige stand van het onderzoek is het aannemelijk dat deze groeperingen en de theorie van het 'driehoeksaspect' hellenistische innovaties zijn, die op het Babylonische principe om de dierenriem te verdelen voortbouwden.

Ook de methode om de opkomsttijden van drie opeenvolgende dierenriemtekens op te tellen en aan de hand daarvan de maximumleeftijd van een mens vast te stellen, is naar alle waarschijnlijkheid door de hellenistisch-Romeinse astrologie ontwikkeld - en was dus geen Babylonische astrologische techniek. Een verdere aanwijzing hiervoor is dat Plinius deze doctrine niet aan Berossos of de Babyloniërs toeschrijft, maar aan de (fictieve) Egyptische astrologen Nechepso en Petosiris. Plinius had kennelijk zelf niet door dat ook de getallen van Epigenes en Berossos op de 'tetartemorios-doctrine' waren gebaseerd.

F 23b [Censorinus, *De die natali*, 17, 4]

In zijn behandeling van het begrip 'generatie' (*saeculum*) geeft Censorinus de verschillende opvattingen over de duur van een generatie en een mensenleven. Aangenomen wordt dat Varro Censorinus' belangrijkste bron was¹⁵⁰.

Verschildt per streek (varie per diversas regiones): Zoals we in GDB F 23a gezien hebben, was de astrologische methode om de maximumleeftijd van een mens te berekenen op de opkomsttijden van de tekens van de dierenriem gebaseerd. Die opkomsttijden verschilden per regio, afhankelijk van de breedtegraad.

Clima (clima): Hiermee wordt de breedtegraad bedoeld.

Conclusie. De astronomische grondslag van de theorie om de hoogste leeftijd die een mens kan bereiken, te bepalen - d.w.z. de verschillende methodes om de opkomsttijden van de dierenriemtekens te berekenen - is Babylonisch. De astrologische toepassing - het bepalen van de maximumleeftijd op basis van die gegevens - werd naar alle waarschijnlijkheid door hellenistisch-Romeinse astrologen ontwikkeld, die daarbij steunde op de verworvenheden van de Babylonische mathematische astronomie en astrologie.

CONCLUSIE

Uit onze analyse van de astronomisch-astrologische fragmenten blijkt dat de in deze citaten verwoorde opvattingen en ideeën niet Babylonisch zijn. Wel kunnen ze in een Grieks-hellenistische context worden gesitueerd. Dit geldt met name voor het concept van de cyclische verwoesting van het universum (GDB F 22) en de astrologische methode om de maximumleeftijd van een mens te bepalen (GDB F 23a-b). Eerstgenoemde opvatting werd vooral door de stoïcijnen aangehangen,

¹⁵⁰ Cf. ROCCA-SERRA, *Censorinus*, p. V; FRANCESCHI, *Aevum*, 28 (1954), p. 393-418.

terwijl laatstgenoemde een populaire doctrine in de hellenistisch-Romeinse astrologie was. Ook voor de maantheorie (GDB F 21a-e) zijn er geen aanwijzingen die een Babylonische oorsprong suggereren. De opvatting dat niet Jupiter (Marduk), maar de mensen de sterren in constellaties groepeerden en hen namen gaven (GDB F 20), is zonder meer niet-Babylonisch. GDB F 18 deelt enkel mee dat Berossos over Babylonische astronomie gesproken heeft, hetgeen – zoals we zullen zien – niet onmogelijk is. Dat volgens Berossos de Babyloniërs sinds mensenheugenis astronomische waarnemingen optekenden (GDB F 19), kan op zichzelf authentiek zijn; alleen is het overgeleverde getal van 490.000 jaar problematisch. Dit alles betekent dat de belangrijkste op naam van Berossos overgeleverde astronomisch-astrologische fragmenten niet authentiek zijn. De daarin verwoorde doctrines werden later met de naam van de Babyloniër verbonden.

ONTSTAAN VAN DE ASTRONOMISCH-ASTROLOGISCHE FRAGMENTEN

Nu we hebben geconcludeerd dat het grootste deel van de astronomisch-astrologische fragmenten niet authentiek is, rijst de vraag of er aanwijzingen zijn wanneer deze pseudepigrafische citaten ontstaan zijn. De eerste auteurs die Berossos met astronomie/astrologie verbinden, zijn Romeinen die schreven op het einde van de eerste eeuw v.C. en in de eerste eeuw n.C. (Vitruvius, Seneca en Plinius de Oudere). Algemeen wordt aangenomen dat alle auteurs hun astronomisch-astrologisch materiaal op naam van Berossos aan het oeuvre van de stoïcijnse filosoof en wetenschapper Posidonius van Apamea ontleenden¹⁵¹. De Romeinse geleerde Varro zou in vele gevallen, zoals we hierboven reeds vermeld hebben, de tussenschakel in de transmissie van dat Posidonius-materiaal zijn geweest. Het feit dat de meeste citaten volgens onze analyse niet authentiek blijken te zijn, hoeft op zichzelf niet te betekenen dat deze opvatting, die van de echtheid van de fragmenten uitgaat, niet langer houdbaar is.

Posidonius¹⁵² leefde van ca. 135 tot ca. 51 v.C. en was, naast auteur van filosofische en astronomische werken, ook geograaf, historicus en etnograaf. De stoïcijn genoot groot aanzien in Rome. Hij bezocht die stad minstens eenmaal, nl. in 87 v.C., als gezant van Rhodos, het eiland waar hij onderricht gaf, en had contacten binnen de Romeinse aristocratie en bestuurselite. Cicero b.v. ging, zoals andere Romeinse aristocraten, naar Rhodos om er naar Posidonius' voordrachten te luisteren en ook Pompeius bracht de filosoof daar tweemaal een bezoek. Marcus Terentius Varro¹⁵³ leefde van 116 tot 27 v.C. en gold als de geleerdste Romein van zijn generatie. Hij was auteur van een omvangrijk oeuvre, dat een veelheid aan disciplines bestreek¹⁵⁴.

151 Cf. SCHNABEL, *Berossos*, p. 94-110.

152 Cf. REINHARDT, *RE*, 22, kol. 558-826, s.v. *Poseidonios* 3); MALITZ, *Historien des Poseidonios*, p. 5-33. De op naam van Posidonius overgeleverde fragmenten werden verzameld door EDELSTEIN & KIDD, *Posidonius*.

153 Cf. CARDAUNS, *Marcus Terentius Varro*.

154 Varro schreef over taalkunde, literatuur, filosofie, stelde antiquarische en

Problematisch bij de beoordeling van de stelling dat de astronomisch-astrologische citaten op naam van Berossos op Varro en Posidonius teruggaan, is dat van beide auteurs het allergrootste deel van hun oeuvre verloren is gegaan. Het staat zonder meer vast dat hun werken ware schatkamers voor latere auteurs zijn geweest, maar zonder bronvermelding bij deze laatsten is het onmogelijk om in alle details na te gaan wie wat van Varro of Posidonius heeft overgeschreven¹⁵⁵. Bovendien zijn de resultaten van deze ‘Quellenforschung’ in de meeste gevallen gestoeld op 19de-eeuwse inzichten, die, als gevolg van een positivistische benadering, vertrokken van de idee dat alle materiaal haast mechanistisch tot één en dezelfde bron kon worden teruggevoerd¹⁵⁶. Thans heerst bij vele geleerden de overtuiging dat het gebruik van bronnen en de daarmee samenhangende overlevering van teksten en gedachtegoed veel complexer zijn verlopen¹⁵⁷.

Het is om feitelijke en methodologische redenen discutabel om alle astronomisch-astrologische fragmenten op Posidonius en/of Varro te laten teruggaan. We kunnen alleen maar zeggen dat de vervalste Berossos-fragmenten ergens tussen de tijd dat deze zijn *Babyloniaca* schreef (ca. 295-260 v.C.) en de eerste met zekerheid geattesteerde gebruikers (einde 1ste eeuw v.C.) zijn ontstaan. In dezelfde periode moeten ook de testimonia over ‘Berossos de astroloog’ zijn gecreëerd (de school op Cos, de uitvinding van een type zonnewijzer en het eerbetoon van de Atheners; GDB T 8a-c en T 10a).

De creatie van ‘Berossos de astroloog’ is geen alleenstaand geval in de hellenistisch-Romeinse tijd. Zoals we gezien hebben, zijn ook de Egyptenaren Petosiris en Nechepso fictieve figuren, onder wier naam astrologische werken circuleerden. Ook aan Zoroaster (Zarathrusta), grondlegger van het Zoroastrisme en in de Grieks-Romeinse wereld legendarische *magos*, werden ten onrechte opvattingen op het gebied van astrologie en magie toegeschreven. Het feit dat ‘Berossos de astroloog’ een latere creatie is, betekent dat de ‘historische’ Berossos zelf niet, zoals vooral vroeger werd verondersteld, die belangrijke tussenpersoon was, die kennis van de Babylonische astronomie aan de Grieks-

---

encyclopedische werken samen, dichte satiren. Zijn enige volledig bewaarde werk gaat over de landbouw (*De re rustica*).

155 NEUGEBAUER & VAN HOESSEN noemen Posidonius in *Greek Horoscopes*, p. 185, n. 22 treffend “the convenient repository for all sources which cannot be localized”; zie ook NEUGEBAUERS ironische opmerking over SCHNABELS reconstructie (in *Berossos*, p. 110): “as about well established as our descent from Adam and Eve” (HAMA, p. 610, n. 16).

156 Een eclatant voorbeeld van deze visie is VAN DER WAERDENS stelling dat alle uitspraken en opvattingen die Griekse en Latijnse auteurs aan “de Chaldeeën” toeschreven, op één verzamelwerk (of een groep van dergelijke geschriften) teruggaan (“*Ägypter*” und “*Chaldäer*”, p. 6). VAN DER WAERDEN bouwde hierbij voort op de aanname van RIESS dat alle astrologisch-astronomische opvattingen die aan de “Egyptenaren” werden toegeschreven, uit het werk van Petosiris en Nechepso waren overgenomen (*Nechepsonis et Petosiridis Fragmenta*).

157 Zo hebben MANSFELD & RUNIA in hun boek *Aëtiana* aangetoond dat de overlevering van Aëtius’ *Placita* veel complexer is dan DIELS in zijn standaardwerk *Doxographi Graeci* stelde.

Romeinse wereld overdroeg¹⁵⁸.

Dat aan een Babyloniër astronomisch-astrologische opvattingen werden toegedicht, hoeft niet te verbazen. De Babyloniërs en meer bepaald hun priesters – de Chaldeeën, zoals ze in de klassieke bronnen worden genoemd – genoten in de Oudheid grote faam als kenners van de astronomie en astrologie. In het geval van de (mathematische) astronomie was deze reputatie zeker terecht en Grieken en Romeinen namen daadwerkelijk inzichten van de Babyloniërs op dit gebied over. De reputatie van de ‘Chaldeeën’ als sterrenwichelaars werd zo spreekwoordelijk dat *Chaldaeus*/Χαλδαῖος in het Latijn en Grieks synoniem voor “astroloog” werd. Berossos was niet de enige Babylonische geleerde, die bij Grieken en Romeinen bekend was. Andere bij hen bekende ‘Chaldeeërs’ waren Sudines, Seleucus van Seleucia (aan-de-Tigris?), Kidenas en Naburianus¹⁵⁹. Dit waren allen astronomen. Waarom precies Berossos werd uitgekozen om Grieks-Romeinse doctrines een Babylonische oorsprong te geven, valt niet met zekerheid te zeggen. Ongetwijfeld heeft dit te maken met het feit dat hij, zoals hij zelf schreef, een priester van Belos, de “uitvinder van de sterrenkunde”¹⁶⁰, m.a.w. een ‘Chaldeeër’ was. Berossos moest dus in de ogen van Grieken en Romeinen over een grote kennis van astronomie en astrologie beschikken. Bovendien was zijn *Babyloniaca* gebaseerd op oude, autochtone bronnen en was dat werk bij een geleerd publiek bekend. Ten slotte is het mogelijk dat Berossos in zijn werk over Babylonische astronomie/astrologie geschreven heeft.

158 De opvatting werd recent nog vertolkt door ROWLAND & HOWE, *Vitruvius*, p. 283 en BAKHOUCHE, *Astrologie à Rome*, p. 21. NEUGEBAUER (*Exact Sciences*, 2de ed., p. 157), die geloofde dat Berossos naar Cos emigreerde, acht het mogelijk dat de Babyloniër via zijn school Babylonische astronomische kennis naar het westen overdroeg. Alleen zijn in de overgeleverde fragmenten nauwelijks referenties naar de Babylonische mathematische astronomie terug te vinden en dat was precies het domein waarop de hellenistische wereld aan Babylonië schatplichtig was (voor overnames op dit gebied, zie NEUGEBAUER, HAMA, p. 589-614). De afwezigheid van mathematisch-astronomisch materiaal in de fragmenten was voor KUHRT de reden om Berossos’ rol als middelaar te weerleggen (in: KUHRT & SHERWIN-WHITE, *Hellenism in the East*, p. 36-44, inz. p. 40-42). BARTON merkte n.a.v. deze kwestie op dat moderne geleerden bij overnameprocessen fundamenteel niet meer in termen van individuen spreken (*Ancient Astrology*, p. 23).

159 Al deze namen worden vermeld door Strabo, 16, 1, 6; cf. NEUGEBAUER, HAMA, p. 610-611. Kidenas en Naburianus worden ook in astronomische spijkerschriftteksten vermeld, resp. als “Kidinu” en “Nabû-rîmannu”. Van Sudines is het geweten dat hij in 240 v.C. als “Chaldeeuwse waarzegger” voor koning Attalus I van Pergamon werkte. Seleucus leefde waarschijnlijk rond 150 v.C. Het is niet bekend wanneer Kidenas en Naburianus leefden. SCHNABEL argumenteert dat Kidenas de uitvinder is van Systeem B van de maantheorie en Naburianus de uitvinder van Systeem A (Berossos, resp. p. 123-130 en p. 222-225). Dit is echter verre van zeker (cf. NEUGEBAUER, o.c., p. 611).

160 Plin., *Nat.Hist.*, 6, 122.

DE MOGELIJKHEID VAN ASTRONOMISCH-ASTROLOGISCH MATERIAAL IN BEROSSOS' BABYLONIACA

Zoals we hierboven hebben aangetoond, kunnen de meeste astronomisch-astrologische fragmenten op naam van Berossos als niet authentiek worden geclassificeerd. Dit sluit o.i. niet *a priori* de mogelijkheid uit dat Berossos in zijn *Babyloniaca* (aspecten van) de Babylonische astronomie en astrologie heeft behandeld.

In de historische fragmenten van de *Babyloniaca* zijn hiervoor geen aanwijzingen, maar dit zegt heel weinig. We hebben immers een zeer onvolledig en gekleurd beeld van de oorspronkelijke inhoud van de *Babyloniaca*. Vrijwel alle historische fragmenten werden door Joden en christenen overgeleverd en zij waren helemaal niet in Babylonische astronomie en astrologie geïnteresseerd. Het fragment van de heidense auteur Athenaeus, dat over het feest der Sacaea gaat (GDB F 2), bewijst dat Berossos' werk veel rijker was dan de joods-christelijke excerptoren laten vermoeden: Berossos sprak ook over aspecten van het dagelijkse leven.

In de conventionele structuur van een Grieks etnografisch werk was de behandeling van zeden en gewoonten een vast onderdeel. Hierbij was er ook aandacht voor de intellectuele verwezenlijkingen van het volk dat in de etnografie centraal stond. Op grond van het reeds genoemde GDB F 2 kunnen we opmaken dat Berossos – in navolging van de Griekse genreconventies – een sectie over Babylonische zeden en gewoonten in zijn werk had ingevoegd. Als hij in deze sectie ook de wetenschappen behandelde, dan is het zeer aannemelijk dat hij een exposé gaf over de Babylonische wetenschap bij uitstek, astronomie/astrologie. Als geleerde had Berossos op zijn minst enige kennis van dat vakgebied. Vanuit Babylonisch oogpunt waren astronomie/astrologie en historiografie geen strikt gescheiden wetenschappen. Dezelfde mensen die aan historiografie deden, schreven ook astronomische-astrologische teksten, zoals de *Astronomische Dagboeken*¹⁶¹.

Uit GDB F 2 kan worden opgemaakt dat de sectie van Babylonische zeden en gewoonten in boek 1 was opgenomen. Als Berossos ook (aspecten van) Babylonische astronomie/astrologie behandelde, moet hij dat dus in hetzelfde boek gedaan hebben.

Concluderend kunnen we stellen dat het mogelijk is dat Berossos over astronomie/astrologie heeft geschreven, maar directe bewijzen hiervoor ontbreken.

¹⁶¹ Cf. Hoofdstuk 1 en 3.

